

84(2p=Банк)

T 522

C 14 574

0120741

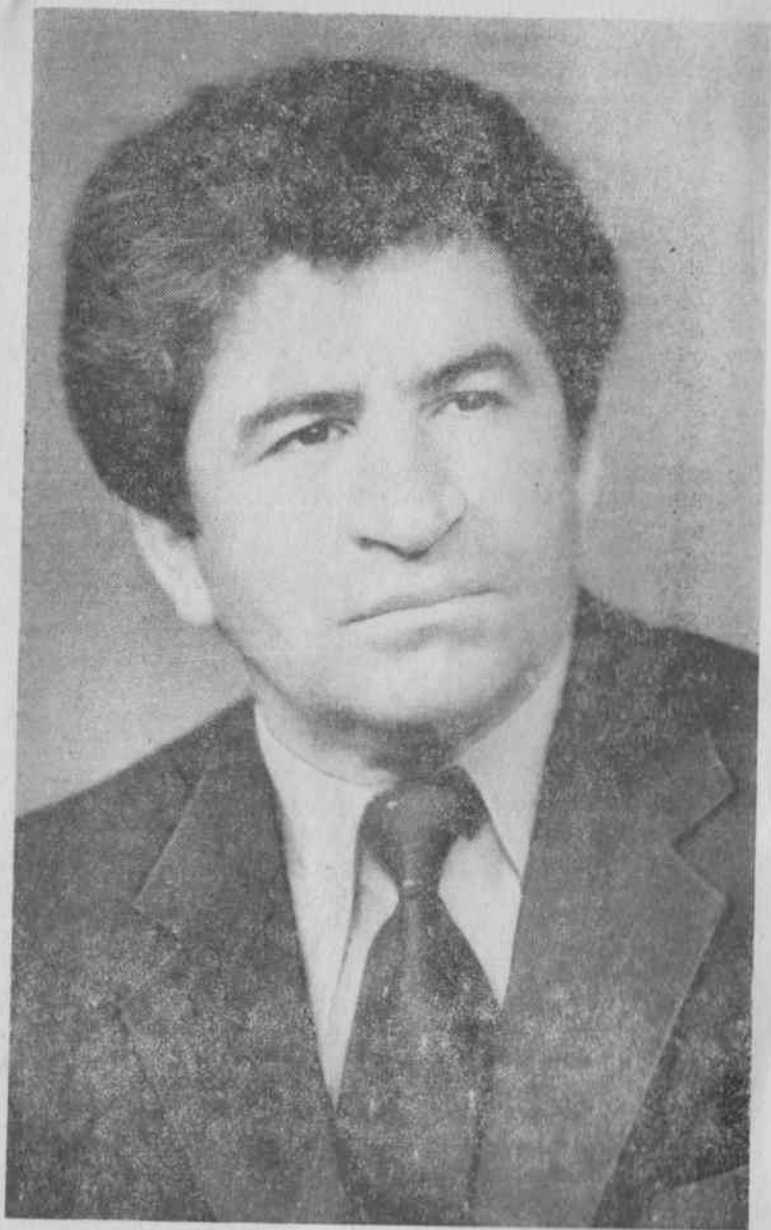

ЭЙТУН
ОЛГУРОВ

АМЕЗЕИНА

Граждан уруша, Уллу Ата журт
уруша да тири къатышхан Мал-
къондуланы Зулкъарнейге атайма.

КВ ✓

ЗЕЙТУН
ТОЛГУРОВ

С 14579 ✓

ЖЕТЕГЕЙЛЕ

РОМАН
Биринчи китап

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1982

Кабардино-Балкарская Республика
Библиотека имени Н. И. Крестового
г. Нальчик, ул. Пушкина, 42

С (Балк) 2
Т 522

Т $\frac{0733-110}{М 125(03)-82}$ 17-82 4702100000 © «Эльбрус» китап басма

Б Ч Р И Н Ч И К Е С Е Г И

I

Жолну тик, кыйын жерлеринден озгъанлай, Къазакъ, билекликлени арба къулагъына чулгъап, атланы кеслери алларына барма кыйду. «Ажашханмы этерикдиле. Арыгъан да болурла. Ташыуул тынч тыйюлдю». Сора арбагъа атылгъан биченни бир жерге жыйышдырып, анга сыртындан тюшдю — бурнуна бичен ийис урду, бойну, къулакъ артлары дыгъыл этдиле, алай ол кымылдамады.

«Аллахха жаным къурман болсун», — деди Къазакъ, нёгерине эшитдире-эшитдирмез. Нек айтханын а кеси да билмеди. Кёкгеми сейирсинди, огъесе таулагъамы, эндиге дери жашап тургъанынамы къууанды... Къарт артдан артха кёкню, чалыннган сыртланы, бичен ийисни бекден бек сюе барады. Алгъын аны юсюнден сагъыш этерге тюшмегенди.

«...Кёрлюгюмю кёрюп бошагъанма, ёлсем да кыйгъырмайма», — деучю нёгерлерине Къазакъ бир заманда ийнанмагъанды. Алай къуралгъы эдиле. Жашаугъа жетгенде, кишиге кёзбау эталлыкъ тыйюлдю. Аллах ма бу кёкню, ингир шошлукъну, бичен ийисни, ёзенлени, сыртланы кыызгъанмасын ансы, санларын ауруу кемирп окъуна турсун... Къазакъ, жингиригине тыянып, алгъа къарады: эл кёрюнмейди, Къара Къолну кёпюрюне да жетмегендиле.

— Арыгъанмы этгенсе, Барисбий, не шошса? — деди ол, нёгерини гырхы жауурунларына къарай.

Барисбийни къачан туугъанын Къазакъ билмейди, алай «Мыкалай» патчахны заманында экиси да бузоу тыяргъа жараучу жашчыкъла болуучулары эсиндеди. Къартлыкъгъа хорлата башлагъанды, баям. Юч-тёрт

жылдан бери арбазындан чыкмаиды. Бююн а, Къазакъ, къоймай аны ташуулгъа терилтгенди. Гебен башында асыры бекми къыйнадыла, нек эсе да мыккыл болуп келеди. «Ай хомух а».

— Оллахий, сен тынгылагъаннга тынгылайма ансы, арыгъанма деп а билмейме. — Барисбийге жан кирип, нѣгери таба бурулду. Аны сакъал-мыйыгъында бир деге бир къара туюю жокъду, чачы да чиммакъ... Гитче башында кийиз къалпагъы табакъчыкъ кибикди, кишмир кѣлегини туюмелери энишге дери сырылыпдыла да, сюрде кюн тыягъы тиймегенча, акъ ёшюню кѣрюнеди. Къазакъ Барисбийни тири жаш болуучусун энтда унутмагъанды. Алай ариу агъачлы не да узун эди деп билмейди. Бусагъатда уа бююн да азгъанды, сабийнича, къойнуна къысып кеталлыкъды. Ал тишлери тюшгенли уа жапысы, олду деп танымазча, бузулгъанды. Къазакъ аны къатында алыкъынхайт деген къартды. Не уллу батанны да бир сермерден оздурмайды.

— Алаң, жууугъум, айтчы, экибизден къайсыбыз таматабыз? — деди дагъыда Барисбий, нѣгерин энди кѣргенча, къарай кетип.

— Билалмаймыса да? — Къазакъ, тап олтуруп, къалпагъын тешди да, башын сылады. — Анам, харип, теңсиз деучеди.

— Хоу, хоу, алайды. Керти айтаса, — Барисбий не эсе да бир затка ыразымы болду, огъесе жаш заманындан аберими эсине тюшдю, — тишсиз, жумушакъ кириулдерин ачып, къюлду. Сора, бурун жанлары бла энишге жилимукъла саркъдыла да, хуржунуна узала турмай, женг къыйыры бла сюртюп къойду.

— Жыл санынга кѣре, сен алаамат игилей тураса, саулугъунгу аллах къызгъанмасын, — деди Барисбий, биягъы нѣгерине къарай.

Къазакъны башы ариу жюлюнюпдю. Аны сакъал къюп киши билмейди. Жара таплары болгъан жерлерине тюк урмаиды, сора, къолан сакъал анга неге керекди. Ол себепден Къазакъ, сакъалы билине башлагъанлай, аны къырып къояды.

Озгъан жылла къартны бетинде бичакъ, къылыч тапланы сыйдамлаялмагъандыла. Къаш башында жарасы, терекде балта ызча, бурулуп-бурулуп къайнагъанды. Бирн уа нал кибикди: сол уууртундан башлап, сакъалыны юсю бла тогъай айланып, бирси уууртуна тирелип тохтайды.

Былай къарагъанда, Къзакъны бетинде зарауатлыкъ жетмеген жери жокъ сунарчады. Алай жара тапла къартны чырайсыз эталмагъандыла: жюлюннен башы, бети да бир тюрлю чыныгыуну кёрюзтедиле.

Эки къарт да тынгылагъанлай иги кесек жол кьоратдыла. Тёгерек къаралдым шошлукъгъа бёлене башланганды. Андан туююл эсе, тарны теренинде черек алгындан бегирек ёкюреди. Эринин баргъан атланынал тауушлары шошлукъну зынгырдатадыла.

Элге жетерге кёп къалмагъанды, алай къарангы болгъунчу уа кьоллу кёпюрюнден ёталлыкъ туююлдюле. Къзакъ ол тийрени суймейди. Алгыын кьолну ичи бла суучукъ саркыучу эди. Эллиле, тохтамай тазалап, ары бир тюрлю кир кьондурмай, жашагъандыла. Суу асыры тазадан болур эди, анда кьуру да жулдузла, ай кьалтырап туруучуларын Къзакъ унутмагъанды. Энди уа эл алайдан кёчюп, кенг ёзенде орналгъанды. Андан бери кьолну суу таркыайгъанды, чириген ийис окъуна этеди. Эллиле, келип, аны аллын тазалагъан угъай, ёлген киштик, ит, эшек болсун — не тюрлю мыллыкны да ары атадыла. Кьол кеси да шинжи терекледен толгъанды. Асыры жан кымылдамагъандан туююл эсе, аланы юслерин къалын букъу, губу аула басхандыла. Энди былайдан эллиле угъай, жел окъуна изгилтин болгъанды: кёпден бери уюп къалгъан жылы, осал хауа чачылмайды. Кертиди, бир бирледе калак итле жыйын болуп келиучюдюле. Ак итни тояр жерден ким тыяллыкъды.

Узакъ бармай, арба Къара Кьолну кёпюрюне жетди. Къзакъ, эрлай билекликлени артха тартып, атланы тохтатды, сора тюшюп, аланы боюнларын кезиу сылай, ауузлукъладан кысыха тутду. Къанга кёпюрню юсюне мингенлей, атла кьулакъларын жумдула, сора дагъыда сир этдиле, бурун сюеклерин турдуруп, сызгырдыла, алай юркмедиле.

Кёп жылдан бери Къзакъ, атдан, арбадан тюшмей, бу кёпюрден ётмейди. Эллилени бир къауум къартлары да алай этедиле. Кюндюз ётерге кьоркьуу жокъду, тюз да кёз байланганлай а, Нух эфенди, кьабырындан чыгып, бёрюча, итча улуп, мал, адам да болсун — кёпюрден ётгенленч элгендиреди деп таурух алайды.

Андан юркюп, элгенин тар кьыргъа аз атмы секиргенди.

Бусагъатда Нух эфендини хапарын билмеген бу элде не жаш, не къарт жокъду. Граждан урушну жыллары-

да аны Къзакъ ёлтюргенди. Алай эфендини ол къабырлада асырамагъанды. Анда, сабийле, огъурлу къартла, тиширыула жатхан сыйлы жерде, бир мынафыкъгъа къабыр юлюш берирге киши суймегенди. Къзакъны акъылына кёре, къабыр хар инсанга да бирча тийишли туйюлдю. Эллерине къара жүрек тутханлай, ёмюрюн тауусханны, башха ёлгенле бла тенг этерге неге керекди? Апы ючюн болур эди, Къзакъ, эшекле, ийнекле суугъа жүрюген жолчукъну ортасында уру къазып, Нух эфендини ёлюгюн жаназысыз, кебинсиз ары тюртюп, топуракъдан толтургъанын артда кёп заман озгъандан сора билгендиле. Иги кесекге дери эллиле аны кычырыкъ. сарнау тауушун эшитип тургъандыла дейдиле. Ол тийреде асыралгъанла жыйылып туйген этедиле, деп хапар эитда да жүрюйдю. Адамла аны ауазын тар къолну бир баш жанында, бир а уллу суугъа къошулгъан жеринде аз эшитмегендиле. Ол хапар керти болгъанына Къзакъны бир тюрлю ишеклиги жокъду.

«Сиз да менлей къабырсыз, кебинсиз къалыгъыз. Ёлгенле мени бетиме тюркюргенча, бир бири бетлеригизге тюркюре жашагъыз. Мени эки дунямы да сыйыргъансыз, кирир жер табалмай, хуна тешиклеге термиле къалыгъыз», — деп сарнайды, дегенни айтып, Къзакъны юйюне элни бек кыйырында жашагъан узакъ жуугъу сокъур Хусей эки-юч кере да келгенди. Къзакъ кеси уа эшитмегенмиди...

Ол аллай таурухлагъа ийнанырыкъ туйюл эди, артда кеси кёзю бла кёрмесе, сынамаса.

Бир жол, къошдан кеч энип, кёпюр къулагъына жетгенлей, дыркъ деди да, аты тохтады. Къарт анга этмеген амал къалмады — тепмеди жеринден. Сора, тюшдю да, адеж тутду. Бармады: жүген бла бирге къолун юзерге аздан къойгъан эди. Ол кеппе-кертиди. Нухну юсюнден эллилени айтычулары эсине тюшюп, Къзакъны ичине къоркъуу кирди. Не этерик эди! Антсызма, бир къарамасам деген оюмда, атны арлакъда къоюп, кёпюр къулагъындан ол энишге ийилди: бош ийнанмай кёре эдим. Къзакъны суймегенле аллайгъа тюбесинле — Нух эфенди тёрт аякъланып, тюз да анга аралып тура эди. Эти, кымылдагъан сайып, эски быстырлай, жабагъы устуккулача, сюеклеринден шош айырылып, артда уа суугъа «шоп» деп тюше. Дагъыда бир сейираламат: бетинде тырналмагъан жери болса уа. Бираздан а Нух эфенди, ёрге турду да, аберисин тас этгенча,

жан-жанына къарай, улуй, къол ичи бла ёрге айланды. Кёпмю-азмы барды, чырпыланы хатасындан Къазакъ эслеялмады, алай аны сарнагъан ауазын а эшитгенди. Ол къайдан эсе да узакъдан, жер тюбюнден келе эди. Аны Къазакъ кёпге дери эшитгенлей турду.

«Жазыкъ туююлмеми мен, башымы сугъар жер тапмай айлана, табанларымы тауусдум. Къабырладан туююп кыстайдыла, дуня жарыгъын кёралмайма. Тар, къарангы къабыргъа да термиле къалдым. Саула, къойну сойгъанлай, сойдула да, эшеклеге малтатдыла. Ёлгенлеге кшошулалмадым. Къалай сууукъ болгъанды манга дуня, къабыр жылыуна термиле къалдым...»

Кёпюрден ётгенлей, атланы тохтатып, Къазакъ кырыны кыйырына барды. Андан ауур, жылы хауа, эрик ашагъан тери ийис урду. Алай къарт, жеринден тепмей, иги кесек сюелди.

— Алан, юйюнге ашыкъмаймыса сен? — Барисбий нёгерини сюелгенине артыкъ бек онгсунмай, тырман эте, аны къатына келди. — Не кёресе?

— Айлана болур дейме биягъы, — Къазакъны ауазы шошду, алай нек эсе да ол ауаз Барисбийни сескендирди.

— Не затды ол айланган?

— Тейри, биягъыды.

— Тели болма, тели. Сенден сора аны айтханны юйюне алай игилик кирсин! — деди Барисбий.

Къазакъ, къолун кётюрюп, къол аязы бла хауада нени эсе да тюртгенча этди. — Тохтачы. — Барисбийни кесине жууукъ тартды. Кёремисе?

— Бир зат да кёрмейме, серленме.

— Сокъурса сора сен.

Къыр ичинде Къазакъ бир акъсылдым ёре зат кёрюп, андан кёзюн алмай сюеле эди. Сора «акъ ёре», сюеклени бирге къакъгъан таууш этдирип, тюз кёпюрню тюбюне келди да, алагъа аралып тохтады. «Кёз орунлары топуракъдан толуду, — деди къарт кеси кесине. — Бетине, кколларына уа, алгъынча, къан къатып».

— А...а, келген ушайса, кёрмейме, алай сеземе... — Нух эфенди гыжы болгъан тишлерин ачды да, иги кесекге дери аузун жабалмай турду. — Мени бла ушакъгъа хазырмыса? — деп ынчхады дагъыда ол.

Эфенди кёпюр тюбюнден селеше эсе да, ауазы къайдан эсе да жерни теренинден эшитиледи. Къазакъ ёлген бла селешген ырыс болгъанын эсинден кетермеди, алай

Нухну айтханларына, сорууларына ичинден жууап бермей кьоймайды.

— Сен манга кёл кенгдире жашайса, тюз этесе. Ма, кьарачы, урходукча женгилме, жилигим кьуругъанды, сюеклерими желле агъартхандыла. Сизни сууукъ дунягъызгъа чыкъсам, ийис суугъа батама, кьабыргъа кирсем, — ол тьукьорюкледен толу. Зауукъ этемисе?

«Санга кёл кенгдирирча, мен сени жукъгъа санамайма. Сау заманында душманга санадым да, ёлтюрдюм. Зор кьучге мен кёл кенгдире турмайма — жокъ этеме».

— Мени жокъ этдинг эсе, былайда нек сюелип тураса? Кёпюрден кьайгъысыз ётмей, арбангдан, атынгдан нек тьушдюнг?

«Мен а сен сокъуранган сунуп, кьабырынгы ишлерге деп тура эдим».

— Мени насыбым сизни кьаныгъызыны ичгендеди. Жер юсюнде аманлыкъны аты кьалып, бери жюрюгеними кьоймам. Сиз мени ёлген сунасыз — узакъды ёмюрюм.

«Тарды жолунг, дуняда жеринг жокъ. Ийисли кьолдан чыгъалмайса, кьабырда жаталмайса».

— Тар эсе да, адамла ётген, жюрюген жолгъа терк жетеме. Ийисли кьолну уа сизден кесим сыйырдым, сизни былайдан кёчюрюп. Кёресе, кьарыусуз эсем.

«Сора сен харипме деп нек тарыгъаса? Ингир сайын нек сарнайса?»

— Сиз дунягъа туугъанлай, мени шайтан кьаргъагъан эди. Ол кезиуледе мен бусагъатдача сокъур эдим. Жокъ эталмадым. Хау, мен харипме, сизни сояр орнуна кесими сойдургъаным ючюн, харипме. Сизни харам кьаныгъызгъа асыры аз боялдым. Ма бу кьырда суу саркьмай, сизни жылы кьаныгъыз саркьса, тогъур эдим. Бусагъатда мадарым аз. Аны ючюн жилийма. Алай сен да алапат насып тапмадынг. Алгъын малла бла жата эдинг, энтда башхалыкъ жокъ. Сен да уруш этдинг, кьан тёкдюнг — кьайдады ол тапхан уллу насыбынг? Кьайдады мангылайынгда жарыкъ жаниган жулдузунг? Тёгерек бёркюнде кьызыл кьашханг, кьылычынг кьайда? Элияча чабыучу тор атынг кьайда? Жараларынг — тапхан насыбынг. Энди сен кьартса, кимге керексе! Санга жашаудан не? Санга кьыз да, жаш да — жокъ, байлыкъ, махтау да — жокъ, суймеклик да — жокъ. Аллынгда ёлюм, топуракъ тебе. Ёлюрсе да, экинчи кюн сени унутурла, тьушген шобраны унутханлай. Игилик

терк унутулады. Аманлыкъны жолун мен андан сайладым. Сени атынгы киши айтмаз, мен а эслеринден кеттем. Умут алдады: дертим, сау дуниягъа сыйынмазча, уллуду. Аны, къабыргъа сыйындыралмай, жулдузла тюбюнде сакълап турама. Кюн сайын къабырынга келирме, сен манга жетдирген азапны кесинге, эллилеринге да жюз къатлап жетдирirme.

«Алгъын юйюнг факъыраланы жилимукъларындан тола эди, энди уа къабырынг — тюкюрюкден, излегенинги тапханса. Сен, башынгда акъ сарыхынгы акъ махтау сунуп, кеп айландынг. Адамла бла ачыкъ сермешалмадынг — къарангы къолну андан сайладынг. Мен сени андан да айырма. Базынсанг, къабырыма келирсе. Энтда сермеширбиз. Къартма, алай билеклерим ауурлай къалгъандыла. Угъай, мен сени энди бирсилеча къыстап кюрешмем, сени жапгыдан малтарма да, табан тюбюмден чыгъармам. Чыкъмай тохтасанг а, эллиле: «Къазакъ, баям, Нухну къабырда экинчи кере ёлтюргенди», — дерле да, атымы дагъыда бир кере иги сёз бла эскерирле».

— Сора душманынг бла бир къабырда жатарыкъса? «Адамлагъа керек болса».

— Охо да, не сен, не мен. — Акъсылдым зат шош атлай барып, суугъа кирди. Бираз узайгъанлай а, сарнады. Къазакъ аны да эшитди.

«Адам улу адам баласына къачан жан аурутханды. Ала бир бирлерин жылыталмадыла. Тана тери тенгли бир жер ючюн, хоншугъузну топуракъдан къарылтхан адамла, кесигизни арбазыгъызгъа жауун жаудурур ючюн, башхалагъа къап жаудурдугъуз. Сууукъ адамла — сууукъ жулдузла. Сиз бир бирден узакъсыз, арагъыз жолсуз, зарлыгъыгъыз — чексиз. Сизни зарлылыгъызны ууу дунияны къара кёмюр этди, менн жюрегими уа — таш. Мен къолумда бичагъым бла туумагъанем. Сиз туудугъуз — къолума къылыч алдым, жюрегимден жашил нюрюмю чыгъарып, уруш от салдым. Акъ сарыхымы малтадыгъыз, ажирлерим кишнеучю бауларымы кюйдюрдююз, бууаз къунажинлеримден союмла сайлай, той этдигиз, къууандыгъыз. Арбазымда баргъан къан ырхылагъа парийле жыйылып, алай ачы улугъандыла».

Къзакъны кѣз туурасындан Нух эфенди эртде кетгенди. Ол аны бусагъатда ауазын да эшитмейди. Алай нек эсе да арбада тин-тери басып олтурады. Барисбий да шум-шумалакъды. Ишде талгъан бармакълары аз къалтырай, тютюн бурады. Сора ол сирнек тартды да, Къзакъ аны къансыз эринлерин, жютю бурун къыйырын ачыкъ кѣрдю. Сѣлешмей, иги кесек жол къоратдыла. Энди элге жетерге кѣп да къалмагъанды. Юйлени терезе жарыкъларын бир, эки деп санаргъа боллукъду. Эл уллуду: тау этегинден башлап, энишгеден энишге эне келгенди да, кенг ёзенни толтуруп, черекни бийик жагъасына да сугъанакълыкъ этгенди. Не сейир эсе да юйлени бир жанлары — дум-къара, бирси жанлары уа, алтын суу ичирилгенлей, сарыдыла. Къзакъ алгъа кесини юйюне, артда уа кѣкге къарады. Анда, узакъда, толкъуусуз уллу тенгизге гитче тѣгерек бишлакъ атылып эди. Ол аны башында шош къалкъыу этеди. Къзакъ ай кече болгъанына, юйлеге ауана тюшюп, кеслери да тауу ауанасында келгенлерине энди эс бурду. Сора ол заманда Нух эфендини «сизни сууукъ дунягъыз» дегени ачыу тийип, кѣзю илиниген затланы — юйлени, ожакъланы, жол жанында шош ташланы, атланы, аланы акъырын барыуларын, нѣгерини тютюн ийисини да жангыдан ийнакълады.

— Сен, жууугъум, Нух эфендини ёлтюргенинге сокъуранып, андан серлене болурмуса, ийи? — деди Барисбий, тютюн тартханын бѣлмей.

— Мангамы айтаса? Экибизден къайсыбыз серленгенин айтха эдик. — Къзакъ нѣгерини сѣзлерине онгусунмай, атлагъа хыны къатылды. — Сен бир заманда жилинны башын эзгенинге сокъуранганмыса?

— Угъай, тейри.

— Мен а сокъуранганма, — деди да, Къзакъ азмаз тынгылады. — Бир жол дырын жыя тургъанлай, хайырсыз аллыма чыгып къалды да — сермедим. Бели юзюлгенде да, таланган, башын букъдуругъа кюреше эди. Ары этди, бери этди, сора кѣзюме къарап тохтады. Ма ол заманда ургъаныма сокъуранган эдим. Адам жашагъан дунясында аз затха сокъуранмайды. Мен да алайма. Нух эфендини ёлтюргеним ючюн а, тейри, сокъуранмайма. Кертиди, келтирип, бластны, законну

къолуна берирге боллукъ эдим. Алай, башхамыды, мен тюз этгенем.

Экиси да биягъы тынгылауну ийдиле. Ала, бир бирлерине сездирмей, озгъан кюнлерин эслерине тюшюре эдиле.

II

Кёкню бийигниде кюнню жибек халыларындан бирине тагъылып, лячин къалкъыу этеди. Сора ол, къарап къарагъынчы, къанатларын жыйды. Лячинни ауурлугъун кётюралмай, жибек халы седирегени бла тенг къанатлы энишге сызылды. Къазакъ лячинни биразгъа дери тас этди, алай тийреде тауукъ, адакъа табылыннганны гузабаларын эшитип, сагъайды. Биягъы лячин, окъча, атылып, ёрге, бийикге чыкъды. Энди аны тырнакълары къуру болмагъанларын ол ачыкъ эследи. «Не зат сермеди, таланган, тауукъ балачыкъмы, жюжекми?»

Элни башында лячин биринчи кере кёрюмейди. Ол кюн сайый келип, эллиледен борч даулагъанлай, тауукъ сермеп жыртмай къоймагъанды. Алай адамла, анга юренич кибик болуп, хыличини изгилтин этерча мадар излемейдиле. Ол да, къатынланы «шуууларын» асыры кёп эшитип тургъандан туююл эсе, адам ауазланы артыкъ бек къулакълап, кесин ачдан къыйнамайды.

Лячин аман акъыллы, жут лячинди. Тутхан затын, элтир жерине жетдиргинчи тёмей, эллиле къарап тургъанлай, туююп бардыргъанын Къазакъ кёп кёргенди. Буююп а тырнакъларына илиндиргенин не этгенин хазна эслеялмады. Баям, гитче балачыкъ эди. Лячин, жангыдан тегерек айланып, сюзюле, иги кесек турду: кёзю кесн суйген затха илинген болмаз эди, элни башха жанына къууулду.

Къазакъ аягъы бла жер тырнай сюелген торну — ол суу ичип эртде бошагъанды — ауузлугъун салып, къырдан тышына чыгъарды, сора гитче заманында чыбыкъгъа миниучюсюнлей, анга алай тынч минди. Ат, эки ал аягъы бла жерни кеси таба хыны тартып, тюз ол лячинден башхалыгъы болмай, учду. Аны аякълары, сыппалыкълача, инчгеледиле.

Къазакъ кенген окъуна Нух эфенди сюелип тургъанын эследи. Ол ариу агъачлы адамды. Жукъа жыякълы, жютю бурунлу. Эфендилигини шарты — къалын къара сакъал жюрютеди, мыйыкълары гитчечикледиле.

Нухну чамлавып сѣлешип не да ашыгып атлап, узун акъ арыкъ бармакълары минчакъла санагъандан талып киши кѣрмегенди. Кѣзюне къарап аны кюлгенин бла ачыуланганын билген къыйынды.

Бусагъатда бек суйген атларындан бирини юсюнде Къзакъны кѣргенде да, ол хыны этмеди, жалан да бармакълары минчакъланы теркирек санап башладыла, кѣзлери эсленир-эсленмез жумулдула. Аллында ёсген сюрюучю жаш аны багылгъан атына минигенин ол жаратмады, терс ангылады. «Жангы хапарла муну къулагъына да чалынган кѣреме. Андан къан къусады».

— Къалайды, хайт деп чабамыды? — Нух, акъ тишлерин ачып, ышара, жалчысына жууукълашды. Узун адам болгъанлыкъгъа, эфенди назик сюеклиди.

Къзакъ, жууап къайтарып оруна, атны жыя бойнун сылады.

— Сюе эсенг, сени болсун, санга береме. — Нух, минчакъларын терк-терк санай, жашны халын ангылар муратда, аны кѣзюне къарады. Жалчы, торну бойнун сылагъанын къоюп, берлакъ турду. Аны бетинде не сейирсинген, не къууанган белги жокъ эди. «Эфендиден аллай адамлыкъ чыкъса, агъачда бир дерге бир бѣрю къалмаз».

— Неге хыликгя этесе, быллай аты болмагъан адамлыкъдан жартымы къалады?!

«Кѣтенигизге кѣмюр тагыгызыз», — деди эфенди ичинден. — Мени керексиз сѣлешип къачан кѣргенсе? Ат жюрютюу — жаш адамгъа тийишлиди. Къайгъырмаз, ал. Сенде болгъан — мени, менде болгъан — сени.

Нухну айтханын иги ангылаялмай, Къзакъ бираз тынгылады. Ол анга ышанмай эди. Кертиди, элде эфенди хатерсизге саналмагъанды, алай туура быллай чомартлыгын а ким кѣргенди. Нек алдаргъа кюрешеди? Огъесе керти окъуна...

Бу кезиулѣде экиси да, биягъы лячинни къайтханын эследиле да, бирча ёрге къарадыла. Ол, тѣгерек айланьп, сюзюле, ашыкъмай, къоркъмай, къарамы бла арбазланы тынгылы тинтди. Сора, жугъур ташха ушап, терекден алма ычхынганлай, энишге айланьп, Нухну халжарыны артында мурсалагъа кѣмюлдю да, олсагъат жерден ёрге айырылды. Лячин алгъынча терк учалмай эди, бийикге да кѣтюрюлмеди. Къзакъ ангылагъандан, ол, кючюне асыры базынып, сугъанакълыкъ этгенди. Тутханы ауурдан болур, лячин, аякъларын ёрге жыял-

май, аланы энишге созулгъанлары къадар созуп барады. Лячинни тырнакъларындагъы тыпырдап, къанатлары къагъып, аны тынч учаргъа къоймайды. Лячин бир ожакъла тенглигине тюше, бир а ёргеракъ ыхтырыла, Нухну арбазыны башына жетди.

Лячин, артына-аллына къарамай, жюгюн атарыкъ эди. Не медет, юйрениген татлы азыгъына тырнакълары асыры терен беклегенди да, энди уа артха чыгъаралмайды. Алайлай шкок атылды. Аны тауушу, уюп тургъан хауаны, Нухну таш юйюню терезелерин къалтыратып, таула ёшюнюне тийди да, анда, узакъда, дагъыда бир кере тунукъ таууш этди. Шкок атылгъаны бла тенг, ким эсе да кёкде къуу жастыкъ къакъгъанлай болду. Сора лячин, жюгю къатыш келип, Нухну арбазына тюшдю. Ызы бла уа талгъыр, къара тюкле эфендини юсюне, юй башына, къой кеснучю ташына, босагъасына, жаз жабалакъгъа ушап, шош-шош къондула.

— Шкок таууш къайдан чыкъгъанын эсledingми? — деди Нух, ёле тургъан лячинден кёзюн алмай, эфендини бети нек эсе да башында сарыхыча агъарды, назик бармакълары минчакъларында тохтадыла.

Къазакъны керти окъуна шкок таууш къайдан чыкъгъанындан хапары жокъду. Алай, не сейир эсе да, жюрегине бир тюрлю къууанч сезим келип, бети иш да къызарды.

Элни адамларын, малын — хар пени да — ол жангыз шкок таууш симсиретип къойгъанча, шошлукъ орналып, бираз турду. Эфендини сокъур парийи юрмеди, лячинни бодуркъу этерге къууулуп келген жашчыкъла да, ёпке солууларын билдирмезге кюреше, шошайдыла.

Бек алгъа жан Нухха кирди. Ол, къолунда минчакъларын чакъ-чакъ этдире, сёз айтмай, артха бурулду да, юйюне кирди. Аны кетерин сакълагъанлай, анда-мында итле юрдюле, хоншуда тауукъ къанкъылдады, адам ауазла — хар тюрлю дауур, ауаз бирге къошулуп, тийре биягъы халине келди. Жашчыкъла, эрлай жетдиле да, къуш мыллыкны къанатындан тутуп, будуман болуп, кёздеп ташайдыла.

III

Къазакъ, тор ажирге жайракъ минип, орам бла ёрге, юйлери таба айланды. Аны ата юйю, юйю деп туююл —

гытысы, эл башындады. Алайдан энишге къарасанг, бек алгъа хунала бла сокъур юйлени башларын кѳресе. Юйренчек кѳз а элли тюз ортасында, окъа бел бауча жылтырагъан, тау черекни, кюннге айланган гитче терезечиклени, эски, топуракъ тырхыклада олтургъан къартланы да эслейди. Ухол артыкъ уллу эл туююлдо. Ол тар къолну бойну энишге дерн сырады. Анда-мында, сырт-сыртлада, тѳш башларында орналгъан юйле уа, элли тюп жанындан ѳрге къарасанг, таудан айырылгъан уллу ташлагъа ушайдыла. Ухолгъа хоншуда бирси эл — Тюбенди, ол гитчечикди. Экиси да черекни эки жанында къалмасала, алагъа башха-башха атла берип киши кюрешмез эди. Хазнамыды, бир бирден узакълыкълары — черек кенглиги.

Ухолну орта орамы тикди. Аны ючюн болур, Къазакъгъа тор ажирни юсюнде баргъан кыйынды: саурусуну учхалай да, тохтамай алгъа силкине, алай ѳрлейди. Жайракъ мингенине, артха учхалагъанына уялып, ол киши бла да тюбеширге, сѳлеширге да суймейди. Теркирек туурадан ташайгъандан игиси жокъду. Алай ол тик жерде атны чапдырыгъа кѳзю кыймайды, жол а терк къорамайды. Арбазлада къартла, урчукъ ийирген къатынла, суугъа озгъан кызла — барысы да анга эс бургъан сунуп, кеси кесине тырман этер ючюн кыймайды. Элде атха Къазакъдан уста жаш жокъду. Бююн а ол нек эсе да торну юсюне жарашалмай келеди. Кимден уялады, урлагъанмы этгенди! Эфенди кеси айтханлай, жашы жокъ — аны ажирлерине ким минерикди? Кызы Саудатмы? Къазакъ тогъуз жыллыгъындан бери тохтамай жумуш этеди. Адам кыйынын тергей билмеген Нух да туююлдо. Теркирек жетип, анасын бир къууандырсын. Эфендини уа Къазакъ мындап ары ыразы эте билалыр. Игиге — игилик. Жаш, кесине, Нухха да ыразы болуп, ышарды. «Теркирек, маржа», — табанлары къабыргъаларына жетгенлей, тор, кийик кибик, чырпыла башы бла секирип, къарап, къарагъынчы Къазакъны эл кыйырына чыгъарды.

Арбазда къарт анасындан сора киши кѳрмедди. Къазакъ, Геллягъа жукъ айтмай, энишге ийилип, юйге кирди. Олсагъат бурнуна тузлукъ ийис урду. Хуна къабыргъалы таш отоу къарангыды, сууукъду, аны керексиз бийик терезечиклеринден ычхынган кюн жетген жерлерин жылытып, сѳдегей атлап, букъу тыякъла кѳтюргенди. Отоуну мюйюшюнде — уллу от жагъа, энишге

салынган къара шынжыр, мудах къазан. Хар зат да мудахды — къурум къаралтхан къабыргъала, эски тапчан, эшик артында ёре къумгъан, агъач чюйлеге тагъылып тургъан намазлыкъ, къатхан гыбыт.

Къазакъ тышына чыкъды.

— Абат къайдады? — деди ол анасыны тамата эгичин кёрмегенден сора.

— Къарындашыны жашын кёрюрге кетгенди.

Гелля жумушакъ ауазлы, алаша, ууакъ сюекли тиширыуду.

— Асланмы келгенди? — деди Къазакъ ашыгъышлы ауаз бла.

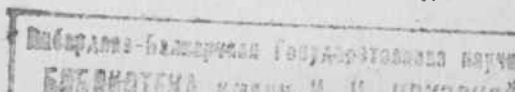
— Хау. — Гелля тауукълагъа аш хазырлай болур, къышхыр жибите тура эди да, ишинден бёлюнюп, башын кётюрмеди.

Аны кёзлери, ауазы да мудахды.

Аслан элге бош келмегенди. Гелляны къулагъына чалынганнга кёре, ол кесине аскер жыя айланады. Жангыз сабийин терилтип кетмеги эди деп къоркъады. Сора, кире келгенлей, шок атханын да артыкъ жаратмагъанды. Алай къарындашынгы кёрюрге барма деп къалай айталлыкъды: не тюрлю болса да, Асланны бек сюеди.

— Охо, бираз мычы, бирге барырбыз.

Къазакъ жукъ да эшитмеди. Ол жолну барыргъа да тёмей, илипинни юсю бла чынгайды. Къазакъ сабий тюйюлдю — жыйырма бла тёртюнчю жылына киргенди. Сау элде аты айтылгъан Асланны, аны сауутсабасын, аскер кийимлерин кёрюрге, сабийча термилип, сакълагъанды. Айхай, аныча жигит аскерчи болургъа ким суймейди. Къылыч тагъып, керох, шок бла элде къызлагъа бир кёрюннген насып тюйюлмюдю? Аны кюсемеген Нухну къызы Саудатха, Мамаш улу Кёккёзге ачугъа Къазакъ, бу гюрбю кёнчекни, жамаулу чепкен кёлекни юсюнден атып, ол Аслан алгъын кийип келген кийимлени шо жангыз кюннге окъуна хаух киялса эди. Нухну ахшылыгъындан ат къоллу болгъанды. Энди кийимле, керох. Къазакъ къама окъуна жюрюталмайды. Атасыны къамасын тагъар эсе да, кёнчеги жокъду. Кёккёз бла Саудат аны хыликгя этерча, ол аладанмы аманды? Аладан неси кемди? Кёккёз Къазакъдан ариу тюйюлдю. Ишге, кючге жетсе уа, аны ким озарыкъды! Кёккёз тойчуду, ариу тепсей биледи. Ол а билмеймиди? Кийимини хатасындан тепсерге чыкъмайды ансы, тейри,

чанчылып кяалыр эди. Саным, акъылым, андан кем болмай турганлай, кюру да буюкыганлай, орамга чыгып, эркин атларга, кызлагга лакырта этерге уялганлай, нек жашайма? Барысыны да башы кийимди, Чабырладан бармакларым кяарайды, этим ачылады, тобукларым керюнедиле деп кюркмасанг, кимге уллу селеширге кюоярыкыса? Бусагьатда Къзакыга, кьатын аллык жашха, андан сора жук керекмейди. Нух эфенди жалчылыгынын береди. Энди анга жалаи да сый, намыс керекди. Ариу кийинсе уа, бети кяарады, анга киши сылтау табалмаса. «Тохта, Саудат, алыкын, сен Кеккёзю керсенг, жерге бош кяарайса, менден да ийменирсе».

Жаш чабып отоуга киргенде, бек алга жук кералмады: кьартла, тиширула, сабийле — барысы да кьатыш болдула. Саламлашып кимден башласын? Къзакыны бети отча жапады. Ол абызырап бошагынычы, ким эсе да, сермен, аны кьаты кьучакылады.

— Алан, мынга бир кяарагыыз, менден да узун болуп кетгенди, — деди Аслан, кяарындашыны эки имбашындан артхарак тюртюп, бетине кяарады. Сора, дагыда кесине тартып, кьучакылады.

Къзакы асыры уялгандан жук айтмады. Кяарамы да жукда тохташаламай, Асландан кьартлагга, кьатынлагга, эшик артында жокку болуп сюелген сабийлеге, дагыда Асланига кечдю. Ахырында Къзакыга шинтик бердиле да, кьонакыны кьатында олтуртдула. Бираздан аны апчыганы, кьызарганы да кетди. Кьартла белген ушакларына жангыдан киришдиле. Къзакы да, сабыр хал алып, ашыкмай, отоудагылагга кяарап башлады.

Аслан андан аз алашаракды, бекем кекюреклиди, сингирли бойуну келегини бийик жагыасы жабады. Ушакы негерине бурулса, жагыасы кысхандап, бойуна аксылдым ызлык тышюп терк окуна тас болады. Къзакы билгенден, алгыи Асланы бети токы эди. Энди уа, жыяклары бираз эригендиле. Алай, тынгылы кяарамасанг, хазна эсленмейди: кыйырлары ерге бурулган, узун кяара мыйыклары аланы батыулары жабадыла.

— Жер жерледе большебикле хорладыла эсе, Нальчикден акылары нек кыстамай турабыз?! Мен алайчыкыны ангылаялмайма, — деди алаша кяара киши, кир

къалпагъын бармагъы бла артхаракъ аударуп, ызлыкълы мангылайын ача.

Къазакъ аны уста таныйды. Ол Иммолатды. Мамаш бийде беш жыл жалчылыкъда туруп, он къой, бир бузоулу ийнек, алып айырылгъанды да, энди уа, уллу мюлк къоллу болгъан сунуп жашайды.

— Алан, Иммолат, айта турады да, хар бирибиз жыйгъыч артына бугъуп, жерибизни билип турсакъ, ким къыстарыкъды? Тейри, урушсуз а ала да кетмезле, — деди къайсы эсе да.

— Да, муну бир сыйыра, бир сыйырта не заманнга дери турлукъбуз? Тейри, адамы, керти айтама.

— Энди сыйырлыгъыбыз бла къаллыгъыбыз бизничаланы къолларындады. — Асланны ауазы базыкъды. Ол селешгенде, Къазакъгъа отоуну гитче терезечигини жарылгъан жангыз мияласы къалтырагъанча кёрюндю. Кёрюрге келгенле не айтсала да, аны кёзлери къуру ышаргъанлай турадыла. Башында тегерек таулу бёркюню мангылайында отча жаннган къызыл къашхасы сёдегей тартылыпды. Алгъаракълада бери аллай бёркле кийгенле келип кетгенде, эллиле алагъа «къызыл къашхалыла» дегенлери Къазакъны эсине тюшдю. Баям, болмаз, кероху кёрюнемейди. Бешатары бла къылычы уа эшикден кирген жерде, чигинжиге тагъылыпдыла.

— Сиз бусагъатда душманыгъызгъа сауут кётюрме — сегиз, артда сауут бла бирге ол табанын кётюрюр. Нальчикде бугъуп турмаз, биягъы жетер да, къуру журтха къаратыр, — деп къошду дагъыда Аслан, бираздан сора. — Аны узун мыйыкълары жашны жыл санындан кёп да тамата кёрюзтедиле.

Ол Къазакъдан жалан да төрт-беш жылгъа таматады деп ийнаннган къыйынды. Экиси да бирге эшекле бла отуннга аз бармагъандыла. Гитчеликден малла къыйырында ёсгендиле. Ол заманда Аслан атасы Ахмат бла Абайланы Хаджимырзаны жалчылары эдиле. Артда уа, къайсы жыл болгъанын Къазакъ унутханды, жерлени, биченликлени юсюнден туююш чыкыгъанда, Ахмат, жашын болушдуруп, Хаджимырзаны мал орунларына, биченине от тыкыгъанды. Аны ючюн экисин да тутуп, Нальчикге алып кетгенлери Къазакъны эсиндеди. Ахматны тауушу-тууушу да эшитилмей кёп тургъанды. Аслан а, къалай болгъан эсе да, Герман урушха къатышхан хапары келип тургъанды. Алай андан къайтханында уа, ол алгъыннгы Аслан туююл эди. Къазакъгъа

жилян кибик огъурсуз, жигит, кюйсюз да кёрюне эди. Къызлааны жашыртын къарагъанларын, къубулгъанларын, жаш тиширыулары уа, шыбырдашып: «Ах, кюнюм жарлы, печик сейирлик жаш болуп къайтханды», «Атасына ушагъанды, ариу агъачлыды», — дегенлерине къулакъ ийип, сукъланып, тургъанды....

Сора, кёп созмай, Нух эфендини тамата къарындашы Къайытны къызын къачырдыла да, Асланны юйюрлю этдиле. Не сейир эсе да оу-шау, тукъуму осалды деп, киши жукъ айтмады. Алай, Аслан дагъыда думп болду да, эллиле иги кесекге дери аны къайдагъысын билалмай турдула. Артда ол «къызыл комиссарды», «большевик командирди» деген хапар жангыз Ухолда угъай, битеу тарда, жюйрюк атлай, жорта эди. Андан бери иги кесек заман озгъанды. Аслан тюрленгенди — сёзю, кеси да — жетген киши. Элде менме деп тургъан къартла, келип, аузуна къарап олтурадыла, кенгешедиле. Къазакъ а не? Аслан бла жыгъыша, тюртюше айланган Къазакъ.

— Жерчикле юлеширкидиле дегенлери уа керти болурму?

— Кертиди.

— Барыбызгъадамы берликдиле?

— Битеу жарлылагъа, унугъуп тургъанлагъа.

— Алан, большебикле беребиз дегенликге, жерлени иелери унаймыдыла? — деди биягъы Иммолат.

— Суюнопмю унарыкъдыла. Не уа жерни бийлеми къозлагъандыла. Ала да къачан эсе да зорлукъ бла алгъан болурла да, зорлукъ этген хычыуун эсе, бир сынасынла. — Эндиге дери тынгылап тургъан сарымыйкъ къарт Къубадий, аперимлик излегенча, Асланны кёзюне къарады. Алай Аслан хар соруугъа жууап берирге, хар сёлешгеннге сёз къошуп барыргъа онгу жокъ эди. Кирген-чыкъгъан асыры кёпден, ол саламлашхандан бла кетгенлени ашыргъандан бошамайды. Артыкъ да уллайгъан тиширыула уа, ахлулагъа саналгъанла болурла, аны юч-тёрт къаты айландырып къучакълай, Асланны уллу, къоргъашин токъмакълача, ауур къолларыны ичинде гитче, берчли къолчукъларын бираз мычытмай къоймай эдиле. Тиширыула асламында къауум-къауум болуп келе эдиле. Ол заманда ала къонакъны къучакълар кезнулерин, бир бири ызындан тизилип, сакълай эдиле. Аслан бу тюрлю саламлашыуну артыкъ бек суйгенледен болмаз: хар энишге ийилип,

къатынлагъа жыякъларын жыягъына салыргъа онг бергени сайып бети, бёркюню «къызыл къашхасыча», жаннганын Къазакъ кёрюп турады.

— Жанынга къатайым!

— Гяуур, «къызылмангылай», эндиге дери къайда хауле айланып келгенсе!

— Охо-охо, келдинг эсе...

— Аллах энди къолунгдан алмасын!

Тиширыула, барып, Асланны анасы Тюймени да къу-чакълай, алгъышлайдыла. Ол эки жыйырма бла он жылдан атлагъан, хайт деген, келбетли тиширыуду. Къууаннганын, жашы бла ёхтемленнгенин да букъдурмай, тенг тиширыулары араларында къубулуп олтурады.

Отоу адамдан толуду. Жыйгъыч, шинтик, жастыкъ жетишмей, келгенлени жашыракълары, Аслан бла саламлашып, аш юйге чыгъадыла, арбазда сюеледиле. Таматаракъла уа, тёрге ётюп, кийиз, бюкленнген жамычы юсюнде жер аладыла. Отоуну ачылгъан эшигинден къарап, Къазакъ аш-суу къайгъы эте айланган къызланы ичинде акъ гыранчалы, субай келинини, женглерин жингириклерине дери ёрге къайырып, мал соя тургъан ахлу жашланы кёреді.

— Батта улулары тутханнга не да ёлтюргеннге Даутокъ улу ашау берирге айтханды деп хапар жюрюйдю, кертимиди?

— Алан, аны бир къолгъа жыйгъандыла деп эшитген эдик. Итден туугъанны нек жибергендиле?!

— Олду тынчлыкъ бермеген дейдиле...

— Къойчугъуз, аллахыгъыз бла тилейме, муну башын аурутдукъ.

— Алан, сорлугъубузну Асланинга сормай, кимге сорайыкъ?

IV

Къурманлыкъгъа келген тенгле, ахлула, танышла, энди юйлерине жетип, жукъу къайгъыгъа кирген болурла. Къазакъ бла Аслан а, эски жатманы тюбюнде узун талкъыгъа олтуруп, тыш адамлары къатларында айтмазлыкъларын айтадыла. Аланы бурунларына мешхут, ийленнген чабырлыкъ ийис урады. Кече шошду, къараныгыды. Болса да, терезеден ургъан жарыкъда Асланны жаш къатынчыгъы, Къазакъны уа суйген келини Зайнафны ары-бери озгъаны эсленеди. Ол аякъ-къашыкъ

жуугъан, жыйгъан сылтау бла энтда жатмагъанды. Адамладан амал табып, Аслан аны бла адетли салам-лашмагъанды, сёлешалгъан окъуна этмегенди.

— Сора сен таукел болалмайса? Тюзюю ангылагъан-ма? — деди Аслан, нөгери таба къарамай.

Къазакъ жууап къайтармады.

— Сен мени бек суйген къарындашымса. Бир бирни ангылаялмасакъ, жарсырыкъма. Табан кётюргенлеге жумдурух кётюрген не заманда да эрле иши бола келгенди. Ала намыссызлыкъдан эсе ёлюмню сайлагъандыла. Ёлюм сенден кери болсун, намысынгы сындырма, эндиге дери сынып тургъаны жетерикди. Не этерик эдинг, башха амалынг аз эди. Энди уа эллилеринг ючюн да, намысынг ючюн да сюелирге онг табылгъанды. Ол сени кибикле сермеп алгъан онгду. Бюгюн аны тюртсенг, тенгинг аз болур...

— Аслан, мен сени ызынгдан жер этегине да барлыкъма. Элхууургъа кир дей эсенг, кирейим. Алай санга игилик излегенни аманлыкъ бла къалай къуугъун. Нух эфендини къолундан туз гыржын ашагъанма. Эллиле не айтырла? Сора таулу таулугъа сауут кётюрген неге ушайды?

— Аны уа бош айтаса, Къазакъ. Ол сени аягъан Нух эфенди, кесине керек болса, къанынгы, балли суунуча, ичер, — деди Аслан, ичинден къарындашына ёпкелей.

Къазакъ иги кесекге дери тынгылауу ийип турду, артда уа:

— Мен, Аслан, сенден неми букъдурайым. Мен, билемисе, немени сюеме, — деп къошду.

— Кимни?

— Саудатны.

— Нух эфенди санга атын бергенликге, къызын да берликни сунаса? Туура быллай жахилсе деп а турмай эдим. — Аслан, Къазакъгъа ачуланнганын ачыкъ билдирирге суймей, жумушакъ, шош ауаз бла сёлешди.

— Мен сени бла кетип къалсам, Саудат Кёккёзге терилликди.

— Сен Кёккёзден кёп да иги жашса, алай Саудат да, атасы да, аны таба, сени къосерик туююлдюле.

— Нек?

— Некми дейсе? — Аслан, башын чайкъай, мудах ышарды.

— Нух эфенди мени бек сюеди, анга ишегим жокъду, «жашым» демей сѣлешмейди.

— Ол айтханны этмей къойгъанынг болгъанмыды? Сѣзюне сѣз къошуп кѣргенмисе?

Къзакъ жууап къайтармады. Бу кезиуде арбазда бир къарелди эсленди да, кѣп мычымай, юйге кирди. Аслан, къайын атасын танып, ёрге турду.

— Сѣзюбюзню бошалгъаннга санамайма. Алай, эсингде болсуи, бусагъатда санга, бизге да Нухну юйюрюн суйгенингден эсе, суймегенинг, анга къастлыгъынг бегирек керекди.

— Айхай, жюрегингден суймекликни чыгъарып, аны орнуна къастлыкъ салып къоялсанг а, — деди Къзакъ къарындашыны ызындан.

* * *

Къайыт Нухну туугъан къарындашыды, тамата къарындашы. Алай ол эфендича къолайлы жашамагъанды, байлагъа илешалмагъанды. Нух, Къайытны жарлыгъындан уялып, киши къатында къарындашыны атын сагъынмагъанды, босагъасындан атлап, къууанчына къатышмагъанды, Къайытны сабийлеринден бири арбазларына кирсе, Нухну кызы аланы ачытыргъа, къакъды-сокъду этип, теркирек артха айландырыргъа кюрешген болмаса, жууукъ тѣреде ийнакъламагъанды. Юйню тамата кызы Зайнаф келсе окъуна, Саудат аны сындырып муратда, этдирмезлик жумушларын этдирип, тырманны басыучусуна Къзакъ аз сейирсинмегенди. Саудат ариу кызды. Бютюн да Къзакъны кѣзю бла къарасанг а, элде андан ариу, субай жан къайда! Алай Саудат, кеси ариулугъу бла эгечине жеталмагъанын уста билип, аны ючюн Зайнафны бютюн да суймегенди.

Зайнафны эрге бере туруп, Нух, къарындашыны юйюне баргъан угъай, жалчысын жиберип кѣзбау окъуна этмеген эди. Арт кезиуледе уа, эфендиге не болгъанын Къзакъ билмейди, ол къарындашындан ылыкъгъанын, андан артха тартынганын къойгъанды. Мал кесген тѣреси болса, хоншулукъ жибереди, юйюне сыйлы къонакъ келсе, Къайытны чакъырады. Кѣп болмай а, малларына алышып, тубюнден сегиз тулукъ будай ун келтиргендиле, аладан экисин эшекни эки жанына салып: «Мен ашагъанны къарындашымы сабийлери да ашасынла, харип», — деп чомартлыгъын кѣргюзтгенди. Эфенди

ырысхысып, башхаладан да аямайды. Мындан алда, озгъан кърман кюн, жарлы хоншусуна Къзакъдан къой жиберип, ол аны ыразы этгенди.

Аслан отоугъа киргенде, Къайыт баш тѣбен олтуруп, Зайнаф а, союздан анга аталгъан хантны тепсиннге салып, тузлукъ жарашдыра тура эди. Къайын атасы, кнеую бла сууукъ саламлашды да, биягъы баштѣбен болду.

— Атам отунга кетип къалгъан эди да, кеч къайтып, заманында бери жеталмагъанына кюйюу этип турады, — деди Зайнаф, керти да ол Асланны кърманлыгъына къатышалмагъанына жарсыгъан сунуп.

Къайыт, башын шош кѣтюрюп, къызына къарады. — Ким айтханды санга аны? Отунга кесим барып айланмасам а, адам жиберип келтирталмам, элде аз къаруашыбыз барды да?

Зайнаф, бети сарымсах эзе тургъан моргъулдум къамилни тышыча болуп, ишин теркирек бардыра башлады. — Атам, харип, бу жол а не уллудан тутдунг.

Асланны уа нек эсе да эринлери кърургъакъсып, бир бирлерине жабышдыла. Къайын атасын оспар сѣлешип ол хазна эшитмегенди. Элни ныгъышында жарлыла бла олтурмай, ким бла кюн кѣргенди? Керти да, Къайыт, къолуна малчыкъ не да башха ырысхычыкъ тюшсе, жарлылыгъын унутуп, кесин эллиледен кенгиракъ тутаргъа кюрешиучюсюн не да мал бойнун къанатхан тѣреси болса, кесин гамайтып, махтанаракъ сѣлешичюсюн хоншулары эслеп, кюле тургъандыла. Аны аллайыракъ болуучусун Аслан да билгенди. Алай анга ким эс бура эди. Жаны сауну юсюнде аз тюрлю чурум табылмайды. Къайыт да жарлы кюнлеринде жарлылагъа къошулгъанды, ырысхы тюшгенде уа, онглулугъун хоншуларындан жашырмагъанды. Алай, аны байлыгъы бир байрым кюнден экинчисине жетип киши кѣрмегенди да, къарыуламагъандыла.

Арагъа сѣз къошулмай, Зайнафын атасы биягъы жерге, Аслан а анга къарап, иги кесек турдула. Къайытны ауанасы саулай къабыргъаны жабып, гитче отоучукъну бир жапын къарангы кѣргюзтеди. Жаш ангылагъандан, ол арт эки-юч жылда хазна тюрленмегенди. Гитче сары мыйыкчыкълары, ничге сары къашлары аны жыл санына иги ушамасала да, жыякъларыны гырхылыкларына, жукъалыкларына тап келишедиле.

Кирпиклери уа, сарылыкълары ючюн болур, жокъну орпундадыла, — кёрюнмейдиле. Теренден къарагъан кём-кёк кёзлери асыры гитчечикледиле дерчады. Онг кёзюню тубюнде сабий заманындан тургъан жара табы бурун жаны бла келип, баш эрнине тирелипди. Бу сагъатда ол Къайытны жыягъына узун картоф къабукъчукъ жабышып тургъаннга ушатады. Кюндюз а аны иги танымай, кенгирекден кёргенле, кёзюнден жия-мукъ келген сунуучудула.

Къайын атасын бу жолгъа дери былай тынгылы, тизгинли кийинип Аслан эслемегенди. Башында кёк бухар бёркю, жангы мор чепкени, ичли-тышлы чурукълары. «Къайдан мажаралгъанды, харип, быланы», — деди Аслан ичинден, жашагъан ёмюрюнде ол чабырладан башха абери киймеучюсю эсине тышюп.

Ахырында Зайнафын атасы башын кётюрдю да, киеуюне къарады.

— Кёпгеми, азгъамы келгенсе? Не жумуш бла айланаса?

— Туугъан элиме, юйюрюме келген мангамы тёреди?

— Аны бизге айтма, жашчыкъ, — деди Къайыт, тобукъларын бир бири юсюне сала.

— Бизге дегенинг?

— Биз — бизге. Бармыды дауунг?!

Отоу биягъы шош болду. Къайыт нек ачыуланып келгенин Аслан алыкъын ангыламагъанды. Бош зат ючюн чибинлеп аны ким кёргенди? Алай эки-юч жылдан бери бир бирлерин кёрмеген ахлула сёзлерин тюртмюртден башлагъанлары сейир туююлмюдю. Эшда, муну ачыуу Зайнаф айтханда болмаз. Аслан нек эсе да къатынына къарады. Энди ол да, бети агъарып, мюйюше, эски кюбюр юсюне чёгюп турады.

— Сен тюлкю эсенг, биз къуйругъу. Не жумушчукъла бла жюрюгенинги уста билебиз. — Къайыт, башын шош чайкъап, ауур кючюндю.

— Мени кишиден жашыргъан жумушум жокъду. Алай сен ол жумушладан кьоркьурча къачан болдунг? Мен этген жумуш элге жараса — сен да кенгде къалмазса.

— Къарачы аны жаншагъанына. Ёз башынга игликни билге эдинг да, элни жеринде кьойгъа эдинг. — Къайыт артха тюртюп тургъан гоппан аякъны алып, бозадан тартды. Аслан аны хайнух кирик берип чыккъан

богъурдагы ёрге бла энишге жүрюгенине, къоллары къалтырагъанларына эс бурду. — Санга байлыкъмы, малмы, жерми, мирзеумю керекди? — Къайын атасы, кекирип, боза бетли инчге мыйыкъларыны къыйырлары сылады. — Не керек эсе да, табарыкъбыз, элни парийлерин бизге юсгюргенинги къой ансы. Бизни бла кёрмегенинги ала бла кёрмезсе.

«Ким иги тойдурса, аны жырын жырлагъанладан...» — Аслан жангыдан къайын атасыны кийимлерине къарады. — «Жазыкъны алдагъан болурла. Терен акъылы уа болмаученг...»

— Сен «биз» деп кесинги кимге къошханынги иги ангылаялмайма. Санга мал, жер да къайдан чыкъдыла? Мен билмеген пенг барды?

— Ненг бардымы? — Къайыт ачыулу ышармиш этди. — Тукъумум барды. Балчебикле мени тукъум-жугъума къор болсунла.

— Мындан алгъаракълада уа алай айтмай эдинг. Сабийлеринг ушхуурсуз къалгъанларында тукъумунг болушмай эди.

— Хапар айтма. Мени къарындашымы мюлкую санга, манга да жетерикди.

— Сени барынгы-жогъунгу да билмеген къарындашынгымы? — Аслан, ёрге туруп, ары-бери атлап башлады. Аны тѣппеси чырдыгъа жетерге аздап къалды.

— Къарындашланы арасында аз тюрюю зат болмайды. «Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез». Ахыры, излегенин башынга игилик эсе, жер, мюлк эсе — мендеги, Нухдагы — сениди. Агтацаны къоюп, жерингде олтуруп къал.

— Къарным тойгъанлай, озгъап кюнлени унутуп къоймам. — Аслан, сабыр ауаз алып, жерине олтурду. — Мен сен айтханны этип, сизге къошулуп къалсам окъуна, боллугъу бирди. Мен тамбла этмегени, башхала этерле. Андан эсе сен да элинг бла, намысынг бла къал. Мени да жолумдан шашдырыгъа кюрешме... Эндиге дери къыйынлыкъны, къууанчы да сынай келгенсе. Андан къачып, энтда насып тапмазса.

— Сенлайла алдарыкъла башхаладыла. Мен, тукъуму сатып, къарауашлагъа къалай тенг болурем. Бизни жууукълугъубуздан аланы сайлай эсенг — суйгенингледей эт, — деди Къайыт кесин ёпкелетип.

— Былай къарайма да, сени сѣлешдирген тукъумунг тойюлдю. Нухну, дагыда аны кибиклени этген кѣзбау-

ларыдыла. Манга бал батманла, жылкы керекмейдиле, адамлыгъым бла къалайым.

— Дуня ырысхы ючюн кюрешмей эсенг, не ючюн кюрешесе? Биреуню байлыгына зарлана эсенг, байлыкъ тапдырайкы.

— Жангыз башымы уа агъачда да кечиндирир эдим. Иш анда туююдю. Бёрю да тойдурады къарнын.

— Къарныгъыз ючюн от бла ойнайсыз. Сизге не жетмейди. Сёзю кысхасы: не ала, не биз. Не сен манга киеулей къаласа, алай туююл эсе уа — душманыбыз, эшитемисе, Зайнаф, хазырлан. Орусда юйреннген сеними онгдурлукъду...

Зайнаф, эшик артына кетип, аркъасын олтургъанлагъа буруп, сюелди. Ол кынкъ деп да этмегенди, алай жаулукъ къанаты бла кёзлерине терк-терк узалгъанындан, къатыны жияй тургъанын ангылады Аслан. Зайнаф жыйырма-жыйырма бла эки жыл болгъан, эркин санлы, субай тиширүду. Ата-анасына бир заты да ушамагъанды. Экиси да чырайлыкълары бла махтаналлыкъ туююдюле. Къызлары уа хар не жаны бла да насыбы тутханладанды. Сабыр акъыллы, кылыкълы келинди. Танг аласы бла туруп, ашам къарангысына дери ууакъ юй жумушладан бошап, солуу алалмагъанлыкъгъа, ахтыныу сёз чыгъармагъанды. Анга эри бла жашаргъа кёп тюшмегенди. Ау туююне къачханын кёюп, къайын атасына, анасына, аланы отоуларына толу юйюрсюннгючю, Аслан кетген эди да, къайры, нек кетгенин сорургъа уялып, Зайнаф билилмай къалгъан эди. Бюгюн-бюгече къайтады деп сакълай, Зайнаф кёп кюнлени ашыргъанды. Алай Аслан къайтмай эди. Эртден сайын, келир деген татлы оюмла бла уяпып, арбазгъа кёп кере чыкъгъанды, мудах къайын атасыны бетине кёп кере къарагъанды.

Зайнаф анасына кетип къалса да, анга киши дау эталлыкъ туююл эди. Алай анда да артыкъ уллу зауукъ этип жашамагъанды. Юй бла бир ууакъ сабий, бир кюн къарынлары тойса, эки кюн — ач. Атасы Къайыт, жарлылыгъын билип, не жарлылагъа къошулмагъан, не, къолундан келип, мюлк эталмагъан бир ётсюз адамды. Жангыздан юйюне къайтып, Зайнаф не табарыкыды? Анасына, эгешчиклерине, къарындашчыкъларына не берликди? Адам, адамы жапсаралмай эсе да, жарсыугъа жарсыу къошмай, башын кечиндирирге керек туююлмюдю? Ол артха къайтса, юйде артыкъ жумушчу къол бо-

лур. Алай жумушчу кьолла элде неге жарайдыла? Юй жумушлагъамы? Алагъа кичилери да жетишедиле. Эри саулай тул кьалгъан не да жесирге саналып, ызына кьайтхан бир заманда да махтаулукъгъа, намыслыкъгъа саналмагъанды. Ата юйюнгден бир чыкъсанг, хазнамыды, сен — анангы кьонагъы. Зайнаф биледи, ол энди ары кьайтса, кишиге да керек болмаз, аны анда мураты окъуна кьаллыкъ туююлдо. Сени жауунгу мураты юзюлсюн. Мында уа кюн сайын Асланны сакълайды. Сакълар заты болмай кьалса уа? Аллах дуннягъа бир насыпсыз жан этип жаратмагъан эсе, кьайтыр. Кеч-эртде кьайтса да, кьайтыр. Зайнаф нартюх сууургъан сылтау бла хуна юсюнден, юйлерини башындап, не да бузоу кыстай баргъанда, тешюрек жерледен Ухолгъа кирген уллу жолгъа, таргъа жашыртын кьарап, Асланны ушагъан атлыны ёрге айланып кёрмей, тамагъы бууулуп, артха аз кьайтмагъанды. Аны ючюн келин, ичинден кюйген болмаса, кьайын атасына, анасына бир чийин сездирмегенди. Ала да жашларын андан кем термилип сакъламай эдиле.

Энди ма, Зайнаф муратына жетген кюнде, туугъан атасыны этгенин бир кёрюгюз! Аны эшитген жамауат да не айтыр? «Аллахым, Асланны Зайнафха кьадар этип, атасы бла аны уа душманламы этип кьояса?» Келинин жилярыгъы жангыдан бууду. Аслан аны имбашлары кьалтырагъанларын, кьара жилинла кирик, белинден энишге озгъан базыкъ эшмелери ууакъ-ууакъ ёрге секиргенлерин кёрдю. Атасы айтхан керти болуп, Аслан Зайнафны ахлуларыны кьанына кьолларын бояса, аны бла жашаялмаз. Алай анга ахлуларындан хата жетсе — кюню кьарангы. Ол заманда анга жууукъ, жашау да — жокъ. Зайнаф кьайсысыны этегине жабышсын. Асланны сайлап, атасындан айырылса, жарлы анасы, эл да не айтырла? Атанг тюзю-терсми эди деп киши сормаз. Айхай, бусагъатда Зайнаф, атасы ташдан-агъачдан да терс болгъанын ангыламаса, суймеклиги сарпагъанына тезер эди. Айымыды, баш иесиз азла жашамайдыла. Алай Зайнаф насыбын кимле ючюн деп малтаргъа керекди? Аны кюсемеген бай ахлулары, бююн тюп болуп кьалса окъуна, сан этерик туююлдоле. Ийнан, Зайнаф ала хата кёрлюклерин суймейди. Ала ючюн деп Асланны башындан жангыз тюгю тюшерин да суймез. Сени жауунг бирлеге жалынчакъ болсун. Угъай, энди Зайнаф, ызына кьайтып, кесине Саудатны кюлдюрмез.

Андан эсе жаны саулай къара жерге кирсин. Айхай, не айтсын — не «ол», не атасы сени сан эте билселе уа. Бири ары, бири бери тартып, ортада уа — Зайнафны жарлылыкъ къысып. Атасы уллу жарсыса эди, бююн къызыны къууанчына да къууаныр эди. Бу уа? Кетип азмы айланганды, азмы сакълатханды? Келген эсенг, жарлылыгынгы бил да, юйюнгде тур. Элни къайгысын этерге артыкъ санга нек тюшдю? Аллах бермегени сенми берликсе? Зайнафны тенг къызлары не заманда энчи юй болгъандыла! Алларында экишер-ючюшер сабийлери. Сен а къаратон болгъанынгы бла болмагъанынгы окъуна билалмай тураса. Зайнаф, тенг къызларыны баш иелери арбазларында отун жара тургъанларыны не да агъачдан эшекленни жюклеп къайтханларыны кёрюп, кёп кере мудах болгъанды. Аллах андан ол насыпны нек къызгъанды...

Къайыт, киеуюн бюгалмазлыгынгы ангылап, жукъ айтмай, анга къарап тохтады. Бусагъатда ол, къолундан келсе, Асланига не уллу хата да этерик эди. Къайдан аллах къаргъап терилген болур эди бу аман къыз мынга. Была амалтын энди Къайыт къолуна тюше башлагъан ырысхыдан къуру къаллыкъды. Туугъан киеую «бальчебик» болса, аны бырпак этмей къоямыдыла. Алайсыз да, тукъумундан айырылып, аз заманны турмагъанды. Кимни хатасындан? Аны Къайыт кеси да иги билмей эди. Къызынг мынга, бу ахлуларыны тынчлыгынгы алып тургъан тукъумсуз-жукъсузгъа бергени ючюн а болмазмы? Алайды, былагъа боялгъаны ючюн, кюню жарымай тургъан кереме. Ансы кимден осалды? Къайыт, кёлюне келгенге, кесин ийнандырып, къанын бююн да бек къыздырды. Бююнледе, ол эртдеден бери термилип, кюсеп тургъан кюнюн, ахлуларын таба башлагъанда, киеую — душман. Къул, бий боллукъ туююлдю деп, кёр сен муну, кезиу Къайытха жетгенлей, ала барысы да къуруп къалыргъа нек керекдиле? Ол бийлей къалыргъа да сюеди, тейри, къул тутаргъа да сюеди, тейри. Барысы бла тенг болуп къалыргъа уа сюймейди. Аллах берген бийлигинги, бериле тургъан ырысхыны, байлыгынгы кеси адамынг сыйыра тебиресе, анга къалай тёзгюн?! Къайыт, уруп, киеуюню башын чачып къойгъанлыкъгъа, гюняхмыды? Тохтасын бир Аслан. Оу аны кюнюдю. Алай Къайыт, бусагъатда жашха кеси айтханны этдиралмады эсе да, андан теркирек артын айырыргъа керекди. Ма бусагъатдан, бюгече. Элге, бай-

лагъа белгили болурча. Қъайыт къызын сыйыргъан атлы бир болса уа...

— Ай къыз, тебире, хайда! Манга бери энди жол жокъду. Эшитемисе?

— Алай кетип къалай къаллыкъма? — деди Зайнаф, къайры къараргъа билмей.

Қъызыны намысын сындырырча, Қъайытны бир зат айтыры келди. Сёзю хазыр эди. Алай, жукъ да айтмай, босагъадан тышына атлады. Аслан биргесине чыкъды.

— Ашырма мени, керек туююлдю манга сени ашыргъанынг, — деп къызды къарт, хыны атлагъанын бёлмей. Сора, тохтап, артха бурулду да: «Кесинг да керек туююлсе», — деп къошду.

Аслан, жууап къайтармай, тау адетде болгъаныча, къайын атасын къолну тар кёпюрюне дери ашырды.

Кече къарангыды, шошду. Эл, ташыуулда арыгъан къара ёгюзча, ырахат жатады. Адамны жүреги уа таш туююлдю, кече келгенлей, ырахатланып къалыргъа. Ненча эллини жукъусун къайгъы хорлап тургъанын, жангы хапарла ненчасыны жүрегине къоркъуу салгъанларын бла ненчасын къууандыргъанларын Аслан алыкъын билмейди. Айхай, элде байла бла къолайлыладан эсе жарлыла кёпдюле. Аланы барысына да бирча ахшылыкъ излегенлени бла аманлыкъ суюгенлени бир бирлеринден айырып къоярча къалай этгин. Аманлыкъ бошалып, ахшылыкъны чегн башланганны къарангы таулулагъа ангылатхан тынч болмагъанын Аслан уста биледи. Жюз жылладан бери биреулени арбазында — къозула, къашха бузоула, башханы арбазында уа къара палахла ойнай, жашау алай келеди. Таулу анга юйренгенди, къабыргъаларын къурум басхан таш хуналы юйюне юйренгенлей. Аслан, акъырын атлай келип, сехле къыйырына чёкдю. Палах таулуну арбазындан, келгени киби, кете билмегенди. Юйюрюню адамларындан бирича жашап тургъанды, чыкъгъан жерин, тамырын жарлы кёралса уа? Барысы да уллу аллахны саламыды деп ийнанып, чамланыргъа къоркъуп жашагъан таулуну энди къысха заманны ичинде башха жолгъа туююрюрге керекди. Эндиге дери жашау терс къуралып, сен бошуна инжилит тургъанса, башха жарыкъ, къууанч жашау къурайбыз деп, аны къалай ийнандыралгъын! Ол эндиге дери сынай, эшите келгенине бек ийнанмай, Аслан кибикле айтханнга кёлмю саллыкъды? Аны арбазындан, къадау ташны къобаргъанлай, тамыры бла юзюп, олсагъат палах-

ны суугъа элтдирип къоялсанг, къууанч, той келтирип къоялсанг — не хата! Жахил адам, санга, ийванып, ызынгдан тебирер эди. Аслан биледи, келир кюнле таулуну кеси кесине базыныулу этерикдиле. Алай бусагъатда уа? Палах бла насып бир бирлерин къуууп айланган кезиуде уа, жарлы таулуну арбазына къууанч къонакъ бола да, кёзюн ачдыра, ызы бла, палах жетип, тыкъсыта тургъан кезиуде, ол кимге ийнансын?

Ата-бабадан бери келген, иги, аман эселе да, төрелени, адетлени жангыртхан тынч болмаз. Къазакъ кесинден таматалагъа, къартлагъа, хоншулагъа намыс, хурмет этип ёсенди. Ол андан башха адетге юйренмегенди. Душманнга жетгенде, хоншу, тамата, къарт деп айырыргъа жарамазлыгъын билмейди. Таулу сабийле насыпларын, жашауларын табар ючюн, аланы эзген башха таулулагъа сауут кётюрген айып, гюнях да болмагъанына къайдап тюшюнорюкдю. Аслан бусагъатда анга чырт да айып этмейди. Алай Къайытны иши башхады. Къыйы кюнде тенглик этген хоншуларын унутханига намыс, адет да неди, халкъны эркинлиги, насыбы да. Аслан ёрге турду. Бир кесек сууукъсурап, сехлени юсю бла арбазгъа атлады. Алайлай Асланланы халжарларыны артындан шкок атылды да, жаш тюз къулакъ жаны бла окъ сызгъыргъанын сизди. Сора олсагъат аякъ тауушларындан ким эсе да энишге айланып къачханын ангылады. Аслан алгъа аны ызындан сюрюрге да бир умут этди. Алай ол неге керек эди? Хар душманыны ызындан жетип, кеси къолунг бла ёлтюралмаса. Бютюн да, анасы бла къатыны тиллери тутулгъанча, сын болуп тургъанларын кёргенде, къаны суууду.

V

Нух эфенди, башы жастыкъгъа жарашмай, жууургъанын бир жанына атып, ич кёлеги-кёнчеги бла къараны арбазгъа чыкъды. «Тоба астофируллах, бюгече манга не болгъанды, жүрегими къоркъуу, тынгысызлыкъ нек бийлегенди? Ачы хапарланы эшитгеним бююн туююлдю». Эфенди къой ташны къыйырына чёкдю — тезалмады: «Эй, жаш, къайдаса!» — Нух, барын, Къазакъ кече къалычу аш юйню эшигин ачды. «Ол жукълаялмай къыйналып тургъан кезиуде, ким да тынчаймасын».

— Къазакъ! — деп сёлешди эфенди, босагъа аллып-

да агъара. Киши жууап къайтармады. «Кече белине дери келмей, къайдады бу. Атасыны юйюндеми къалып къалды... Мени малларыма уа жыйын бёрюле да чапсынла. Ай, мени туз гыржыным урлукъ! Огъесе... — олсагъат Нухну чач тюклери ёрге кьопдула, борбайлары къыйылдыла. — Огъесе, торгъа да минип, малладан къууалапмы кетди. Ким не эталлыкъды. Дунняны кызыл маскеле сыйыра тургъанда...

— Къазакъ! — Нух, къалай кычыргъанын да биллялмай, хыны-хыны кычырды. Олсагъат тийрени итлери кьозгъалып, юрдюле, къабыргъа хоншуну парийи уа, узун-узун созуп, улуду. «Башынга палахха улу», — деп ачыуланды эфенди.

Баям «адамны» ауазын эшитип элгенген болур, Нухну юй бийчеси эшикден тышына башын къаратып: «Бисмилляхий, бисмилляхий», — деди. Акъ жин кибик, неди бу сюелген?»

— Э киши, сенмисе? — деди Ханий.

Нух, элгенип, бийчеси таба бурулду.

— Маллагъа тынгысыз болуп чыкыгъанма, жалчыбыз да гунчду.

— Кел, кел, керексизге тёшегинги суутма! Сенден не хазна гёзетчи болсун.

— Гёзетчинг тас болса не этериксе?

— Кесим ёлейим, ол бир жары кетсе. Парий тойгъан арбазындан агъачха къачмаучуду, — деди Ханий аз шошуракъ ауаз бла. — Къызчыкъны терезе тюбюне бир къарачы, ётюрюк айта эсем.

— Аны анда не атасыны башы къалгъанды? — деп кычырды Нух, къууаннгандан бла ачыуланнгандан кычыргъанын кеси да ангыламай.

— Къызынгы сакълайды.

— Неле, неле дейсе сен?

— Къызынгы Мамаш улу Кёккёзден сакълайды.

— Ол дегенинги бир ангылатчы.

— Асыры жукъ ангылаялмай къалдынг, — деп, Ханий юйге кирип кетди.

Нух эфенди, барып, юй артына къарады. Алай Саудатны терезе тюбюнде мулжардан сора жукъ кёрмеди. «Парий а тойгъан жеринде къалмагъанды. Къарындашыны от жагъасын сайлагъанды. Бюгечеге дери анга базыналмагъан, энди базыннганды. Не медет, не амал?! Ол Асланнга, Аскерге да бош къайырылады. Ишни ба-

шы жалан да ала болуп кьалсала эди — кьой аузуна тюшген эки чёп. Бештауда «бальчебиклени бластларын кьабыл кёрдюле эселе, Нальчикден кёп мычып жетерле. Бюгюн — Аслан, Аскер, тамбла — башха «кьызыл кьашхала». Кеси арбазынг кесинге тар кёрюнюп башлар». Нух нек эсе да аякь бурну бла мулжарны бир жанына тюртдю. «Сейир-тамаша». Малларын эфенди Кьазакьгьа ышанып, ол а Саудатны терезе тубюнде парийча чулгьанып. Жатар жеринде жатмай. Бийчесини айтханын энди ангылай башлап, Нух жангыдан сейир этди. Кьой сен бу тиширыуланы, жерни жети кьатысындагьын кёредиле. Бусагьатха дери чырт да эс бурмай тургьан затларына, Кьазакь Саудатны кёргенлей, абызырап кьалыучусуна да жангыдан эс буруп, сагьышланды. Бюгече, бусагьатда Ханийни болушлугьу бла билгенине, ийнаныгына ол ачууланган, чамланган угьай, нек эсе да бир кесек кьууанып, жүрек сабырлыкь окьуна тапды. Кьазакь Кёккёзден иги да, жютю да жаш болгьанын биле эди ол. Тукьуму, кьолайы демесе. Алай орусну мыжыгьы патчахны тайдыргьанлы тукьум-жукьда не татыу кьалгьанды. Кёккёзню Кеккёз этген атасыны мюлкю туююлмюдю? Бюгюнлюкде уа ол да тюп бола турады. Тукьум жукь бере эсе, Кьайыт аякь тюпде нек кьалгьан эди. Кюрешни, урушну бек башы байлыкьды, ырысхыды, жерди. Не амал бла да жерин, малын сакьларгьа керек эди. Элни кьарауашына сыйыртып, ызындан жилигьандан эсе, Кьазакьны кнеу этип, мюлкюню жартысын анга атаса иги туююлмюдю? Сора кьарындашы Кьайыт. Жалчы туююл эсе да, жарлыды. Анга эл чапмаз. Элхууур бир тохташса уа, дагьыда аллах айтхан болур. Мамаш бийни сёзлерине ийнаныу кьалгьанды. Даутокь улу дейдиле. Андан не? Ол — кёкде булут, большевикле — жел. Быллай оюм бла Нух кеси кесине кёл этдирип, юйге кирди.

— Кьазакь бизни кьызгьа кьарайдымы дейсе? — деди ол, иги кесек тынгылагьандан сора, Ханий бла бир төшекге кире.

— Аллай бир кёзлери чыкьгьа эдиле аны.

— Да, кьарасын да, эригенми этерикди?

— Атларында бек сайламасын анга бергенсе, энди жангыз кьызынгы да берсенг эди, — деди Ханий, кесин ачууландырып.

— Кьызыны кишилиги болгьан жаш алады. Кьазакь эр адамды.

— Тоба де...

— Нек айтама. Жазыуу Къзакъ бла эсе уа?

— Э киши, санга не эсе да болгъанды. Жалчы бла бий къызын жазуулары бир болуп ким кѳргенди?!

— Адам не этсе, аллах да аны къабыл кѳреди.

Ханий не эсе да, сескенген этгенча, башын хыны кѳтюрюп, «адамыны» бетине къарады. Сора, тобагъа къайта, артха тыянды.

— Аллахха уллу сѳлешип къачан башлагъанса!

— Мен уллу сѳлешмейме. «Жашау сѳйген — жалынчакъ», — дейдиле. Тамбла мени кюмюш къамамы, кѳк чепкеними да Къзакъгъа бер. Юсюне-башына иги къара. Бий улу Кѳккѳзден осал кийинмесни, — деди Нух, бир тюрлю жууапха тѳзмез ауаз бла.

* * *

Эфеңди эртденлик намазын бошап, минчакъ санай тургъанлай, арбазда аякъ тауушла эшитилдиле да, отоугъа Мамаш бий, аны ызындан элни бийлери Хатра бла Маске кирип келдиле. Нух, къобуп, саламларын алды. Хатра бла Маске, Мамашны тѳрге ѳтме къоюп, эшикге жууукъ жерде олтурдула. Къайгъылары олтуруу, жер сайлау тѳйюл эди. Дуняа къатыш бола тургъан кезиуде, быллай «къонакъланы» танг атмай кирип келгенлерине, Нух артыкъ бек онгсунмады, алгъынча жарыкъ болалмады. Алай адепсизликге хорлатмады.

— Къалайсыз? Бек тынч болугъуз, — деди эфеңди, бийге айланьп.

— Аллахха шукур, юйюрню сѳек саулугъу аман тѳйюлдю. — Мамаш юч жыйырма жылдан атлагъан, уллу санлы, субай адамды. Жукъажыякъ, агъара башлагъан жохар сакъаллы, юсюнде акъ чепкени, кюмюш бел бауунда кюмюш къамасы.

— Юй бийченг сау-саламатмыды? — деди дагъыда Нух.

— Аллах ыразы болсун, жокъду хатасы.

— Жаш-къушла уа?

— Ийнан, ала да бек игидиле. Кѳккѳз да юйдеди. — деди Мамаш, Нух аны сорургъа адыргы этип, алай соралмай тургъан сунуп. Нух ангылады да, къонагъыны сорулмагъанига жууап берирге тартынганын жаратмады. Бютюн да ол бусагъатлада бий улуну атын эшитирге сѳймей эди.

Мамаш да, кесини бийлигини этмей, асыллыгын кёр-
гюзтмей кьоймады.

— Сен кесинг кьалайса, белингден тарыгъа туруу-
ченг да, тынчайгъанмыса? — деди ол.

— Аллахны ахшылыгъындан...

— Ханий аурумай турамыды?

— Бусагъатда жокъду хатасы.

— Саудат а?

— Ол да...

Эки жаны да, бир бирлерине асыл сёзлерин айтып
бошап, тынгылаууну ийдиле. Сора Нух бирси кьонакъла-
гъа кьарады.

— Сиз а кьалайсыз?

Соруу кьайсысына берилгенин билмей, Хатра бла
Маске бир бирлерине кьарадыла. Хатра алгъа эс тап-
ды да:

— Сау бол, эфенди, бир хатабыз да жокъду, — деп
жууаплады.

— Аллахыгъыз бла тилейме, юйлерибизни ырхы та-
лай тургъанлай, не саулукъ сурайсыз? — Маске, баям,
сёз керексиз узакъгъа созулады депми кьоркъду, — нек
эсе да, асылсызлыкъ этип, сёлешгенлени ауузларына
чапды да, олсагъат Нухну жютю кьарамы аны сокъу-
рандырды. Отоуда шошлукъ орналды. Эфенди уа, ша-
тык-шатык таууш этдирип, минчакъларын санап баш-
лады. «Бий бергинчи кьул тёмез», — деди ичинден, —
Маске, таза да Маске». Бу асылсыз адамны аты Болат
болуучусу, сыфатына, кьылыгъына кёре уа эллиле анга
Маске деп кьойгъанлары жангыдан эсине туюшуп, Нух
ютю бек чамланды. Керти окъуна, Болат гитче, гырхы
адамды, жютюбурун, жютюжух. Кагы болмагъан кьа-
заннга да кьалагъын сугъаргъа кюреше айланиган бир.
Андан туююл эсе, эллиле атагъан чам ат анга терк жа-
бышып кьалгъан эди. Малы, жери болгъанлыкъгъа, ту-
кьум-жукъланы ичлеринде окъуна намысы жюрюген
адам туююлдо. Алай, танг атмай, Нухну юйюне келип,
дагъыда сёзюн аузунда тунчукъдурса, ол анга кьалай
ыразы боллукъду.

— Да, Нух, биз замансыз кьонакъла да болурбуз,
ашыкъгъан да эте болурбуз, — деп, Мамаш бий абызыра-
гъан негерлерине эс жыйдырды. — Сен бурнубуз кьа-
нар кёп жерден кьалдыра келгенсе. Энди уа не ма-
дар?

Эфенди минчакъ санагъанын кьойду. Узун бармакъ-

лы, акъ къолларын тобукъ юсюнде тынчайталмай, сарыхына узалды. «Бурнугъуз къанагъан а иш туююл эди...» — деди ичинден Нух. — Анга тѣзер эдик. Алай... — Эфенди кѣлюне келгенни толу айтмады. — Бизни жарсыуубуз кѣз туююлдо, тюкюрюп, юфгюрюп сау этерча, жин зарапы да туююлдо, дууа жазарча. Айт, аллахны суйген къулу, не мадар излейсе? — Барыбызны да сыйлы аллах алай кѣргю эди, мени анга амалым болса. — Эфенди, къыбылагъа айланып, эки къолун жайды.

— Къабартылы бийни адамы танг сарысы бла кетди. Бальчебикле халкъгъа базынадыла да, халкъ аланы ызларындан энишге терилмезча этерге керекди.

— Тауладан ургъан желни чепкен этегинг бла тый дейди, алаймыды?

— Бальчебикле жел туююлдоле, адамладыла. Адам адамны кюрешсиз хорламайды, — деди Мамаш бий.

— Жел туююлдолеми дейсе? — Нух биягъы мнчакълары «чаркъ-чаркъ» этдирип, сора башын шош чайкъады.

— Жерибизни, малыбызны сыйыра эселе да, динибиз, инетибиз бла къалайыкъ, малтатмайыкъ, — деди бий.

— Дин, ниет — кырдык туююлдоле, малтаньрча. Киши кишини динине дау этмейди. Дау эте эселе, малыбызгъа, жерибизге этедиле. Палах ма олду. Сени дининг бла сюрюучюлеринги динлеринде не башхалыкъ? Башхалыкъ мюлкдеди. — Нух эфенди, туруп, терезе алына барды. Алыкын кюн чыкъмагъанды. Къазакъны тор ажири халжар аллында быкъыгъа тагъылыпды. «Бу жаш тюз бойлу жашды». Нек эсе да кѣлю басымлы болуп, Нух артха бурулду.

— Алай эсе, теке, тонгуз териде намаз къылсанг да, башхалыгъы жокъмуду? — Мамаш, Нухну айтханын жаратмай эди да, энди аны билдирирге кюрешеди.

— Бальчебикле намазлыкъгъа деп тонгуз териле жыйып айланмайдыла. Ала барысы да жахил сѣзледиле. Дининг, умметинг бла къалыргъа сюе эсенг, ким хор этерикди? Малынгы, жеринги жарлылагъа юлеш да, тынч жаша.

Аны эшитген сабыр халлы бий сабырлыгъын тас этди. Бети агъарып, секирип турду.

— Олмуду бизге ахыр насихатынг?

— Ахыр насихатын мени къанлым айтсын. — Нух

бир кьолун, салах тартханча, ёрге кётюрдю. — Кьуру намазлыкь бла кьалсакь, уллу аллахха кьуллукь эталмабыз.

VI

Тарны кюнлюм бетинде Ухол элге кюн жайылгъанды. Черекни ары, Четет жанында кьалгъан журтланьё уа кьарамдыл ауларын аны тыякълары алыкьын тешалмагъандыла. Жалан да Чететге жууукь бек уллу юйню — межгитни — ичин ёртен алгъанча, мангылай терезелери кьызарадыла. Анда-санда ёрге-энишге ётген-сётген эслене эсе да, чететни кечеден кьалгъан шошлугьу эримегенди. Мында да шошду. Мал кьыстарыкь кьыстагъанды, отунга ашыкьгъан кетгенди. Танг сарысы бла кьозгъалгъан эл жангыдан шошайгъанды. Шошайгъанмыды, сагъайгъанмыды — аны айтхан кьыйынды. Кьалай-алай эсе да эртденликни бу кезньюнде эл бюгюнча тынгылауукь болуп, Кьазакь хазна билмейди. Ол да, Нухну ийнеклерин саууп, торун сыйпап-сылап, энди халжар башында сагъайып, сюеледи. Мындан кьарасанг, хар зат да ачыкь кёрюнеди: тюп, баш орамла, арбазла да, арбазлагъа чыгып жюн ийиргенле, чачларын тарай тургъан кьызла да. Саудат а, нек эсе да, арбазгъа чыкьмайды. Кьазакьгъа ёхчеге этгенча, чыкьмайды. Аны кёрюрге уа бек сюе эди, сёлеширге, ауазын эшитирге.

Жаш кьызыны юсюнден хычыуун сагъышына киргинчи, кьулагъына туякь тауушла чалындыла. Кьазакь алгъа аланы сан этмеди, болса да, сагъайды. Атлы кёрпюрден ётюр, тюр орамгъа жетгенде, Кьазакь аны Кьаспотха ушатды. Ат а кимниди? Жаш элде аллай ат кёрмегенди. Олсагъат Кьазакьны эсине мени торумдан бла мындан кьайсы жюрюрюк болур, деп келди. Бу тийреледе аны узунбел ажирин озарча ат болургъа амалы жокь эди.

— Гей, аланла, эркинликни, тенгликни сюрюгенле, межгит аллында сход жыйылады. Эшитемисиз, жамауат! — деп кьычырды атлы, тюр орамдан ёрге айланганлай. Кьазакь алданмагъанды: ол Аскерни кичи кьарындашы Кьаспотду. Сора жюрюрюк ат да Аскерниди. Ёзге уа дей, Кьазакь, нек эсе да кеси кесине кёл этдирди.

— Жамауат, межгит аллында сход болады! — деп кьычырды атлы, Кьазакь бла тенгешир-тенгешмез. —

Сен а не чирелесе, тебире, эфендиге айтыргъа унутма. — Къаспотну башында къалпагъын жел сермеди да, учуруп барып, жол жанына къондурду. Жаш ызына айланды, сора аты чапханын селейтмей, хыны узалып, къалпагъын алды. Аны да къолунда къысханлай, ёрге айланып жортду.

— Жамауат, эркинликни, тенгликни излеген жамауат... — Ауаз Къазакъгъа эшитилип, эски хуналада, тар арбазлада, жербаш таш юйчюкледен жутулурдан алгъа, Къаспот орамны башына чыкъды.

— Асланны ишиди бу. Ол жибергенди, баям, бу ачы къычырыкъны, ачы хапарны, окъ жибергенлей. — Нух эфенди, кёзлерин аз жумуп, атлыны ызындан иги кесек къарады.

— Эй-гей, жамауат...

«Заман — тирмен ташлай — къыстау. Аны бургъан халкъ — къутургъан суулай, тыярча, биз къазыкъ окъуна туюлюбюз — урчукъ сапла», — эфенди минчакъларыны сюек таууш этдире, сюеледи. «Жерни сютю кёмерик Аскерни кичиси, бююн атылгъан жангыз садакъ окъ, кёп жюрек тешдинг, элни уа ненча садагъы тартылып тура болур. Огъесе, Мамаш айтханлай, халкъ — кьой сюрюу, сен а аны алгъа секирген кьоюмуса. Тьялмадыкъ, энди ызынгдан секирликле — сау сюрюу. Чапхан сюрюу — къара кюч — малтар, малтамаса да, юркую, юсюнг бла секирир».

* * *

Кёп мычымай, элни къарты-жашы да алгъа арбазлагъа чыгъа, хоншулагъа сёлеше, къауум-къауум бола, сора энишге, межгит таба айландыла. Акъсакъалла, тыякъсыз атлам эталмагъанла, жаш атала, анала, къатын аллыкъла, эрге барлыкъла, къолларында урчукълары, къагъанакъ сабийлери бла, кими атына, кими эшегине минип. Эл аз заманга тирилди да, жел уруп озгъанлай, жангыдан шошайды. Энди Нух эфенди бла Къазакъ арбазлада бешик эхчей тургъан ынналадан, къумгъанны жерден кючден айыргъан къартладан сора кишини кёрмей эдиле.

«Тоба астофируллах, таудан ташмы тёнгереди, эллилеми оздула, — деди кеси кесине Нух. — Жеринден къопхан ташны тёнгереме кьойсанг, узакъмы болур жолу. — Былайда эфенди аз ышарды. Суугъа кёмюлор,

чачылыр, чачылмаса да къарангы къолгъа кетер — андан артха жол жокъ. Таш адамны санларын тѣнгереген кезиуюнде ууатады. Адам бир жанына туруп, ызындан къараса уа не болур?..»

Алай Нух, кеси кесине эс тапдыра, межгит таба къарай сюелгенликге, иш ол умут этгенча бѣлмагъанын, болмазлыгъын да уста биле эди.

— Жашым, — деп жумушакъ сѣлешди эфенди Къазакъгъа. — Атлагъа иер сал, маржа.

* * *

Нух эфенди бла аны жалчысы Къазакъ, ѳзенгилери ѳзенгиге тие, алай келдиле. Межгит арбазы — гумулжукъ тѣбе: кюнлюмде, чегетде да элени адамлары былайгъа тѣгюлгендиле. Хар заманда ныгъышха жыйылыучу къартла юйреннген жерлеринде, аладан жашыракъла уа, чѳгер жер тапмай, ныгъыш къатында гюрен тохтап. Къолларында сабийлери, урчукълары болгъан тиширыула да хунагъа къысылгъандыла. Къызла уа аз келгендиле, келгенлери да, бирле сѳз жетдирирле деп къоркъа болурла, ана, къарындаш этекден ажашмазгъа кюрешип, сюеледиле. Элни жетген жашлары, къатын аллыкъла, къызлагъа лакъырда этгенле, ныгъышха артыкъ жууукъ барыргъа ийменип, узакъ кетерге да кѳзлери къыймай, булжуйдула. «Акъсюекле», элни байыракълары, алыкъын кеслерин «къарасюеклеге», «аманчабырлагъа», «мискинлеге» къошмай, межгитни кѳгет бахчасында жокку болгъандыла. Алай Мамаш, Маеке, Хатра ныгъышда къартла бла олтурадыла. Къайыт, бийлигин учуз этип, жарлылагъа къошулалмагъанды. Былайгъа жыйылгъанланы жашау къолайын сормай-ормай билирге боллукъ эди. Онглула, кюнню жылылыгъына да къарамай, тѳгерек кѳк бухар не да къара элтир бѳркле кийип келгендиле. Аллайланы чепкенлери да — кѳк, ариу мор. Жауурунларын кюе ашап, элек этген, кюн кюйдюргенле кѳзге асламыракъ урунадыла. Анга кѳре уа башларында къара, акъ кийиз къалпакълары. Элни бир бек жарлысы болмаса быллай жерге кир, эски къалпакъ кийип келмейди. Алай, Сары улуча, бир жарлы эски къалпакъ киймесе несин киерик эди. Жыйылгъанланы уа жартысы Сары улудан онглу тюйюлдю.

Нух бла Къазакъ межгитни къабагъындан бери ѳтгенлей, жамауат бирден алагъа къарап, шум-шумалакъ

болду: эфендин эл таныгъан жалчысы бек гинязды. Кём-кёк бухар бёркю, пил суюкден хазырлары бла мор чепкени, кёз къаматхан кююш бел бауу бла кююш къамасы.

— Жалчы болсанг да, алай бол, — деди ким эсе да.

— Жашым демей оёлешмейди, — дейдиле.

Жамауатны шошайгъаны Къазакъны абызыратды. Ол не этерге, кесин къалай жюрютюрге билмей эди. Бети къызаргъанын, нек эсе да аркъасы да терлегенин сезди да, бютюн бек жунчуду. Аtdан секирип тюшерге юйренген жаш энди къалай тюшсюн. Эл къарап тургъанлай секирсе, бирле махтанчакъ сунарла. Не да болсун, Нухдан алгъа тюшюп, анга болушургъа, ёзенгисине жабышыргъа керекди. Алай кесини аягъы ёзенгиден эрлай чыкъмады, асыры кёп кюрешгенча кёрюндю да, бетине къан къуюлду, къол аязлары мылы болдула. Ахырында тюшдю, сора Нухну ёзенгисине узалды. Ол унамады. Унамагъанын къолу бла билдирди.

Эфенди, жумушакъ-жумушакъ атлай келип, жамауатха салам берди. Жамауат экиге бёлюнюп, ныгъышха, элни сыйлы къартлары жыйылгъан жерге жол ачды.

Нух келип, тюз алларында тохтады. Аны инчге белине, юсюне гам болгъан акъ чепкени субай санларын бютюн субай, узун да кёргюзтеди.

— Ассал-а-ам гъалейкум! — Эфенди онг къол аязын сол эмчек тюбюне салып, жыйылгъанлагъа шежда этди.

Къазакъ а эки атны да элтип тереклени бирине такъды. Аны чабырлагъа, миделге юйренген аякълары энди башлы чурукълада тынчаялмайдыла, къачан эсе да бир Нухну санларына кёре бичилген мор чепкен жашны кенг жауурунларына тарлыкъ эте эди да, атылып, бедишлик болама деп къоркъгъандан, эркин къымылдаялмайды. Ол жаратхан, къууанган жангыз да кююш къама эди. Аллай къамагъа кёп термилип тургъан эди да, энди Нухха аллахдан къайтсын, бергенди. Аныча жарлы жалчы жашладан кююш къамасы кимни боллукъ эди. Къазакъ кёзлери бла кююш къама тагъып келген эр кишилени изледи да, кёпледе кёрмеди. Къаспотну белинде да эслемеди ол. Жалчы туюлду, кеси башына ишлеп кечинеди, экиси да тенг жашладыла, къолайлары, ёсюмлери, къарыулары да бир. Сора Къазакъгъа жалчылыкъ нек жетгенди. Ёхтемлигими аз-

ды, акъылы, адамлыгъымы кемди? Жалчылыкъ ёхтемлик, адамлыкъ бла байламлы иш а болурму? Къзакъ нек эсе да жангыдан терледи. Къаспотха къарады. Кенгжауурун, инчгебел, чырайлы жаш юсюнде къара чепкени, ышымлары дюн туююлдюле. Бел бауу а? Бел баумуду, ышым баумуду? Кеси да къама орнуна мюйюз саплы бичакъ тагъып. Алай, кёремсе аны, нечик ёхтем, базыныулу сюеледи. Анга ол жалынчакъсызлыкъ, ёхтемлик да къайдан чыкыгъандыла. Къызла анга жолукъсала шежда этерге хазырдыла. Къзакъ аны ангылаялмайды. Къаспотну андан неси артыкъды. Чырайымы, къарыууму? Къарыу, жигитлик бла Къзакъ аны аллына ёталмай эсе да, хорлатхан да этмейди. Керти, тюз аныча, мараучу туююлдю, алай аны беш да тау элге белгили тамата къарындашы Аскер юйретгенди. Къзакъгъа аллай билеклик ким эталлыкъ эди. Экиге айланган къарындашы Асланмы? Элде эки жылдан бир кёрюннген Аслан. Сора Къзакъ билгенден, Къаспот да эфендини къызы Эккяйны сюеди. Акъ эфендини. Анга алай эллиле атагъандыла. Эккяй Къаспотха бармаз деп киши айталмайды. Саудат а? Ол андан алыкъын бир жылы сёз эшитмегенди, кюйсюзлюгюн а кёп кере сынап, жүреги къыйналгъанды. Нек эсе да Къзакъны тамагъы бууулду да, ол солууун кючден айландырып, кишиге эслетмей чепкен женги бла кёзлерине узалды. Сора атланы къатында кёп мычыргъа болмай, жамауатха къошулду.

— Келедиле, келе турадыла! — деп къычырды хуна башында жашчыкъладан бири. Жыйылгъанла ким келлигин, къайдан келлигин да биле эдиле да, олсагъат бёрк кийгенле, жаулукъ къысханла межгитни къабагъына къарадыла да, юч атлыны кёрдюле. Аскер, Аслан, сора орусла «писар» Андрей. Экиси — къызыл къашхала, аркъаларында бешатарлары, чепкенлеринде хазырла орнуна — патронла. Эллиле Андрейни танымасала эдиле, кийингинине кёре, оруслуду деп, айталмаз эдиле.

Аз заманга шошайгъан жамауатха жан кирди, чайкъалды, андан-мындан сёзле быргъадыла.

— Бу эки жашдан къайсы баш болур, — деди Къзакъны хоншусу Сейит.

— Экиси да бальчебикледиле, сора сен не туб-баш сурайса.

— Ой, сени огъесе, Хусей, не бир да ангылауунг жокъду, — деди Сары улу. — Аскер — командирди, Ас-

лаи а — большевик. Сора сагъыш этчи, ким баш болгъанын.

Хусей Сары улугъа, жангыз кёзюн жандырып, къарады:

— Къайсы начальникди да?

— Бири ала, башхасы къара тонгуз, — керти айтама, тейри, — деди биреулен. Ауазына кёре Къазакъ аны Маскени кичи къарындашы Байдуллахха ушатды. Байдуллах, Маскеча болмай, ауур саилыды, къызылбетди.

— Начальникни сурасаң, Аскерди де да къой. Тау элдеде анга тенг мараучу азды. Энди заман ётю болгъан адамланыды. Сермешлеге жашау ал бургъан кезиуюдю. Сермешледе уа ким хорлар — Аскер, — деди биягъы Сары улу. Аны сёзлери нек эсе да Къазакъны дыгъылына къатылдыла. Кесин къагъып айтхан сунду. «Нухну этегине жабышып турлугъуму къайдан биледи бу аман тюкжух», — деп ачыуланды.

— Сора Аскер къабарты тюзлеге асыры батырданмы къачып, тас болуп айланганды?

— Аны уа къабарты келинибизни тюшюнде кёрюп, излей кетген эди. — Керти окъуна Аскерни юй бийчеси Куна къабартылыды. Къабартылы ахлуларында юч-тёрт жыл жашап къайтханы да кертиди. Ол ары нек кетгенин, къалай кетгенин эллиле иги биледиле. Къазакъ да унутмагъанды.

Аскерни атасы Хажномар тау жайлыкълада жюзден атлагъан мал багъып, кеси юйюрюн кечиндирген къара ёзден болгъанды. Ол кишиге бийлик этмегенди, бийлик этерге умут этгенлеге да тёзмегенди. Алай Хажномар, аны эки жашы — Аскер, Къаспот да, ёз малларындан тышында, элли жарлыларыны, баш несиз къалгъан тиширыуланы малларына да къарагъандыла. Жалны уа излемегендиле. Кюнлени биринде, ол кюн а къошда эки къарындашдан сора адам жокъ эди, тау артындан тогъуз уручу келип, малланы сюрюр умут этгендиле. Алай къарындашла жанларына къоркъуп, элли жарлыларына жарлылыкъ къошмагъандыла. Андан сора Аскерни аты элде намыс бла айтылгъанды. Бийге, байгъа саналгъанла бла жарлылары араларында жайлыкъла ючюн къозгъалыу да ол жаз къабынганды. Къозгъалыудан сора Хажномарны Мамаш бийни тамата жашы жойгъанды.

Иш Хажномарны къышлыгъында болгъанды. Къоз-

гъалыу да толу чёкгюнчю, Мамаш бий тамата уланы бла келип, къара ёзденни жерин кеси жайлыгына къошар умут этгенни эллиле бюгюн да унутмагъандыла.

— Къышыкъъ сени атангдан къалгъан эсе, айт, кетейик, — дегенди Хажномар.

— Элни бийи деп да бир сёз бар ушайды да.

— Мен бийсиз да жашаялама.

— Азыкъ аз болса, хоншу харам болур, — дегенни айтып, Мамаш къошха от салыргъа чапханды.

— Алан, аман адамны ачыуу кетмез, башы жерге жетгинчи, дегенлей, неди бу адепсизлигинг! — Хажномар жумдурухун бийни бойнуна андан жетдирди да, жерге сойландырды.

— Уй, ананг бергенни тегерик, атангы ёлтюре туруп, сен алайда не иш тындыраса! — деп къычырды Мамаш. Ол алай къычыргъаны бла бий улуну шкогун тартханы тенг болду.

Аскер атасыны къанын къан бла жуумаз деп гитчуллу да ийнанмай эди. Эллиле адам ачырын излемеселе да, мараучуну шкок тауушун сакълай эдиле. Ол а ашыкъмады. Атасын асырады, жик дууасын озма къойду. Хажномар бла Мамаш хоншу эдиле. Аскер жашыртып не да арбазындан атып бий улуну журтунда къап-лап къояргъа суймей эди: ол да, аны жазыкъ атасыча, сал болуп келирге керек эди.

— Эй, Мамаш улу, — деди кюнлени биринде Аскер, бийни кёпюр къулагъында жетип, — къамаланымы, шкокланымы сермейбиз?

Кёпюрюю аргъы къулагъында ким тохтагъанын Мамаш улу биле эди. Аскер жеринден да тепмей, бий къабакъгъа жетгинчи желкесин илишанга тутдуруп атды.

Хажномарны жашы ол кюн окъуна анасыны тидеги бла энишге, къабарты ахлуларына кетди, хапары эшитилген болмаса, кеси кёрюнмей турду. Аскерге, къабарты полкда уруш эте, Арисейде кёп туз-гыржын ашаргъа тюшгенди. 1917 жылны ахырында уа, ол къабарты ахлуларына къайтып, суйген къызы Кунаны къачыргъанды. Энди уа Аскер, Аслан да межгитни къабакъ эшигинден бери ётюр, атларындан тюшдюле.

* * *

— Жамауат, мени эллилерим! — Аслан сёзюн тургъан жеринде башлап, артда уа, жау чыракъча сюелген, кенг алаша томуроугъа минди да, бети жыйылгъанла-

гъа туура болду. Былайда стол артында писарь Андрей олтурады, сауут-сабасын тешмей, Аскер сюеледи. — Мени эллилерим, къарындашларым, эгечлерим, — деди дагыда Аслан. Аны къызаргъаны кетди, ауазы сабырланды. — Болмаз кеси элинде да бырнакды, — дейдиле. Кёп жылланы къолугъыздан кёп зат келе тургъанлай, кеси элигизде, жеригизде, ата от жагъаларыгъызда жылыналмай, бырнаклыкъ сынап жашадыгъыз.

— Болгъан ишлени кьой да, боллукъ ишледен айт! — деп къычырды ким эсе да.

Аслан эс бурмады. — Адам къарнына ашны биреуню аякъ тубюнде, жалчылыкъда да табады. — Аны эшитгенлей, Къазакъ буюкъду, битеу жыйылгъанла анга къарагъан сунуп, бетин букъдурургъа кюрешди. — Байла, бийле сизни жеригизни, малыгъызны сыйыргъан бла къанмай, эркинлигизни, намысыгъызны, адамлыгъыгъызны да. — Аслан къолун кётюрюп, хауаны кесди. Къалын къара къашлары кьош болдула. — Алайды, адамлыгъыгъызны да аякъ туп этип, мешхут малтагъанча малтап, жашагъандыла, энтда ол умутдан айырылмайдыла. Сиз кесигизни жеригизни, ырысыгъызны, эркинлигизни къолгъа алмасагъыз, бермезле, биз да адамбыз деп сюелмесегиз, бырнак этгенлерин кьоймазла...

— Биреуню чабырына аягъынгы сукъ! Алаймыды? — деп къычырды Маске.

— Ма былайда сиз — Сары улу, Хусей, Сейит, Ачак, Ахмат, — барыгъыз да Маскеге бир къарачыгъыз. Ол арбазыгъызда тауукъ эркек къычыртмазча, аны сизден песи озады, сизни негиз кемди...

Жамауат толкъунланды. Жашы-къарты да, сабий-балыйи да, ол угъай, кесини ахлулары окъуна, Маскени ёмюрде кёрмегенча, танымагъанча, энди уа Аслан алагъа суу башып сакълагъан сарыуекни кёргюзтгенлей, изледиле. Кёралгъан — кёрдю, кёралмагъанла, аякъ бурунларына туруп, боюнларын создула.

— Бёрю ашагъанны хуртдакчыгъы...

— Баш бит...

— Бишген ашха терен къашыкъ.

— Отсуз кесеучюк...

Маске бютюн алаша, бёкемсиз болуп, адыргыгъа къалды.

— Бу ийманын сатхан, элни адамларын бир бирлерине юсгюрюрге депми келгенди? — Алай айтып къы-

чыргъан Байдуллах эди. Жамауат а Маскени къарын-
дашына андан ары сёз бермеди. Аслан да сабыр болду.

— Сен а не этесе, тели къарс урмай тепсегенлей...

— Оллох, ёмюрде сёз жетмеген Байдуллахха бюгюн
сёзю жетди. — Ол тиширыу ауаз эди. Къазакъ аны кёр-
ралмады, алай сокъур Хусей къаратонлугъу ючюн къой-
гъан, къатыны Жангуш сёлешгенин билди.

— Къой-къой, ол борчбермез чырчайкёзню несин ай-
таса.

— Этгумхот!...

— «Телиле алгъа чабарла», — дегенлей, бу эки къа-
рындаш...

— Эки аман да — бир сабан.

Жамауат къозгъалып, адамла бир бири айтханны
эшитмей эдиле, ангыламай эдиле. Ол кезиуде, нек эсе
да, эшек окъуду, ат кишнеди. Къазакъны къатында ти-
ширыуу сабийи жилиды да, ол, эски акъ гыранчасыны
къанаты бла жабып, ёшюнюн сабийни аузуна буштукъ
этди.

— Жамауат, сабыр болугъуз энди! — деди Аслан.

Жамауат сабырланмады, тынмады. Ол заманда Ас-
кер шкогун кёкге айландырып тартды. Бёркле, къал-
пакъла ары-бери кымылдагъанларын тохтатдыла да,
бнягъы шошлукъ уюду. Къазакъ жанында Сары улуну
къургъакъ эринлерин бир бирден айыргъанын эшитди,
кёз кыйыры бла уа сабийчик анасыны ёшюнюн аузун-
дан ычхындырып, къайры эсе да сагъайып туруп, сора
аны жангыдан сермегенин эследи.

Аслан, ашыкъмай, гузабасыз, жамауатха къарады.
Жаш эллилени иги таный эди. Былай жыйылгъан жер-
де уа аланы хар бирин къайдан кёрсюн. Бусагъатда
анга къарагъанла жалан да къолайлыла бла къолай-
сызла туюл эдиле. Жарлыла черекни аргъы жагъасы-
на ётюп, чанкала бергиде къалсала — не кыйыплыкъ.
Аслан кибikle айтханига ийнанганла, ийнанмагъанла,
сансызла, дин ючюн отха-суугъа секирликдиле, сауут
кётюрюп къан тегерге хазырла, жюреклери жер бла
тенгле, тенгликден, эркинликден да ахлулукъну, хоншу-
дукъну сайлагъанла, мал, жер ючюн башынгы кесип
көтерикле... Бу жыйылгъанланы хар бирини энчи бе-
ти болгъан кибик, кылыгъы, ниети да болгъаны, Ас-
ланынны эсине келмеучю эди. Таш тубюнден аш мажарып
жашагъанла, бет бетге къарагъанда, ийменмей, сёз
чыгъармагъанла, бирге жыйылгъанда, башха кылыкъ-

ылыкъ кѣргюзтгенлери, батыр болуп къалгъанлары да Асланны бек сейирсиндире эди. Ол барысын да бусагъатда, жамауатха къарап, эслей эди, кѣре эди. Не ди да, кючден саркъгъан эки суучукъ да бирге къошулсала, жырлары тюрленеди. Бусагъатда Асланига къарап тургъан жамауат ёмюрледен бери аллы тыйылып тургъан суу эсе уа? Аллын ызлагъанынга кѣре, не ырхы болур, не черек болур...

— Эллилерим! — деди жаш. — Кѣп жылланы бизге кюню жылыуу жетмей, аны булутла жутуп тургъандыла. Энди ол булутладан къарагъанды. Булутладан чыкъгъан кюн бек къыздырады. Ол бизни аналарыбызны, сабийлерибизни, жерибизни жылытханлай туруп ючюн, келигиз, биз да, жашла, сауут-саба алайыкъ, атлагъа минейик. Биз да бир миллетбиз, халкъбыз...

Аны эшитгенлей, Къазакъ бир тюрлю учунду, чач тюклери къобуп, тѣгерегине къарады. Не затха талпынганып, учунганын кеси да билмедн. Жигитлик, таукеллик кѣргюзтюргеми? Къолундан келмейми къаллыкъды. Нухну жалчысы бир зат айтыр умутда алгъа атлам этип, Асланига къарады, ол да — анга. Алай Къазакъ нек эсе да эринлерин жарып ауазын чыгъаралмады.

— Бизни атларыбыз хазырдыла, сауут-саба беригиз ансы...

— Тебирет бизни, Аслан...

Алай айтып къычыргъанла Къаспот бла Барисбий эдиле.

— Оу, «Болумсуз аузу бла къуш тутар», — деп къычырды, къайсы эсе да, Барисбийни жарлылыгъын бла назик сюеклигин къагъып.

— Жашла, болмаз ишге алданмагъыз.

— Биреуге жашау излеп, кесигизни жашауугъузну жоймагъыз...

— Не ашыгъыуду бу, элли къартлары да сѣлешрик болурла, — деди Мамаш бий...

— Ким сѣлешеди?

— Нух эфенди сѣлешсин...

— Сѣлешсин, — деп къатлады жамауат.

Эфенди «бальшебикле», иймансызла сѣлешген жерге бармады. Ныгъышдан берлакъ чыгъып, дуппурчукъну сайлады да, белинден аз тѣбениракъ, къолларын бир бири юсюне салды. Минчакълары чикина бармагъына тагъылып эдиле. Эфенди жамауатха биягъы шежда этди.

— Итге: «Сени жашаргъа ким кьоймайды?» — деп соргъанларында, «Мени тукъумум», — дегенди ол. — Нухну ауазы сабырды, шатыкды. — Бизге уа? Бальшебикле айтханига кёре, буслиманла, бу тар таулану кьююнларына кысылып жашагъан буслиманла, бир бирибизни кырыргъа керекбиз, къарындаш къарындашха, ахлу ахлугъа сауут кётюрюрге керекди...

— «Биреуню жарсыуу — биреуню къууанчы», — деп этедиле. — Биягъы Маске аузун тыялмады.

— Аз болса да, кесими тауугъум — кесиме зауукъ... Тейри, керти айтама. — Бу бурну бла кычыргъан а арбазына чорбат чыпчыкъ кьонмагъан Къазий эди.

— Таулагъа къарачыгъыз. Ала тенг туююдюле — бири — бийик, башхасы — алаша. Терекле да тенг ёсмейдиле. — Нух эфенди аз бурулуп, кьолу бла межгитни кётет бахчасын кёргозтдю. — Не этериксе, атланы окъуна бири — жюйрюк, башхасы — жоргъа, адамланы кими мадарсыз, кими — иймансыз... Тенглик болса, биз да сюе эдик... Бальшебикле эркинлик, къарындашлыкъ деп энди кычыргъанлыкъгъа, къуранны къарасы ол сёзле бла башланады. Тюзлюкню, къарындашлыкъны, сюймекликни аллах да сюеди. Алай, жамауат, инсанла жолоучула кибикидиле, чаришге чыкъгъан атлыла кибикидиле. Хар кимни да ырысхысы энциди — кимни алда, кимни артда. Дуниядан аллыгъын алмай, инсан ёлмейди. Анга тёмей эсегиз, кимни жылкысы кеп эсе да, анда атла тутугъуз, жерин сюрюгюз. Алай ийманыгъызны аякъ тюп этип, башханы малы бла бай болурмусуз, хоншуну арбазына къан жаудуруп, халал гыржын ашайбыз дермисиз?!

Былайда жамауат бютюн да бек сагъайды, акъсакъал къартла жерге къарап, тыякълары бла жерни чучхуй башладыла. Тиширыула жаулукъ къанатларын ёргеракъ тартдыла.

— Угъай, тейри! — деп кычырды да къартладан бири, къалгъанла да анга ыразы болуп, башларын шош чайкъадыла.

— Биреуню жапгылычы минглеге заранды. — Нух эфенди Аслан бла Аскер таба къарады. — Асланны мал, мюлк къайгъысы, эллиле, артда сизге жан къайгъы болуп къалыр, — деди сора. — Эгечлерим, бюгюн къарындашларыгъызны бальшебикле бла жиберигиз. Ала иймансыз жоулсала, отугъуз жарыкъ жанармы?..

— Хау, жарлы, хау, кьор болайыкъ,

— Биреуню тауугъу арбазымда къанкъылдарыкъды деп, жан бермегиз, ийман бермегиз. Башы болгъаншы ашы да болур. Мадарлыгъа кёкде булут да жүндю. Иш-леген хоншусун сарнатмай жашай келгенди, энтда да...

— Сен кесинг нек ишлемейсе...

— Мамаш а....

— Маскени къарны бурады, дейди.

— Не уа Хатраны...

Ишлегенни, къалгъанны сагъыннганына Нух сокъуранды, мишчакъларын санай, бирраз сюелди, жамауатны шошайма къойду.

— Ким да башына ишлейди. Мен къолумда ишлеген адамдан мюлкюмю энчи этмейме — Нух эфенди кёзлери бла Къазакъны изледи. — Ол мени жашым кибикиди, малым, жерим да аны...

— Къалгъан жалчыларынга уа эшек туякъла...

Нух аузуна чапхан Шамгъунга ыразы болмаса да («ит итлигин этеди»), жууап къайтарып кюрешмедиле...

Аслан бла энишге кетерик, сауут-саба къоллу боллукъ тенглерине ичинден сукълана тургъан Къазакъда энди алданыу, чёгъежлик къалмады. Аны жүреги ырахатды. Элге жангы бласт келсе келсин, угъайы жокъду, алай ол бластны келтирирге энишге барыргъа керек туююлду. Эркинлик, мюлк, жер берликди дейдиле. Эркинлик неди? Къазакъны тагъыпмы турадыла, атха минерге къоймаймыдыла, не къама тагъаргъа, къыз сюерге, къыз къачырыргъа.

Къазакъ ары-бери къарап, Саудатны изледи. Саудат бери келмезин, келмегенин да жалчы биле эди. Алай дагъыда умут — татлы умут — келип, ол да анга жашырын къарай эсе уа? Къазакъ ахшы къууумуна, нек эсе да, ийнанып, жибири, эриди, жүрегин къууанч бийлеп, кёзлери бла Нухну, къыз кибики субай Нухну, ийнакълады. Тюзлюкню ёкюлю ол болмаса, ким болаллыкъды. Аны сёзлери кеппе-кертидиле. Шериат тохташдыргъан тюзлюкге, жангы бласт, большевикле не къошаллыкъдыла. Буслиман дининги, ийманынги къафырлагъа хыликгя этдирип не да кесинг кибики бир буслиманнга аты айтылгъанны жоюп алгъан «Бальшебик эркинлик» неге керекди, ол арбазда мал айнырмы, сабийле ёсерлеми? Къазакъ кесини гитче миллетчигине, асыры аздан таулагъа юркюп жашагъан миллетчигине, дин къарындашларына сауут кётюрлюк туююлду, Ол жалчыды, неди да,

кимге жалынады, мындан ары да кесине керекни кыан төкмөй да алып.

Къзакъны сагъышын Асланны сёзлери бёлдюле:

— Керти айтама, Совет власть киши кишиге артыкчылыкъ этсин демейди. Ол таудагъы, тюздеги адамла да унукъмасынла, биреу биреуге уллу сёлешип, табан кётюрмесин дейди. Адам тогъуз кюн жашар ючюн, сегиз кюн ишлерге керекди. Сиз киши жерин сюрмей, кесигизни жеригизни сюрлюксюз. Аны байрагъы адамлыкчыны байрагъыды.

— Жашы, бу бласт дегенинг боллукъ затмыды? — деп кычырды Сейит.

— Бюгюн-тамбла...

— Къуран бла ант этемисе?

— Анга къуран — орус китап.

— Тонгуз кака...

— Иш мен ант этгенде бла этмегенде туююлдю. Сиз илипин башхала къазсынла, биз суу ичербиз дей эсегиз...

— Ол адамлыкъ туююлдю... Боллукъ затха биз да болат болайыкъ. Жашымы жибереме...

— Болайы-ы-ы-кы!.. — деп кычырдыла адамла бир аууздан.

Аскер, аны ызындан а эл сыйлагъан къартла сёлешгенден сора, жамауат биз айтхандан чыкъмаз деп тургъан бий-бай къауумда ышаныу, ийнаныу да къалмады. Угъай, Мамашлары умут этгенча, Аслан бла Аскер ыспассыздан, эллилени налатларын эшитип, мюйюз салдырыр орнуна, къулакълары кесилип ызларына къайтыргъа ушамай эдиле. Андан болур эди, Мамаш бий бусагъатда кимден да бек дин ахлуларына, биз чанкабыз деп дёрденлерин къобарыучу къауумгъа чамлана эди. Не уа жашы Кёккёз — атасыны билеклиги... Бий улу озгъан кече Асланны ёлтюреме деп кесин экеуге тыйдырмай кетгени Мамашны эсине тюшдю да, жашына бир азирейли жанига къарагъанлай, къарады. Нечик керексиз алданып эртде-кечден къууанч этген эди. Андан кишилик чыкъгъан болса, тамата къарындашыны желкесин чачхан Аскер элде ат тепсетип айланырмы эди? — Мамаш жашына биягъы тюрт къарады, сора, тюзюнлей барып, атына минди.

— Ит юргенликге, туман чачылмаз, жангыз булут жауун келтиралмаз, — деди бий, жамауатха айланып.

Бусагъатда Мамашны, Хатраны, башха байланы ыз-

ларындан кьозгьалгъан адамла аланы асыры суйгенден, жакъ басхандан кьозгьалмадыла. Керексиз иймениую, хоншу, ахлу байламлыкъны сезиую, бир бирге текота этну тѳре асыры кючлю эди. Адамла алыкъын хонсусу, ахлусу, тамата айтханын этмей, кеслери суйгенин, жюреклери ыразыны этерге юйренмеген эдиле. Андан болур эди кетген эллилени асламы арсарлы, ызларына къарай, алай кете эдиле. Совет бласт деп кѳп айтылгъанлыкъгъа, ол къаллайды, не келтиреди — къайсы элли биледи аны, кеси да келемиди, къаламыды, толу ийнаныу — жокъ. Мамаш бла уа жашаргъа керекди, аны кибикле бла жер сюрюрге, бушуу, къууанч да кѳрюрге да тюшер. Керек болса, партюх, мал ѳнкюч алыргъа. Ол керти эди, хакъ эди. Анга ийнамай амал жокъ эди. Мамашы, Хатрасы бла кюрешип, бир жарлы, харип не табарыкъды. Насыпны аллах юлешген эсе, хар кимни мангылайында жазуу бар эсе — аны бузар аллах кесиди — «больчевикле» туююл. Сора Мамаш, Нух байбий эселе да, былайгъа жыйылгъанла бла бир черекден суу ичедиле, тюбеген жерде салам берип, салам аладыла. Кѳзюнге къарап тургъанлай, уялмай, аллахдан кьоркъмай жашынгы, къарындашынгы, эт-сют жууугъуну мамашчала бла къанлы къазауатха къалай жибергин... Ол азапдан къачханла, ары-бери да къатышмай, тазалай, акълай къалыргъа суйгенле, тамбла бийге жолукъсала бет бурмай сѳлеширге, бийге тюз ниетлиги ни юсюнден жойкъуллапыргъа суйгенле... Ала кѳпдюле.

Аслан бла Аскер аны иги ангылай эдиле да, матауча, седиреп баргъан жамауатха чырт да айып салмадыла. Ол угъай, кишини кѳзюне тырман бет алып, къашбаш туююп къарамадыла. Кетерикле кетсинле, уялмасынла. Аз къалса да, керти адамла къалсынла, артха къарамай, алгъа къарагъанла...

Бираздан жамауатны ауазы жалкъытхан межгит арбаз шошайды. Он эки жаш, Ухол элден он эки чемер жаш Аслан бла Аскерни ызларындан атланыргъа хазыр болуп сюелдиле. Сора аланы аталары, гитче къарындашлары, эгечлери... Аслан жукъ да айтмай, атына къатылды. Барысы да кѳпюрге дери келдиле. Былайда жашла ахлулары бла саламлашып энишге кетерикдиле.

Къарап къарагъынчы олсагъатда межгитни арбазындан юйлерине тизилишген жамауат жангыдан кѳпюркъулагъын, жол жанларын толтурду, жашчыкъла, кыыз-

чыкъла хуналагъа, къадау ташлагъа илинишдиле. Былайгъа келалмагъан, жолгъа чыгъалмагъан, алгъышкъаргъыш этгенле да юй, халжар башларындан хар нени да ачыкъ кѳредиле. Кѳпюр тийресинде жыйылгъанланы асламы энди бийледен, байладан да къоркъмай эдиле. Керти, уллу иште адамлыкъ керекди. Бирембирем келип жашланы къучакъладыла. Жарлы от жатгаларына сау-саламат къайтырламы? Аллах билсин — жилямсырадыла.

Жашла алыкъын къызыл аскерчилеге чырт да ушамайдыла. Къылычлары, бешатарлары жокъ, бѳрклеринде къызыл жулдузла жанмайдыла. Аскерчиге бютюн да Барисбий ушамайды: ууакъ сюекли, хырезтиш... Сауутсабалы болур, ушар, элге «эрэвелюцияны» алып къайтса, бий улу суймей баш урур... Барисбийни анасы — Жюрек — алаша бойлу, жугъурбет тишируу, кѳремидиле дегенча, жамауатха, ёхтем къарап, сора шош жалынган ауаз бла жашына сѳлешеди:

— Сакъ бол, жарлы, атдан иш жыгъылсанг, атанг урушур. Кѳп да турма, ол отуннга баралмаучусун кесинг билесе.

— Атам ёлмесин, терк келмесенг, кече-кюн да жолунга къарагъанлай турлукъма. Тѳрт жыл мен сени юйюнге келгенли, къонакълыкъдан а озмагъанма! — деди Зайнаф кѳзлеринден жилямукъ чыгъарыргъа Асландан къоркъуп.

— Хайт де, хайт. — Аслан андан сора жукъ айтмады, айтырыгъы уа кѳп эди. Алай жамауатны туурасында юй бийчесин жапсарырча, жүрек жылыуун сездирирча ол сѳз табалмады. — Хайт де, хайт, — деди дагъыда Аслан, Зайнафны кесинден сора киши эшитмезча. Аны терслиги бар эсе, жалан да Зайнафны аллында барды. Эри саулай ау тюбюнде къалгъанча жашайды, юй эталмады. Мындан ары да не болады. Къолунда сабийи бла къалса жүрекке не сытылыу. Аслан къайтса — ахшы, къайтмаса, Зайнафны жашауу — чыракъсыз юй...

Куна, тамата къайыны Къаспотдан уялып, Аскерге сѳзюн эшитдиралмай, алай сюеледи. Ол къайынларына энди келген эди да, ау тюбюнден бюгюн чыкъгъанча кийинипди. Жаулугъу асыры энишге тартылып къысылгъанды. Аны акъ мангылайы, узун къара къашлары, къайгъылы кѳзлери да хазна кѳрюнмейдиле. Этеклери окъа бла сырылгъан тухтуй жыйрыгъы ариу агъачына тап жарашады.

Аскерни бешайлыкъ жангыз жашчыгъы да бусагъатда анасыны къойпундады. Куна жабыууну къанатын бир жаныракъ этип, сабийни бетин ачды, сора аны аз ёргеракъ кётюрдю. Аскер ат юсюнден, жамауатдан урлап, кёз къыйыры бла къарады. Алай юй бийчесини къызгъыл эринлерини къымылдагъанлары кёзюне урунтан болмаса, жукъ кёралмады. Кунагъа бир тюрлю насихат, кёзбау сёз айтмады. Айтыргъа да керек туююл эди. Ол отха, суугъа кире эсе, ала ючюн, бешайлыкъ къагъанагъы ючюн, арлакълада хуналагъа, ташлагъа чёгюп тургъан сазбет сабийле ючюн киреди...

Аскер, нек эсе да, къыйналып, тамагъында бир затны энишге тигелетди да, узакъгъа къарагъанлай иги кесек турду.

— Сау къал! — деди ахырында ол Кунагъа къабарты тилде.

Атлыла тебиредиле. Алай кёпюр къулагъындан толу да айырылгъынчы, тохтадыла: бир тиширыу кесин ала таба атып келе эди.

— Жокъду жашым биргегизге атландырыргъа, тийишли саугъам да жокъду элте барыгъыз дерге! — Узейирхан — ол Эккяйны апасыды — къойпунда къызыл чулгъамны чыгъарып, Аскерге узатды. — Эр кишини бёркю, тиширыуну жаулугъу — аладан сыйлы не болур. Ким биледи, байракъ этерсиз деп келтиргенме.

— Сау бол, эгечим, сау бол. — Аскер атдан туюшуп, Налмасны чачакълы, къызыл кюнес жаулугъун алды. Къайсы эсе да олсагъат байракъ жарашдырды да, Аслан аны кётюралгъаны къадар бийикге кётюрюп, шууулдатды.

* * *

Жашла бираз жол къоратхынчы, Зайнаф тёзюп турду. Артда уа, нек эсе да кёлю толуп, онгсуз болду да, жамауатдан ташаракъ жерге кетди. Энди аны жилямукълары, гыранча къанаты бла аузун жабып кюрешгенин киши кёрлюк туююлдю. Ол не бек ырысласа да, кесин тыялмады. Жиляды. Алай бусагъатда Зайнаф адамым кетди да, мен жазыкъ, эки юйге къатыкъ болдум деп жилямай эди. Асланны кёкюрегин окъ тешер да кишини аллына къарамазча, сакъламазча болурма, умутум юзюлюр деп къоркъады. Къайда да айлансын,

аз-кѐп да айлансын, Зайнаф сакълагъандап жалкы-маз. «Душман окъ аны жетмесин, жетсе да суууп, алай жетсин, — деп шыбырдады ол. — Акъбаш къаманг къолунгдан тюшюп, къара жер къапмасын. Къайда да сапта тейри эшиги ачылсын, душманынг а, къуш тюгюндей, чачылсын. Туугъан жеринги череклери сизге акъ сют болсунла, ташлары уа жаудан къутхарлыкъ жулдуз къашхалы тор атла болсунла. Тар аузуну таракъ-таракъ таулары, ала сизге бая таракъла болсунла. Душманыгъызыны жолунда уа жер жарылсын, тау аузу бири бирине аууп, эшиклери жабылсын... Узакъгъа кетип бараса, терк кѐралмам. Сау-саламат къайтып кел деп, тилек этип турлукъма. Къайтмасанг а, жилий-жилий арбазыбызда къара кюлю болгъанлай турлукъма».

Зайнаф алай айтып бошар-бошамаз, аны, жамауатны да жыр сагъайтды. Алгъа ол иги эшитилмей эди, ким жырлагъанын ангылагъан къыйын эди. Зайнаф къулакъ салып тынгылады.

Жашларыбыз къазауатха баралла,
Жарлы апала жилий-жилий къалалла, —

деди ауаз. Ауаз энди шагъырей кѐрюндю. Ол артыкъ кюлю туюлдю. Инчге, бир кесек къалтырауукъ. Тишируу ауазгъа окъуна тартады. Алай, сѐзле жарсыулу сѐзле эселе да, ауазда жарсыу жокъ эди, ъхтемликден толу эди. Ол жырны, Барисбий жырлап, эллиле кѐп кере эшитгендиле. Бюгюн ол нек эсе да тынгылагъанланы алгъынча ахтындырмады, бир тюрю эс тапдырып, иги ангылашынмагъан къууанч сезим къозгъай эди.

Халкъ блады батырны къаруу.
Залимликге къайнап, чабад саруу.

Барисбийге къалгъанла да къошулуп, жырны бирден тартдыла да, ол учуп келип, тик къаялагъа керилди. Къаяла аны кючюне кюч къошуп артха къайтардыла. Жыр ууалып, тунчугъуп къалмады, Мамаш бийни арбазында сойланмады. Терезелерин, эшиклерин силкиндирди да, дагъыда юйюню башы бла къалкъый, бийикге кѐтюрюлдю. Мамаш бий аны уста таный эди. Бууаргъа, ъмюрде эшитилмезча, тилин кесерге кѐп кюрешгенди. Тойда жырлагъаны ючюн Барисбийни уруп, тишин алгъаны да эсиндеди. Бюгюн а жангыдан — бийни жилиуунму этедиле, къуугъунча, терезелерин нек къакъ-

ды, юйюне нек кирди? Мамаш, бууаладан кьачханлай, отоуундан кьачып, арбазына чыкьды. Кьолун кьамасыны башына салды. Жыр Нухну, аны кьызы Саудатны да сюрюп чыгьарды. Саудат, туура жерге келип, жырны кьанатландыргьанла таба кьарады. Огьурсуз, талгьыр кёзлерин аз жумду, кьургьакь, ичге эринлери гам болдула. Жашланы кёралмады. Байракълары — жаниган ёртен — аны эследи.

«Мюлкюгюзден кёрлюгюгюз жангыз кебин болсун», — деди кьыз ичинден.

От жандырсын патчахлыкьгьа кьолубуз.
Аны ууатсакь, эркин болуп, солурбуз.

Жашла узайсала да, ауазларыны кючу чырт да селеймей эди. Келип ожагьындан энишге кьарап не да терезе тюбюнде, арбазларында элни жамауаты жыйылып жырлагьанлай, аны сёзлери Саудатха алай ачыкь, шатык эшитиле эдиле. Жыр, таш ырхыча кюйсюз, огьурсуз, жаз башында кьопхан черек — ол а анда талыштак, жюн гулмак.

«Чепкенлеригизни тюймелери сайын бир окь тийсин, алып келсинле сизни Нальжик башындан агьач тайлагьа миндирип...» — деди Саудат.

«...Аны ууатсакь, эркин болуп, солурбуз», — деп жыр бийикде кьанат кьакьды.

«Кьатынларыгьыз желин этмесинле, аналарыгьыз, эгечлеригиз чапсынла юсюгюзге сыйыт бла, ёкюрюп». — Саудат кьудас жаулугьуну кьанатын хыны атып, акьсыл бетин кёзлерине дери жапды.

«Аны ууатсакь, эркин болуп, солурбуз», —

деп тартдыла жашла жырны. Тик кьаяла, черек да алагьа кьошулуп тартдыла.

Энди анда, узакьда, тарпы туман чарсында Саудат жукь кёралмай эди, жыр а чёкмейди.

...Эркин болуп, солурбуз...

* * *

Кьзакь ат юсюнден тюшмей, кетгенлени ызларындан кьарап иги кесек турду. Асланны ызындан «терилмегенине» сокьурандымы, кьалдымы — жалчы аны кеси да билалмады. Тююн айтханда, бусагьатда халым былайды,

кыуанама не да жарсыйма дегенден хапары жокъду. Не эсе да сынтыл кибик болуп, сѣлешгенге, къалгъанга да эс бурмай, жууап берсе да, суймей, амалсыздан бере эди. Жашла кѣз туурадан ташайгъычы, ала кѣтюрюп баргъан «от тил» — байракъ — ёчюлгюнчю, Къазакъ эслилик этгенине, ол кетип баргъанла уа жашлыкъгъа, ибилисте хорлатып, аллахха, адамгъа да ушамагъан иш этгенлерине кеси кесин ийнандырыгъа кюрешип кѣп къарады. Алай ма энди, жашланы къолларында, къызылланып, ары-бери булгъана баргъан ёртен да тарны къыланчында тас болду, жыр да, асыры бийикгеми кетип къалды, эшитилмейди. Суйсенг энишге, суйсенг ёрге къара — киши да жокъ — онгдагъыла, солдагъыла да кетгендиле. Къазакъ а, ёмюрлюк къадау ташланы биринден башхалыгъы болмай, сюеледи. Къайры, кимине кыууанып, махтанып барсын. Жарлы анасыны гытысынамы, огъесе Нуххамы? Анасыны гытысына барып, анда къалып къалыргъа жараса, не азап, не хата. Ол Нух эфендин туз гыржынын ашай эди да, аны сыйы, ауурлугъу бир жары да къутултмазы белгилиди, хакъды. Аны ауурлугъу анасыны, атасыны имбашларында да аз туююл эди. Алай туююл эсе да, Къазакъ анга толу ийнаныпды. Бусагъатда уа, нек эсе да, Нух эфенди эсине тюшгенлей, жюрегине бир тюрлю къайгъы къонду, аны ол ары дерн билмеучю сезим бийледи. Суймеклик, кѣрюп болмаулукъ, къажау сюелирге хазырлыкъ — угъай, ала, баям, Къазакъдан керидиле. Къазакъ аланы бирин да жюрегинде табаллыкъ туююл эди. Ёксюзлюк, жангызлыкъмы жетди огъесе факъыралыкъмы? Алайлайын бу элден кетген жашланы бирем-бирем эсине тюшюрдю да, керти да жарлы, ёксюз, жангыз да болуп къалгъанын ангылады. Къаспот, Барисбий, Ибрагим... Бютюн да Къаспот шуёху. Элни мажал, менме деген жашлары. Суйген къызлары, аналары, жылы от жагъаларын, тѣшеклерин къоюп нек кетдиле? Къазакъ, не этгенин, къалгъанын кеси да иги ангыламай, къолунда чий чыбыгъы бла торну бойну сермеди. Ат бир жанына юркуюп, сора межгитни жаны бла ёрге айланды. Жалчы ажирни сауурсунларына кезиу-кезиу жетдирди, жюгенге тиймеди. Анга башха туююлдю, суйсе черекге секирсин, суйсе бугъейге. Кюнню узунуна сюелгенден эригип тургъан ажир, кеси кесин къыздыра, хуна, илипин деп айырмай, чапды. Бусагъатда ол — алашаны учхан къара къуш — къарап къарагъын-

чы Къзакъны эл аягына алып чыкъды да, сырт башына элтген эчки жолчукъну сайлады. Къзакъ атха тий-меди, чапханын-къалгъанын да сан этмеди. Ажир, бойну, къулакъ орталары агъаргъынчы, тик ёрге чабып баргъанлай турду. Сора аны къуш терклиги, жеңиллиги да юсюнде олтургъан несине бусагъатда артыкъ бек керек болмагъанын ангылап, сырт башында кенг талада тохтады. Къзакъ ажиринден тюшмеди — тулукъча, кесин жерге атып, сора сыртындан жатханлай къалды. Бир затны юсюнден да сагъыш этериги келмей, бийик, чууакъ кёкге, анда шош къалкъгъан къушха, булут тырмылагъа да сансыз къарады. Ол халда жалчы иги кесек заман оздурду. Сора туруп, Нух берген чурукъланы, чепкенни, иерни кёпчегине байлады. Жалан аякъ, торну да башындан тартып, ызына айланды.

* * *

Къзакъ, суйсе, суймесе да, Нухну арбазына келмей къалаллыкъ туююл эди: аны анда малла сакълайдыла. Ингирликде ол биягъы ийнек сауду, сют уютду. Саудат бла сёлеширге умут этди: къыз жалчыгъа бурулуп да къарамалды. Къзакъны суйгенин, термилгенин Саудат билмей эди, билир амалы да жокъ эди. Парий иесин кёргенде, къуйругъун булгъайды, ийнакълаудан толу кёзлери бла къарайды. Алай анга ким эс бурады — парий парийлигин этеди. Къзакъ Саудатха эр киши туююл эди, къатын аллыкъ, энчи насып излерге эркинлиги болгъан субай жаш туююл эди. Ол аны жалан да жалчысыды. Алайды да, ингирде жалчы Нухну журтунда жалчылыгъын, эте туруп, аны тенг жашлары эки тау элден озуп, къалын агъачха кирген эдиле. Ала энди он эки, он тёрт да туююлдуле: жолда башха таулу жашла да къошулгъандыла. Кече агъачда солуп, март айны 18-сини эртденлигинде Нальчик башында болургъа керекдиле. Жашла, ол кюн къабартыдан, башха тау элледен да келгенле бла бирге, Нальчикни Чежокъ улуну башкеслеринден тазаларыкълары биле эдиле. Алай ол кюн окъуна Къабартыда бла Малкъарда Совет властын тохташдыргъан жыйылыу боллугъун жалан да Аслан бла Аскер биле эдиле.

Эртденликде эртде, тюнене биченде көп ишлегени татыгъан болур, къарт Къазакъ алыкъын төшегинден къопмагъан эди, ким эсе да эшикни туююп, артда уа терезени къакъды. Кеси туругъа эринип, Къазакъ юйдегиси Лейлагъа селешди, болса да, андан эсе алгъа къармашып, кенчек кийди, башына берк къаплады.

— Сенмисе, Асият, — деди къарт, сейирсиниген, къоркъгъан да этип, «Былай эртде уа ол огъурлу хапар бла келген болмаз».

Асият Барисбийни юйдегисиди. Уллу, толу тиширыу, эрича эки кишини эки къолтукъ тюбуне, къанчыкълапыча, кетюрюп кеталлыкъ тиширыу. Барисбийни уа агъачы ол узакъ кюпледен бери хазна тюрленмегенди: жукъа, гырхы къартчыкъды.

— Къызланы атасы онгсузду, бир жетсенг эди, — Асиятны жилярыгъы буууп, кючден селешди.

Къазакъны юйге киргени бла чыкъгъаны тенг болду. Элде Барисбий бла андан тамата хазна адам жокъ эди. Бар эсе да, Къазакъ бла граждан урушха къатышхан эллилеринден ол къалып тура эди. Къаспот, зауаллы Къаспот, былтыр жаз ёлгенди, Ибрагим шахардады. Барисбий а... угъай ол Къазакъны жалан да шуёху, бир эллиси туююдю. Ол аны озгъан кюнлериди, керген къыйынлыкълары, къууанчлары. Озгъан кюнлеринден айырылгъан — жашаудан айырылгъан кибикди. Барисбий бла олтуруп даулашмаса, узакъ кюнлени, этген жигитликлерини юсюнден хапарламаса, ол энди ким бла хапарлашыр да, кимге махтаныр? Жашаугъа артда къошулгъанлагъа айтсанг-айтмасанг да башхалыгъы жокъду. Ийнанмайдыла. Ийнанмай, ичлеринден: «Къарт сандырай турады», — деп жазыкъсынадыла. Жашау кеси аялына къуралып къалгъан суна болурла. Суу иче туруп, илипинни ким къазгъанды деп ыспас этгенле адыла. Барисбий а кеплеге илипин къазгъанды, къазгъанланы багъалай да билгенди. Анга хапар айтхан, хапарына тынгылагъан таза да зауукъ эди. Сора Къазакъ башха затдан да къоркъа эди. Ол жашырын къоркыуу эди, аны кишиге билдирмез, къабыргъа алып кетер. Алай аны не жашырлыгъы болур — ол сезим къайсы къартха да тынчылыкъ бере болмаз. Тенглерин ёлюп

тауусула барадыла, Къзакъ а темир терекмиди. Кюз бутакъны бир чапырагъын саргъалтып, экинчисинми аяйды. Хар кимни — жаз башы, къышы, кюзю. Ол къадарды, жазууду. Тёзмей амал жокъ. Алай ёлюрге суймейди. Угъай, Къзакъны иши башхады, аны алыкъын борчу барды. Саудат сау эди. Шайтандан да жарлы Саудат. Къачан эсе да аны юйюнде туз гыржыннын ашагъанды. Туз гыржынны сыйы бир заманда таркъаймайды. Саудатха гыржын энди Къзакъ ашатады.

Къзакъ, саламлашхан зат этмей, келип, Барисбийни ундурукъ аягъына олтурду.

— Къалкъып тура кёреме...

Барисбий кёзлерин ачып, жукъламагъанын билдирди. Сора къолу бла жетген сакъалын кёргюзтдю.

— Бир жюлюсенг эди...

— Не болуп къалды санга арада бир кюн озмай? — деди Къзакъ Барисбийни сакъалын жюлюп бошاپ.

— Къарт-къарыусуз болсанг — сылтау азмыды.

— Тюнене ишлегенинг татыгъанды, харип, мен да ырмахма, — деди Къзакъ, саусузну жапсарыр муратда. Алай Барисбийге ишни хатасы жетмегенин ол биле эди.

Саусуз биягъы къолун кётюрюп, ётюрюк айтаса дегенча, эннште бошлады.

— Манга не татып тургъанын кесим билеме. Къартлыкъ татыйды.

Арт кезиуледе Къзакъ ол сёзден къоркъа башлагъан эди. Барисбий аны сагъынса, анга сен къартса, ёлюрге керексе дегенча эшитиле эди.

— Аман къууум этме, сен къарт туююлсе, менден жашса, — деди Къзакъ.

Барисбий ашалагъан, хырез тишлерин ачып, къарыусуз ышармиш этди.

— Сен мени къатымда сабийсе, сабий...

— Кёлюмю улуу этерге кюрешесе, Барисбий, тейри.

— Тенг эсек, мен Чежокъ улуну тайдырыргъа кетгенде, сен нек келмеген эдинг? Эсингдемиди?

— Эсингдеди.

— Сабийден къалгъаненг ансы, сенден алгъа ким барлыкъ эди.

Былайда Къзакъ жангыдан уялды. Барисбий аны къайтарып-къайтарып соруучу эди. Ненча сорса, анча кере жерге кирлик болуп тургъанды.

— Сабет бластны мен биринчи болуп, элибизге алып келгеним а эсингдемиди?

Аллай зат Къзакъны эсинде жокъ эди. Алай сау-
сузу даулашдырмаз ючюн, ол а даулашмай къоярыкъ
туйюл эди, «Эсимдеди»,— деди.

— Жаш болсанг да, унутмагъанса, хар зат да эсинг-
деди, хар зат да... — Барисбий кезлерин жумуп, сагъыш
бет алды. — Елсем мени къабыр жёнгерим ёхтемлигим
болсун, тенглериме кертилигим, тюз ниетлигим. Ел-
генден сора ызындап таш атсала, ол адам эки кере
ёледи. Угъай, мен ызымдан кишини аман бла, дау этген
кёзле бла къаратыргъа суймейме.

— Ёлюм аллах бермесин. Ёлсек а, не этерикбиз,
киши хакъып ашап кетмебиз...

— Ма алай сен мени къагъып айтаса, — деп жар-
сыды Барисбий. — Мен да туйюлме кесиме ыразы.

— Кёлюме тиесе, мен сени къагъып нек кюреширек
эдим, туура айтмай.

— Хар затны да айта келгенсе, анга жетгенлей а
тирелип къаласа.

— Сёзню ачыгъы игиди,— деди Къзакъ, къарт щуё-
ху не айтыргъа умут этгенин ангылаялмай.

— Кел, аны билмеген сен туйюлсе.

— Мен бир зат да билмейме, Барисбий?

— Кишиге мени хыянатым жетмегенди, киши аллын-
да да гюняхлы болгъан болмам. Алай мен Саудатны
алтын бел бауун бла, алтын бууунлугъун сыйыргъан
кюн эсингдемиди...

Ол кюнледе адамла бир бирлеринден аз затны дау-
лап, аз затмы сыйыра эдиле.

— Угъай, эсимде туйюлдю, — деди ол, — Барисбий-
ни айтханына ийшаныргъы келмей.

Саусуз жастыкъ тюбюнден эски чулгъам чыгъарды
да, туйюмчегин тешди.

— Алты къыз ёсдюрюп, эрге бергенме. Бирини юсюне
тиймегендиле. Харам мюлк кимни онгдурады. Бютюн да
алтыннга аталгъан харакет. Алтын кеси тот болмайды,
алай адамлыкъны уа, темирни тот ашагъанлай, ашай-
ды.

Къзакъ олсагъат Саудатны бел бауун бла бууунлу-
гъун таныды. Къалай танымаз эди, Нух эфенди бла
кеси Нальчикде сегиз ёгюз сатып, аны ахчасына алып
келген эдиле. Энди уа ала ёле тургъан къартны жууур-
гъаныны юсюнде жанадыла. Эски заманны, адамланы
кюйсюз ташлары, адамланы бетлерин жойдуруп, намыс-
ларын малтатханла, къызыл къаннга боялгъанла...

— Нек тынгылайса, сен была менде болгъанларын билип, айып этип тургъанса, — деди Барисбий.

— Угъай, билмей эдим, башхала не айтып тургъандыла ансы.

— Жангыз да Саудат кеси...

— Аны айыбы айыпмыды.

— Ол да адам баласыды.

— Унутхан да болур. Эндиге дерн аны эсинде тутупму турады.

Барисбий жангыдан къарыусуз ышарды.

— Унутсун-унутмасын, тилеригим — кесине элт.

— Бермесек а? Былагъа аны кыйыны жукъмагъанды.

— Сени кыйынынг жукъгъанды. Кесингде кый, алай ол аллах ургъанига Барисбий алтынларымы ашагъанды деп, айтдыртма...

* * *

Саудатны кызыл кышунбаш, төрткюл кюю Къазакъны межамындан узакъ туююлдю. Къарт аны хоншугъун излемеген эди, жашауда алай туюшуп къалгъанды. Эллиле эски журтларын ташлап, ёзеннге кёчгенлеринде, башын сугъар жер тапмай айланган Саудатны да межамсыз кыймагъандыла. Колхоз агъачын, ташын тапдырып, колхозчула уа жангыз кюннге юй къалап бердиле. Бахча юлюш кесдиле, терекле орнатдыла.

Саудат жан аурутурча адам туююл эди. Не кыралгъа, не хоншусуна хайыры тиймегенди. Андан хайыр, хурмет да киши излемегенди, тау элдеде андан сора къолуна сауут алып къазауатха чыккыган тиширйу хазна танымай эдиле. Алай кырал да, адамла да сейир жумушакълыкъ этедиле. Бир бирледе ауругъан тишге багъып кюрешгенден эсе, юзюп алгъан кёп да игиди. Саудатха уа жер бердиле, юй ишледиле, бирси инсанланыча, аны адамлыгъын, мюлкюн да совет закон коруулайды. Къазакъ аны юсюнден кёп кере сагъышланганды. Саудат бир талай жылдан бери юч тюмен пенсия алады. Къазакъгъа аны ангылагъан кыйыны эди. Ол кеси алмайды, тилемегенди, жюрюмегенди. Бу а — жангыз Къазакъны угъай, кёплени сейирсиндиргенди, айхай, колхоз иште чёп сындыргъан болса уа.

Кыралны чомартлыгъыны бла жумушакълыгъыны чеги жокъду, калак итлерин окъуна ач, сууукъ этмейди.

Саудат а, калак ит болмай, кимди. Тийреде, аны таныгъан къарт тиширыула «башха заманда Саудатны этин ишишлер эдиле». «Охо, къарыусузгъа болушханнга, алах да болушады», — дегенлерни Къзакъ аз эшитмегенди.

Бусагъатлада ол жангызды, алгъаракъда Къайытны туудукъларындан бири бла жашай эди да, энди ол эрге къачханды. Саудат бу зат бла кюрешеди, заманын былай оздурады деп айтхан къыйынды. Эллилеге къатышмайды, къатышырыкъ эсе да къатышырына ыразы туююлдюле. Ол аны кеси да кѳреди, болса да жарсымайды, ижилмейди. Иши, ашауу, жашауу — башха, ишлери — башха. Саудат арбазында эртденликде бла иигирликде бир кѳрюнюп, андан сора юйюнден чыгъып киши кѳрмейди. Алай, адамы ѳлген юйге бармай хазна къалмайды, ол ѳлгенни ахлуларына мен анга къуран окъуйма не да окъугъанма деп, ахча алады. Ахчадан башханы унамайды. Окъуймуду, окъумаймыды — эллилени андан хапарлары жокъду, алай окъудум десе, бермеген тѳре туююлдю.

Элде обур, жин, шайтан деген затлагъа ийнаныу эртеде къалгъанды. Алай Саудат обур туююлдю деп кимни ийнандырыгъа боллукъду. Аны юйюню къаты бла озаргъа бир къауум эллилени къоркъгъанлары кертиди. Жолгъа чыкъгъанлай, кѳрселе, ырыслап, ызларына къайтадыла. Жашчыкъла даулашсала, ѳчге Саудатны арбазы саладыла. Бек базыннганы, аны арбазына кирип, терезесинден къараргъа керекди. Алай Саудат кече чыракъ хазна жандырмагъанды: батырлыкъларына махтанганла муратларына жеталмайдыла. Къап-къара жыйрыкъ, чачакълы къара жаулукъ, ийнек жуккасыча, узун бурну Саудатны юсюнден айтылгъанлагъа толу ийнандырадыла. Ол обур эди, жин къатыш эди, хыйнычы эди... Къзакъ аланы бирине да ийнанмагъанды. Не десенг да, биринчи суймеклиги туююлмюдю, биринчи суймеклиги алай сокъур болгъанын, алданнганын кѳрген бек къыйынды.

Бусагъатда Къзакъгъа сени Саудатха жанынг ауруймуду, огъесе кѳлмю кенгдиресе деп сорсала, ол сакъышланмай жууап бермес эди. Саудатны сокъур этген жашауу эди, атасы Нух эди. Сокъурла уа, барысы да сау болуп къалмайдыла. Къзакъ кеси уа кѳзлерин теркми ачханды? Ачаргъа болушмасала, ол, ким биледи, тангны кечеден айыраламай, Саудатча жашар эди.

Уллу жолгъа чыкыгъанла, кыйналсала да, излеген-лерин табарла, хуналагъа бла ырбылагъа кысыла баргъанла не да кюндюз жюрюмей, жалан да кече жюрюгенле жардап кетмеселе да артха къаладыла. Угъай, эллиле айтханлай, Саудат обур туююлдо, ол эски заманны ауанасыды, аны къарасыды. Саудатны къадары уа азланымы марай эди. Сора Къазакъ анга нек кёл кенгдирирге керекди. Айырылгъанны къар басар, бёлюннгенни боран басар. Алай адам суююп айырыла эсе, анга не жан аурутуу, не жумушакълыкъ! — деди Къазакъ, жолда келе. Къалай да айтсыла, адам аман сагъатлы болуп къалырын билсе, айырылмаз эди. Огъесе Къазакъ биягъы жангылгъанмы этеди. Бусагъатда бери келгени да жангылычлыкъ эсе уа...

* * *

Аякъ таууш къулагъына чалыныр-чалынмаз, анда, отоуда олтургъан элгенип:

— Кимди ол, кимди дейме да, — деп кычырды.

Къазакъ, жууап этмей, эшикни ачды. Олсагъат бурнуна мугут, мылы, дагъыда чиринген ийис урду.

— Бери бир таза хауа урма къойсанг а! — Къазакъ эшикни табаны бла хыны тюртдо да, аллына сынган кызыл кирпич салды.

— Юйюнде оноу эт, — Саудат тозурагъан, кюл бетли чачын къара жаулугъуну туюбуне кыйыра, асыры къансыздан кёксюл кёрюннген аякъларын алаша ундурукъдан энишге салындырды. Гитче, терен кёзлери, непи эсе да излей, ары-бери жёбеледиле.

Къазакъ босагъа къатында төрткюл шинтикчикге олтуруп, төгерекге къарады. Отоу гитче туююл эди, алай ол, хапчук-харакет керекли жерлерине салынмагъандан болур, тар кёрюндю.

Эки терезе туююнде, юслеринде да кир жастыкъла, жууургъанла къалау-къалау болуп, эки ундурукъ. Аланы бирини аллында къанжал тышлы эски кюбюр — ол атасындан окъуна къалгъанды. Берлакъда — төгерек стол, аны юсюнде жарты гыржыны бла таба, Саудат тюкенден ётмек алмай эди, сора эринлерине шорпа, айран къатхан табакъла, акъкъалай кастрюлде сют эсе да, айран эсе да — Къазакъ ангыламады. Барысыны юсюнде да чибилле — къара сынжыр...

«Алгъыннгы Саудатдан бир таныгъы къалмагъанды.

Адамлыгы жокъ эсе да, чырайсыз, агъачсыз туююл эди. Энди уа — къара кьузгьун...», — деди Къзакъ ичинден.

«Ёлмей къалгъан жалчы алтын аякъ бла суу ичер», — деп быллайгъа айтхан болурла. Юсюндегилени мычымай ысхатынга берсинле, я мени аллахым», — Саудат арну кийинниген адам кёрсе, аны анга кечалмайды.

— Эшигинги ачып, анда-санда бери хауа урдура турсанг а, чирип къаласа, — деди Къзакъ, алгъа айтханын жангыртып.

— Юйюнде оноу эт, — дедим да мен а. — Юйюнде эшигин этерге адам табылмай къаллыкъ.

— Былай жашайса деп билмейме. Чыгып дуниягъа да бир къарамай, къабыргъа кирген кибик.

— Чыгып кёргеним — манга кёз ауруу, — Саудат, къашы-башы бла, хар къымылдагъаны, ауазы бла да Къзакъны кёрюп болмагъанын, бютюн да, бютюн ол аны юйюне кирип келгенин жаратмагъанын билдире олтурады. Алай Къзакъ да аны кёрюрге термилип жүрюмегенин сормай биледи. «Нек жүрюйдю, бютюн нек келди?» Бусагъатда Саудат ол сорууларына жууап, тюз жууап табаргъа бек термиледи. Къалай жашагъанымы кёрюп, хар заманда кёл кенгдире, хыликгя этип кетергеми, огъесе жалчы биягъы жалчылыгъынмы этеди, къарауашлыкъгъа юйренниген къарауашлыкъ къылыгъын къоялмаймыды. Саудат кесин анга ийнандырыргъа бек сюеди. Къулдан туугъан бий болмаз, бий уланны жерни жети къатысына кёмсенг да — ол жердеги сары алтын. Саудат ачдан ёлюп къалса да, къулулу босагъасындан атламаз. Ол Къзакъны орунда болса эди, анга итге атхан сюегин атмаз эди. Бу а, ма...

— Бичен ишлегеними хакъын бергендиле. Кёл да туююлдю, алай бир затынга жаратырса, — Къзакъ, хуржунундан чыгарып, Саудатха ахча узатды.

— Охо, иги этгенсе. — Саудат ахчаны къартны къолундан къагъып алып, къойнуна сукъду. «Мындан тюз инетли, халал жалчыбыз жокъ эди, харип».

Къзакъ иги кесекни тынгылап турду да, сора Саудатха къарады.

— Сен аллахха ийнанамыса? — деди.

— Тоба астофируллах, ибилис кесингсе.

— Адамлыкъ, жазыкъсыныу, хурмет дегенча затла уа болурламы, къалай къарайса?

Саудатны гитче терен кёзлери жылтырадыла. Аны жууабы хазыр эди.

— Адамлыкъ, жазыкъсыныу болса эди, мен бу кюн-пгеми жетерик эдим.

— Бир кюн ишлемеген, жашап къалай тураса, жазыкъсыныу жокъ эсе.

— Аллахны болушлугъу бла.

— Къыралны, эллилени болушлугъу уа?

— Суююпмю болушадыла. Энтда да жюз жыл болушсала да атамдан къалгъан ырысхыны къайтаралдыкъ туююлдюле.

— Адамлагъа сау болугъуз деп анданмы айтмайса?

Саудат жууап къайтармады.

— Манга уа бир заманда сау бол деп нек айтмайса? — деди Къазакъ.

— Сен атамы туз гыржынын кёп ашагъанса да, ол дунягъа жол ишлейсе.

— Сени атаңгы туз гыржыны жокъ эди. Барыгъыз да бизни — жалчыланы — къыйыныбызны ашап жашай эдигиз, — деди къарт, тырман этген кёзлерин «къузгъундан» бурмай.

— Анаңгы бай этсенг эди уа, Нух эфендини бай этмей.

— Ол заманда мени кибикле сокъур эдиле...

— Къолубуздан келмей эди, аллах бермеген эди деп айтырыкъ туююлсе.

— Энди къолубуздан нек келеди, аллах нек бергенди? Аллах мени кибик «ибилислеге» нени да берип, сени кибик «мёлеклеге» арт нек бургъанды? Бош тынгылайса, Саудат. Макъа къаргъыш этип да кюрешме. Ол заманда да, малыгъыз болгъанлыкъгъа, артыкъ доюн жашамагъансыз. Бусагъатда сени юююг окъуна бай атаңгы юююден игиди, Мамаш бийни юйлеринден бусагъатда элни бек къолайсызыны межямы тынгылы, ариу да ариуду. Чыгъып тегерекге бир къарачы...

Къазакъ кертти айтханын Саудат биледи. Ухол элни чанкалары, байлары жашагъан межямла алыкъын саудула, оюлмагъандыла. Эски журтлагъа ётуп, Саудат аланы кёп кере тансыкълагъанды, атасыны босагъасында олтуруп азмы сарнагъанды. Алай сейир а, сейир эди. Алгъын кенг кёрюнюучю арбазлары — къол аяз кибик. Саудат юй артларында терекле салкъынына кирсе, кесин жаннет чыпчыгъы суна эди — атасы-анасы да, он алты эрик, алма терек. Бусагъатда уа аны бахчасын-

да эки жыйырмадан аслам терек көгетлерин кючден кётюрюп, шууулдайдыла. Алгъынгы юйлери уа неге ушайды? Адам уялмай алгъын мен мында жашагъанма деп айталмаз. Алаша, жамшигине кетген терезелери, къабыргъаларында бир бири юсюне тюз салынган юч ташы жокъду. Бусагъатда «пакъыра» Саудатны межамы Мамаш бий окъуна сукъланырчады. Ухол элде алгъын Мамашны юйюнден белгили юй жокъ эди. Кёк къанжал башлы, терезе жанлары, къабакълары бла... Нух эфенди да аллай межам салдырыгъа термиле эди да, муратына жеталмагъан эди... Энди уа, къара да кёр, ачудан жарыл. Алгъын Саудатны атасы арбазындан къыстаучу къаратабанла барысы да туюлю-башлы юйле салгъандыла. Нух эфендини эски юйюнде уа эшеклерин тыяргъа эшеклери жокъ. Эшек-атмы кюсейдиле — арбазларына айрыпланла къондуруп башларыкъдыла. Саудат орамлагъа чыгъып къалай айлансын? Несине къууансын, адамланы керилип, къутуруп жашагъанларынамы?

— Сен да эллилерингча жашау эталлыкъ эдинг, — деди Къзакъ, Саудатны сагъышларын ангылап олтургъанча.

— Биз кесибизни аман дуниягъа алдатханладан туюлюбюз.

— Ол заманда нек алдата эдигиз, дин ахлусу атаң да сау эди да. Эллилерингизни барысындан да иги ашап, иги кийинирге нек кюреше эдигиз. Бу дуния татлыракъ иш болурму?

— Аллах айтхандан озмай эдик.

— Аллах санга оздуруп берип, Къзакъгъа уа жукъ узатмай къояргъа уа уялмагъанмы суна эдинг?

— Биреуге берилген, башхасына берилип къалмайды, — деди Саудат.

— Санга артыкъ нек берилген эди?

— Тукъум-жукъ этген эди, бийлик берген эди, бир-силеден артыкъ эс...

— Энди ол артыкъ эслилигингден бир зат нек къалмады? Сары чибишледен къалгъан айранны неге ичесе, бий тукъум?

— Боллукъду, эсиргенинги тёмме мында, — деп Саудат эки къолу бла эки тобугъун урду.

— Зайнаф эгечинги кюсемеученг да. Асланны сиз жоюп ийгенликге, барчы бир къара, жашай билемиди. Ма эслилик... Угъай, эгечим, — былайда Къзакъны ауа-

зы тюрленди, кеси да ёрге турду. — Берген да, сыйыргъан да адам этеди. Адамланы сыйлап, алагъа ыспас эте билирге керекди.

— Ары дери хата кёрмей жашайым.

— Ёлмезликми супаса кесинги, адамлагъа, бир шежда нек этмейсе?...

— Ырысхыбызны тюп этдиле эселе да, алагъа жалынып жашагъан мен туююл.

— Нек жалынмагъанынги мен уста билеме. Къайтар бусагъат бери ол ахчаны. Ач болмагъан ашны хатерин билмез.

Саудат, бети кетип, эки къолу бла да къоюн хуржуна жабышып, къаты къысды.

— Мен энди санга къара шайымы къоратмам, — дегенни айтды да, Къазакъ Барисбий тилегенши этди. Саудат бел бауу бла бууунлугъуна аралгъанлай, бираз тынгылады. Аны кёзлери тола келгенлерин, къоллары ууакъ къалтырай башлагъанларын Къазакъ кёрюп тура этди. Чыгъып кетип бара уа ол аны шош жилигъанын эшитди. Нек жилиды? Къууаниганданмы, огъесе озгъан кюнлерин эсинемн тюзюрдю? Эшта да, алай болур этди.

Къазакъ Саудатны арбазында айырылгъанлай, адамла къауум-къауум болуп, ёрге баргъанларын кёрдю. «Жазыкъ, ёлюп ишти къалды», — деди ол, Барисбийге аман къууум этип.

— Къайрысыз, — деди Къазакъ, къалай эсе да ёню къарылып.

— Сен кёп жаша ансы, Барисбий шуёхунга боллукъ болгъанды, — деди озуп баргъан тиширыуладан бири.

Къарт алгъа хыны-хыны атлап, алда баргъанлашы озду. Алай олсагъат аны тин-тери басды да, борбайлары къыйылдыла.

Къазакъ жетип келгенлени озма къойду да сора жол жанында терек салкъынына чёкдю. Нек эсе да аны жилирыгъы келмей этди, келсе, кишиден да уялмай, жилирыкъ этди.

«Кетди, харип, сора, кетди, — деди ол кеси кесине... Тюз айта этди, элибизге «бластны» байрагъын биринчи алып келген Барисбий этди. Барисбий бла Къаспот...»

Алгъа төрт атлы келе эди. Артда аууш башындан дагъыда тогъузу-ону энишге айланды. Барысы да келе келдиле да, жолну ёрге элтген жеринде бирге кёшулдула. Жыйын болуп, аз заманны мычыдыла. Сора жыйындан эки атлы айырылып, байракъларын кёйдула да, ура-жорта башладыла. Эки атлыны куйрукълары — созулгъан букъу — узайгъанда, артда кълалгъанла, бир-бири ызларындан тизилип, атларын ариу жоргъагъа салдыла.

Къазакъ сыртдан къарап, быланы кёрюп тура эди. Бери, энишгеде, къысыр къаяда уа — тау къуш.

«Баям, бу келгенле къуугъунга келедиле, алай тюйюл эсе суйюичюге», — деди Къазакъ.

Тау къуш сагъайып турду да, атлыланы алашаны учхан тау жёнгерлери сунду. «Кийикми сюре болурла ала огъесе — бёрю. Къанатлы силкинип, ызларындан тюшдю: нёгерлери кийик уулап, ол кърлай кълалмаз.

Къуш кърарелдилени жетди, башларындан энишге тынгылы къарады: жёнгерлерине ушатмады, атлылагъа ушатды. Жолда — эки ауана, кесини — ючюнчю — алагъа кёшулду: эришип, учушдула. Тау къуш ауанасын алгъа чыгъаралмады.

Бу тарны жолларында, сыртларында, тик бетлеринде да андан терк къаядан юзюлген таш окъуна тёнгеремеген эди. Къуш кёзуду, ёхтем жүрегин эришиу сыйырды. Алай озалмады.

«Эй, адамла, къанатларыгъыз жокъ эди, энди къанатлыла болдугъуз кёреме. Сизни палахмы, ёлюмю сюреди огъесе къууанчмы алып келесиз?»

«Энди палах бизни итча къуууп жеталмаз, къууанч а биргебизгеди, биргебизге...» Атлыла алгъаракъ чыкъдыла, къуш байракъны жел бла сопакълашханын эшитди. Атланы жалкъалары, куйрукълары, къыл таууш этип, сызгърдыла.

Тау къуш уча-къууа келди да, дагъыда жетди.

«Эй, адамла, суйюичюгюзню айтыгъыз, мен алгъа жетип, элни башындан къычырайым».

— Къушдан теркдиле бизни атларыбыз.

«Къууанчыгъызны алгъа жетдирейим».

— Къушдан теркдиле атларыбыз.

«Элигизге от алып барасыз, беригиз, сиз чыгълалмаз таула башында жандырайым».

— Энди биз кыушну кыанат кычюне, терклигине да сукылапмакы.

«Мен бир кыанатым онг да, экинчим — сол. Жетейим да, элигизге биринден палах, экинчисинден кыууанч жаудурайым.

— Палахны кыанатларын кыыйгыанбыз, кыууанч жетсин, кыууанч...

Тау кыуш терклигими сыйыртхан эсем да, бийикликге киши жеталмаз дегенча, булутла тенглигинде кыалкыа башлады, артха кыалды. Энди ол жолда кесини ауанасын кералмай эди, жалан да эки кыарелдини кере эди. Байракыларын да эследи. Ол энди анда, энишгеде, аты жалкыасындан уллу туююл эди.

«Ехтем адамла. Отугуз алыккын гитче, аны ечюлтюрге суу а — кеп. Кыарачыгыыз, черек кыайырыла башлагыанды. Ачыуланып жагыаларын талар. Ол заманда сиз отугузну менича бийикге чыгыарын сакыалаймазсыз».

— Бизни отубуз хар юйде жанар.

Кыуш аны эшиталмады.

* * *

Кыаспот бла Барисбийини, Кызакы энди ишексиз таныды. Эл этегине киргенлей, жыгенлени тартаракы этдиле, кыызгыан атла кеслерин тыйдырмай, башларын артха атханлай, терткюллеп, бираз бардыла, сора тири жырюш алдыла. Ол халда бара, жашла орамны эки жанына айланып, кезиу-кезну кычырдыла. Кыаспот бла Барисбий, тугел, эс жыыйп да башлагынычы, кыууанч хапарлары, тойда айтылгыан орайдача, мычымай элни тубюнден башына дерн эшитилди. Алай сюйюнчюлерин айтыргыа эди кезиу Кыаспот бла Барисбийге. Ишни кыолгыа жашчыкыла алгыан эдиле. Керти, Барисбий анга артыкы ыразы болмады. Аллай тауушлукы, сейирлик хапарны элге биринчи ол келтиргенди. Кыаспот бла ол. Бир кыауумланы арбазларында ат тепсетип кеси айтса иги туююлмю эди. Сауут-сабасын кергыюзтюн, кыызланы тамаша-сейирге кыалдырын, алай жашчыкыла суюю болун чапсала не амал: Барисбийге атыны жырюшюн ехтем этип, жеринде омакы олтургыандан башха зат жетмей эди. Ол Кыаспотдан артха кыалмайды не аны алгыа жибермей, байракыны ауанасында барады.

Кёрсюнле, байракъ жангыз Къаспотну болмагъанын эллиле билсинле.

— Къаспот «сабетска бласт» келтиргенди, ийнанмай эсегиз, кесигиз къарагъыз.

— Барисбий да келтирип келеди.

Сабийле, жабы этип, ёрге-энишге чаба, кирмей бла, не хуна башындан къычырмай, арбаз къоймадыла. Алай сабийле сабий болгъанлыкъгъа, ким къууанырын, ким чычкын жетдирлигин, жумуртха узатырыгъын эслей эди. Сегизжыллыкъ Хасан, чабып барып, къууанч хапарын айтханда, эгечи Эккяй аны къучакълап иши кесекге дерн жибермей турду. Артда, къойнундан чыгъарып, дарий къол жаулукъ берди.

Уходда, Чегетде да Къаспотну жигитлигин, марачулугъун билип, аны суймеген, анга илешмеген сабий жокъ эди. Аланы ангылауларында аллай сейирлик затны келтирирге жалан да Къаспотну къолундан келлик эди. Барисбийге уа жигитди деп ийнананыркълары келмей эди. Ол себепден жашчыкъланы асламысы аперимликни Къаспотха берирге суйюп, керти да, анга жүрекleri бла ийнанып, «Къаспот «бластны» алып келе турады», — деп къычыра эдиле. Аллай, эслирекле, Барисбийге жууукъ жетгенле аперимликден юлюшсюз къалыргъа суймей эдиле да: «Барисбий да келтиргенди», — деп къоша эдиле.

Былайда кёрлюклерин кёрюп бошагъан сабийле, Къаспотлагъа къарап, ызларындан чаба, алларына ёте, кёллерин чёкдюргенле энишге, Асланланы алларына къуюлдула: ала да «сабет бласт» келтире эдиле.

Элни адамы къалмай арбазлагъа, тар орамлагъа, туура жерлеге чыкъды. — Гым-гым къартла, сангыраула, къартлыкъдан серле, кёзден тохтагъанла.

Мында Совет властны юсюнден хапар эртдеден жүрүй эди. Бирле аны ашыгъып сакълагъандыла, башхалары — аркъалары къалтырап, жукъудан, ашдан да тохтап. Алай, хапарын эшитип, не берлигин, сыйырлыгъын билмегенле, аны огъурлулугъундан, күйсюзлюгюнден да чырт да ангылаулары болмагъанла аз туююлдуле. Анга кёре уа — тышына тегюлген жамауатны къарамы, сёзю, олтурууу, сорууу. Хапаргъа къууаниганла, сабийлеге ариу айтып, суйюнчю бередила, ичлеринден күйгенле — къара кесеуле, ангыламагъанла ангыларгъа адыргъы эте...

— Жашым, неди ол айтханынг, жанынга болайым? —
Алай соргъан кьулакъдан тохтагъан тиширыу эди.

— Сабет бласт, — деди жашчыкъладан бири.

— Аны уа эшитдим, неди дейме ансы.

— «Бласт», — деди бнягъы жашчыкъ.

— Охо, жарлы.

— Къаллайды дейсиз?

— Къызыл.

— Ким келтиреди дейсиз?

— Къаспот.

— Ийнан, ол а не да келтирир.

— Экисин тутхан эселе, бири къайдады?

— Аслан жыйыны алып келедиле.

— Бири болмаймы эди да?

— Огъурлу кюн келсин...

Хасан саугъаны аламатын кеси сермер умут этип, бек бай арбазгъа чабып киргенде, Мамаш бийни къарт анасы къоркъургъа бла къалыргъа билмей, жашындан туугъанны чакъырды.

— Бу чартларыкъчыкъ бир ачы хапар алып келген болур дейме, Кёккёз, бери тюшчю.

Кёккёзню саугъа узатыр бети жокъ эди — Хасан аны олсагъат ангылады, алай къачалмады. Бий улу жашчыкъны кьулагындан тутуп, аямай бурду да, артда уа, желкесине жетдирип, арбаздан тышына чартлатды. Хасаннга аллай артыкълыкъ алыкъын киши этмеген эди. Бютюн да, къара къалпакъчыгъында жумуртхалары эзлип тургъанларын кёргенде уа, жүрек къыйынын ичине сыйындыралмады.

— Тохта, Къаспот сени къалай этсе да кёрюрсе.

* * *

— Жамауат, биз былайда, межгитни аллында жыйылгъанлы бла бюгюнню арасында жалан да бир байрым кече озгъанды. Башлагъан ишибиз огъурлулукъ бла бошалды. Балшевикле арталлы да хорлап, Совет властны — бизни, халкъны властын — тохташдыргъандыла. Андан сора башха власть жокъду. Большевиклени партиясыны комитети бизни бери, бизни кьууандырыргъа, мында да Совет власть айтханча жашап башларгъа, деп ашыкъдырып жибергенди. Жашасын Совет власть! — деди Аслан.

— Жашасын! — деп къычырды къара халкъ. Жый-

ылгъанланы гюрюлдеген ауазы олсагъат чѣгюп къалмады, узакъгъа, ары, бийик кысыр таулагъа дерн учуп барды. Таула къара халкъны алгъышын керелеп, кюч къошуп, артха къайтардыла да, жыйылгъанланы башлары бла «оу»... «ы-ы-ы-ыи» деп жапгыдан созулуп учду.

— Энди, бюгюнден ары къул да, бий да жокъду, — Аслан ат юсюнден ѳзенгилеринде аз ѳргеракъ кѣтюрюлюп, сѣлешеди. Тѳгерек къубан бѳркюню мангылайында сѣдегей тартылгъан кызыл журун, кенг ѳшюню ондан солгъа, солдан оннга патронла бла сырылыпды. Къалгъанладан башхалыгъы, кийгени чепкен туююл эди — къара сахтияндан чубуру. Андан узакъ болмай — Аскер. Аскер барысындан да уллу санлыды, мазаллыды, алай тау желле кюйдюрген сѣти жукъады, къара мыйыкълары къулакъ артларына дерн ѳсгендиле. Къалгъан жашла да, арлакъда, берлакъда, ахлулары къатыш, кимн атыны бойнундан къучакълап, кимн жашчыкълагъа ышара, сюеледиле.

— Бюгюнден ары бай, жалчы деп боллукъ туююлдю, къарыулу къарыусузну басынчакълаяллыкъ туююлдю. Малсызлагъа — мал, мюлк, жерсизлеге — жер, — дегенди уллу Ленин, — деп сѣлешди Аслан.

— Барысы да бал булгъап турсала, бокъ ким кюрерикди?

— Халжарынгы кесинг тазаларыкъса энди, Мамаш, — деп жууап этди Аслан.

Бий, бети кетип, эрнин къапды.

— Охо, ит жашлыгъында кериледи, энди къарт болгъанды, — деди Сейнт, Мамашны къагъып.

— Кѣпню кѳрген кѳк бѳрю...

— Къазанны къурутхан чолпу...

— Къой, не этесиз муну, къарт ѳгюзюню, сибирткиге жегерик туююл эсегиз.

Туура быллай масхара сѣзле эшитирме деп а Мамаш ийнанмай эди. Аны кѳзюне къарап, табан кѣтюрюрге алыкъын бир жалчы, къул тукъумдан бир жан да базырмагъанды. Ол бу тар тау ауузда жалан да бир жол, амал, бир тѳре биле эди: эшек ишлер — ат ашар, ѳгюз сюрюр — сабанчы тирлик жыяр. Къара халкъгъа аты айтылгъанла анга ѳгюзле, эшекле эдиле. Ол а — аланы сюрюучюсю, баразаны буздурмаз ючюн, балан бармагъы бла жол кѳргюзтючю. Угъай, Мамаш ѳгюзле мюйюзсюз, эшекле уа туякъсыз болмагъанларын билмеген

туйюл эди. Ол орус, буслиман окъуудан да къуру къалмагъанды. Уллу дунягъа къатыша да келгенди. Петербургдан башлап Ростовха, Исси Суугъа, Бештаугъа дери да ол бармагъан, сатыу-алыу этмеген не сахар къалгъанды? Орусну мыжыгъы бла бийи, байы арасында эртдеден кюреш баргъанын билмеген Мамаш биймиди. Алай анда, Арисейде орус мыжыкъланы, ишчилени кезлери эрте ачылгъанды. Анда газет, китап, хар ючюнчю адам — большевик. Ишчилени эсин ёсдюрюп, бирикдирген уллу фабрикле, заводла. Мында уа? Ишден башын кетюрюрге бошамагъан къара халкъ нек бузулуп башлады. Ит несине чаба билмеген огъурлу жерде, итни несине юсдюрюп ким тургъанды. Мамаш бий Андрейге къарады. Кеси кесине сейир этди. Ол юч-тёрт жылдан бери не ишлеп тургъанды? Нек, къайдан келген эди? Артыкъ сёзсюз, тынч писарь... Аслан бла ол бош татахлыкъ жюрютмегенди. Энди уа, ёмюрюнден бери большевикле бла жашагъанлай, Мамаш бий, бирле аны тутуп сабан агъачны тартдырып баргъанча, терледи. Ол ат эди, жаныгъыз ат, эшекле уа аны табанлап, къабып бараза салдыра...

— Хар затны — малланы, жерни, жайлыкъланы, къышлыкъланы да тенг юлеширикбиз, — деди Аслан.

Мамаш элни байларына, Нух эфендиге, Маскеге, Хатрагъа — барысына да кезиу-кезиу къарады. Бетлерине кёре, ала да аныча къайгъылы сагъышдадыла. Алай къашхамангылайла Нухха не эталлыкъдыла. Жерини жартысын жалчысына бла Къайытха берди. Бёрюледен бёркюн атып къутулургъа умут этеди. Болсун. Мамаш бий а эки-юч жылдан бери малларын акъырын-акъырын сатып тургъанын ангамы айта эди. Алай алтын ахча сыйынган къошунлагъа жер, жайлыкъла, къалгъан мюлк сыйынырыкъ туйюлдю. Къайры алып кетгин? Жеринден кетген бий а биймиди? Угъай, Мамаш кишиге деп мюлк жыймагъанды. Иш энди башланады. Къабартыны бийлери да шошайып а къалмазла. Чыракъны жандыргъан, ёчюлтген да этеди.

— Жалчыла да хакъларын алып, бюгюнден ары кеслери башларына эркиндиле! — Асланны бу сёзлери, нек эсе да, Нух эфендини бегирек ачитдыла... Ол Къазакъны изледи. Кеси да билмей, къолуна чулгъап тургъан минчакъларын бармакъ жиклерин агъартып къысды. «О, къара халкъ, къара гумулжуклай, жаз башында кюн жылыууна тегюлген. Ашыкъмагъыз, жерни къарангы-

сын излерсиз. Къара халкъ, — кѣп эсе да, оракъ туюнде кырдык. Алысыннга кетгени уа — чалгъыгъа бютюн шатык».

— Хар ким да тенг болса, оноу ким этер? Ажашхан сюрююну уа бѣрюле кѣп мычытырла, — деди Маске.

— Совет власть, — халкъ кеси! — деди Аслан.

— Аны ызындан тыякъ сюреген биреу боллукъ туююлюдю?

— Тыякъ сюреген боллукъ туююлюдю. Халкъгъа къуллукъ этгенле боллукъдула.

— Сора къуллукъгъа ким айырылса да, ол бийликми этерикди? — деп андан-мындан сѣлешдиле.

— Ол бийлик этерик туююлюдю. Кесигиз сайларыкъсыз. Ма бюгюн, бусагъат. Тамбладан оздурмай, жерсизлеге жер юлешип башларча.

Бу кезиуде жамауатны аллына Маске чыкъды. Гитче туюкю, топал къолун къамасыны башына салды.

— Аланла, мен жер, мюлк юлешуу деген хапарны ангыламайма, — деди ол. — Жер, мюлк да эртде юлешип бошалгъандыла. Бу большевикле бирлеге тиллеринде бал келтирип, бирлеге уа хазырларында окъла нек келтиргендиле? Тейри, антым, жаным чыкъмай, арбазымдан башха арбазгъа тауугъум учмаз.

Маске алай айтыр-айтмаз, шок атылды. Керти окъуна ѳлтюрюпмю къойдула деген болур эди, Маске эки къолу бла къулакъларына жабышып, энишге чѣкдю. Алай элгенген андан къалгъанла да этген эдиле.

— Къара халкъ, энтда да бизни Маске жыйыны къоркъутургъа кюрешеди. — Барисбий шкоуну ѳрге кѣтюргенлей, жюгенни артха тартып, атына ауузлугъун чайната эди. — Айтчыгъыз, Маскеге, Хатрагъа, Мамашха ыразы кѣп адам бармыды? Къайсыбызны къыйыныбызны ашамагъандыла ала! Жер да, мюлк да бизниди. Бюгюн этиллик ишни тамблагъа нек къоябыз. Артда сокъуранмаз ючюн бусагъатда тебирегиз, чабыгъыз, алырыгъызны алыгъыз! — деп, Барисбий межгитни къабагъындан атылып чыкъды.

Жамауатда бий, бай къауумлагъа дерт тутханла, бир талай жылланы жалчылыкъда туруп, артда уа хакъларын толу алалмай къалгъанла кѣп эдиле. Алай къаууш-къарада абери юзерге суйгенле не да Совет власть хар иени да тенг эте эсе, биз юлюшсюз нек къалабыз деп къоркъгъанла, дауурда керексиз къанларын къыздыргъанла да аз туююл эдиле. Аллайлагъа сылтау, чу-

рум керек эди да, мычымай Барисбийни ызындан кыу-юлдула. Бир кыауумла уа, ёмюрлеринде кишини арбазында чёп сындырмазлыкыла окыуна, чапханланы кёргенде, тёзалмай, жангы «бластха» болушлукъ керек эсе, биз артыкъ аны бырнак нек этебиз дегенча, не этериклерин, кимни арбазына барлыкъларын-кыаллыкъларын да билмей чаба эдиле. Биз тонаргыа барабыз да «бласт» аны унамаз, деп «тепген» жамауатны эсине келмеди.

«Ачыуну эшиги кенгди», — деди кеси кесине Аслан. — Тохтагыыз, жамауат, тохтагыыз, этмегиз алай! — Аслан, бир кесек абызырап, атын онгига-солгыа жортурду. Киши кыулакъ салмады.

Тохтатмай а жарарыкъ туююл эди. Жауунну аллы — тамычы, ахыры — ырхы дегенлей болуп кыалса, душманлагыа андан сора не керекди. Аскер, Аслан алларында болуп, жашла жамауатны ызындан атларын сюрдюле. Ала бери, туугыан эллерине тыякъ алып келмеген эдиле, байракъ бла келген эдиле да, элде жалан да ол кыызарыргыа керекди.

III

Ухол элни эртденлиги хар заманда да шош, салкын болады. Хауа жылыннгынчы, мында арталлы да жел кыакымайды. Кыон а бери терк жетмейди: тау артындан, бугыуна, кыубула, чыгыа келеди да, бек алгыа алтын сууун тауну чукуюна тегеди. Сора ол суу, тау бетле бла энишге аз-аз учхалай, чуигурлагыа, таш тюплерине да синге, элге алай жайылады. Алтын суу Ухолну экиге бёлген черекге дери кыыйналмай энеди. Андан ары уа эниш жолу бошалып, ёрге айланады да актырын жайылады. Алай туююл эсе да, мындагыылагыа алай кёрюнеди. Чегетни башында жашагыанла уа кюнню хычыуун жылыуун ол кыушлукыгыа жетгенде сезедиле. Андан болур, кюнлюмню тереклери чапыракъ ийип, шыбырдашханда, чегетдегиле жалан да копал ача башлачудула. Кыонлюмде тиширыула арбазларына чыгыып, кыыстау кийиз басхан, жюн ийирген кезиуде, Черекни берги жанында жашагыанла эртденлик сууукыдан кыоркыа, жыйырыла, юй жумушларына узалычудула. Кёгет да аргы бетде терк жетеди, татыулу да анда болады.

Алай табигыат хар затны кюнлюмчыюлеге берип, чегетчилени кыурлай кыоймагыанды. Ким биледи, былай алып кыарагыанда уа, чегетчилеге озгыан окыуна эте болур.

Жазны исси эки айында сугъарып турмасанг, кюнлюмде бахча да, отлау да саргъалып къаладыла. Эллиле бахчаларын, тереклерин сугъарсынла, — отлаула уа? Суу сен суйген жерге келип къалмайды. Аны хата-сындан кюнлюмчюле бузоуларын, эшеклерин эртден сайын былай арбаздан тышына къыстап къоялмайдыла. Табыракъ отлауу болгъан жер излей, узакълагъа барыргъа, сырт башларына чыгъаргъа тюшеди. Чегетчилени уа отлаугъа, бахчаларына суу салып ким кёргенди. Аланы юй артлары окъуна — биченлик, суйсенг чал, суйсенг бузоунгу, ахсакъ малынгы бошла. Кырдыкны шатыгы, бийиги, биченликни къалыны чегетчилени къолундады. Бай адамлары да, баям, тенг юлешинген болурла. Нух эфенди, Хатра, Байдуллах Черекни жагъасындадыла. Маске, Мамаш бий чегетде жашайдыла. Жигитликге атлары айтылгъан жашла бла уа, эшта да, чегет мажал болур. Аслан, Аскер, Къаспот... Къазакъны юйю да мындады. Алай алыкъын ким жигитлик, ким итлик этерин къайдан билгин. Аны жамауат, замап айтырла.

Кюнлюмчюлени бла чегетчилени арбазлары бир бирлерине ачыкъдыла. Андан-мындан къарасала да башха туююдю. Арбазгъа чыкыгъан, юйге кирген шарт кёрюнеди. Айтыугъа кёре уа чегетчиледен къайсы эсе да межамыны аллындан шкок атып, къаңлысын арбазында ёлтюргенди...

Бюгюн Уходда эртденлик, хар замандача, шошду, бир кесек суугъуракъды. Жаз башы жерге алыкъын жылыу бералмагъанды, терекле жаландыла. Алай энди сууукъ узакъ бармай сынар, сора жерге урлукъ атарча болур, кырдык жетер да эллиле малчыкъларын жайлыкълагъа къууаларла. Болса да, эллилени урлукъ салыр жерлери къайда, сора жер берилсе да къалай сюрсюнле: сабан агъачла, улоу да байланы къолунда. Жер, улоу да бериллик эселе, бу ыйыкъда берилирге керекдиле. Алайсыз эллиге жерден не хайыр.

Асланга элинде жангы эртденлик, жангы кюн ол сагъышла бла башланды. Эртденлик дерча да туююдю. Комиссар тангны аягъы юсюнде атдыргъанды. Кечени узуну ол да, жашла да жамауатха эс тапдырыргъа кюрешип, жамауат чачхан мюлкню бир жерге жыйышдырып, артда аны сакълап тангнга чыкыгъандыла. Энди уа мюлк жангы властны къуллукъ юйюню арбазында эди. Чепкенле, тонла, жаулукъла, гён чарыкъла, быстыр

тикген машина, сабан агъачла, ат нерле, жамычыла, кюйюзле...

Аны юсюне уа юйюне келген эллиледен экисин Кёккёз жаралы этгенди, Къзакъ Барисбийни туюгенди, ким эсе да Маскени таш бла башын жаргъанды. Жашланы ишлери, огъурлу иш болса да, асыры тап башланмагъан эди. Аны юсюнден Аслан не айтыргъа, къалыргъа билмейди, Аскер бла Андрей да сагъышлыдыла.

Бек алгъа мында Совет власть болгъанын, ол кишиге артыкълыкъ этдирмезин, артыкълыкъ этгенге уа, кечгинлик бермезин эллиле ангыларгъа керекдиле. Алай бусагъатда чакъырып, тонагъаныгъызча артха къайтарыгъыз деп къалай айтсынла. Барып, эндиге дери онгугъузу алып тургъанлагъа энтда да баш уругъуз, кечгинлик тилегиз деген сунмазламы. Эллиле Мамаш кибиклени аллында айыплы туююдюле. Совет власта айып келтиргендиле. Аны билип бюгюн жалан да буюргъанны, ол тийишли кёргенни алыргъа керекдиле. Ары дери да къолайлыладан сыйырылгъан, энди сыйырылыкъ да власты байлыгъыды. Ол байлыкъны элли жамауаты кеси сакълар. Аслан эсине келгенни нёгерлерине айтды.

— Мени акъылым да алайды. Энди быланы тутуп артха жиберсек, кёллерине тиербиз. Къайтара эсек, илерин чакъырып сыйырыгъа тийишли болмагъанны къайтарайыкъ, — деди Аскер.

Экиси да Андрейге къарадыла. Ол орта бойлу, къызыл шинли адамды. Кийингени бла жашлада бир башхалыгъы жокъду. Акъ къалпакъ, мор чепкен, жалан да къама тагъып аны киши кёрмегенди.

— Эллиле Совет власта билип айып келтирмегендиле. Айып деп да айтыргъа жарарыкъмыды. Ангылатыргъа керекди. Аны Аскер бла мен бойнубузгъа алайыкъ, — деди Андрей, сабыр ауаз бла, тау тилде.

— Ол къайсыбызны да ишибизди, борчубузду. Алай сен бойнунга башха зат да алыргъа керексе.

— Не зат? — писарь сагъайып, комиссаргъа къарады.

— Бу сыйырлыкъ, юлеширик затларыбызгъа, къысха айтханда, власта тюшерик ырысхыгъа жууаплы адам керекди. Былай казначейча, — деди Аслан, тынгылай, сагъыш эте.

— Мени угайым жокъду, алай халк кеси сайласын.

Ол айтган болсун. — Андрей тауча сёлешгенде, жалан да «кь» бла «гъ»-ны келишдиралмай кьыйнала эди.

— Бек алгъа ол экисини оноун этерми эдик, — деди Аскер.

— Тейри, тюз айтаса.

Аскер, терк окъуна барып, Барисбий бла Къазакъны чыгъарып келди. Экиси да къуллукъ юйню отоуларыны биринде алларындан кирит салынып тура эдиле.

— Олтуругъуз, — деди Аслан, экисине эки шинтик кёргюзтюп.

Къазакъ мазаллы, алай женгил санлы жашды, чырайлы, субай. Бирси уа, Барисбий, тап агъачлы болса да, назик эди, билек кючю барды деп айтырча туйюлдо. Къазакъ аны, сабийнича, кьойнуна алып окъуна туюллыкъды. Алай жалчы кесича бир жалчыны нек туйгенди? Жалчыла бирикген заманда. Адепли, иш кёллю Къазакъ. Эллиле аны итге таш атып окъуна билмейдиле. Аслан бир жукъ ангылар умутда, экисине да кезиу-кезиу къарады. Къазакъны ариу бети мудахды, Барисбий а, жунчуп, къайры къараргъа билмей, кьолларын букъдуруп жер тапмай, олтурады. Асланны нек эсе да жүреги кьыйналды. Барисбийни жапсарыр акъылда, бетине къарап, эсленир-эсленмез ышарды.

— Сен Барисбийге артыкълукъ этерге не ишинг бар эди? — деди Аслан къарындашына.

— Артыкълукъмы? — Къазакъ, нек эсе да элгенип, алгъа Барисбийге къарады, сора арбазгъа куюлуп тургъан хапчуклагъа. Жаш башын шош чайкъады, мангылай териси жыйырылып, ичинден таралгъан адамгъа ушады. Бусагъатда Аслан аны къарамын уста ангылай эди. Керти да, хапчука арбазда «Кямиссарны» уллу айыплы ишини шагъатларыча, тебе болуп, ары-бери чачылып тура эдиле. Къазакъ а, таза жүреккли, алай къарангы жаш, андан къачмай, аны терслемей кьояллыкъ туйюлдо. Аны орнуна болса, Асланны этериги да алай эди. «Бёрю кьойгъа сен туюкюсе», — дегенлей, сейирди быланы ишлери. Лякълары киргинчи тыякъ кёргюзтюп, деп келди Къазакъны эсине. Тюзлюк ол эсе, сора терликлери къаллай боллукъду? Керилген а этгендиле, уруп къачан башларыкъдыла ансы».

— Бир хатасыз тиширыуну ёшюнюне, кьойнуна узалгъанны аллах, адам да кечмез.

Барисбий, Саудатны шкок бла юсюне сюелип, бел бауун бла бууунлугъун алгъанын Къазакъ кёрмегенди.

Саудатны сыйытын кенгден эшитип, Барисбийни ызындан Къзакъ андан чабып, жетген эди.

— Мен узалгъанига тѣзмеген, Кѣккѣз узалгъанига тѣзерсе, — деди Барисбий.

Къзакъ, олсагъат секирип туруп, нѣгерлерине къайырылды. Аскер болмаса, баям, энгда да урлукъ эди. Саудат анга тау артындан чыгъып келген кюн кѣзю эди. Ол аны юсюне тюркюртюрге деп жашамайды. Тюркюреме дегениге уа, къан тюркюртюр. Барысына да — Барисбийине, Кѣккѣзюне да — Къзакъ бютюн да аны атын эшитип, адам кефин тас этмей къоймай эди.

— Эсингдемиди, таулу таулугъа эгеч, къарындаш кибикди дегенинг? — деди Аслан.

— Эсимдеди.

— Кеси къыйыны бла жашагъан таулула, тюз ниетлиле дерик болуренг.

— Угъай, мен таулуланы аманла бла игилеге юлешмейме.

— Ётюрюк нек айтаса? — деп сорду Аскер, талгъыр, къуш кѣзлерин аз жумаракъ этип, — юлешмей эсенг, Барисбийни нек ачитханса?

— Артыкълыкъ этгени ачитхан гюнях тюрюлдю.

— Тюзсе, алай анча жылны Мамашла, Маскеле ананга, хоншуларынга, Барисбийге артыкълыкъ этип тургъанда сен къайда эдинг? —

— Мени арбазымда киши кишиге къазыкъ кѣтюрмегенди, — деди Къзакъ, суймеген кѣзле бла Асланга бла Аскерге къарап. Алгъаракълада бу эки жаш ючюн, ол жанын берир эди. Асланга, Аскерге ушаргъа азмы термилгенди. Энди уа анга аладан жаханымлик адамла жокъдула. Юслеринде сауут-сабалары, тюзлюкню башын кесерик сауут-саба. Энди элге, эллилеге да не жашау, не тынчлыкъ. Биреу биреуню мюлкюне дау айтхан дунияда адамлыкъ, хоншулукъ ёлмей кѣпмю барыр.

— Сора сен кесинги таулулагъа жан аурутханча кѣргюзтюрге нек кюрешесе? Арбазынги сакълап турургъа сен парийми болгъанса? — Аслан алай айтханына сокъуранды. Болса да бир айтхандан ары не этерик эди. — Бизни уа жокъмуду арбазыбыз? Аскерни, Андрейни? Орусу, къабартысы, дюгери да таулуну арбазын жарыкъ этебиз деп кѣтюрюлгенде, адамлыгъынги Нухну аякъ тюрюне атаргъа уялмаймыса? — Аслан, асыры бек къызгъанын ангылап, кеси кесин тыйды. Терезеден

тышына къарады: аргъы элге кюн жайылгъанды, бери уа, баям, алыкъын эртде эди, кюн жетмегенди.

— Адамлыгъын сакъларгъа суйген киши арбазына чапмасын. Хар ким кеси арбазын жарытсын. Ол заманда киши кишини ачитмаз, — деди Къазакъ шош ауаз бла.

— Бир арбазда — къой сюрюу, башхада — бёрю жыйын. — Аскер ачыулу ышарды.

— Хоншуда къой сюрюуге бёрюле окъуна тиймейдиле, — деди Къазакъ.

— Къоюгъуз муну, суйгенинлей айлансын. — Аслан терк окъуна бир тюрлю мудах болду. — Бар, кет. Алай эсингде тут, бу жолдан сора халкъ ючюн кюрешгенлеге кьол кётюрме.

— Алгъа ол кётюрсе уа?

— Кел да айт, власть аны оноун кеси этер. Элине игиликни Барисбийчала келтиредиле. Сени кибикле уа...

— Сора «большевизм» болмагъан адам туююлмюдю? — деди Къазакъ, кетерге хазырлана.

— Туююлдю. Халкъына болушмагъан итди. — Бу жаш былай терсбоюнду деп турмай эди Аскер.

Къазакъ бир кесек сюелип, сора кёлуне келгени айтыргъа бла къалыргъа билмей, чыгъып тебиреди.

— Тохта, кетме, — деди Андрей.

Жалчы тохтап, оруслуну кёзюне къарады.

— Бу жыйылгъан хапчукланы элни бек жарлыларына юлеширикбиз, Сен бизге бир кесек болуш, — Андрейге Къазакъны болушлугъу керек туююл эди. Алай жангы власть керти окъуна къара халкъны, жарлылары болгъанын, байладан кезиусюз, сход къабыл этгинчи, абери сыйырылгъан эсе да, ол «артыкълык» жалан да жарлыла ючюн этилгенин жаш кеси кёзю бла кёрюрге керекди. Жангы власть эллиледен жашырып бир атлам да этерик туююлдю.

— Мени аны бла не ишим къалгъанды? Къолларымы харам этмем, мени алыкъын аллахым барды, — деди Къазакъ.

— Охо, болушма. Ананг керегин табып жашамайды, быланы анга элте бар, — деп Андрей эфендини жалчысына кьолуна тюшген бота бла кюпесни узатды.

— Угъай, керек эсе Кунагъа бла Зайнафха беригиз. Мени анам кишини тонай келмегенди. Жарлы эсе да жарлылыгъындан элгенип, харамгъа боялмаз, — деп Къазакъ, арсарсыз, артына-аллына къарамай, кетди.

Андан сора кьуллукъ юйню арбазы иги кесекге дери шош болду. Юч жаш да, байракъны кьанат тауушуна тынгылагъандан сора, энди кьайгъылары жокъча, олтурадыла. Нени юсюнден сёлеширикдиле. Сёзден ишге кёчер заман болгъанды. Алай жамауатсыз иш башлапырыкъ тьююлдо, аны ючюсю да биледиле, андан баштёбендиле.

Бек алгъа арбаздагъыланы кьагъытха тюшюрюп, жангы властны мюлкюне санаргъа, ызы бла эллилеге юлеширге керекди. Мамаш, Нух жыйыны болмай, ол жумушну тындырыргъа дурус тьююл эди. Ала уа, эки-юч атлы жибергендиле, келмегендиле.

Тюнене жамауат «дорх» этгенле нек келмегенлерин ангылагъан тынч эди. Аны юсюнден олтургъанланы ючюсю да сагъыш, оюм этедиле. Ким биледи, ары чакъыртхан сылтау бла, тутуп, Нальчикге жиберлик суна болурла. Не да мюлкню сыйырыуча энди сыйырып башларыкъдыла деп кьоркъсала уа сейирмиди. Тюнене адамла керексиз жабы этнующе бла кьайгъыда «акъсюеклеге» артыкъ уллу заран тюшюралмагъандыла, кёзге урунганны, кьолгъа тийгенин алып кетген болмаса, теренирек кьармап, кюбюрлеге узалып кюрешалмагъандыла. Ол себепден «акъсюекле» артыкъ жарсымай эдиле. Энди кьалгъан байлыкъларын букъдуруп, «большевиклени» кьоллары жеталмазча этерге керекди. Кече кьарангысы келсе, ол кьыйынмыды. Сора, кюндюзюнден аны кьайгъысы кёрмей, «кямисарны» аллына барып, заман оздуругъа ала телимидиле.

Чакъырылгъанла ол хыйлалыкъ бла кюрешириклерине Аслан бла Аскер ишексиздиле, аны жолун кесерча мадар этмей да кьоймазла. Алай кьуллукъ юйню арбазында сагъышлы олтургъанла эс бурмагъан, бурсала да, чабып тыялмаз иш да бардыра эдиле. Маске жыйыны. Ол иш бир кьауум тиширыулагъа аманат этилген эди. Хоншудан хоншугъа кирип нек айланаса деп тиширугъа ким дау айталлыкъды. Эллиле асламыракъ жыйылгъан жерге барып кьалса, бютюп да тап. Жамауатны уа, ким не айтады да, кимден не хапар эшитеме деп, кьулакъ тигип, сагъайып айланган заманы эди. Эллиледе жангы «бластны» суюгенле, суюмегенле да, жүреклери «бластха» тартып, алай аны ачыкъ билдирип

къояргъа къоркъгъанла да бар. Сакълыкъ кишини отуп кѣммейди.

Къайытны къатыны, Нух эфендини уа келини Мѣлеуушу не заманда да, юйюнде олтуруп, жумуш тындыргъан тиширыуладан туююл эди, бюгюн а ол, башха болмай, хансдан хансха учуп айланган къара-къолан гебенекге ушайды. Кире, чыгъа туруп да, аны ызындан кѣп арбазны ити юргенди, энтда да ненчасы сынжырын юзерге кюрешир.

— Кет, кет, сизге адам келирча туююлдю, — деди Мѣлеууш Сейитге, къызыл къуртакъулакъдан къоркъуп, хунагъа къысыла. Къуйругъундан басып турсанг, «хап» демеучю маскеле, парийле, нек эсе да, Мѣлеуушню кѣрселе, тели болуп къала эдиле.

— Къоркъма, байланыпды, — деди Сейит.

Мѣлеууш, къолларын къара жаулугъуну къанат туюбюнден чыгъармай, тапчан къыйырына чѣкдю. Олсагъат, жюрюгенде, сѣлешгенде алай туююлдю, эки ууурту, суулары тѣгюлмеген къууукъчукълача, энишге салындыла, тѣгерекге кѣз жетдирди.

— Мен кирмеген жер къалмады, салат ун табалмадым. Сизде иш болурму деп келгенем, — деди Мѣлеууш. От алыргъа келгенме дерге жарарыкъ туююл эди: аралары асыры узакъды.

— Къайытны бозадан кекиртирге айланаса сора, — деди Сейит, бийчесини къыптысын билерге кюреше.

— Ол а ишми эди, андан уллуракъ адамла келликдиле, айыплы болуп къалырбыз деп къоркъабыз.

— Сора кимлер келликдиле? — Сейит, къыпты билегенин къоюп, къалпагъын мангылайындан ѳрге кѣтюрдю.

Мѣлеууш тѣгерекге сагъайды:

— Ичибизде къалсын, сени хата кѣрмезлигинги сюйюп айтама. Даутокъ улу аскери бла келликди.

— Тейри, ийнандым. Алгъа Къабартыгъа бармай, мында не иши барды? Сейит, жалчылыкъда он жыл туруп, озгъан жыл чыкъгъанды, озгъан жыл кесини от жагъасын тиргизе башлагъанды. Байдуллах анга юч жыйырма къойну бла бузоулу ийнекни орнуна, жалап да эки жыйырма къой бла бир тана берип къутулгъанды. Болса да, къолуна тюшген ууакъ аякълы малны кечиндирирча, аны чырт да биченлиги, къышлыгъы жокъ эди. Ол энди сегиз къой бла къунажинден къалгъанын сатханды. Алай аны малы сайын бир сабийи — барысы

да ууакъ, бек таматасына он беш жыл толгъанды. Жалчылыкъны хатасындан, Сейит кеч къатып алгъанды. Бусагъатда ол эки жыйырма бла он жылдан атлагъан кишиди. Алаша бойлу, добар адамды. Къарангыды. Алай туура Мёлеуушге алдатып кетерикледен туююлдо. Сабет бласт анда, Нальчикде, Къабарты тюзледе тох-ташмай, аны байрагъы мында тау эллени бек узакъларыны биринде къызармазлыгъын ол биле эди. Сора Қлишбиевля, Чежокъ улусу, Даутокъ улусу да Нальчикден башламай, Ухолгъа нек жете эдиле?

— Ёгюзню соя билген аягъындан башлайды, — дейди Сейит. — Аны мында анасыны доппаны къалмагъанды.

— Ол а аны ишиди. Сен а суйсенг — ийнан, суйсенг — къал. Мен «Большевиклени бир затларына да боялдыкъ туююлме. Бери тынгылачы, — Мёлеууш, Сейитге къысылыракъ олтуруп, шыбырдады. — Маңга кеси айтханды.

— Ким кеси?

— Киеуюм, Аслан, жангыз киеуюме ийнанмай, кимге ийнанайым.

Сейитни бети тюрленди, шошайды. Аслан къайын анасына аны айтхан эсе, хапар ётюрюк хапар болмаз.

— Кеслери уа?

— Да кеслери уа къачарла, атлагъа минип, агъачха секирирге кёпмю керекди. Ухолдамы кечине келгендиле. Энди уа бютюн да, — Мёлеууш тынгылады. Андан ары айтырын, Сейит сорса, айтса тап эди.

— Энди артыкъмыды... — Сейит, жашаудан тюнгулгенча, къолун силкеди.

— Да аз затмы жыйып, сыйыртдыкъ биз алагъа.

— Былайда уа, эгечим, какладынг. Юлешген этерикдиле. Адетде болгъанча.

— Башларына жаратмазлыкъларын. Мажалыракъларын алып кетерикдиле.

— Этмезле, таланган, алай.

— Юлешселе да, керекмейди. Ызларындан келе тургъанла он кере къусдурурла.

Сейит, желкесин къашый, сагъышланды. Мёлеууш а, башхаланы алдайма деп, айтханына кеси да ийнана бара эди. Не ары-бери бурулуп, семиртсе да, таурухну барысын ол туудурмагъанды. Нух бла Мамашны ушакъларыны бир къыйыры къулагъына чалыннганды. «Бальшебиги», кедети да суйгенлей болгъа эдиле, Мёлеуушге

аладан не хата-хайыр, жыйылгъан хапчукладан асламыракъ юзсе — анга андан башхасы керекмейди. Къалай-алай болса да, Аслан туугъан киеуюдю, тилегенине угъай демез эди: беш сабий ёсдюреди. Не медет, барып алыргъа Нухдан къоркъады, алмайды да — ёпкелегенине — ёпке.

— Къой — мен бош олтурама. Юйдегинг терк келирге ушамайды.

— Суугъа тигелегенди, бироз мычы.

— Кетсем игиди. — Мёлеуушну къайгъысы энди салат ун туююдю. Орамны ёрге келе, ол, юч-тёрт тиширууну кенгеше тургъанларын кёрюп, кенгден окъуна сёлешди.

— Аланла, не къайгъысыз жанласыз, Сейит салат унум барды, кел деген эди да, энди уа ашыкъгъандан къайтып барама.

— Тоба, ашыгъа окъуна болурса.

— Мен болмай, большевикле ол хужу хапчукладан келтирип, арбазыма атып кетерле деп къоркъама. Адамым а угъай дейми билликди. Токълу кибики.

— Охо, да, аз мачанг жокъду, эшигингими жабарыкъдыла.

— Жапмай а, къазакъ аскер келеди.

Тишируула жукъ айтмадыла. Мёлеууш да, кесин ашыкъдырып, муштухул озду.

Нухну келини бла сёлешгенле барысы да аны айтханына ийнанып да къалмай эдиле. Алай сангырау къулакъ эл бузады.

Биреулен тамбла жауун жауарыкъды десе, аны эшитген башхагъа къыяма айланырыкъды деп да къоючуду.

* * *

Сейит къуллукъ юйню къатына келгенде, аны арбазында, ныгъышдача, юч-тёрт элли олтура эдиле. Сейит, тюзюнлей барып, алагъа къошулуп къалмады. Ол ёрге озду, бироз мычып, артха къайтды. Энди энишге кетсе, ызына къалай айлансын. Къуллукъ юйде не этгенлерин, не хапар жүрюгенин билирге керекди. Сейит олтургъацлагъа артыкъ эс бурмай, жолда ташланы бир жанына тюрте булжуду: ташны жолдан тышына атса — сууапды. Ол а, аллахны суйген къулу, къалай озар. Беш-алтысын да атды, аманмыды. Сора аны чабыр

хуюну тешилди. «Ай, аллахдан палах тапхын», — деп тырман этди. Тырманны олтургъанла эшитирге, ол былайда скойюп булжумагъанын билирге керекдиле. Дуниядан кетген чабырны аягъы юсюнде жарашдыргъан а тынчмыды. Ол алай эте тургъунчу, дагъыда экеулен келдиле. Ушакъ башланды. Энди орамда сюелген да айып туююлдо.

— Сиз а беримисиз? — Сейит чычкыныны кыйырын аз кетюрюп, къуллукъ юню кёргюзтдо. Чычкын бла жюрюгенни хатасы жокъду. Анда-мында булжургъа бек болушады: аны бла жолдан ташны бир жанына тюртюрге боллукъду, хуна, таш тубюнде жукъ кёрсенг, энишге ийилмей, ийилсенг не сунарла, къармаргъа, тинтирге боллукъду. Чычкын адамны мал кыстап келгенин не да бузоу, эшек тыяргъа баргъанын айтып къояды.

— Да сен да къаршы келе уа келгенсе, — деди Элмурза.

— Ай, аурунг, ол баймакъ эшекни былай ары къууалап, энип келгенимлей, чабырым атылды да, — Сейит, сол аягъын кетюрюп, табанына къарады. — Барыгъыз, бош сюелесиз.

— Бизни артыкъ ата юйюбюзмюдо! — Элмурза бла Хажибатыр арсар болдула. «Сейит барыр бла къалыр жерин билиучюдо, бош кенге турмайды».

— Эй, жууукъ болугъуз, не сюелесиз, — деди Аслан, хуна ташха аягъын салып.

— Кел деп къыса эсенг, баргъан да этейик.

Ючюсю да олтургъанлагъа къошулдула. Сейит, селешсе, къалса да, жашыртын къарамын Асландан бурмай эди, жюрюшюнден, къымылдауундан. Мёлеуушню айтханлары аны бек сейирсиндиргендиле. Бусагъатда ол Асланны ётюрюкчюге, къоркъакъгъа, акъылсызгъа ушатып, андан кёлю чыгып, ичинден «антына ёлген адам» къаллай бола болур дегенча къарай эди...

Бу кезиуде Андрей стол юсюнде жаза тургъанын бошады да, Аслан, Аскер да анга къол салдыла.

— Кёп сабийли, жарлы элли Азданов Къазийге Совет власть байладан дорх этип алгъанындан быллай затланы береди, — деп окъуду Аслан. — Бир къочхар тон, бир кюйюз...

Кюйюз дегенлей, Сейит сескеннген окъуна этди. «Кесигизге уа?!» — деп къычырыргъа аздан къалды. Мёлеууш айтханнга кёре, бек багъалы, сыйлы затланы ала

кеслерине кьояргъа керек эдиле. Арбазда уа кюйюзден иги не боллукъ эди, бир зат да угъай. Сейит тегерегине къарады, не эсе да изледи. Аслан дунья малына хорлатып элин алдарыкъладан туююл эди. Не уа Аскер. Эрлик, кишилик бла малгъа жутлукъ келишип ким кьргенди. Бу юйде кьуллугъун бардыргъан старшина, жарлыса деп, кимге не зат бергенди. Тонагъан а кеп кере этгендиле. Адам дегенинг тели кереме. Ёмюрледен бери сыртында къазыкъ ойнатып тургъанлагъа ийнанады да, сен Маскеден аман туююлсе, аныча киерге, ашаргъа керексе дегенлеге уа — кесин отдан къачыргъан киштик. Огъесе Сейит кирпи кибикмиди, шинжили талада болмаса жашаялмаймыды.

Угъай, бу «бласт» кепге, азгъа келген эсе да, эшда, жарлылагъа жан аурутхан «бластды». Айтханларыча, кьонакъ окъуна болсун. Юйюнге игилик бла келген кьонакъны сыйламагъан итлик туююлмюдю...

— Сейит, не зат жаратыр эдинг башынга, бир къарачы, — деди Андрей. Аслан бла Аскер да кёл этдирдиле.

— Менми... Сиз не тийишли кьрсегиз да. — Сейит темир сабан агъачха сукълана эди. Алай уялмай къалай айтсын, айтса да, аны анга ким берликди.

— Муну берсек, жараталырмыса? — деди Аслан, сабан агъачны кьргюзтюп.

Сейит нек эсе да ышарып ийди. Аузундан сёз чыгъаралмай, жауурунлары эледи.

IV

Аслан бла ушагъындан сора, Къзакъ алгъа Нух эфендиге атланды, артда, сокъуранып, ырхы талагъан тар тик жолчукъ бла ёрге, ата юйюне тебиреди. Кесин тири атлатыргъа кюрешгенликге, халы тап туююлдю, санлары ауурдула. Эки кьолун белине атып, акъырын келеди. Жашла анга айтханлары, аны да алагъа жууаплары эсинден кетмейдиле. Къзакъ ангылагъандан, бюгюн ол артыкъ адепли сёлешмегенди, тап, тюз жууап берип тургъан эсе да, асыллыкъдан, тамата-кичи деген намьс тьреден чыкъмай, жууап къайтарса да боллукъ эди. Не десенг да, Къзакъ ол эки жашны бек сюеди, экисине кишини кьошаллыкъ туююлдю. Бюгюн хыны этдиле эсе, не хата, кылыч кынын кесмейди. Жазыкъ Барисбийни тьерге не иши къалгъан эди. Бетине тьо-

кюрге — ол анга азмы эди. Эшекни окъуна тюйсенг, бютюн жагъынлы, аман акъыллы болады. Тенглерине, эллилерине тыякъ кётюрген бир заманда да онгмаз...

— Къзакъ, Асланны иш кёрмедингми? — Тюйме, анасыны туугъан эгечи, энишге келе тура эди.

— Кёргенме, андады.

— Не ишлейди, юйге да бир келмей?

— Бай бола турады.

Ма бусагъатда да анасы кибик къатынга керексиз тюрт сёлешди. Не хата этгенди Тюйме анга? Не уа Аслан? Къзакъ, кеси кесин ангылап, жүрек къыйынлыгъыны сылтауу буду деп айталмайды.

— Не болгъанды, жарлы, санга, ауругъанынгмы барды? «Бальчебиклени» сени бла не ишлери къалгъанды? — Жашы босагъадан да атлагъынчы, анасы гузаба этди.

— Бир хатам жокъду, — деди жалчы.

— Да не эсе да, бетинг кетипди.

Къзакъ, башын аз энишгеракъ тутуп, юйлерине киргенлей, семиз къой мыллык кёрдю.

— Нух эфенди жибергенди. Къойну да, сора бир тулукъ партюкню да, — деди Гелля жашы сорурдан алгъа. — Жалчылыкъ хакъынга сапаллыкъ туююлду, хоншулукъ этеме дегенди.

«Нек эсе да, арт кезиуде асыры чомарт болгъанды», — деп келди Къзакъны эсине. Анасына жукъ сагъынмады.

Гелляны уа Нухха жүрек ыразылыгъыны чеги жокъ эди, аны жарыгъы бетинде, сёзлеринде, хар къымылдагъанында да эслене эди.

— Атасы да аллай чомарт адам эди. Ийнан, элде Къубулахажы башын сыламагъан сабий болмаз эди.

— Сен аныдамы таныйса? — Къзакъ, кече жукъламай къалгъандан туююл эсе, ырмах эди да, алаша агъач ундурукъгъа тыянды.

— Эшшиги, къалай танымаз эдим, — Гелля, жашыны къатында алаша шинтикчикге чёкдю да, аны бетине жумушакъ къарады.

Ол гитче, арыкъ тиширыуду. Жел ауруу, жашау къыйынлыкъ бюкмесе эди, баям, жыл санындан тамата кёрюнемез эди. Тюймени кичисиди, болса да, бусагъатда Тюйме (керти, Асланны анасы да аз инжилмегенди) Геллядан иги да жашды, къарыулуду. Хазнамыды, тынчлыкъсыз жерге тюшсе, къыз кёп мычыммы жунчуйду.

Аны къачыргъан Наны уа, огъурлу адам болгъанлыкъгъа, кыйынлыкъдан башын ёрге кётюралмагъанды.

Наны бек уллу юйюрню таматасы болгъанды. Кесинден кичи тогъуз къарындашны бла эгечни аягъы юсюне этгинчи, ол, Къубулахажини кьошундан энип, жылы тешекде бир кече тынчаймагъанды.

Эки жыйырма жылы толгъан киши болуп, Гелляны къачыргъанда да, ол Къубулахажини жалчысы эди. Алай энчи от жагъа тиргизгенден не хайыр — Наныны кёсюне энди эки юйюр къарай эди, болушлугъу уа — жокъ, — Къазакъны тамата къарындашы Салимгерий, туууп, алты-жети жыллыкъ болгъунчу, Гелля кеси да Къубулахажиде къарауашлыкъ этип тургъанды. Ол кезиуде Нух жангы сакъал-майыкъ ура башлагъан жаш эди, Стамбулда медирседе окъуй эди.

Артада Гелля, жангы къарыусузлугъу болуп, къарауашлыкъдан чыгъады да, кьошха, атасыны болушлукъчусу болуп, Салимгерий барады Алай ол жыл окъуна жашчыкъны бугъа уруп ёлтюреди.

Андан сора Къазакъ туады. Къубулахажи да кичи жашы Нухха къатын алады.

Къазакъ Нухну жалчысы боллукъду деп кимни эсинде бар эди. Анасы, жаны чыкъмай, сабийин биреуленни малларыны ызындан тыякъ сюйреучю этерик туююл эди. Салимгерийни ачыуу анга азмы эди.

Алай, кыйынлыкъ да, байдан, бийден кьоркъады да, жарлыны малтайды. Къазакъны тогъуз жылы толу жетмегенлей, аны атасы, кьарт да болгъан эди, харип, санларындан тохтап, тешекге тюшеди. Къубулахажи, беш ууахтысып кьоймагъан бир жан, жалчылыгъына ууакъ аякълы малла, саулукъ ийнек да береди. Алай мал маллай турур ючюн, жер, биченлик, къарар адам керекдиле. Ким биледи, Наны аягъы юсюне туралса, жер, бичен да табылып, хайт деген юй болур эдиле. Не медет, аллах жазыкъсынмады: Гелля он биржыллыкъ жашчыгъына тыянды да кьалды. Нух эфенди, энди ол да атасындан кьуру эди, Наныны юйюрюн унутуп кьоймады — Къазакъны жалчыгъа алды.

Къазакъ алгъа Нухну башха жалчылары бла бирге таулада тургъанды. Эфендини малы Мамаш бийни малларындан аз эди. Гелля билгенден, тууар малын эки жыйырмадан кёп этмегенди, атларыны саны уа — не айтаса — сау жылкы, ууакъ аякълысы да — алай. Артада,

дуния тынчлыкъсыз болгъанда, бютюн да, Арисейни мыжыгъы къозгъалып, патчах тахтасындан тюшгенден сора, Нух малларын базарлагъа терк-терк сюре эди: алтыннга бохча азмыды. Жалчы тутхан а малларыны сапына кёре тутады. Эфенди къошунда эки сюрюучю къалдырды. Къазакъны уа арбазына чакъырды. Малланы барысы узакъ къошда турмай эди, башха жумуш да кёп. Сора Нухха тыянчакъ керек эди: аны къызындан сора сабийи жокъ эди, — Саудатны ызындан туугъанлагъа аллах жашау бермегенди.

«Нухну, сархы акъ кирик, иши, жүреги да акъды, харип, — деди Гелля ичинден, къалкъый тебиреген Къазакъгъа къарап. — Жангыз баламы башын сылагъанлай турады, санын, жанын къыйнайды деп туююл».

Алай Къазакъ кесин эфендиге къыйнатыр керекли этмейди. Ол аз сёлешип, аз ашап, кёп ишлеген адамды. Мен жалчыма да, манга тийишлисин бир жанына чыгъарама демегенди. Жангыз анасы уа, къысылып жашагъан бир тиширыу — анга кёпмю керекди. Кишиге дауу жокъ. Жашын да анга юйретгенди. Къазакъны Нухдан къоратханы — къашыкъ жугъу. Эфенди бир малын кессе уа, Къазакъ онусун ёсдюре эди, бирин минг этеди. Аны Нух кеси уста билгенди, аны жалап да Къазакъ бла Аймёлек билалмай эдиле.

* * *

— Тынчаймайса, къайгъынг барды, аллах хакъына, — деди Аймёлек, жашыны жукъламагъанын кёрюп.

— Къайгъысыз жашагъан — жукъ кёрмеген бла жукъ эшитмеген.

— Сакъ бол, жарлыса. Ары-бери къатышма, — деди ана, кёй къабыргъаны тузларгъа хазырлай.

— Дуния башы тюбюне болгъанда, не башына, не тюбюне тюшмей да къалай къалалгъын. — Къазакъ, туруп, суу агъартхан ичди. Сора анасына кёй мыллыкны санлап берди. Кетерге керек эди.

— Охо, дуняны басып келген суу да бир кезиуде таркъаяды, жел да чёгеди.

— Айтхан тынчды, анам. Башынга келликни билген къыйынды. Алай не этериксе, айран ичерге, гыржын ашаргъа керек — барайым мен, — деп, Къазакъ атына нер салды. Тюнене ингирден бери ол мында эди...

Жалчы, жолгъа чыгып, энишге айланганлай, бир къауум эллилерин кёрдю да, ала къуру къоллу келмегенлерине эс бурду. Бу элли бу затны келтиреди деп а билалмады. Баям, киши кёрлюгюн сюе болмаз эдиле, аз-кёп, уллу-гитче эсе да, къуллукъ юйде алгъанларын, жаулукъ, бота не да тон, чепкен этекленн тюплеринде букъдуруп, алай келтиредиле. Адамла, алдым деп ачыкъ билдирирге къарагъан-марагъан кёзледен къоркъуп, жашыртын жюрюрге кюрешгенлерине жаш сейир этмеди. Чепкен этекге чёргерге жарамгъан хапчук-харакет элтген, жерге къарап, кеслерин танытмазгъа кюрешип оза эдиле. Кимден буюгъадыла, Къазакъданмы? Къазакъ хаталы адам болмагъанын а билирге керекдиле. Къарасам не сунарла да, кёллерине не келтирирле деген акъылда, жалчы, тюз юсюне уруп къалмасала, эслемегенча, этип озады. Бир бири ызларындан, кюйюз бла ат нер кётюрюп, Элмурза бла Муса аллына чыкъгъанларында, жаш, нек эсе да, уялып, саламларына салам окъуна бералмады. Алай Сейитни кёпюр къулагъында жетгенинде, сёлешмей, озалмады. Жаш, атындан тюшдю да, аны ызындан къысха келди:

— Жол болсун.

— Сау бол, алан. — Сейит, кёпюрню ары жанына ётюр, темир сабан агъачны жерге салды.

— Ауурмуду? — деди Къазакъ сёз орнуна.

— Оллахий, темир кибикди...

— Тут, болушайым.

Экиси да, сабан агъачны эки жанындан кётюрюп, бираз бардыла. Алай барыулары барыу туююл эди. — Экеулен тутарча жери жокъ эди.

— Тейри, жарамайды. Къой андан эсе, кесим кюрейшим. — деди Сейит, апчыгъанындан энди эс таба.

— Ат бойнуна алып, арбазынга жетдирлик эдим, бу шайтан унарыкъ туююлду, айхай.

— Тейри, хау, юркюр. Къоймай, дау этип бердиле. Кимники болгъанын билмейме ансы, иесине элтип къоярыкъ эдим. Сен иш билалмаймыса?

Къазакъ сабан агъачны иесин биле эди. Алай айтмады.

— Угъай, — деди ол. — Хайда, хайырын кёр. — Жалчы, секирип, атына минди. Къазакъны кеси ёмюрюнде

кишиге хатасы жетмегенди. Элликле анга сени тейри урсун деп айталлык туююлдюле. Нанышы жашы, атасыча, огъурлуду, намыслыды деген болмаса, адамла Къазакъга бир тюрлю чурум тапмагъандыла. Алай арт кезиуледе, бютюн да бу эки-юч кюнде, эллиле аны бла селеширге артыкъ тартымагъанларын, сансызырыкъ этгенлерин жалчы эслей эди. Нек? — деп сора эди жаш кеси кесине. Къазакъны кёрпеси алагъа элтирми кёрюне башлагъанды огъесе энди Къазакъ алгъынныгы Къазакъ туююлмюдю. Ким билсин: эр кёрмегенни эл кёреди.

* * *

— А-а, келдингми, жашым, — деди Нух эфенди, арбазда Къазакъга жолугъуп. — Иймансызла сени кыйнарла деп, къоркъуп тура эдим. — Эфенди жалчысына бюгюнча жарыкъ бир заманда селешмегенди. Ол кезбау этмей эди, жашха жүрек ыразылыгъын билдире эди. Озгъан кюн Нухну арбазына эллиле душманлача киргенлеринде, анга Къазакъ этгенин ким этерик эди. Къайсы байны, бийни жашы келип къоруулады. Угъай, эфендини жалчысы кишилиги болгъан адамды. Чыкыгъан жери хазна туююл эсе да, бий кылыкълды. Нухну къатында ёсгени заягъа кетмегенди. Неди да, ат къатында тургъан эшек атны энниклейди. Сют бла кирмеген акъыл, асыллык аш-суу бла да кире болур.

— Саудат! — деди биягъы Нух, эшик таба айланып, — келтирчи, Къазакъга бир суусап ичир, маржа.

Къубултуп селешгенлеге юйренмеген жалчы олсагъат жунчуду, эфендиге угъай-хау деп да айталмай, Саудат кеси къолу бла анга суусап берлигинден къоркъгъан окъуна этди. Хыны не да чекдюрюп сёз айтханлагъа Къазакъ жууап таба эди. Ачыуланганга ол ачыуланган угъай, отда кызгъан ташча да атылып, аны амалы тынчды. Алай арну айтханны, аны бла асыллы, адепли селешгенни къолунда Наны уду къозудан да жууаш болуп къалады.

Саудат, къамил бла айран алып, Къазакъны аллына келгенде, жалчы, эфендиден, кыздан да уялып, башын кетюралмады. Ол бусагъатда Саудатны жалан да окъа чарыкъларын бла узун жыйрыгъыны этегин эслейди. Къамилни алгъанда уа, ол анга, тирмен ташча, ауур кёрюндю, къолларыны къалтырагъанларын тыялмай, суу-

сапны эринлерине элтгенде уа, Саудатны тогъай къара къашы, акъ мангылайы кёзюне урундула. Алай кыыз тырман бет алып атасына къарап тургъанын жаш эсле-меди. Къазакъ чырт да суусап туююл эди, болса да ич-мейме дерге не да жарты ичип къояргъа Нухну, кызыны да кёллерине тиерме деп къоркъгъандан, айрапны бо-шагъынчы къамилни артха узатмады.

Къачан да бийче жалчысына жумуш этген төре тую-юл эди. Ухол элде жалчылагъа бийчелери суусап кел-тирип тура эселе, биле болурла. Къазакъ а артыкъмы-ды. Алай аны мында, эшта да, тыш не къул адамгъа санамайдыла. Жаш а ол затны бююн эселегенди. Нух анга эртдеден жашым деп сёлешеди. Бююн а Саудат Къазакъны аллына, бий уланна аллына келгенлей, ке-лип, баш ийди. Ол затла барысы да жалчыны кёлюн кёл-тюрдюле, эндиге дерн Саудат анга айланып сёзюн къо-ратмай озуучусун унуттурдула. Бийче Наны улуну тер-геменден бла кюсегенден эс бурмай турады деп ким айталыр. Къазакъ бююн анга ишексиз болду. Саудат ийменчек кызыды, эр киши бла тохтап сёлешген анга азапды. Ол алай болмаса эди, хур кыыз, мёлек болмаса эди, Къазакъ анга табынып турурму эди. Угъай, Саудат Нух эфендини кызы эсе, Наны улуну уа кечесин жар-ытхан айды, жашаууна жылыу, къууат берген кюнню кёзюдю...

— Эр киши болса, алай болады, Къазакъ. Сен тю-нене Саудатха къарындашлыкъ, манга уа билеклик эт-генсе, — деди Нух эфенди. Жалчыгъа ариу сёз жарагъа-нын ол эртдеден биледи. Бусагъатда уа эфенди, башха затны билирге адыргы этип, жашны сынчылай сюеледи.

Къазакъ анга керекли адамды, ол аны къолундан кетерин суймейди. «Бласт» хорласын, хорламасын. Егюз ёлсе — эт, арба сынса — отун. Экисинде да эфен-ди къурлай къалмазгъа кюреширикди. Аллахны жаны ауруп, суу биягъыча сюзюлсе — анга Мамаш бийни жууукълугъу, Кёккёз доюн туююл эсе да, мюлкую къо-лунда. Нухха уа кёпмю керекди — бийлиги сакъланса, сыйы жюрююр, кнеуюне барса, юйюне къайтса да — бий. Аллах башха зат жоралагъан эсе уа, Нух не этсин, теш-деп тёнгереген тутар затын сайлап тутмайды.

Бласт да адамланы къырып къояргъа деп келе бол-маз. Жашау суйген анга да бой салыр. Алай ол заман-да Кёккёзю багъасы алтын угъай, къара сом тутмаз. Къазакъ а — темир къазыкъ. Алай керти адамлай къа-

лырмы: тенгизни толкуну кемелени окъуна чайкъайды.

— Сен. Къазакъ, эсли жашса. Балышебикле къалай кърюндюле? — деди эфенди, къолу бла жалчысын олтурургъа чакъыра. Жалчы Нухну жанында олтурургъа ушамады — бир да болмаса, тамата туююлмюдю.

— Былайды деп къойган къыйынды. Жашау кърюзтюр. Алай бизге уа, этгенлеринден оздуруп, не этерикдиле, — деди Къазакъ.

V

Сейит, танг сарысы бла уянып, алай, турлугъу келмей, эринчекликге хорлатып жатады. Тынчлыкъгъа юренмеген адам, охо, маиға да бир кюн чыкъганлыкъгъа не боллукъду деп, кеси кесине айып салмайды. Аны сапалары хычыуун таралып, къымылдагъаны сайын сескендире турадыла: тюнене анга жетген жер юлюшонде ахшам къарангысына дери кюрешгенди, бир дерге бир ташын къоймагъанды — тазалагъанды, сюргенди. Бети къара эди, ол аны мамукъча жумушакъ этген эсе. Сейит, жер асыры ташлыды, тешюрекди деп, кишиге жагъын сёз эшитдирмеди. Аллахха жаны къурман болсун, жукъ да бермей къойсала — не дау: жангы «бластха» аны не ахшылыгъы тийгенди. Жарлыгъа болушхан онгмай къалмайды — ол, аллахны бирлигича, керти зат эди, сора «балышебиклени» ишлери тюзелмесе, кимни иши тюзелликди, къарап къарагъынчы ненча жарлы жер къоллу болуп къалды. Анга ийнанинган окъуна къыйын эди. Алай кёз кёргенни къайсы кётлек женгерикди. Эллиле — таш-агъач — былай кёпдюле деп кимни эсинде бар эди, жер алама дегенни жерсиз къоймадыла.

Сейит, къууанчын ичине сыйындыралмай, юй бийчесине къарады. Ол аны аякъ жанында жатыпды. Чачы замансыз бозарган, акъсылбет тишируу. Ёмюрюнде тынчлыкъ не болгъанын билмегенди. Сейит аллай затны юсюнден сагъыш да эталмагъанды. Бусагъатда уа, нек эсе да, Халыугъа, юй бийчесини аты алайды, къарай кетип, инжилди, сабийлерин ёсдюрген тиширууну къыйынлыкъдан чыгъаралмагъанына, кеси кесине айып да этип, жарсыды. Энди насыплы болур эселе уа. Сора Сейит, къатыныны бетине кёпден бери жумушакъ ийнакълагъан кёзле бла къарап тургъанына, бююннге дери да алай этмеучюсуне эсин буруп, сейирсинди. Уя-

тып, кенгешириги, жер юлюшлерини юсюнден энтда да хапар айтырыгъы келди — кёзю кыймады.

Сейит, шош туруп, от жагъа къатына олтурду да, ашыкъмай, чабырларын, тынгылы жарашдырып, кийди. Тюнене келип, Къайыт тамата жашынгы бир ыйыкъгъа жалчылыкъгъа жибер, эки чарыкъгъа жетерча тери берирме дегени да эсине тюшдю. Чабырлыкъ а бек керек эди. Алай жашын Къайытха жалчылыкъгъа къалай жиберсин. Элликле айып этмезлеми. Ол да не жалчы излейди. Ачдан кётюрем болуп айланган Къайыт. Несине базынады? Тукъумунамы? Ит сюекге базынганлай.

Сейит къолунда челеги бла арбазгъа чыкъды, сора, къуллукъ юнню башында байракъ турамыды деген акъылда, аргъы элге къарады. Кюн чыкъмагъан эди да, байракъны кызыллыгъы шарт билинмеди. Алай ол анга, Сейит кёрюрге термилген байракъ болгъанына ишклиги къалмады. Сейит, бир заманда, эртденликде уянып, байракъны кёрмей къалырма деп, бек къоркъа эди. «Бластла» къалай тюрленгенлерини юсюнден аны терен ангыламы жокъ эди. Бу байракъ да мында кыйыр тау элде кызарыр ючюн, адамла, бир бири къанларын тегюп, талаланы, биченликдени, сахар орамланы кыпкъызыл этгенлеринден хапары азды. Бусагъатда ол жалдан да бир затха шарт тюшюнгенди: байракъ эл башында кызылланып тургъан къадарда, анга къоркъуу жокъду, жери да жерлей къаллыкъды. Ма анда къанат къакъгъан «кызыл ёртенсиз» Сейитни от жагъасы сабийлерин, Халуну жылытмазын, жел урса, «кызыл ёртен» ёчюлюрден да алгъа от жагъасы суурун ол иги биледи.

Сейит, ийнегин саууп, арбазда къалгъан ууакъ жумушларын эте тургъунчу, кюнню кёзю тау артындан къарады. Ол кезиуге черекни ары, бери жанындагъы ауулла да къозгъалдыла. Аты болгъан аты бла, атсыз — эшеги бла бир къауум хоншу арбазладан чыгып, жол кёл алгъанларын да эследи: ала жер юлюшлерине барадыла. Бусагъатда эллиге башха жол жокъ эди — жерге урлукъ салмай, жаз башыны жылы кюнлерин оздурургъа киши суймейди. Урлукъ салып бошагъанла окъуна, барып, алагъа атагъан жерни туурасындан бир къарамай, ташына, тугулуна узалмай тёзалмайдыла.

Сейит сабанга эллилеринден алгъа чабып жетерге суймейди — ол кёзге ариу кёрюмейди, иги туйюлдю.

Сюйген-суймеген бар, бирле нечик сугъанакълыкъ эте-ди дерле. Жамауатдан алгъа барма, андан артха да къалма. Байланы, бийлени жерлерин сыйырып юлешгенде, анда бек алгъа Сейитни бёркю кёрюннген эди деп айтдырмагъанды. Мындан ары да — эллилерини ызындап. Сюрюуден ажашмагъан малны жаллы терк туталмайды. Эллилеринг агъач эсе, сен да аны ичинде бир терек. Айырылып, энчи сюелсенг, отунчугъа тынч. Сора адамлыкъ не мюлкден да уллуду, сыйлыды. Бийле артыкълыкъ этип келе келген эселе да, энди Сейит алагъа кёл кенгдирирге керек туююдю. «Бласт» «бластлай», сен а, адам баласы эсенг, буслиман эсенг, къарыусузгъа тыякъ кётюрме. Бусагъатда уа бийи, байы да онгсузду: хазнамыды, мюлкleri, жерлери дорх этилген адамла, къара чёпке алынып жашагъанла. Эте келген артыкълыкълары ючюн дерт жетдиреме десенг — сен онглу, «бласт» — ма анда «къызылланган дарий» — сени жап-лыды. Алай Сейит дерт жетдириучю, къан алыучу да туююдю. Аллах бла «бальчебикле» жетдирселе да, тамам эди. Тоба, биреу сенден игирек ушхуур ашайды деп, Сейит кишини арбазына сукъланып къарарыкъладан болмаз — тёзер эди. Алай жер, мюлк къоллу бол, сен кимден осалса, бий улу да, сен да «адамсыз» деген «бальчебиклеге» ыразылыгъынгы билдирмей къалай къоялгъын, итге чабыр этгенлей. Биягъы адамлыкъ. Къайда да ол керекди, не ары-бери десенг да, хар ишни бек башы — адамлыкъды. Алай Мамаш бийге да, Асланига да аны тенг юлешеме десе, кеси кётлекге сапалып къалмазмы? Ол къарап тургъанлай, экиси ёрелешселе, къайсысына таш атсын? Тейри, былайда Сейитге ташаракъгъа кетсе табыракъ болур. Тюзю-терсни айырыргъа ол аллах туююдю. Игиси, аمانы жарлыланы, бийлени ичинде да барды. Байдуллах бла Нух эфендини адамлыкълары тенгмиди! Не уа Маскени бла Мамаш бийни? «Бальчебикле» уа барысын да бирча бырнак этип, жерлерин, мюлклерин сыйыргъандыла. Байлыкъ бла жарлылыкъны базманга салгъандан эсе, адамлыкъ бла адамсызлыкъны салса, тюзюрек болмазмы эди. Ол заманда Нух эфенди ачымай къалыр эди. Сейит анга ыразы эди. Алай Нух а «бальчебиклени» байракълары желде шууулдагъанына суююп а тынгылай болурму? Аны тюзюн айтхан къыйынды. Ким биледи, ол, суу къуюп, кишини от жагъасын ёчюлтмегенди.

Ёрге, жер юлюшлерине, тебиреген эллилени иги ке-

сек озма кьоюп, Сейит кьарт гырайтына нер салды. Босагъа аллында таш башында арпа урлугъу бла тулукъну артмакъ этди.

Ол туура жол бла барыргъа суймеди. Черек жагъаны сайлады. Артда, Мамаш бий бла Нух эфендини алгъышыгы жерлерини тенглигине жетгенде, тохтап къулакъ салды. Ол уялып, буюгъурча адамланы ауазларыни эшитмеди. Сора, арсарсыз, бийик жагъаны башына чыкъды. Эллилерине салам бере, салам ала, тюзюнлей жер юлюшюне келди.

Кюн энди жете башлагъан эди да, алыкъын сюрюге кече тюшген мылы кетмегенди. Суу топуракъгъа кирип, малтаргъа кезю кыймай, Сейит сюрюгю кыйырында къадау ташха чекдю. Тийреледен — ёргеден, энишгеден да — адамланы ауазлары тунукъ эшитиледиле — ала да ишге киришмегендиле. Кимледиле деп, Сейит башын кетюрюп къарамады: биледи. Аны аякълары жетген жерде, сабан агъачны аузуна тюшген болмазла, чеп башла ёрелей турадыла. Сейит кеп жылланы жер сюргенди, тешекден эсе, ачыкъ кекню тюбюнде, кырдыкда жатханы аслам болгъанды. Алай, бюгюнча, ёре чеплеге ким эс бургъанды. Аланы чокайларына, энишгеракъларына да суу тамычыла илинип эдиле. Балли ташлача, тегерек, уллу суу тамычыла къарыусуз чепледиле инжиленип, алагъа ауурлукъ эте, аз энишге ийилтедиле. Не сейир эсе да суу минчакъла, бирле аланы кезге илимеген халы бла жёрмелеп кетгенлей, тегюлмей эдиле, саркъып чачылмай эдиле. Сейит, къалай эсе да, ол суу тамычыланы бояулары, ариулукълары да къайсы жанындан, къалай къарагъанынга кёре болгъанына да эс бурду. Сейир-тамашаны бютюн жууукъдан тынгылы кёрюп муратда, уллу, кенг къол аязлары бир бирден узакъ салып, ол чеп башланы алларында тёрт аякъланды. Алай, нек эсе да, бояула, кюн тыякъла тас болуп, ариулукъ ёчюлюп къалды да, Сейит тамычыланы кюзгюлеринде кесинден сора абери кёралмады. Кесин а иги кёрдю. Керти, хар бет илишаны бир кесек бузулуп, алдаулу эди: бурну кемсиз уллудан бет орамны жабады, кезлери асыры теренде, алашамангылай, къошкъаш. Ол угу-жугу къара къалпагъын да эследи. Сора Сейит, артхаракъ туруп, башын бир жанына этди да, мычымай суу тамычылагъа кюн тыякъла кирдиле, Сейит аланы ичинде хоншусуну сюрюлмей тургъан кек къыртышили жерин, аны кыйып аласында жокъуланган

ташланы, узакъда жангыз къайын терекни да кёрдю.

«Астофируллах», — дей ол ёрге турду. Алай нек айтханын кеси да ангыламады: жангыздан ариулукъгъаamy сейрсинди огъесе, төрт аякъланып, кесин булжуханынамы айып этди. Сора ол, урлукъ атаргъа ашыгъып, сюргюге къарады. Сюргюге чыкъ асыры къалын тюшгенден болур, алыкъын акъсылдымды, тоба, окъача окъуна жылтырайды. Сейитни, нек эсе да, бир тюрлю къууанч сезим бийлеп, санлары, олсагъат къанат къагъып, учуп кетерча, женгил болдула. Ёмюрде сынамагъан ёхтемликге хорлатды. Жер юлюш адамны былай къууандырады деп, кимни эсинде бар эди. Бююннге дери аны Мамашлары сынап тургъандыла, энди Сейит да бир кесек сынаиды деп, аллах айып этерми. Кёп жылладан бери кимге эсе да аталгъан жерни жылытып тургъан кюн энди аны сюргюсюн да жылытсын, жылы жауунла жуусунла. Сейит кесине энчи насып тилемейди, мени энди токъ эт да, Мамашлагъа ачлыкъ сынат деп, уллу аллаха ауазын жибералмаз. Ол хар хоншусуну, бийни, къулну да сюргюлери, бирча къаралып, бирча кёгерсин деп тилейди. Аны ючюн Сейит ма бу жерчигине, намазлыкъгъа къапланганча, къапланып, кече-кюн да намаз этерге эринмез. Анга артыкъ мюлк, ырысхы керек туююлду. Хоншусундан артыкъ излеген къарны болса, ёзге этмей, къама бла жырып къояр. Аны тойдургъан жер юлюш Мамаш бийни нек тойдуралмайды. Сабийи-сюбюю жокъ. Сейитни уа бири биринден гитче сабийчиклери бардыла. Жер да, гыржынлыкъ да алагъа керекдиле. Ач болуп, сабийлери киши кёзюне къарайдыла деп, къоркъмаса, тоба, жерлери бла кёмюлген Мамаш бий болгъа эди.

Сейит, барып, тана териден тигилген къапчыкъны къолтукъ тюбюне къысды да, башын тешди. Сора арпа урлукъдан ууучун толтурду. Алай олсагъат себип башлаялмады. Нек эсе да, санлары титиреп, жыгъыламамы-къаламамы деп, кёзлерин жумгъанлай, бираз сюелди. Эрин къыйырына тузлу тамчы жетгенде, жилия тургъанын ангылап, кёзлерин ачды — тийрени шарт кёралмады. Сейит чепкен кёлек женги бла кёзлерине узалды. Алай кеси кесин хорлаялмады, жилиямукъла бекден бек келдиле. Ол халда «бисмилляхий, аллах сен онг бер», — дегени айтып, Сейит ууучунда жылытхан арпаны сюргюге атды.

Аны алай этерин марап-сакълап тургъанлай, андан-

мындан тийрени тирилтген тауушла, ауазла чыкдыла, жер сюрген, урлукъ салган, хуна кьалаган — барысы да Ухолну жашил ёзенинде, сыртларында эдиле. Бирден иш юсюне сюелген эллиле асыры кёпден, Сейит сейирсинип тохтады. Ол, андагы, мындагы да кимле болганларын биле турганлай, жангыдан хар бирин таныргъа термилип, кьолун кьаш башына салып кьарады. Кишиле, кьатын аллыкъ жашла, эрге барлыкъ кьызла, жаш анала — Сейит барысыны атларын эсине тюшюре, ёзеннге ким чыкыгъанын, кьалгъанын тергеу этди. Бир кьауумла бийлеип жерлериндеп юлюш алыргъа унамагъандыла деп эшитип, ол аланы мында кёрюрге сюйюп, андан тынгылы кьарайды. Не десенг да, жүрек тынчайып кьалмай эди. Мамаш бийин жеринден юлюш алыргъа таукелленнгенин тюзмю, терси этди? Сейит кибикле тюз эселе, ол, жер алыргъа унамай, кенгден термилип кьарагъанла не умут этедиле, кимден, неден кьоркьадыла?

* * *

Кьайытны жер юлюшю алгъын да былайда — кьарындашы Нух эфендини сабан этегинде эди. Алай мюлке, ырысхыгъа жетгенде, кьарындашланы араларында ахлулукъ барды деп айтхан кьыйын эди. Кьайытны, кьулакъ кибик, такыр, ташлы жерчигин эфендини сабанларындан таш хуна айыра эди. Алгъын а, аталары сау заманда, кьарындашланы жерлери тенг эди, араларында да, сёзде айтырча, уллу чек жокъ эди. Алай Кьайыт, жер юлюшюн башына жаратып, бет жарыкылы болалмагъанды. Нух, аны мадарсызлыгъын, хомухлугъун да кёре турганлай, анга эс тапдырыргъа ашыкмагъанды, кьызмагъанды. Неди да, биреу жерге иелик этип, андан тирлик алалмай эсе, ол керти адамын кьолуна тюшерге керекди. Эфенди, атасыны сабанын, эртеде, кеч болса да, саулайын да кьолуна жыярыгъына ийнанып, аны марай эди. Бир кьыш, Кьайыт гыржынлыкъсыз кьалгъанда, Нух аны ач сабийлерине тогъуз пуд арпа, жети кьой берди да, атасыны экиге бёлюнюп турган сабанын бир этди. Алай жамауат эфенди — дин ахлусу адам — кьарындашын, алдап, жерсиз кьойду деп айтмасын деген акъылда, сабаныны суу чыкмагъан кьулагъын Кьайытха кесип берип, «халаллыгъын», «жумушакъ жүреклилигин» кёрюзтген эди.

Бусагъатда уа къарындашына, Байдуллахына, Маскесине да Къайыт ичинден кёл кенгдире, хунадан тюшген ташха бир аягъын салып сюеледи. Аны бетинде ёхтемлик, кюйсюзлюк да эсленеди. Керти, къарындашына келген палахха къууанган иги туююлдо. Къайыт аны биледи. Нухну жарлы болуп къалгъанына кеси кесин жарсыгъан сундурургъа да андан кюрешеди. Алай, жүреги бирни айтып, эсине башха затла келгенине, ол не эталлыкъды. Аны башы хыликгялыкъгъа къалып айланганда, Нух къарындашын бютюн теренирек кёмерге кюрешмегенмиди? Терилтип, жерин алды, сабийлерин, жалчыланыча, ишлетди. Неди да, дуння кезнудю дейдиле. Нух тартып алгъан жерин аллах ызына къайтарды.

Къайыт аны ючюн кимге ыспас этерикди — «бальчевиклегемиде» не уа киеую Аслангамы? Атасындан къалгъан жерин бир хуртдагы жетгенди деп айтхан айып окъунады. Эли садакъачысына жер, мюлк юлешгенде, «бальчевик» киеую аны къурлай къойгъаны сейир туююлмедди. Бирсилеге жетген анга атасыны сабанындан жетгенди — ол ыспаслы болсун, — саулайын къайтарын къойса, къашхамы боллукъ эди.

Къайыт ол ачыуланган халында, жерин жумушата, аны тегерегине хуна къалай тургъанлагъа къарады. Асыры эринип, акъырын кёрюндюле да, къозуду. «Харамдан тоймагъанла, ёлюден да ёлюле. Аш къоратып, иш къоркъутмазгъа кюрешедиле. Къайытны гыржынны аламы аярыкъдыла».

— Теркирек къымылдасагъыз, санларыгъыз къурунму къаллыкъ сунасыз, ийи? — Къайыт, гулош тыягъын ойнатып, ишлегенлеге кёзлерин жандырды. Алай аны ачыуландыргъан къызлары туююл эдиле — анга жалчылыкъгъа келип хуна къалай тургъан къарт Шамгъун бла жашы Мусабий, сора тукъум жууугъу Къара эдиле. Эртденлик суусапха бир гыбыт акъсуу ичгендиле, къалагъан хуналары уа — эки къарыш.

— Охо, киши, къанынги бузма, кече-кюн демей, кюрешедиле, — деди Къайытны юй бийчеси — алаша бойлу, къара шинли, назик тишируу.

— Къанларын бёрю кючюкле жаласынла аланы. Саугыржыла. Бу хунаны бошагъынчы гыржынсыз, къатыкъсыз да этерикдиле.

— Къой, къой, киши. Айыплы сёзлени жамауатха эшитдирме. Солумай ишлерик адам сен тапха эдинг.

— Эшитселе уа, аман кёзлерине.

Бу дуняда адамла жалан да эки кѳауумгѳа бѳлюнедиле — онглулагѳа бла онгсузлагѳа, байлагѳа бла жарлылагѳа. Адамгѳа онг берген байлыкѳды. Тукѳумжууукѳ да неди? Кѳайытны, тукѳуму болуп, мюлкю жокѳ эди да, учузлукѳ арбазындан таймады, ажашып кетмеди. Мюлкюнг аз эсе, намыссыз, акѳылсыз да сен, кѳаргѳышда айтылгѳан, насыпсыз да сен. Энди ол затла барысы да аланы от жагѳаларына жаусунла, — кѳыш кѳар, жаз буз болуп, кѳарындашына аллах, шайтан да кѳаргѳагѳан деучю эди да Нух, энди аны арбазында айланган кѳыяма Кѳайытны тирмен ташын буруп, биченликлерин жашиллендирир. Ол бай болургѳа керекди. Жарлылыкѳдан чыгѳып, бай, бий болуп нек кетдинг деп, аны юсюне бир «бласт» да сюелалмаз. Нухха ачугѳа, Мамашха, Маскеге, ма бу гумулжуклагѳа ушап, ары-бери жѳбелей, тириск этерге кюрешген жамауатха ачугѳа. Намыссызлыкѳ, учузлукѳ сынай келгени ючюн, хыликгѳа сѳз эшитгени ючюн да ол дерт жетдирир. Адам, адамны башын жарып, андан кѳан алып да неге кюрешеди. Ачыу этерге сюе эсенг — бай бол, иги жаша, ол суу иче эсе, сен жау кекир, ол эшекге минип бара эсе, атха минип, жаны бла оз...

Кѳайыт биягѳы, ёрге-энишге кѳарады да, эллилерин кѳрдю. Ала кѳп эдиле. Кюлкю, чам кѳабындыра, кѳууанчларын жашыралмайдыла. Кѳарт, жангыдан кѳозуп, хар бирини бетине тюкюрлюгю, ачытырыгѳы келди. Ачыуу ичине сыйыналмай, хуна кѳалай тургѳанланы кѳатларына жангыдан, кесеу башлай болуп, жетди: ол жалчылары бла тюйюшюрге сылтау излейди.

— Ай, юйюгюзге, бетигиз жокѳ эсе да, динигиздамы жокѳду, — деп кѳычырды ахырында кѳарт.

Шамгѳун, ишден айырылып, башын кѳтюрдю, кѳалгѳанла да сагѳайдыла.

— Алай нек айтдың, таланнга, кѳлюнгеми тийдик, Кѳайыт. — Шамгѳун юч жыйырма жылны сюрген алаша кѳесе кишичикди. Жалчылыкѳда алгѳаны бла башын кечиндиргенден озуп, мюлк, журт кѳураялмагѳан эллиледенди.

— Айтхан а иги да этерме, аллах берген жерими «бальчебикле» бир сыйырып, сиз экинчи сыйырсагѳыз. Бу хуна кибигигизни арлакѳ ётдюрюп салсагѳыз, салмы боллукѳсуз! — Кѳайыт, Шамгѳунну кѳзюне тебингенча этип, тыягѳын ойнатды. — Кѳчюрюгюз ары!

— Къайры дейсе?

— Ма ол дуппурну ары жанына.

— Биз чекни ары кёчюрсек, артда бизни аргъы дунягъа кёчюрмезлеми. Албот улу аман тюрлю къантулукъ жанды.

— Албот улуну сизни бла не иши барды? — деди Къайыт, сёз биреую жер юлюшюню юсюнден баргъанын билмегенча этип.

— Жерини жартысын сени жеринге къошуп, хуна къаласакъ, иши болур да къалыр. — Шамгъун сабыр сёлешеди. Бош алай таурух этгенликге, ол Албот улу ючюн жарсымайды. Хуна къалап хакъын алыргъа ашыкъгъандан башха къайгъысы жокъду. Бусагъатда уа ол башлагъан хунасын кёчюрюрге сиймей жарсыйды. Бир ишни эки кере этгенликге, Къайыт анга жалчылыкъ хакъына къошармы? — Шамгъун аны билирге сую эди. Бюгюн ала Албот улуну артыкълыкъ этип, жерин хоншусуну юлюшюне къошханлыкъгъа, Шамил аны кечип да къоймаз. Сора ол къалагъан хунадан кимге да не хайыр. Башына хата, къайгъы алып, Къайыт хуржунуна узалмазын, Шамгъун бек иги биледи. Алай аны кёллендирген, умут этдирген бир зат бар эди: Аслан Къайытны туугъан киеуюдо. Иш ол айтханча болуп къалыргъа боллукъду. Шамгъун, сабыр халын бузмай, жамаулу келегини ёшюн хуржунундан тёртгюл бюкленген кир газет чыгъарып, андан къол аяз тенгли бирин жыртыды. Сора тегерегине сакъ къарай кетип, кёзлери къургъакъ чапыракъгъа илиндиле да, аны къатына барып, бир тобугъуна тыянды. Ол, аны ууакъ уууп тютюн хуржунуна къуйгъунчу, тютюн буруп, чакъгъычы бла къабындыргъынчы Къайыт тынгылап турду.

— Да, бийден туугъан, сен «хо» десенг, биз, «угъай» деялмакъ, — деди Шамгъун, тютюнню терен тартып, кесин зауукъ этген сундура. — Алай, Албот улуну жерине кирип, жангы хуна башласакъ, хакъчыгъы да анга кёре болсун. Тынгылы буруудан а киеуюнг Аслан угъай, Магомед файгъамбар да тынч ёталмагъанды. — Шамгъун, кириулери ашалап бошалгъан сары тишлерин ачып, ышарыргъа кюрешди. Алай Къайыт жалчыны фитна ышарыууна эс бурурча туююл эди.

— Кёп таурухну къой да, мен айтханны эт! — деп чочуду ол. Къайытха «бласт» артыкълыкъ чекдиргенликге, былайда Албот улуну, не башханы жери жокъ эди.

Жалан да Къайытны атасыны сабаны барды. Эллиле аны алайлыгын унутургъа керек туйюлдюле. Тап, бюгюн, былайда бирле тирнек эте эселе да, ыспасы анга жетерге тийишлиди. Адамла «Къайытны жерин» юлешдиле, «Къайыт жерин сыйырды» деп селеширге керекдиле. Алай «бий уланны» киши сан этмей эди, барын, жогъун да къарыуламай, башларына ишлейдиле. Тели, кетлек Шамгъун окъуна «Албот улуну жери» дей эди ансы, «сен жеринги бир хуртдагын кесинге къайтаргъанлыкъгъа, ким айып этерикди демейди. Къайытны къанын къартыкъгъа сыйындырмагъан олду.

— Жер мениди, ма бу жамауат басынып тургъан жер саулай да мениди. Аны билгенигизча билмез от ашагъыз, — деди Къайыт.

— Ол эртде заманлада эди, энди уа сени жеринг да, Албот улуну жери да теппе-тенгдиле. Сени юлюшюнг — ма бу чалы къазыкълагъа дери, къазыкъладан дуппургъа дери уа — аны. Бизни да теличиклеге уа бош санайса. Байны, бийни жери деп жокъду дегенлерин ёзюм къулагъым бла эшитгенме.

— Сени да не бийлигинг барды, — менича, башынгы туталмагъан дегенча, Шамгъун Къайытха жазыкъсынган кёзле бла къарады.

— Жокъду дегендилеми дейсе? Жокъ эсе кёрсюнле! — Къайыт, жёбелеп барып, анга ич ауруу болуп, хайрам этген чалы къазыкъладан бирине жабышды. Ол, къазыкъны тутханы бла тенг чыгъарып къоярыкъ сунуп, сермеди да, керексизге керкинип къалды. Артда билек кючюн салып, муштухул-муштухул тартды. Алай къазыкъ жерге асыры бек урулуп эди. Къайыт, къарыусулугъуму тийреде адамла кёредиле деп, ылыкъсынып, бютюн ашыкъ-бушукъ узалды.

— Энишгеракъдан тутуп, ашыкъмай тарт, — деди Шамгъун, къартны хыликгя этгенин жашыралмай. Ол аны амалсызлыгъына бла къарыусулугъуца къууана эди. — Адам аман ишни окъуна ашыкъмай тамамларгъа керекди.

— Жюрегинг жарылып ёл, мени жюрек жарама жара къошмасанг, — Къайыт, силкинигенде тюшген бёркюн да унутуп, чепкен этеклерин жел къагъа, къара гебенекча, къазыкъдан къазыкъгъа ётюп, чыгъаралгъанын чыгъарып, бир жанына быргъай, чыгъаралмагъанларын а сындырыргъа кюреше тургъанлай, Албот улу

Шамил келди. Ол эки жыйырма жылдан энди атлагъан кенг жауурунлу адамды. Гузаба, къайгъы кётюрмез муратда, сабыр сёлешди.

— Къайыт, неди бу этгенинг?

— Көрмейсе, атангы жери бар эсе, сен да суйгенинг эт, ахшы улан, — Къайыт, жүлюннген, гитче башында бёркю болмагъанын энди эслеп, къарамы бла аны изледи. Алай андан эсе Шамгъунну жашы Мусабий терк болуп, къартха бёркю чапдырды.

— Не этгенинг уа кёреме, дагъыда мени жеримде бёркюнгю, чепкен этеклеринг малтап нек кюрешесе дегенден айтама ансы. — Албот улуну ачыуланып сёлешип, элде киши билмейди. Адамгъа жалынмай, табигъат берген билек кючю бла къарт анасыны керегин тандырып жашатады. Ол адеплиди, тынчды, алай тынчлыгъына, сабырлыгъына хорлатып, кесин басынчакълатмагъаны эллилеге белгиледи.

— Сени жеринг — къабыр юлюшонг, — деди Къайыт.

— Къабыр юлюшден уллу жерим бола келгенди, деп сен да айталлыкъ туююлсе. — Анда-мында атылып тургъан къазыкъланы жангъдан жыйышдырып, Шамил чекни тохташдырыгъа киришди.

— Сен жерден аллай бир къарылгъа эдинг. — Къарт, жетип, Албот улуну бир жанына тюртдю. — Мындан сая болуп кетерге суймей эсенг, игилик бла тай. Адам ташха узалса, ит окъуна къачады. Жер къоллу болама деп, баш токъмагъынгдан айырылырса.

Тёзюмюю тауусулду, нек эсе да Албот улуну бетинден нюрю къачды.

— Мен сен къркъутурукъладан туююлме. Къркъсам, бир аллахдан бла гюняхдан къркъурукъма, — деди ол. — Къартлыгъынгдан окъуна уялсанг а...

— Ой сиз тукъум-жукъсузла, бюгюн атамы жерине дау этгенле, тамбла кызларыма дау этерсиз... — Къайыт, къамасын сермеп, тюзюнлей Шамилге айланды. — Аллах берлик юлюшонгю мен тапдырайым...

Албот улу артха турургъа асыры ёхтем эди. Ол ёз къамасына да узалмады: Къайыт андан таматады. Къарыусуду. Сора эки эр киши сауут кётюрселе, бири ачымай не хазна къалыр. Шамил а кесинден къарыусузну ачытыргъа суймейди.

— Кет, Къайыт, къаманга жер къапдырма, — деди Албот улу, къапталын теше.

Къарт урурдан артха турмазын ангылагъанда уа, къапталын къаманы юсюне атды да, къарал къарагъынчы Къайытны тубюне малтады. Ол аны уруп ачытыр акъылы жокъ эди, къамасын сыйырып, алыш-бёлюшню тохтатыргъа керек эди. Алай Къайыт да тауукъ бала туююлдо — аны сингир къолундан Шамил сауутну олсагъат алып къоялмады — бууунундан тутуп бура, къаманы атдыргъынчы, желкесине бир ауур зат тийгенин сезди. Мени алай керексизге уругъа кимни кёзю кыйды дегенча, жаш кючден-бутдан артха бурулду да, Мусабийни екпичи керилгенин эследи. Жыгъылып бара, ёшюнюне Къайыт да къаманы жетдиргенин ангылады. Алай андан ары ол кесине мадар этерча туююл эди.

— Ой, динсизле, ёлтюрюп къойдугъуз ушайды да! — деген ауаз аны къулагъына чалынды, къычыргъан а ким болгъанын — Сейитми, башхамы къычырды — ол ангыламады.

— Эй, адамла, Албот улун ёлтюрюп къойгъандыла... — ол тишируу ауаз эди.

«Ёлген былаймы бола болур? Огъесе эндими ёле турама, — деп келди жаралыны эсине. — Угъай, таланган, хар затны биле, эшите тургъанлай, адам ёле болмаз. Урушну жаханминден сау къутулуп, энди кесингден къарыусузну къолундан ёлсенг, айып туююлмюдю. Адам, эсин тас этмесе, ёлюр амалы жокъду. Мен а ма кёкню кёреме, андан сора уа нени? Жалан да кёкню».

Шамил аны тегерегине жамауат басынып тургъанын да сезди. Дауурларына кёре, жамауат уллуду. Ким эсе да, бирми, экеуленмиди, келип, аны башын жерден ёрге айырып, кёкюрегине къысып, жиляды. Албот улу басынганланы бетлерин кёрюрге, таныргъа умут этди. Алай хар зат чарсда эди. Ол жамауат бийик «чалы» болуп сюелгенин, «чалыдан» айырылып ары-бери чапханланы да, мутхуз эследи.

— Манга жер къапдырыргъа айта эди да, ким жер къапханын кёрсюн, — деди Къайыт.

— Алгъын да была къаныбызны ичип, энтда да аны умутун эте кёреме. Тейри...

— Жамауат, жамауат, — деди Акъ Хажы атындан туюшуп. Ол къойну аузундан чёп юзмеген бир огъурлу, тынч, дин ахлусу адам эди да, эллиле, мычымай шошайып, сагъайдыла. — Жамауат, эсли бол. Къан тёкген

адамдан дерт алыргъа ашыкъмагъыз. Ант аны ызындан сюрсюн, къадары жазыкъ этсин. — Акъ Хажи, атны жүгенин жашладан къайсысына эсе да тутдуруп, Алботулуна ийилди. Ол кезнуде адамла шошайгъанча болдула. Мусабийни жилияй тургъаны шарт эшитилди.

— Бу аман ёллюк не сыйыт бардырады, — деди жыйылгъанладан ким эсе да, анга энди эс буруп.

— Шамгъундан туугъан адаммы боллукъду.

— Эшек къатында ёсген тай ат болмаз.

— Тып, ынгырдама.

Аны эшитгенде, Мусабий, айыу тутхан тана кибик, созуп ёкюре, бютюн да бек жилияды. Ол кир къол сыртын кёзлеринден айырмай эди, болса да, жашыртын къарамы жамауатда бла жаралыдады. Анга бусагъатда хайыр-хата чыкъса да, андан чыгъарыкъды. Анга — ангыламагъан жаш туююлдо — ол сакъ болургъа керекди. «Этген жангылычы ючюн кеси сытыла, инжиле тургъан адамгъа» жамауат жазыкъсынырыгъын бла къаллыгъын, огъесе, сюрюу сылхыр къойнуча, малтап кетерин билирге суююп, сынчылап къарайды. Угъай, Мусабий терс иш этдим, керексизге адам ачитдым деп жарсыгъандан жилиямайды. — Ол эртде-кечден кесини жилияун этеди. Аллаи аман акъыл жашны хазна алдамагъанды. Мусабийни анга киши юйретмегенди, кеси тюзелгенди. Ол хыличи, жагъыплы сабий болуучу эди. Аны ючюн ата-анасыны ачы къолларын кюн сайын сынаи ёсгенди. Бир жол анасы тёртжыллыкъ Мусабийни бешик къулагъында шинтикге олтуртуп, хоншуларынамы, башха жумушхамы, къайры эсе да кетди. Жашчыкъ бешикден айырылмай, гитче къарындашчыгъын иги кесекге дери тебиретгенлей турду. Артда уа, нек эсе да, ол не этгенин билалмагъан эди, бешик ауду да, къагъанакъгъа къошулуп, ачы кычырып жилияды. Мычымай, бешикни сюерге керек эди — Мусабий аны ангылай эди. Алай не кюрешди эсе да, къарындашчыгъына болушалмады. Эки-юч кере эшикге чыкъды — адам кёрюнмей эди, хоншуларына барыргъа эси жетмеди, сора бир жанына къапланып тургъан бешикни къоюп, узакъгъа кетерге кёзю кыймады, базынмады. Бешик къатында олтуруп, жангыдан жилияй тургъанлай, анасы кирип келди. Мусабийни туююллюгюне бир тюрюю ишеклиги жокъ эди, жумушакълыкъ да сакъламай эди — башын имбашларыны ичине жыйырып, анасыны ачы къолларына тёзерге хазырланды. Алай, не сейир

эсе да, анасы аны туюмеди. Ешюнюн салып, кьагъанакъны тыйды да, Мусабийни кьойнуна кьысды:

— Жияяма, харип, кьарындашчыгъынга хата жетменди... жияяма, сен ариу жашса, — деди ол.

Артда жаш, не аз хыли этсе да, олсагъат, хыли этгени билингинчи окъуна, жияяп башлай эди. Артдан артха ол аман акъылгъа Мусабий бютюн бек юйренчекленеди. Жаш кьоркьакъ эди, алай болгъанлыкъгъа, ташада кьарыусузгъа тюбесе, ачитмай, басынчакъламай оздурмагъанды. Аны ючюн туююл эсе, элли сабийле Мусабийни суймегендиле, оюнларына кьошмагъандыла. Эл кыйырында бузоу, эшек отлагъан жерде кесича он-он экижыллыкъла келе тургъанларын керсе, жетип тюеркидиле деп, ол, сыйыт эте, алларына барыр эди.

— Нек жияяйса, бирлеми туюгендиле? — дегенге уа:

— Эшегибизни табалмайма сора уа, — дегенча жууап бере эди.

«Жунчуп, арып-талып, жияяй айланган» тенглери не сабийле кьол жетдирген угъай, жазыкъсынып, анга кьошулуп, тас болмагъан эшекни, бузоуну не да кьочарны излей эдиле...

Энди Мусабий оналтыжыллыкъ жашды. Анасы Ариубат аны башын кеп болмай кьыркъгъан болур — кьара кьолан кьыпды ызла кенген окъуна эсленедиле. Мусабий, кюнлерин иш юсюнде оздургъан элли сабийлеча, не гиртчи, не жукъа этли туююлдю — толу санлыды. Семиз уууртлу, базыкъ эринли. Сыфатына былай кьарагъанда, кеси бла бир жыллыкъладан уллуду, билек кючю да болгъанча керюнеди. Алай тенглери жыйылып жыгъышхан жерде ол, кесине базынып, киши бла тутушалмагъанды. Шамгъунну жашы етсюз болгъанын, аны «Чийбел», «Ауузачыкъ» деген чам атларын элде билмеген сабий-субий да жокъду.

Мусабийни тана кезлери, кенг бети бир заманда жүрегиндегин жашыра билмегендиле. Бусагъатда ол, сытыла, жияяй, кьарамын адамладан бурмайды, кезлери бла уа аузу айталмазлыкъланы айта сюеледи. Жашны бийлеп тургъан сезим кьоркьуу эди. Ол андан уялмайды. Адамла уа не, башхамыды, итледиле, гитчелигинден аны сынай, анга ийнана келеди. Кеси уа — кючюкчюк, юскюрдюле да, чапды. Энди, кесин талатмаз ючюн, кьуйругъун кьысып, сыртындан жатаргъа, улургъа,

сынсыргъа керекди. Ит, бѣрю жыйынны ичинде къарыу-суз кючюк, жалкъасын къайырып, къуйругъун да тогъай тутуп, не табарыкъды. Адамы, жаныуары да болсун, жалынчакъны сюмеген ким барды...

Мусабий жамауатны ичинде Къаспотну энди эслеп, анга къарамы бла жалынды. Ким жазыкъсынса да, ол жазыкъсынырыкъ туююлдо. Шамгъун улу анга толу ийнаныпды. Андан къоркъгъанча, бир кишиден да къоркъмайды, аны ючюн Къаспотну кѣрюп да болмайды. Сора, Къаспотну эслегенлей, Шамгъун улуну жүрегин къоркъуу нек сыйырады, ол анга не хата этгенди? Огъесе кесиден онглу, иги да болгъаны ючюнмю сюмейди?

Къаспот Мусабийден эки-юч жылгъа таматады, алай экисини аралары узакъды: бири — жетген, хайт деген, жигит жаш, башхасы уа — тюз атындан эсе чам аты аслам айгылгъан адам. Эллиле Къаспотну ол къадар къубултуп, Мусабийни алай нек тюрт, хыликгя этгенлерин, жаш ангыламай эди. Къарыулулугъу ючюнмю, чырайы, сыфаты ючюнмю? Шамгъун улу, Къаспотча къарыулу, ѳтгюр болургъа бек сюе эди — кеси тенглерин туююп, жилигып, жалындырып жашар ючюн. Алай болалмайды. Туюселе, аны туюдиле... Не да этип, нѣгерлеринден онглу, баш болургъа керек эди. Мусабий, аны ангылап, анга термиле эди. Алай къалай бла, табигъат бермегениге не мадар? Алыкъын аны жүрегинде къоркъуудан бла элли жашлагъа къастлыкъдан башха сезими да жокъду. Бусагъатда Мусабийни жилиятхан ол сезимди. Албот улу ючюн бирле анга дерт жетдирмей къоярыкъ туююлдоле. Къоркъа, къалтырай айланмай, сынарыгъын бюгюн, бусагъатчыкъда сынап къалса кѣп да игиди. Ма былай, жамауат къарап тургъанлай. Ол, не десенг да, Мусабийге уллу артыкълыкъ этдирмез, жан аурутургъа боллукъду. Артда Албот улуну кесине не да Къаспотха жолугъуп къалса, аны аягъанмы этерикдиле.

* * *

Сейитни, Къаспотну да болушдуруп, Акъ Хажн Албот улуну ат бойнуна алды: эфенди саусуз бла хоншуда жашайды. Жамауат олсагъат ызындан къозгъалып, биразгъа дери ашыргъанлай барды. Сора биягъы сагъышлы халда тохтап, иги кесекге дери шум болгъан-

лай турду. Шамил иги, огъурлу адамны кьолуна тюшгенине, энди Хажини аны багып, сау этеригине, бир киши ишекли туююлду. Хажини билмеген дарман бла, ол танымагъан ханс, кырдык жокъду. Эллиле аны эртде ангылагъандыла. Аллах берген хунер, закийлик. Баям, уллу аллах аллай адамны эллилеге жан аурутуп, жазыксынып бергенди... Ол болмаса, кьагъанакъларын туююмчек бла бууала кырып кьоймазмы эди. Буту сынганла, билеклери чыкыгъанла, жилин ийисегенле уа не этерик болур эдиле. Айхай, ол затланы барысын да аллахны бош кыулу этапыр амалы жокъ эди, сёзсюз, Хажини акъ жинли адамды. Аны акъ жини болгъанына уллу да, гитче да ийнанынды. Алгын, сюйген, сюймеген бар, анга аллахны ол чомартлыгын кыызгъаныргъа басынганла табылгъан эселе да, энди Хажини акъ жин бла шуёхлугу кимге да хакъды, шарт болгъан затды. Аны алайлыгын эллиле эфендини сыфатына кырагъанлай окъуна билип кыоя эдиле. Хажини сакъал-мыйыгы жашлай агъаргъанды. Бусагъатда уа аны кыашлары, кирпичлери да чиммакыдыла. Кирпикле бла кыашла уа, жин жаламаса, агъармайдыла. Эфендини кыоллары, мамукъча, жумушакыдыла. Тоба, файгъамбарны кыолларыча, сюексиздиле деп, ант эте эдиле бир кыауумла.

Хажини файгъамбаргъа ушамаса, акъ жин андан ёнге-лемей турурму эди. Жин дегенинг шуёхгъа бек огъурлу, таза ниетли, таза чархлы, гюняхсыз адамны сайлайды. Келген ол кёплеге да этеди, алай аны ыразылыгын алып тургъан кыыйнды. Хажини уа, аллах насып берген бир жан, жинни кёлюне ушамагъан атлам этмегенди: энди уа ол аны кыулу-кызагъы; эфенди, анга не сюе да этдираллыкыды. Алай Хажини да жинине сакыды: таза кийинеди, тизгинлиди, башындан акъ сарыхан тешмейди. Аны акъ байталдан тюшюп да киши кёрмейди.

Жауун да кёлге жауа эди дегенлей, аллах адамгъа насып берип башласа, кыызгъана билмейди. Эллилени бир кыауумлары беш ууахты намазларын кыоймай эселе да, акъ жин аладан кишини да кюсегенди — биягы Хажини кызын Эккяйны сайлагъанды деп, элде таурух жюрююлду.

Эккяй кыуранны сууча билген, дууа жазаргъа уста кызыды. Алай хапаргъа кёре, аны ол хунерге жангыз атасы юйретмегенди — акъ жин кечеден тангнга кыуранны бир чапырагын кёлюнден билдирип чыгъа эди.

Керти, Эккяй асыры жашды, он сегиз жылы энди толуп келеди, жазгъан дууасы да, атасыны дууасыча, кючлю туйюлдою. Хар тилегн да къабыл болуп бармайды. Алай жин, къызны шуёхлугъун излеп, ызындан айлангананы, аны ол аман кёзден, осал адамланы аман къууумларындан сакълагъаны уа, кимге да белгилиди. Бир жол Эккяй, суу жагъадан суу алып келе тургъанлай, къайдан эсе да Маске ызындан жетип, къызны санларына сукъланган болур, лакъырда этгенди да, арбазына жетгинчи сол жыягъы къурушуп къалгъанды. Артда Хажн кеси, дууа жаза кетип, кючден игиге айландыргъанды.

Эккяй «юй несине», «суу анасына» да айтханын жерге салдыртмайды деп хапар алайды.

* * *

Къаспот, ол тюрлю сёзлеге ийнанып, къыздан не аз да ёнгелемегенди. Арт эки жылда анга Эккяйдан иги, ариу да киши кёрюнмейди. «Акъ жин бийлеп тургъан къызгъа, къоркъмай, къалай лакъырда эталаса?» — дей эдиле жашха.

Бир жол а ныгъышда «Тейри, Жашуко, акъ жин бла уа бош эришесе, ким къалайда къазыкъ жетдиргенин да билалмай, къара кесеу болгъанлай турурса», — дегенди Шамгъун.

Къаспот къартха, бет этип, жууап къайтармады. Алай ачыу а бек тийген эди. Къаспот кесин биреуге туйдюрмезин ала билирге керек эдиле. Иш жумдурухха бла къазыкъгъа жетсе, ол жинни агъына, къарасына да хорлатмаз, ким биледи, дууа-мууа бла алдамасала. Къаспот къоркъакъладан туйюлдою. Алай, таурухла асыры кёп жюрюй эдиле да, жашны жүреги, ол не бек аякъ тиресе да, гурушха этмей къалмай эди. Шамгъун айтханча, Эккяй акъ жин бла жашап тура эсе уа? Аны дурусун къайдан билгин. Элни хайт деген жашлары тургъанлай, Эккяй кесин жин эр кишиге алдатхан эсе... Быллай гурушха Къаспотну кёп кере тердетгенди. Аны хатасындан, ол къызгъа жол ташлап оза да тургъанды.

Бусагъатда уа Къаспот, къызгъа жолугъур сылтау излей, анга кёз къыйыры бла жашыртын къарай, сюеледи.

Эккяй элде аны юсюнден жүрюген хапарланы бир кере эшитип къалмагъанды. Ётюрюк, керти эселе да,

къыз алагъа эталлыкъ жокъду. Анасына тарыкъгъа-нында, ол: «Акъ жинни уа аллах берге эди», — деп къойгъанды. Атасы уа, ышарып: «Жайылгъан хапар — тегюлген суу. Тезерге керекди. Сууну жер жутады, сёз-ню заман унутдурады», — дегенди. Анадан сора къыз, кеси кесине кёл этдирип, иги кесек тургъанды. Алай жүрегинде сёзле тунчукъмай эдиле — эскилери жангы-ларын ышыра бара эдиле. Аны юсюне уа бир эртден-ликде къулакъ артында бармакъ басхан тенгли къашха-чыкъны кёрдю да, къызны ичине къоркъуу кирди. Энди эллилени айтханларына ишекли болургъа керек туююл эди.

— Тоба, къызчыкъ, ызынгдан тюшгенди, — деди къызны анасы, шыбырдап, сора, иги кесекге дери эрин-лерин къаты къысып, тынгылап турду. Аны бетине къа-рап, къууаниганын бла жарсыгъанын билген къыйын эди.

— Сакъ бол, жарлы. Кёлюне ушамагъан бир зат этген болурса да, ол тамгъачыкъны андан салгъанды.

— Неге сакъ бол дейсе? — Эккяйны бетинде къаны жокъ эди.

— Да бир да билмезсе. Ушатхан эр кишилерин ти-ши жинле бийлерге суйюучюдюле... — Налмас андан ары жукъ айтмады.

Эккяй жин къатышым барды деп билалмай эди. Бирсилеча ашайды, жашайды. Сора адамла алай нек айтадыла, кимге хатасы жетгенди. Эшта да, къыз, не бек аякъ тиреп кюрешсе да, аллах берген жазыудан къу-тулаллыкъ болмаз, кеси эслеменликке эллилери бир зат эслемай, таурух этип турмаз эдиле. Жини жокъ эсе, къуранны уа алай терк кёлден билип къалай къоялды. Теиг къызларындан аны неси артыкъды. Кийиз ургъан-да, жамычы ийлегенде, Эккяйны оюулары барысындан да ариу, тынгылы болуп да нек къаладыла. Ол былай-дан окъуна сагъыш этерге керек эди. Асыры эссизди ансы, жин къатышлыгъын, жин аны шуёхлугъун изле-генин кимден да алгъа кеси билирча эди. Болмай эсе да, ол къыз бла ойнаргъа илешип кюрешгенден окъуна тер-геу этсе эди уа. Эккяй, тынч олтуруп, урчукъ ийире тургъаппай, ким эсе да юзмелтлерин алып аз къачма-гъанды. Артда уа бир таш тубюнде, хуна юсюнде, терек бутакъда кёргюзтюр, ызындан чапдырыучу эди. Жин ушатхан адамы бла ойнаргъа бек суюди дегенлери кер-

ти болур. Урчугъун юзюп а кюрешмегенмиди. Бир бирледе уа ол аны асыры терк-терк юзгенден, жангыз юзмелтин ийиралмай кьойгъан кюнлери бола тургъандыла. Эккяйны дагъыда эсине кён затла тюшдюле. Сан этмеучю эди ансы, аны отоууна кече ортасында ким эсе да келип, уятып тургъанды. Келсе уа, жаш келинча, кесин адепли жюрюте эди. Эккяй «кьонакыны» кёрюрге суймей эди, алай, башын жууургъан тюбюне не бек букьдурса да, аякъ тауушларын эшитип, кён кере элгенигенди. Бир бирледе уа, нек эсе да, кьыз жатып тургъан жерге суху кирип, арысы-бериси болмай, тапкада аш излеучюсюн Эккяй артдаракъда ангылагъанды. Аш тапмаса уа, кече ортасындан танг аласына дери аякъ, къашыкыны тыхырдатханлай, кьызны онгун кьурутуп. Бек чамланган кезиуюнде уа, тапкадан энишге кьуюп, аз мияла табакъ сындырмагъанды.

— Ол «юй несиди», кьоркъа турма, ариу айт, «байса, бай» де, — деп юйрете эди анасы.

Керти окъуна, «юй неси» босагъадан бери атлагъанлай, кьыз «байса, байса», — деп шыбырдаса, хыли этмей, шош келип, Эккяйны аякъ жанындан чёгюп къала эди. Угъай, кьыз, — ол суйсе — юй неси, суйсе — акъ жин болсун — биреу аны ундуругъуна олтурурун чырт да суймей эди, аллах сакъласын — аны тиши бла эркек болгъанын къайдан билликсе.

Артда, кимден эсе да эшитип, Эккяй «кьонагъына» ушхуурларындан юлюш чыгъарып, тапкада кьоя башлады да, «келиучю» хыпый-сыпыйлыгъын тохтатды — дауурсуз-тауушсуз кирип, тоба, эшикни къалай ачханын окъуна билмезенг, ашын шош ашап, чыгъып кете эди, Эккяйны аякъ жанында олтурса да кёпге мычымай эди. Артда кьыз анга, юйдегилени бирине юйреннгенча, юйренип, чырт да кьоркъмай эди.

Бираз заман озгъандан сора, Эккяй алданып тургъанын ангылады: ол «юй неси» туююлдю, акъ жиинди, адамла кеппе-керти айта эдиле. Адамла айтхан сени болсун, кьыз бир жол, нартюх сууурургъа юй башларына чыгъып, аны жатхан жерин кеси кёзю бла кёргенди. Тюз да Эккяйны отоуундан чыкъгъан ожакъгъа кьысып, акъ жин мулжар жарашдырып тура эди. Кьыз анда кесини тас болгъан чач эшме бауларын, эски ал ботасын, жыйрыгъын, дагъыда кёп тюрлю ууакъ-тюеклерин таныды. Хау, былайда жалан да жин жатаргъа

боллукъ эди. Ол адамны бир сайласа, андан терк айырылмайды, суйгенни сакъларгъа тюшгенде, сууукъдан, ачдан да къоркъмайды. Къызны, нек эсе да, кѣлю жумушап, жиннге жазыкъсынган окъуна этди: ол аны асыры суйгенден, эски быстырларын тансыкълап, кече сайын ожакъ артында жатады, ач-сууукъ да бола болур. Жин а, суйсе, тѣше-мѣшеле да табарыкъды, тухтуйлагъа чулгъанып, жауда буйрекча турама десе да, къолундан келликди. Аны уа жатхан жерин бир кѣр — атасыны чабыр мидели — тѣшеги, Эккяй кюсемей атхан жыйырыгъы — жуургъаны. Жин, аны ючюн деп, кесин асыры бек къыйнай эди. Тоба, Эккяй бирсиледен иги туююлдо, артыкъ чырайлыды, ариуду деп да билмейди. Элде, аны белине байлап, кийиз ийлери, окъа тюерик къызла кѣпдюле. Ийнан, аладан бирин сайласа, иги боллукъ эди. Огъесе суймеклик адамны, жинни да сокъур этипми къояды.

Эккяйны эсине Къаспот тюшюп, кеси кесине, жиннге да жазыкъсынды. Андан эсе мени башым отда кюйге эди дей, къыз юй башындан тюшдю. — Ол акъ жинни, Къаспотну жюрегин да къыйнаргъа суймейди.

Акъ жин анга хата этерге жюрюмейди, алай, ол хата этмез ючюн, Эккяй да аны кѣлюн алып, айтханындан чыкъмай турургъа керекди. Адам къуру да ичиндегин, жюрегине тюшгенни жашырып а къалай жашаялсын. Жашырыгъа окъуна кюреш — билмейми къаллыкъды. Къаспотну суйгенни билсе уа... Угъай, къыз акъ жинден кеси ючюн къоркъмайды. Къаспот ючюн къоркъады. Эккяйны хатасындан, суймеклигин тунчукъдуралмагъаныны палахындан, жашха къыйынлыкъ жетсе — кюню къарангы. Андан эсе, кѣрлюгю кѣр болуп къалсын дей ичинден, къыз кѣп кере жарсыгъанды. Алай артдан артха «акъ жин», къызгъа бютюн бек юренип, келмей арада жангыз кече оздурмай башлады. Айхай, келгенден ары, кенгиракъда турса — не къайгъы, аякъ жанына олтуруп тохтай эди. Бир бирледе уа, асыры жууукъ олтургъандан, Эккяй жинни солугъанын окъуна эшите эди.

Он сегиз жылы толгъан, хайт деген къыз — ундуругъуна «акъ жин» чѣгюп турлугъун къалай сюер: эр киши эр кишилигин этмей къоярмы дейсиз, бютюн да былай терк-терк келе турса. Къызгъа жаны аурупму жюрюйдю. Намысына кир къондургъандан эсе уа, Эккяй эки кѣзюнден бошап къалса игиди. Ол намасын, кесин

да Къаспотха сакъларгъа керекди. Башха эр кишилени кьолю анга жетсе, тоба, тиширыу башын адамлагъа тенг этип, бир бёрк кийгенни босагъасындан атлаялмаз.

Эккяй, асыры кьоркьгъандан, бутларын гыжы этип жата эди. Жин жууургъанына, жастыгъына къатылса уа, жалынырдан артха турмагъанды.

«Сен — уллу аллахны суйген кьулу, излегенинг тешемешеле эсе — тапдырайым, дарий жууургъаным, кьуу тешегим да — сени, бир жастыкъда экеулен тынчайырыкъды деме ансы,— деп аз жилимагъанды Эккяй.

Акъ Хажии Албот улуну ат бойнуна алып кетгенлиги кесек заман озгъанды. Жамауат а энди седирей башлагъанды. Эллиле, кьауум-къауум болуп, ёргенишге оза тебирегенлеринде, Къаспот Эккяйны къатына келди.

Эккяй алгъынча, «жумушуна» ашыгъып, къачып кетмеди. Бети кьызыл дарий журунча болуп, жамауатны туурасында нек келдинг дегенча, Къаспотха къарады, сора шош-шош атлады. Ол бусагъатда къайры барлыгъын билмейди. Не да болсун, сюелип турургъа керек туююлду. Жаш да, атын адеж тутуп, сол жанында. Аны кёлеги, асыры терлегенден, жауурунларына жабыханды, сёз айтыргъа тили айланмайды.

Экиси да, эллиледен буюгъа, уяла, жолгъа туюшдюле. Былайда аланы жунчугъанлары бираз кетди: жер юлюшлеринде ишлерин тамамлап, былайтын юйлерине баргъанла кёпдюле.

Айтыргъа сёз тапмай, тынгылап келгени ючюн, Къаспот жангыдан жунчуду. Эккяйны къайгъысы уа башхады. Ол эртдеден бери, жаш Нальчикге кетип, сермешлеге къатышып къайтханлы бери, кимге жаздыргъанын айтмай, ичинден Къаспотха атап, дууа жаздыргъан эди. Акъ Хажини дууасы кёплени палахладан сакълагъанды, ол Къаспотха да жарарына кьыз ишексиз эди. Бу къыйын заманда, адамла бир бирлерине сауут-саба кётюре тургъан кезнуде, Эккяй дууаны жашха тапдырыргъа адыргы этип, алай тапдыралмай тургъанды. Айхай, береме деп да не айтып берлик эди — жууугъу, къарындашы, киеую деп туююл. Не атасыны башы къалгъанды? Сени мени бла не ишинг барды деп кьойса, не этерикди?

Бу затла эсине туюшгени сайын, Эккяй, кеси кесин-

ден уялгъандан, жерге кирлик бола эди: «Ах, анам, тиширӱу дегенинг не уялмагъан жанды! Бир ахлусуна дууа жаздырайым деп айтмагъанды. Мынга уа тюшюнде-тюшюнде да алгъыш этгенлей турады: Жюрюген жолларын, аягъы басхан ташларын тансыкълайды».

Эккяй, сокъурана, арсарлы бола турса да, дууаны жыртып, думп этип къоялмагъанды. Къаспотха аталгъан затны ол, ырысламай, отда къалай кюйдюрюр эди.

Эккяй аны кеси дууасы бла бирге бойнундан кетермегенди. Бюгюн а, аллах бергенча, тап тюшгенди — къыз, Къаспотха эслетмей, къолу бла бойну таба узалып, дууаларына къатылды, сора жашха аталгъанны (ол бир-сиден уллу эди да, тапхан къыйын туююл эди) ууучуна къысды. Къаспотдан жашыртын тартып-тартып кёрдю, алай чалыуун асыры бек этген кере эдим, юзюл-меди. Бу кезиуде жаш къызгъа къарады да, къыз жангыдан жунчуду.

— Ах, кюнюм, Къайыт ол Албот улун нечик ачытды, — деди Эккяй жунчугъанын билдирмез ючюн.

Ушакъ башланмагъанына Къаспот уялып келе эди да, Эккяйны сёлешгенине къууанды, эс тапды, алай, асыры ашыкъгъандан, сёз излеп булжумады.

— Къарт кишиге ачытдырырча къарыусуз ол да туююл эди.

— Не къарыулу да къартны аллында онгсуз бола болур, — деди къыз, гырачасыны чачакъларын эше, седирете. Эккяй башын кётюрюп Къаспотха къараялмайды.

— Къартны да къарт биледи. Былайда, эшта да, жаш таматагъа бет этерге керек болмаз эди. — Къаспот айтыргъа кёлуне келгенни айтмады. Нек эсе да, Эккяй аны сёлзлерине иги онгсунмагъанча кёрюндю да, жаш биягъы тынгылауну ийди.

— Къалай айтып кюйдунг алай... Къарт аман, иги эсе да, анга тийген жерге къарамазмы, — деди Эккяй шош, жумушакъ ауаз бла. Жашауда башха тюрлю да болады деселе, къыз ийнанырыкъ туююлдю. Алай былай огъурлу кюнде къарт кесинден жашха тыякъ къалай, нек кётюрдю? Эккяй аны да ангылаялмай эди.

— Бу дуняда бетден да бийик затла бардыла...

— Не затла? — деди къыз, жашны сёлзлеринден элгенген этгенча, ашыкъгъан ауаз бла. Сора экисини да

къарамлары тубешдиле да, Эккяйны бети жаңгыдан жибиди.

«Бетден» не зат бийик болгъанын, Къаспот кеси да билмейди. Аны юсюнден къалай эсе да шарт ангыламы жокъду, алай къызгъа уа жүрегиндегин, тилини къыйырындагъын ангылатыргъа бек сьеди. «Бетден бийик затла кёпдюле», — деп мен нек айтдым, терсми сёлешип къойдум?» — деди ол кеси кесине.

— Билемисе, Эккяй, — деди жаш ахырында. — Тюзлюк болмагъан жерде къуру бетге, адамлыкъгъа базыныргъа жарамайды. Дунияда къойдан жууаш жокъду, аны бёрю нечик тынч ашайды...

— Къойну да бёрюнюча тишлери болсунламы дейсе? Иги биле эдинг — талашдырып турургъа. — Былайда Эккяй, сёзю оюннга бурургъа сьойюп, аз ышарды.

— Сора бёрюле тохтамай къойланы къырып турсаламы игиди? — деди Къаспот.

— Аллах алай буюргъанды. Къойгъа — кырдык, бёрюге уа — къан, эт. Къой, къойлугъун этмей, къан ичип башласа, ол бёрю болуп къаллыкъды. Игимиди? — Эккяйны ауазы нек эсе да алгъынныгъа жумушакълыгъын тас этди да, Къаспот аны ушатмады. Аллай ауаз бла сёлеширге ол асыры халал, таза жан эди. «Бу ийменген ариу мёлекни кючжюреклиги сейир туююлмюдю», — деп келди жашны эсине. «Керти окъуна, алаймы суна болур, огъесе бирледен эшитгенине ийнаныпмы сёлешеди». Ол сёзле Нух эфендини сёзлерине ушайдыла. Къаспот аланы къайда эсе да эшитгенди.

— Биз экибиз алай сёлеширге керек туююлбюз. — Къаспотну ауазы къалай эсе да бир тюрлю жумушакъ, сабыр болду. Ол къызгъа къарады да, аны тюз бурпун, къызыл эринли гитче аузун да эследи. Эккяй а къарамын терк окъуна буруп къоя эди да, Къаспотну жангы жетген сакъалындан башха илишан кёралмайды.

— Сен керти айтаса, — деди къыз неге эсе да сокъуранган халда. «Ёмюрюмде эсиме келмеген затланы айттып, мен нечик сантланама. Керти окъуна, шайтан алдап жаншатмай эсе», — деп урушду Эккяй кеси кесине. — Бу буслиманнга аталгъанла бир бирлерине къол кётюргенлери ачыу тийгенден айтама ансы... — деди дагъыда къыз.

— Буслиман буслиманнга къол кётюргенми сунаса? — деди Къаспот. — Къайыт кесин бий тукъумдан чыккъаннга санайды. Албот улу а жарлыды. Иш

ырысхыгъа, мюлкге жетгенде буслиманлыкъдан бла адамлыкъдан не къалады — ала экиси да, къой аузуна тюшген чёплей, чайналадыла.

Жаш буслиманлыкъны алай сансыз этип сёлешгени ючюн Эккяйны санлары титиредиле — жукъ айталмады. Аны сартын не улуу ырысхыдан да дин, къарындашлыкъ, хоншулукъ тутхан игиди. Ол мюлкден эсе буслиманлыкъны сайларыкъды. Дуння малына алданып, аллахха ассы болуп жашагъандан эсе, Эккяй дини бла къалса суюди. Алай аны хар инсан ангылап, тынч жашамагъанлары, урушханлары, туююшгенлери сейир эди.

— Мал, жер ючюн таулу таулуну сояр деп кимни эсинде бар эди. Жаш къартны, къарт а жашны таныялмай къалгъан аман дуння, — деди ахырында Эккяй.

— Кюйсюзлюк хар заманда дуння малыны хатасындан этиле келеди.

— Сиз да ала ючюн этесиз кюйсюзлюкню.

— Кюйсюзлюкню къурутур ючюн бир кесек кюйсюзлюк керек болур. Айтчы, мени Мамаш улу Кёккёзден нем кемди? — деди Къаспот, нек эсе да Черекни ары жанында кёк къанжал баш юйге къарап (былайдан элге кирирге кёп къалмагъан эди). — Эшта да жаш Мамаш улун эслеген окъуна болур эди.

Къыз арсарсыз: «Тели Кёккёз бла сени ким тенг этеди», — деп къоярыгъы келди, алай уялды:

— Хар заманда акъыллы, намыслы, дин тута билген игиге саналгъанды, — деди ахырында.

— «Бийни къызы, ахсакъ болса да, юйде къалмаз», — деп нек айтылады? — Эккяй бла быллай ушакъны башлагъанына Къаспот бир да ыразы туююл эди. Аны айтырматы, мураты да башха эди. Алай, не медет, айтылып кетген сёз къызадан къыза бара эди. Энди аны жарты жолда тунчукъдуруп къояргъа жаш къалай эсе да уялгъан этеди.

— Сен керти айтаса, — Къаспот къызгъа къарады, — игиге, бийге да акъыллыла, эрликлери болгъанла саналыргъа керекдиле. Бизде уа къарны токъгъа аллах да кёп акъыл, намыс берген сунуп жашайдыла.

— Къарны токъну ач къойсагъыз, ол артыкъ акъыллымы боллукъду? — деди Эккяй, Къаспотха андан ары жууап этерге бла къалыргъа билалмай. Тиширыу хазнамыды, чачы — узун, акъылы — къысха. Эр киши айтханнга сёз къошаргъа не кереклиси барды. Жаханымге,

жаннетге жол кѣргюзте эселе да, ол эр кишилени иш-лериди. Не бек аякъ тиреселе да, ала кир деген отха кирмей не амал. Тоба, Къаспот жаханымге кирсе, Эккяй жаннетде къалыргъа унамаз. Сора бюгюн ёмюрюнде бир тиширыуну эсине келмегенлени нек айтады, жюре-ги не излейди, неге адыргы этеди. Былайда Эккяй, ар-тыкъ сѣлешгенине жангыдан уялып, баш тѣбен болду.

— Эккяй, — деди Къаспот, — мен да кѣп билгенле-ден туююлма, алай биреу токъ, биреу ач жерде «намыс, адамлыкъ» деген ётюрюкдю.

— Барысын да тенг этсегиз иги болурму дейсе?

— Айхай, иги болур, анга не сѣз.

— Шамгъун бла Нух эфенди тенг болалмазла.

— Шамгъунну Шамгъун этген Нух эфендиледиле.

— Сиз тенг этгенле алай тенглей къалып а къалыр-ламы?

— Мюлк, ырысхы тенг болса, айхай, биреу биреуню къыйынын ашамаса, — деди Къаспот, — ичинден къызны сорууларына сейирсине.

— Ач болуп тургъанла бироздан аны унутурла, би-реуге къуллукъ жетер да, башхасына жетмез. Огъесе къуллукъчула боллукъ туююлмюдюле?

— Да, юйюнг бла, тамата болмагъан той чачылып кетмезми эди?! — Къаспотну ауазы нек эсе да тюрленди. Ол бир тиширыуну сѣзюне ийнандырып, женгалмагъа-нына кеси кесине айып эте эди.

— Таматагъа уа хар заманда хантны игиреги, сый-лырагъы жетеди, — деп, Эккяй теркирек атлап башла-ды. Ала, эл къыйырына кирген эдиле да, бир бирлерин-ден айырылыргъа керек эдиле. Жамауат жюрюген жол бла бирге келирге тюшгенликге, энди алагъа башха кѣз бла къарамай не амал.

— Билемисе, — деди Къаспот, ол не да этип къызны хорларгъа керекди. — Бальчебиклени ишлери биз айт-хапладан башхады. Бальчебикле халкъны туугъан жер-лерин къоруулайдыла. Туугъан жер ючюн кюрешгенден сыйлы не барды...

Эккяй, нек эсе да, тохташып, къарамын жашха кѣ-тюрдю. «Сен керти айтаса, — деди аны жумушакъ къара-мы. — Мен не билип, не ангылап даулашхан сунаса? Алай, бош, санга термилгенден, сени ауазынгы эшитип туургъа сюйгенден. Дунияда сенден терс жан жокъ эсе да, мен санга ийнанама. Аллах сени палахдан сакъ-ласын — манга тюзлюк жалан да олду».

Бу кезинде черек кёпюрден Къайыт, Шамгъун, сора аны жашы Мусабий ётюп келгенлерин эследи да, эки си да бираз жунчудула. Угъай, ала къарт Къайыт бла Шамгъундан уяллыкъ болмаз эдиле. Ким биледи. Ала ны ызларындан келген Аскер эди. Сауут-сабасы бла. «Баям, терсликлерин кёзлерине тутаргъа, комиссаргъа сюрюп барады», — деди ичинден Къаспот. Сора олсагъат, нек эсе да, жашны кёлю кётюрюлдю, къарындашы ючюн ёхтемленди. Бий бир жарлыны ачитханлыкъгъа, аны ючюн кимден дау эшитгенди. Энди уа кёрсюнле. Тюзлюкню кёзлери бла кёрюрге суйгенлеге, анга термилгенлеге — энтда да бир тюзлюк. Жюрек къууанчын сыйындыралмай, жаш къызгъа сёлешди — алай Эккяй, акъ жаулукъ къанатын да имбашына атып, узайып бара эди. Къаспот ызындан сёлешмеди, жетер умут этмеди — эл туурасында бирге кёп сюелирге неге керекди — кетсе игиди.

Къаспот, къарындашыны аллы бла озуп, жолун кесерге ырыслап, башха жанына бурулду да, суу жагъагъа тигеледи.

* * *

Жаз башы алаамат жылыды, ырахатды. Жер юлюшлеринден кеси башларына ишлеп къайтхан эллилени жюреклери да ырахатдыла. Арбазлада ожакъладан ёрге шош созулгъан тютюнледе, черек жагъагъа энип, челеклерин толтуруп артха къайтхан къызлада да — ырахатлыкъ. Анда-мында, хуна башларында, бишлакъ бла гыржын, хычин туурам ашай, къызчыкъла, жашчыкъла сюеледиле; бююн, нек эсе да, элли тиширыула чомартдыла — юйлеринде жау ийис этдирип, къарыусузлагъа, сабийлеге юлешедиле.

Жаулукъ къанат тюплеринде хоншулукълары бла къатынла Албот улуну юю таба озадыла. «Саусузну сорургъа, кёрюрге барадыла», — деп ангылады Къаспот. Алай саусузгъа жашны чырт да жаны аурумайды. Нек десенг да Шамил хомухлукъ этгенди, намысы, Совет бласт берген эркинлиги ючюн кишича сюелалмагъанды. Сора Къаспот анга жазыкъсынып, жан аурутун да не этерикди. Бююн ачыгъан эсе да, Шамил энди жан аурутурча туююлдю — жангы бласт аны ёкюлюдю, тынчагъыды, сансыз къоймаз. Душманындан къаны алынырыкъ ким болса да, насыплады. Албот улу, ачыды эсе да, насыплады дей ичинден, Къаспот кёпюр къу-

лагына дери жетди. Былайда ол Къазакъгъа да жолугуп, анга салам берип, ёрге озду.

Ингир жылыды, ырахатды, бек ырахат.

VI

Эл Советине аталгъан юй Къаспотладан узакъ туююлду. Тийреде журтладан аны бир башхалыгъы да жокъду. Хуна къабыргъаларында, алаша жер юй башлада былтырдан къалгъан къаурала къатыш жахиник эсленеди. Энцилиги бар эсе да — ол эки жампик терезеси жашилге боялгъанындады.

Бусагъатда Аслан арбаздады. Къайын атасы Албот улун ауур жаралы этгенин эшитгенлей, Къайытны, Шамгъунну да тутуп, бери келтирирге Аскерге ол буюргъанды. Буйругъу ючюн Аслан чырт да жарсымайды, кеси адамыма ачы сёлеширге тюшерикди деп да къоркъмайды. Алай, нек эсе да, жүреги шургулуду, къайгъылыды. Мудахлыгъын Андрейден жашырыр умутда жарыкъ болургъа не бек кюрешсе да, жүрегиндеги бетинде жазылгъанлай къалып къалады.

— Сен нек мудах болгъанынги мен билеме. Бу ишге къатышмай, юйге кетсенг игиди,— деди Андрей.

Аслан, жукъ да айтмай, оруслу шуёхуна къарады. Ол тизгинли, жукъажыякъ, орта бойлу адамды. Алыкъын анга элли жыл да толмагъанды, болса да, бир къауумла аны къартха санайдыла. Баям, алай айтхап-ла аны чалбашлыгъына эс бурадыла. Андрейни жашлыгъын ангылар ючюн, анга бетден бетге, ма былай, Аслан къарагъанча, къараргъа керекди. Ол заманда аны кёк кёзлерини жютюлюкleri, бетинде да эрликни белгилери шарт кёрюнедиле.

— Аллай ишден къачаргъа сен да, мен да эркин туююлбюз, — деди ахырында Аслан.

— Билеме, дагъыда Къайыт къаршы жууугъунду дегенден айтама, Зайнафны да жүреги къыйналыр. Бирге жашау этериксиз.

— Мени жууугъум жалан да Совет властны жууугъуду.

— Эллиле сени терс ангыларла. Тюзлюгюнго керексиз кюйсюзлюкге, адежсизликге санарла. Биз революциягъа кир къондурмай ишлерге керекбиз.

— Душманнга душманды демесенг — кир ол заманда къонар.

— Аны башха айтсын сени жууугъунга. Сиз таулу-ласыз, жууукъну, хоншулукъну тутаргъа бек сюесиз.

— Андрей, къарындашым, таулула керти жууукъ-лукъ бла кёзбау хоншулукъну ангыламагъанла туююл-дюле, — деп, Аслан юйге кирип кетди; ол къайын ата-сына, къонакыгъача, былайда, арбазда, туберге суй-мейди.

Отоу алашады, алай кенгди, Аны хуна къабыргъа-ларындан мылы ийис тартады. Отоуну мюйюшюнде — арбазгъа къарагъан терезесини аллында — къызыл жа-быу бла жасалгъан стол, шинтик турадыла. Эшикден кирген жерде дагыда жыйгыч шинтик.

Аслан, жассы бел бауун къатыракъ тартдырып, бар-макълары бла кёлек туюмелерин «санады», келликлеге ол тизгинли, сууукъ халли да кёрюнюрге керекди. Со-ра, нек эсе да, керохун да, чыгъарып, столгъа салды, олтургъан а этмедн; не десенг да, кесинден таматала кирип келселе, ёрге къопмай жарамаз, комиссар а ал-лайлагъа ёрге тураллыкъ туююлдю, Къайытха намыс этгенча болуп къаллыкъды.

Алгъа босагъадан Асланны къайын атасы атлады, ызы бла уа — Шамгъун, аны жашы Мусабий.

— Салам алейкум, — деди Шамгъун жалынган ауаз бла.

Комиссар, салам алып, жууап къайтармады.

— Бальчебикле салам-къаламмы биледиле санга, — деди Къайыт, сол къолун чепкенини этек туюю бла бе-лине салып. Аслан аны кёрмегенли жалан да эки кюн болады, алай ол иги да азгъанча да, гуппуракъ да кёрюндю. Ачыу адамны санларын терк кемиреди. Буса-гъатда да къартны бетинде, сюелген халында ачыу сал-гъан кюйсюзлюкден башха илишан жокъду.

— Алан, Аслан, жапгы бласт басынчакъларгъа мен-ден сора адам тапмаймыды? Огъесе къарыусуз къачан да туюдеми жатарыкъды? — Шамгъун хыпый-сыпый сё-леширге кюрешгенликге, къоркыгъандан, бетинден къа-ны къачханды. Кёсе, акъсыл шинли адам, бети, талкъы-да ийленип чыкыгъан терилей, жумушакъды, жансыз-ды.

Аслан, жукъ айтмай, сёлешгеннге жютю къарады да, ол, къууут къапханлай, сёзюн тунчукъдурду.

— Къамангы бери, ма былайгъа сал. — Аслан къол аязы бла къызыл жабыулу столну кёргюзтдю.

— Сен аны кимге айтаса? — деди Къайыт.

— Санга...

— Асыры оза болурмуса, жаш!

— Салып кьой дейме да! — Комиссар, кероку таба узалып, кьолун алайда мычытды. Угъай, ол адамланы керох бла кьоркьутур муратда узалмагъан эди, кьалай эсе да, кеси аллына болуп кьалгъан иш эди.

Къарт, амалсызлыгъын билдирирге суймей, мынга не болгъанды дегенча, соруулу бет алып, ишармиш да этип, Шамгъуннга кьарады. Алай Къайыт кесин тургъузургъа кьорешгенликге, кьоллары чырт да бойсунмайдыла анга: кьалтырап кьаманы кынындан чыгъаралмай эдиле. Аны алайлыгъын сезгенден, къартны титтери басды, ёмюрюнде тешмеучю бёркю бусагъатда ауур кёрюнюп, гырхы, арыкъ бойнун талдырды, желкесин, кьаш башларын кьыздырды. — Ай, сабет бластха ёлюм саууту боллугъа а... комиссарлагъа — эмина. — Ол кезиуде, нек эсе да, керохданмы кьоркьуду, Мусабийни сытылып жилягъаны шарт эшитилди да, Къайытха эс тапдырды.

— Тын бусагъат! — деди Аслан хыны ауаз бла.

Мусабий жилягъанын тохтаталмай, атасыны артына букьду. Къарт да кьамасын чыгъаралды.

— Ма, жахамим сенден толсун, антсызса, кьарнынга уруп кьоймасанг.

Къайыт Асландан артыкъ уллу хурмет сакъламай эди, алай туура былай этер деп а, эсине да келтиралмагъанды. Не десенг да, киеую туююлмюдю. Аны хатерин этмесе да, юйдегисине жаны ауургъа керек эди. Бери келе туруп, Къайыт киеуюнден буюгъургъа, андан сыгъып, кьалтыраргъа деп келмей эди. Умуту Асланны, парийни кьуйругъун кьысдыргъанлай, кьысдырыргъа, анга уллу сёлешип, Аскерден да ачыуун алыргъа эди. Угъай, Къайыт «комиссарла» бла жарашып, бир кьош боллукъладан туююлдю. Совет власть анга игилик этмезин, Шамгъун бла бир боюсагъа жегеригин да ол биледи. Алай туугъан киеуюнг «комиссар» эсе, ол сени башхаладан энчи этерге нек керек туююлдю? Хар ким да кесиме, кесимикилеге иги болсун деп жашайды. Аслан да, комиссарлыгъындан озуп камиссар болса да, кьайры барлыкьды деп умут этгенди. Эндиге дери бий башын бийикге кётюралмагъанды. Зарла, малкёзле кьоймайдыла. Бююнледе уа, аланы маллары сыйырылгъан кюнледе, Къайыт, бир кюн кёрюп, ол малтаннга лагъа да кёл кенгдирирге сюеди. Аллах айтханлай,

узакъ бармай, ысхаты юлешинирик «сабет бласт» аны жанлы — аякъ тирерге болушха эди ансы, Къайыт бир-разгъа дери шайтан-ибилис бла окъуна жарашырыкъ эди. Алай шайтан бий тукъумлу къайын атасындан жий-иргенир деп кимни эсинде боллукъ эди.

— Олтуругъуз, — деди Аслан, кеси да олтурду. — Бальшевикле таулуланы бир бирлерине юскюредиле деп чамланган сен эдинг да, хоншунга чабып, къарт башынг бла къамангы къаннга нек боядың? — Комиссар кероуху бла Къайытны къамасын бир жанына тюртдю.

— Аны юсюнден юйюбюзде да селешаллыкъ эдик.

— Экибиз селешаллыкъ юй жалан да буду.

— Иш алайгъамы кетди? — Къайыт онг кезюн жандырды. Башхасы гитчеракъды, сора кеси да, адамгъа жютю къарайма десе, суудан толуп къалыучуду. — Бир бийлеген жерлерин башхалагъа гумулжукла окъуна бермейдиле, ахшы жаш! Къуш да ёз жерине къонады, ит, бёрю, жилин да кеси жеринде жатадыла.

— Онглуракъ бёрю къарыусузуракъны жеринде жата уа болурму? — деди Аслан, тынч, сабыр халын тюрлендирмей.

— Аны аллах кёреди, — Къайыт, баям, кесин артыкълыкъ сынагъан къарыусуз бёруге санай болур эди.

— Сора сен Албот улуна анданмы артыкълыкъ этгенсе? — Комиссар ачыуланган бет алды, — энди большевикле кючлюдюле, сора сени эзип кетселе, хычыуун кёрюнюрюкмюдю? Тарыгъа кимге барлыкъса? Ма былай, Совет властны душманын сени жерингде къаплап къойсам, къанынгы менден ким аллыкъды? — Аслан, ёрге туруп, стол артындан чыкъды.

— Бююн менден сен онглуса, не этерикбиз — ур. Тарыгъа бир аллахдан сора кимге барлыкъма, къанымы да ол алыр. — Къайыт баштёбен болду.

— Аллахха базынган бла, анга ийнанган алай этмейди. Сиз ёмюрюгюзде бир затха да ийнаналмагъансыз. Сени кибиклени аллахлары — ёз къарынылары, халжарда маллары. Кесигизге керек заманда — аллах, алай туюл эсе уа — жер, мал.

— Сора, кезиюу бизниди деп, арбазыбызда атмы ойнатырыкъсыз?

— Угъай. Сен Совет властны душманыса, сени къанынга боялсам, большевиклени властлары аны манга кечмез. Ол санга тийишлисича сюд этерикди.

— Аллах-аллах, бластны къартлагъа бир тюрлю

хурмети жокъмуду? — деди Шамгъун, Къайытдан эсе, кесине бек къоркъуп.

— Властны оноуна, аны ниетине табан кётюргенге — бир заманда да угъай.

— «Бласт, бласт», — дегенлей къалдынг да! Кёзну-сюз гурт тилеген тауукъну бизде суугъа-суугъа кёмоучюдюле. — Къайыт, жангыдан эс табып, оспар сёлешир муратдады.

— Бизде уа уруучу бугъаны мюйюзлерин кеседиле. Аны да унутма, — деди Аслан, жерине олтура.

— Окъ да желке тешерге аман болмаучуду. — Къарт, башын къалтыратып — кёрюрбюз сени, тохта, ашыкъма деп мурулдады. Алай Аслан аны сёзлерин сансыз этди. Къайыт бла кёп даулашыр кереклиси жокъду. Ким не айтса да, ол жангы властны адамы боллукъ туююлдю, болама десе да, ышаныргъа жарамаз эди. Башын эмесе-сенг, тилли жулуп алмасанг, жилин, эртде-кеч болса да, жилинлыгъын этер.

Жара салып къойсанг а, ызынгдан сюркелип айланады дейдиле. Аслан аны ууу кесиме жетер деп къоркъмайды. Властха жетер деп къоркъа эди. Ол алыкъын, хазнамыды, сабий. Сабий кибик, таза, аны бешигин тебиретирге санга ышанган эселе, сакъ тебирет. Сабийни аман кёзден, фитнадан къоруулар ючюн, къаты, таза жүреккли болургъа керекдиле. Ол ал атламын эте турады. Ары — оракълыкъ, бери — чалгъылыкъ аны жүрюшюн бузар. Алай, Аслан Къайытны властны аллында терслигин ангылагъанлыкъгъа, терсликин душманнга не бла жетдирлигин ол шарт билалмай эди. Тутуп, эниште жиберирге — жол узакъды, къыйынды. Хайт деген жашладан экиси бла ашырса, ала да не боладыла. Мында тыйып къойса, не азаплыкъ табылыр. Оноуну жамауат кеси этсин дегенди Андрей. Тюз айтады, аны муратын билирге, энди душманнга азап, ёлюм да кеси берлигин ангылатыргъа керекди.

Аслан сагъышлы бет алды, Шамгъун бла аны жашына къарады. Сора, нек эсе да эсине кирпичи юсюнден таурух тюшдю. Ол, адамланы къуру тёшеклери шинжилеге къор болсун деп, къачып, ары кирирге кюреше эди дейдиле. Совет власть муну юйюрюне — жер, башына — эркинлик берди, бу а кюлде аунаргъа татлыкъсынниган гырайт кибикди. Тояр ючюн, арбаздан арбазгъа кирип, къуйрукъ булгъап жашагъанды. Аслан аллайланы кёрюп болмай эди. «Ушхуурчула», — деди ол

ичинден. Бир-бир элдеде ушхуурчуланы, жарлыдыла деп, кзулуккыга тартханларын комиссар эсине туюшурюп, жарсыды. —

— Сени Шамилни уругга ким юйретгенди? — Аслан балам бармагы бла Мусабийни кергюзтдю. Жаш, жыйырылып, буюгзуп, Къайытха бла атасына кезиу-кезиу къарады. Айтып къояды деп къорккыган болур, Шамгун Мусабийден алга жууап этди.

— Ант жетге эди санга, тели бузоу кирик, кеси тюртлюгенди.

— «Сен жашса, санга киши жукъ айтырыкъ туююлдю», — деген эдинг да.

— Кет, анагы сютю кермерик, сантланма, — деди Шамгун.

— Сора атанг къозутханды, алаймыды?

Мусабий, жукъ айтыргга атасындан къоркзуп, къазан кирик къара башын къакъды.

— Бар, кет мындан, думп бол энди.

* * *

Аслан юйлерине кеч къайтды. Аны аллына, хар замандача, Зайнаф чыкмады, арбазда муркку эте, сакълап туруучу ата-анасын да эслемеди. «Была къайда керюнмейдиде, чыракъ да жандырмай». Комиссар, къарангы отоугга кирди да, излегенлери барысы да мында болганларын ангылады.

— Не шыбыртсыз-шургулу олтурасыз? — деп селешди Аслан.

— Толу юйюрлерибизге алай суу къуюп келесе, отубузну, шайтан къарггаганлай, алай кермдюнг.

Ауазындан Аслан къайын анасы Мелеуушню таныды — жукъ айтмады.

— Ох, кюнюм къуругган, — деп кючсюндю дагыда ким эсе да.

Комиссар, от жагганы аллында тобукъланып, отну ышырды. Ол жанмады. Аслан тышына чыгып кетди да, иги кесекге дери отоуда балта таууш эшитилгенлей турду. Сора, жаш, кирик келип, биягы тобукъланды да, къайын отну тынгылы жандыргынчы ерге къобаргга, киши бла да селеширге ашыкмады. Къайын анасы, Шамгунну къатыны да бери нек келгенлерин ол уста биледи. Алай ким келсе да, Шамгунну къатыны мында не атасыны башын къалдырганды. Анга уггай, Мё-

леуушге окъуна кючден тѣзеди. Аслан, ачыулаинганын, «къонакъларына» ыразы болмагъанын иги жашыралмай:

— Чыракъ нек жандырмайса? — деди, къарамы бла юй бийчеси Зайнафны табып. Бусагъатда от барысын да иги жарыта эди.

— Хоу, санга, чыракъды дейди мени къайгъым. — Зайнафны ауазында инжилиулюкден бла апчыулукъдан башха зат жокъ эди. Болса да, эри сѣлешгенден ары, жеринде къалып къалалмады: жумушха къармашды. Аны къарыусузлугъу болгъаны энди биллине башлагъанды, алай ауурду, ким биледи, назик санлыдан окъуна кѣрюне болур. Зайнаф къарыусузлугъуна эллилеринден, къайын атасында да бек уялады, эшикге чыгъып, адамлагъа кѣрюнюрге суймейди.

Не бек уялып, буюгъуп жюрюй эсе да, насып юлюшю андан бет буруп къоймагъанына къууанып жашайды. Жылы тѣшегине кирип, бир бири ызында эки кече къалыргъа онгу болмаучу Аслан энди аны къолундады. Башха эр кишилеча, отха-суугъа къараргъа бошамай эсе да, айымыды, эртден-ингир сайын, аллахха шукур, арбазда кѣрюнеди. Зайнафха андан уллу насып керек туююдю. Аллах Асланны элге, жамауатха къуллукъ этерге деп жаратып къойгъан болур эди. Жамауатха буюрулгъанны кеси ууучунга сыйындырама десенг, аллах, фыйгъамбар да унамазла. Зайнафха аллай сугъа-накълыкъ неге керекди. Арбазында, от жагъасында Асланны бир къарап кѣре турсун, жамау салыргъа кѣнчеге, кѣлеги табыла турсун ансы. Кесин кѣрюрге терминлип, жамычысына къарап, азмы сарнагъанды...

Аны юсюне уа дагъыда сабийчиги боллукъгъа ушайды. — Зайнаф уллу аллахха аны чомартлыгъын не бла къайтаралыр. Къайын анасы, атасы да асыры къууангандан, аякъ тюплеринде чѣп сынмай жюрюйдюле, келинлерини къолларын сууукъ суугъа жетдирмейдиле. Энди уа аны ким къаргъап къойду. Зайнафны насыбы нек юркъдю. Айтханларыча, атасын жоя эсе, къалай жашау этсин...

— Жашы, Къайытха керох бла-керох бла тебингенсе деп, хапар алайды — кертимиди? — деди Ахмат сабыр ауаз бла, башын кѣтюрюп кишиге къарамай.

— Угъай, ол ѳтюрюк хапарды, — деди Аслан.

— Тебинмез эдинг. Бек тебингенсе. Аллах барды, туюген да этгенсе. Экисин да аямай туюгенсе дейдиле.

Ах кюнюм, къырылып кългъа эдик, элибизде ол хапар жайылгъандан эсе. — Мёлеууш, къара жаулугъун жютю бурнуна дери тартып, башын къабыргъагъа тыяндырып, сынсыды.

— Тюерге уа керек эди, гюнях боллукъ туююл эди, — деди Аслан...

Аны эшитгенлей, Зайнаф, босагъа аллында симсиреп, тепшегин кълунда кючден тыйды. Эри сёзюн бошагъынчы, ол халда мычыды.

— Совет власть душманла айтханча туююлдю. Терлиги болгъаннга жамауатны туурасында сюд этеди. Учузлукъ ишни унамайды.

Нек эсе да, Зайнаф, тамагъы бууулуп, жиляп иеме деп кърккъгъандан, теркирек тышына чыгъаргъа кюрешди. Ол эрине чырт да кир къларын суймейди. Совет власта да, Аслан аны тута эсе, кир къларгъа нек керекди. Эри суйгенден ол жанын аярыкъ туююлдю. Кел десе, ызындан баууру бла сюркелир...

— Сора «баластынг» эркин этсе уа, тюерик эдинг, — Мёлеууш, арта-алгъа къларамай, киеуюню кёзлерин тартып аллыкъча, жастыкъ юсюнден учуп, ёрге турду. — Ашыкъма, «баластынг» да кёмюлюр, санга да кёл кенгдирибиз.

— Алай, тейри, бош айтаса, эгеч, — деди Ахмат, кеси кесин тыя. — Ёсерик ёсюп, кёрлюклерин кёргенле кёмюлселе, аллахны, адамны аллында да ол тюз болур.

— Сора биз кёрлюгюбюзню кёрюпмю бошагъанбыз? — Мёлеууш, отоуну тюз ортасында сюелип, кълларын жан сюеклерине салды. Асланны кълуюп, энди ол Ахматха айланганды.

— Терс ёлсюн да, тюз жашасын, — деди комиссарны атасы.

— Терс, тюз болгъаны да билингинчи, кългъанакъны кълдырып кългъан тынч болуучуду. Ма былай бойун буруп, — Асланны кълын анасы, жумдурухларын бир-бир юслерине салып, быстыр сыкъгъанча этди. — Башын жастыкъ тубюнде мычытсанг да, кълтып къллыучуду ол.

— Охо, жаншай тур алай, «бальшебикле» да кълон сют ичип ёсмендиле. — Быллай анала сени кибикледен эсе игирек болурла дегенча, Ахмат алгъа Мёлеуушге ызы бла юй бийчесине къларады. Туюме, сёзге чырт да кълтышмай, тапчан кълйырында, толу урчугъун да тобукъларындан кетермей, мудах олтура эди.

— Бичрах бла Себреков¹ улуну кылычлары сизни ким болганыгызыны кѣргюзтюрле. Сизге Чежокъ улу окъуна тамам эди, — деди Мѣлеууш, кеси кесине ыразы болуп. Энди кетип кьалса да, жарарыкъ эди. Алай ол бери Къайытны чыгъартдырыр умутда келгенди.

Эндиге дерн къайын анасыны сѣзлерин уллу къарыу-ламай, атасына ышанып олтургъан Аслан, сагъайып, нек эсе да къалын къара къашларын тюйдю.

— Жашым, кимди муну Бичирахы, кими да? — деп шыбырдады Тюйме, комиссарны хали тюрленгенин эс-леп.

— Бош, анам, душманларыбыздыла. — Аслан Бичераховну, Даутоков-Серебряковну да иги биледи. Экиси да аскер къурай башлагъанларын, ол угъай Бичерахов Моздокда Совет властха чабыууллукъ этгенин эшитгенди. Алай Мѣлеуушча къарангы тиширыула ол затланы къайдан биледиле? Сейир туююлмюдю. Сѣзсюз, къалай эсе да, байланы, бийлени ушакъларына тынгылагъанды. Ала базынганча, бу жазыкъ да базынып жаншайды. Ат аягъын кѣтюрсе, макъа да кѣтюре эди аягъын дегенлей, Мѣлеуушчала, властха сауут бла ачыкъ сюелмесе-ле да, Хатрача, Маскеча, Кѣккѣзчаладан кем душман туююлдюле. Ол душманла ауузлары бла, Кѣккѣзчала уа бусагъатда, бу кюнледе, сауут-саба бла эталгъанларын аямайдыла. Совет власть алай этерге кьолундан келлик эсе да, алай этмейди: эллилени, эндиге дерн кюн кѣрмей жашагъан, эндиге дерн дунягъа кѣзлери ачылмагъан-ланы жашауларын, жүреклерин да аяргъа тюше эди. Къарангыла, къарангылыкъларындан чыгып, властны ышангылы адамлары болур ючюн, заман, тѣзюмлюк керек эдиле. Совет властны да адамлагъа суймеклиги бар эди, аны душманына уа — жалан да дерт.

Аслан, бусагъатда элни бийлерин, байларын тутуп, ары, Нальчикге жибермегенине жарсыды. Аны аллай онгу бар эди. Энди угъай: Нух эфендиден кьалгъанлары къачхандыла. Элни тийресинде, жыйын бѣрюлей, ай-ланганларын комиссар биледи.

— Бичерахов, Чежокъ улу бла да кѣп жылланы жашагъансыз, айтчы, не тапханса? — деди Аслан иги кесек тынгылап тургъандан сора. — Совет властны къаргъай эселе, Мамаш бий, Нух къаргъасынла. Къайыт бла

¹ Бичрах (Бичерахов), Себреков (Серебряков) — революциягъа къажау уруш ачхан белгили душманла.

сен а не этесиз? Алагъа шапалыкъдан чыкъдыкъ депми жилийсыз?!

— Оу, кюнюм, ол заманда, къуруса да, бийлик бетибизни этмейми эдиле?! Бир гыбышы ючюн, бийлени тутуп ким кѣрген эди.

— Энди уа кѣрлюкдюле. Ол сен ыспассыз этген «гыбышыланы» тырнакъларына тийселе да, унарыкъ туюлюбюз.

— Кет, сен къуллукъчугъунг эсиртип тургъан адамса. Ашыкъма, дуня кезиудю. Ийнан, камсар, жууукъ жууугъу бла жашайды ансы, бласт бла киши да жашамайды. Керек кюнюнгде бласт узакъда къалыр, биз а — ма былайда, — деп, Мѣлеууш Зайнафны буунундан къаты тутду. — Кел, сени мында туз гыржынынг тауусулгъанды. Атангы къанына боялгъан бла бир тѣшекде сен да жаталмазса.

— Келинини къой, келинге тийме, — Ахмат ѳрге турду. — Барама десе, жолу кеси да таныйды.

— Нек тынгылап, тирелип турса? Аллай эр бла жашагъан оруслу бла жашагъан кибики. — Мѣлеууш Зайнафны къолундан тартды. Ол, не этерге билмей, болушугъуз дегенча, айланып, Туюмеге, Ахматха къарады.

— Уялмагъан, не тартынаса, атангдан-анангдан айырылып къалыргъамы термилесе...

Зайнаф анасыны ызындан нек, къалай атлагъанын билмей эди: аны мычымай жилимукъдан толуп къалгъан кѣзлери жукъ кѣрмейдиле. Ол бир къолу бла жаулукъ къанатын бетине басып, экинчиси бла жол къармай алай сюрюше эди. Бусагъатда анга Асландан айырылгъандан эсе, бойнунга бичакъ сал деселе, Зайнаф угъай демез эди. Анасы айтханнга уа — ол не этсин. Аны къанына, ангылаууна сингип бошагъан, аны жүрек сезминден кючлю эл сѣзю, адет, намыс деген затла бар эдиле. Қъайсын сайларгъа бла къалыргъа Зайнаф билалмады.

Аслан, жетип, къайтарса эди. Келин, аны умутун да эте, бираз барды, алай комиссар да, тюз да Зайнаф кибики, бу иште мадарсыз эди.

* * *

Келин жыйыны кетгенлей, отоуда ауур шошлукъ тохташды. Аслан, бек жарсыгъанын, амалсызлыгъын билдирмез ючюн, сѣлеширге, ушакъ бардырыгъа умут эт-

ди, алай, къалай эсе да, тили айланмады, тап, сѣлешген эсе да, киши эшитмеди. Зайнафны тыяргъа жалап да Ахматны къолундан келлик эди да, тыймады. Мѣлеууш бла тарт-соз этерге ушарыкъ туююл эди. Асыры арсарлыкъгъаamy хорлатдым деп, кюе эди ол ичинден. Мѣлеууш Зайнафны анасы болгъанлыкъгъа, Ахмат, башхамыды, къайын атасы...

— Охо, кюймегиз, къайтыр, — деди Туюме. Аны сѣзюне киши сѣз къошмады. Шошлукъда гитче таууш да шарт эшитиледи. Аслан бла Ахмат, тыш отоуда, арбазда хар шыбыртха сагъайып, башларын кѣтюреди. «Ол» келмей эди.

— Жаш, асыры къатылыкъ эте болурмуса? — деди ахырында Ахмат.

— Нечик? — деди Аслан, хар заманда этиучюсюча, мыйыкъларыны къыйырларын ёрге-ёрге сылады.

— Ант аны ызындан болсун, ахлула, келишейик да, Албот улуну къанын тѣлеп къояйыкъ. Мюлкден а ол да къачмаз..

— Угъай, — деди Аслан. — Ол властны ишиди.

— Аман хапарла кѣп жорюйдюле. «Бласт» «бластлай» къалса — насып, айтханларыча, алышыinsa — андан да, жууукъладан да айырылып, орталыкъда къалып къалыбызмы? Кесилген бутакъ терк къуруйду.

— Тюз ниетге табынган адам кесилген бутакълай къурумайды. — Аслан, жюрегингде болмагъанны нек айтаса дегенча, атасына къарады. — Бу властан башхамына сени къабыргъанг да жарашаллыкъ туююлдю.

— Сен керти окъуна айтаса, ол дуня бизни эртде харам этгенди.

— Огъесе бизми аны харам этген болурбуз. — Атасы кюрешден артыкъ кенг къалмагъанын, бир адам сынагъан къыйынлыкъны ол да сынагъанын эсге алып, Аслан алай сѣлеше эди.

1913 жыл тау элдеде жер, жайлыкъла ючюн къаугъа кѣтюрюлген жыл эди. Иш бирле бийлик этип, къалгъанда алагъа жалынчакълыкъда жашагъанда туююл эди. Нек эсе да бусагъатлада Ахмат алай сунады. Хар затны мардасы болады. Мардадан оздуруп толтурсанг, гыбыт окъуна атылады. Адамны тѣзюмю черек кибикди — бирде жагъаларына сыйынып саркъады, бирде уа сыйынмай, башха ызгъа чыгъып кетеди. Ма, тау элдеде, Ахмат билген къадарда, адамла тѣзюмлерин къадау

ташлагъа байлап жашагъандыла. Акъсюекле жерлеге, жайлыкълагъа буруула, хунала ишлеп, ала къарасюекге атагъанланы малларына отлау, улоугъа жол бермей тохтагъанларында окъуна, олсагъат къозгъалып кълмагъандыла. Тау бий дегенинг тойгъанын чырт да кёлторалмай кёлеме... Тюз да ол кезиуледе элни старшинасы — Ахмат бий — аны жеринде жол бла арба сюрюп баргъан алтауланны тутдуруп, тюйдюрюп, уругъа атдыртханды. Анга ким тёлзерик эди. Ахмат «бальшевик», «эволюционер» да тюйюл эди. Ол жалан да артыкълыккыны кёлген, тёлюю таусулгъан адам эди. Элни жарлысын кълйсы жарлы кълзгъагъанын Ахмат унутханды, баям, Хажномар — Аскерни атасы болгъанды. Ким да болсун, алаамат тюз иш этгенди. Бай, бий дегениги, эл, ырхы малтагъанлай, малтап, хуналарында таш, бурууларында кълзыкъл кёлймагъанларын ол унутмагъанды. Акъсюеклени от салыннган халжарлары, биченлери юч кюнню ичинде тютюн этип тургъандыла. Ачыуу бла чабып, Ахмат старшинаны къланына да боялгъан эди. Андан сора экиси да, кълчып, алгъа Бештаугъа, ызы бла Георгиевск шахаргъа келгендиле. Ары дери да Ахмат бла Аслан бери жолну иги таный эдиле: ат иерле, кёлпчекле, агъач кълшыкъл-аякъл, бир бирледе уа бишлакъл да сатаргъа ала бери кёл кере келгендиле. Мында, Георгиевск шахарда, ышаннгылы кълнакълбайлары да болгъанды — ол Матвей Васильевич эди. Аны болушлугъу бла кълчхынчыла ишге тохташып, хайт деп, жашап тургъанлай, ким эсе да, баям, элден саудюгерчиликке келгенледен болур эди, экисини да тасхаларын билдирип къляды. Кёл мычымай атасын, жашын да тутуп, сюд этедиле. Ахмат Бештауну тутмагълна тюшеди да, мында Андрей бла танышады: ол казна юде, айтханына кёлре, 1905-чи жылдан бери тура эди. Артда, бир бёлек замандан сора, алай терк нек бошлагъанларын кеси да билмеген эди, Ахматны башына эркин этедиле. Насын юлюшлю жангыз ол тюйюл, тутмакълдан Андрей да чыкълды. Алай анга суйген жерине, туугълан шахарына барып кълалыргъа эркинлик бермегендиле. Экиси да салып тюзюнлей Ахматны элине, юйюне аны ючюн келгендиле. Андан бери пенча кълрман ачылып, жабылгъанды — чанка кълаумгъа уа чырт да акълыл кълшулмагъанды, тойдуруп, атларын чанкагъл чыгъартдырып тургъланлагъл хурмет эте юйреналмагъандыла. Турсунла эди ма алай, ким биледи, «сабет бласт» юйретир эсе

уа. Огъесе ол юйретгинчи артлары болупму къаллыкъ болур...

— Жаш, «эроволюция» чанкалагъа дерт жетдириучюмюдю? — деди Ахмат, кѣп тынгылап тургъандан сора.

— Да, дерт жетдире эсек да, кѣре болурса! — Революцияны алай ангылагъанла аны душманлары бла бир арбаны тартадыла. — Аслан, туруп, атасына мыдых узатды. Ол мыдыхны къол аязына салып, ашыкъмай, тютюн букъулатды.

— Бир бирледе асыры жумушакълыкъ этесиз да, андан айтама.

— Болур, — деди Аслан сагъышлы.

— Эсингдемиди, эллиле старшинаны ёлтюрген жыл... «Пунтха» къатышханды дегенлеринден не къартны, не жашны къоймагъанлары... чыбыкъ ургъандан сора, жерлеринден къобалмай, жыйырма бла юч адам ёлген эди да... Сиз а бир чанканы окъуна буриун къанатмагъансыз.

— Адепсизлик бир властны да овгдурмагъанды. Большевиклени кючю адамлыкъда, законлукъда боллукъду.

— Сора Мамаш бийни, Маскени, Кѣккѣзию тутсагъыз, ёлтюрлюк туююлмюсюз?

— Властха сауут кѣтюрмеселе, угъай. Ол заманда да алагъа сюд этилликди.

— Сора сиз кесигизге ышанмайсыз, — деди Ахмат, кийиз юсюнде жингиригине тыяна.

— Ышанабыз да, андан сабырбыз алай.

— Тейри, ол тюздю деп ийнанмам. — Асланны атасы, къалкъыргъа тартышханма, кѣзлерин жумду.

— «Къанны къан бла жуума», — деп, таулу къартла айтхан ушайдыла да.

— Аны бийле кеслери айтхандыла. — деди Ахмат, жыягъын къол азындан айырмай. — Бизде уа, «Жашха тишлеринги ачсанг, бишлакъ сунар», — дегендиле.

— Акъ таш да ушаучуду бишлакъгъа уа, — деди Аслан, атасыны муратын толу ангылаялмай. Алай Ахмат энди жашыны сѣзлерин эшитмей эди, ол керти окъуна къалкъып къалып, мындап бир къауум жыл алгъа арбазларында хуна тешикеде жашаучу жиянны тюзюнде кѣрдю. Ол къайдан эсе да, баям, биягъы тешикден чыкъгъан болур эди, сюркеле келди да, тюз Асланны аягъына жууукъ жерде чулгъанды. Ахмат, арбазда парийине

ча, анга юйреннген эди, алай бу жол а, элгенип, тьякь бла керилди — уралмады.

— Аслан, не кюнюнге кьарайса, бусагьат ийисгетесе, — деп кьычырды кьарт. Атасы гузаба этгенине сей-ирсинип, жаш аз ышарды.

— Ол кесибизни жияныбызды. Бююннге дери ийисгемен, мындан ары да тиймез.

— Биз аны кьой жиян сунуп тургьанбыз. Ур, бул-жума. — Аслан ашыкьмады.

— Туйюлмюдю да? Багьырбашдымы дейсе?..

— Хоу, тауукь уяда зайын кьоймай тургьан ол болгьанды. Кьутултаса.

Аслан жиянны сенек бла сермеди, алай ол хунагьа асыры жууукьда эди да, бирден сора уралмады.

— Хомухлукь, мьехеллик этдинг, — деди кьарт, жарсып, — тийгенден ары ёлтюрюрге керек эди. Энди санга тюшонгде, кеченгде да ырахатлыкь жокь. Кьачан, кьалайда чыкьгьаны да билалмазса.

Ахмат Асланны алаша жерде жукьларгьа кьоймады. Бугьа терини тёрт бухчагьындан да жантаула бла отоупу тюз ортасында ёрге тагьып, кьарт жашына анда тешек салдыртды.

Эки кечени алайдан кетмеди, кёзюн кьысмады. Ючюнчю кече уа ол алданмады. Жиян тешикден чыкьгьанына Ахмат, жеринден тебалмай, кьарап турду. Не сейир эсе да, санлары кьурушмагьан эселе, узалып тьякь алыргьа кьарт не кьолун кьымылдаталмады, ундурукьдан да тюшалмады. Жиян акьыртып, сакь сюркеле, босагьадан ётдю. Сора тюз бугьа терини тюбюнде, аузун керип, иги кесекге дери Асланнга аралгьанлай турду. Аны бир кёзю кьан юйюшюп, бели уа сынып эди. Сора олсагьат сыбызгьы таууш чыкьды да, жиян, ёргеден ёрге созула, чайкьала, кьуйругьуну юсюне шиш турду. Кьуйрукь жютюсюнде от жагьаны тегерегине, комиссарны тегерегине сюзюлдю. «Жиян тепсеу», — деди кьарт ичинден. Жиян тепсеу... Кёпмю, азмы тепседиди, багьырбаш сенек тийген жеринден бёлюндю да, бир жартысы, секире-тыпырдай, от жагьаны исси кюлюне тёнгереди.

* * *

Эл Совет толусунай жыйылып, жамауатны сакьлагьанлы бир талай замап озгьанды. Адамла, нек эсе да, арсарлы келедпле. Ким биледи, Кьайыты, Шамгьуну

бла да не ишибиз барды дей болурла. Алай алыкъын ашыгъып, айып этерча да туююлдо — эртдеди: кюн ар-базлагъа энди тегюлгенди.

— Сора Къаспотха Эккяйны къачырасыз? — деди Аслан кеп ушакъдан сора. Ол кесини жеринде олтура эди, Аскер бла Андрей а эшикден кирген жерде — тышына чыгъа, къайта.

— Хоу, болжал этилди. — Аскер бутларын бир бири юсюне салды. Ол бююн башха кюлдеден эсе чырайлы, таукел, жютю халли кегюнеди. Ким биледи, сакъалы кепден бери жюлюнмей туруп, энди жангы жюлюннгени ючюнюмю болур. Шухун биринчи кегренча, Аслан аны кенг жауурунлугъу бла инчге беллилигине да эс бурду.

— Асыры жаш туююлмюдю къатын алыргъа?

Аскер, не билейим дегенча, имбашын ергеракъ кетюрдю. Къара къалын къашларын керди:

— Жаш а жашды. Алай былай къарагъан анга жашды деп айтырыкъ туююлдо.

— Хау, акътерек кибикди, кеси да улайгъаннга ушайды.

— Къаспот эр адамды. Аламат иги, ариу къызы сайлагъанды, — деди эндиге дерн тынгылап тургъан Андрей.

— Сен а, юйдегинге бек термилемисе? — деди Аслан, Андрейге къарап.

Ол, жукъ айтмай, мудах ышарып, башын энишге тутду...

Кравцов юй бийчеси Наташа бла кеп жашамагъанды. Биринчи революция хорлангандан сора, аны, «къоркъуулу адамныча», тутуп, Воронеж шахардан ашыргъанларында, тогъузжыллыкъ жашчыгъы къалгъан эди. Андан бери тамам он юч жыл. Алай Андрей, не кюрешсе да, жашыны сыфаты, ёсюмю быллай болур деп эсине келтиралмай эди. Аны кезюне хар заманда да сарычач, кеккёз сабий кегюнгенлей турады. Анасы жазгъан керти эсе, Серёжа энди бек хайт деген, эркин санлы улан болгъанды. Андрей аны кегюрге бек термилгенликге, аллай онг къайдан чыгъарыкъ эди. Керти, 1917 жылда эски властан жолгъа атланыргъа анга бир тюрлю эркинлик керек туююл эди. Ол суйген жерине барып жашаргъа къолундан келликди. Болса да, мында да большевикле бардыргъан иш аны да борчу эди, иши эди. Суу сюзюлгюнчю бир кесек сабыр эт деп да тиле-

ген эдиле Бештауда. Сора кыйын кезиуде кетип кялыргъа Андрей, нек эсе да, элни жамауатындан да уялды.

Элни жамауаты аны бек ариу кёре эди. Журтуна, юйюне киргенча, буюкъмай, тартынмай кирип, туугъан жеринден узакъ къалгъанын аны бла басып жашай келгенди.

Таулулагъа «туземецле» деучюлерин Андрей кёп кере эшитгенди. Ким биледи, кеси бери келип, бир талай жылны ичинде биргелерине туз-гыржын ашамаса, алайды деп да къояр эди. Энди Кравцов ангылагъаннга кёре, таулулагъа ол атны жалан да къолайсыз, сокъур адамла атаргъа боллукъ эдиле.

Керти, ал кезиулде Андрей, Ахмат айтханны этип, бери келип къалгъанына сокъурана да тургъанды. Тиширыула окъуна «орус Андрейден» къоркъуп, жол ташлагъанларын, аны кёзюне аз урунургъа кюрешгенлерин билгенде, жюреги кыйнала эди. Алай ол жюрек кыйынлыкъ, узакълыкъ, къалай эрип кетгенин Андрей кеси да ангылаялмагъанды. Баям, эллиле «оруслуну» хар ишге къолу иги жарашханын, ариу тиллилизин бла къылыкълылыгъын неден да бек жаратхан болур эдиле. Андрей машинист эди, алай не ишни, хунерни да аламат устасы эди. Керек заманда темирчилик, тирменчилик да этгенди. Ахмат бла бирге ат, эшек нерле, агъач къашыкъла ишлеп, аланы Нальчикде сатып да тургъанды. Юч-тёрт айдан сора Кравцовну къубултмагъан, анга намыс этмеген элде хазна киши жокъ эди. Андрейни бек сейирсиндирген таулуланы адеплиликлери болгъанды. Не суугъа бара, не суудан келе, аны жолун бир тиширыу кесмегенди. Узакъдан окъуна тохташып, Андрейге, ол башхамыды, эр кишиге жол берген адет акъылбалыкъ болгъанланы, энди жете келгенлени да къанларында эди. Не кесини, не башха, жылы жетген адамны жаны бла атдан тюшюп салам бермей озгъан таулуну Кравцов кёрмегенди. Элде, баям, Мамаш бийден кюйсюз, ёхтем жан жокъ эди, алай ол окъуна не Андрей, не башха къарт болсун, атындан тюшюп салам бермей, ныгъышдагъылагъа шежда этмей озалмагъанды. Бир бирледе Кравцов, хоншудан хоншугъа ётгюнчю, уялгъандан, терлеп къала эди: тышында чёгюп тургъан тиширыуланы, къартланы да ол кыйнаргъа суймей эди, алай гым-гым къарт окъуна, ёрге туруп, аны алай ашыра эди. «Чомарт. фахмулу халкъ», — дей эди ичинден

Андрей. Бир игиликни он кьатлап кьайтара билген халкъ. Асланы анасы анга ненча жамычы ийлегенди, кёлек, тон тигип кийдиргенди — хакъын а бир да излемеди. Такъырлыкъ сынап жашагъан адамлагъа аллай жюрек чомартлыкъ, адеплик да кьайдан чыкъды! Бу бийик тауладанмы, кысыр къаяладан, кёк телеулю сыртладанмы, огъесе тау аяздан бла суху черекледенми — Андрей Кравцов таулуланы батырлыкъларына, ёхтемликлерине кёп кере сейир этгенди.

Алай болмаса, аллай аз миллетли, къарангыгъа саналгъан халкъдан анча белгили большевик чыгъармы эди. Кравцов аланы барысын да таныйды. Сибирледе чыныкълан революционерле — Ленинни айтханына кертичиле. Угъай, таулула арбаны бирлеге тартдырып, аны юсюне минип барлыкълардан туююлдюле... Андрей, нек эсе да, бу кюнледе аны юйюне келип дерс алгъан тёртбеш хоншу жашчыкълары эсине тюшюрдю. Кравцов устаз туююлдю, хазнамыды, окъуй, жаза биледи да, хоншу жашчыкъланы да анга юйретирге кюрешеди. Ол бусагъатда аланы жютюлюклерине бла тириликлерине кьууанады. Къарап къарагъынчы тукъум атларын жаргъа, зарф харфланы да чыгъарыргъа тюзелгенлери сейир туююлмюдю... Такъыр жолларын терк кенгертирик сабийле.

* * *

— Жамауат! — деп кычырды Аслан. — Уллу жамауат! — деди дагъыда ол, эки кьолу бла да бел бауундан тутуп. Комиссар, жыйылгъанланы кёз туурасына сыйындыралмай, аланы башлары бла кьайры эсе да узакълан къарады. Алай бёркле, кьалпакъла, жаулукъла, арыбери кымылдагъанларын тохтатып, анга сагъайгъанларын кёргенде, эс тапды, сабырланды, болса да, ауазын гитче этмеди. Ол анда-мында хуналагъа чыгъып тынгылагъан жаш-кьушла, эшек, ат юсюндегиле да тынгылы эшитирча, деу кёкюрегин керип, алай сёлешеди.

— Совет власть, сизни от жагъагъыз жарыкълан жанын, кюн барыгъызны да тенг жылытсын деп, бери андан келгенди. Ол сизни барыгъызны да жеригиз болсун, сабийлеригиз ушхуурсуз кьалып, кече ортасында ачдан сынсымасынла деп, бери андан келгенди. Биреу — бийге, биреу а кьулгъа, къарауашха саналып, адамлыкълан

ёхтемлик малтанмасын деп, бери андан келгенди. — Комиссар солууун айландырды — жамауат кымылдамады. Аслан таңымагъан мында уллу, гитче, къарт, жаш да жокъду. Алай ол къарамын бирнини да бетинде тохтатмайды, аны кёзюне урунганла — ыразылыкъ бла ишармиш этген, ачыуланган, къаты кысылгъан эринле, жарыкъ, мудах, сакъ кёзле, акъ, къара сакъалла...

— Насып юлюшлерин тапханла бла бирге сизге аны кыызгъанганла, сизни арбазыгъызгъа тийген кюн тыякъланы ёз этеклерине жыяргъа термилгенле аз туююдюле. Сизни насыбыгъызны арбазларыгъыздан тыякъ бла юркютюрге хазырла, Совет власть берген къадаарыгъызгъа къама алып чабарыкъла да аз туююдюле. — Аслан, бурулуп, сол жанында Къайыт бла Шамгъунига къарады. Ала, эллилени туурасында, экиси эки шнитикде олтурадыла. Къайыт ачыудан жангыз кечеге къарт болуп, кюйсюзлюгю, сарыулай, бетине жайылып, жауурунлары тюшюп, Шамгъун а — желкесине, бурнуна уза-ла, сыртын къабыргъагъа жетдирип, элерге кюреше. Тюз да бу кезиуде жамауат да гюрюлден, желде агъачлай, чайкъалып, алгъа тебинди.

— Аллахны налаты жетерикле, — деди ким эсе да.

— Ол уубетден игиликми чыгъарыкъ эди.

— Ушхуурчу а не эте эди, эшекге къошакъ деп?!

— Тонгузну башын къангагъа салсанг, тёнгереп тюше эди дегенлей.

— Охо, бир бирлеринден озгъан жерлери жокъду. Бири къара да, экинчиси — ала...

— Эки аман да — бир сабан.

— Экиси да бир итни къуйрукълары.

— Аланла, тойгъаныгъызны нек кётюралмайсыз, ата-сыны жери ючюн муну нек ырбынга тыясыз? — деп кыжыракъланды тиширыу ауаз. «Аха, биягъы Мёлеууш», — деди ичинден Аслан, къарамы бла къайын анасын излей. Ма алайда, чанка къатынла бла сюеледи. Башында окъа бла сырылгъан, ажир багъасы къолап жаулугъу. Аллайланы Аслан Бештауну орус чанкаларында кёрген эди.

— Къой, къой, сен кеси адамынга этмеген игилигини элгеми этериксе, — Шамгъунну къатыны алаша, къара тиширыу, баш токъмагъы жамауатны ичинде кючден кёрюне, алай кычыра эди.

— Тейри, тюз айтады.

— Жашауугъуз андан тюз болмасын!

— Тюзлюк анга — жылы как, ашады — тюзлюк бошалды. — деди Сейит. Ол, кьолларың чепкен женглериңе букьдуруп, Асланига туура жерде сюелди.

— Эл кылыгың билмегенлени элден кери этерге керекди.

— Сейит керти айтады, кёчюп кетсинле.

— Ма бюгюн окьуна... — Кьартладан бири тыягың жерге-жерге кьакьды. Жамауат, жангыдан кьозгьалып, чайкьалып, кьауум-кьауумгьа бёлюндю. Кьайыт жанлы сёлешгенле, аны кюсеп сёлешмейдиле: ала «жангы бластың» жаныргьа сылтау излейдиле.

— Жамауат, эшитемесе, сабыр болугьуз, — Аслан, кьолун кётюрюп, асыры бек озгьанлагьа жютю кьарады. Андан-мындан кьычырышханла, бир бирлерине кьайырылгьанла да жангыдан шошайдыла. «Бу комиссар, сёзю бла, суюсе — кюн тийдирип, жауун да жаудурлукьду». Нух, Асланны кёрюп болмаса да, аны жютюлюгюне, эллилигине сукьланып, сюеле эди. «Жамауат — кырдык, ол а — жел».

Нек келген болур эди Нух бюгюн былайгьа. Кьарындашына болушур умутму этди? Сора аузу байланып нек кьалды? Кьайыт доюн адам туююл эсе да, Нух эфенди кеси тукьуму ючюн сюелип бир кёрюрге керек эди. Алай бусагьатда жамауат туурасында «комиссар» бла демлешген — кьазыкь башына кьонинган тауукь. Кёкде Аслан учады, Нух учмайды. Эллиле анга хурмет этерле, ол сюелип тургьанлай, кьарындашына таш атмазла, уялырла, буюгьурла дей эди эфенди. Угьай, бу жамауат энди Нухну ызындан барлыкь, андан буюгьурукь жамауат туююлду. Хазнамыды, жамауат — сокьур, ол — кьара булут. Асланны уа сёзлери — садакь окь, жыйылгьанла — аны кьуйругьу.

Нух эфенди не заманда да жамауатха уллу ышаниган, ийнаниганладан болгьанды. Адам, башхамыды, жаныуар кибикди. Жаныуаргьа бетден бетге тюбеп, кёзюне жютю кьарасанг, тыякь кётюрсенг, кьуйругьун кьысады. Жууашлыгына чек жокь. Бирге жыйылсала уа, жаныуарла, адамла угьай, ташла окьуна хуна, кьала боладыла. Нух бир заманда да ит сюрююню кьаты бла жууукь озаргьа суймегенди. Бири юрюп, юсюнге чапса, барысы да секиредиле, сора сау кёрейим. Айхай, кьолунгда, хуржунунгда гыржын бурхунг, сюегинг болуп, жыйынига ата билсенг, не кьайгы, тонунг да — сау, сюек жетмегенле да бир бирлерин кесерле. Былада

уа... Нух эфенди, кёз кыйыры бла Асланига къарап, аны сёзлерине къулакъ тикди. «Бизни кючюбюз жалан да бирликдеди», — дей эди ол. Кёкден ауузларына бал тамарыкъча, жамауат алай тынгылайды. Была уа, большевикле, башларын да сылап, жыйыннга сюек ата билгендиле. Сюек а алай бош сюекмиди: бёрюлени, гажайлыкъгъа чыкъгъан итлени къойдан жууаш этип къойгъан сюек. Была болмаса, алай ким эталлыкъ эди?! Нухча, байла, бийле уа азмы кюрешгендиле. Алай, къой тери берип, алдап туруп орнуна, тонларын сыйыртдыла, от жагъаларында жер берип орнуна, башларына миндирдиле. Огъесе, дуния кезиндю дегенлери кеппекертимиди? Къуранда алай жазылыпды. Дуния — тирмен чархы. Бирле — аны юсюнде, башхала — тюбюнде. Башына чыкъгъан тюбюндегин эзе — жашау олмуду? Тюбюне тюшдю эсе, кёпмю, азмы жатар? Анга не мадар?

Ким не десе да, ол чархны артыкълыкъ бурады, артыкълыкъны жалан да артыкълыкъ тунчукъдурады. Алай туююлдю деп, Нух ийнанмаз. Нени, кимни алдасаг да, жашауну алдагъан кыйынды. Бир баразада эки ёгюз окъуна тюртюше барадыла, къарындашлада да жокъ тенглик...

Эфенди энди Асланига тынгыламай эди. Жамауатны сёзюне да къатышмай, тюзюнлей орамны энишге айланды. «Бальшебиклени» бластлары «тынгылы бластмыды» огъесе хаухмуду деген сагъышда эди ол. Башха бийлеча, кеси кесин алдап, Нух кёл эталмай эди. Ол эсли, тергеулю адам — «большебикле» кьонакълыкъгъа келмегенлерин кёре эди. Алача, къарауашланы бир тюрлю кюч, дин, файгъамбар да бирикдиралмагъанды. Бар пахлахланы баш сылтауу анда эди. Иш тау эллени къарауашларында, жалчыларында туююл эди — иш «Арисейни мыжыгъында» эди. Ол хорланмай, ол чёкмей, мында да тынчлыкъ болмазын Нух ангыламагъан киши туююл. Энди ол, «камиссарланы» алдайма деп, кесим алданып къалырма деп да кьоркъады. Жерин, малын жалчыларына юлешди. Ёзюнден эсе да Къазакъны бай этди. Дуния алышынса, неди, ырысхысын кьолуна жыйгъан кыйын болмаз. Алышынмаса уа аны «адамлыгына» ким баш уруп, мюлкюн ортакъ этип жашар. Ала Нухдан онглуракъ окъуна болурла, онглу уа онгсузгъа сен менден иги эдинг деп айтмайды. Адамла бир жыйын болгъандыла. Жыйыннга кьошулгъан — базыныулу —

аны адамлыгы, дини кьалмайды. Ары дери жашырын тургъан асылсызлыгын, кюйсюзлюгюн ол жашыралмайды, ичине сыйындыралмайды.

Нух, Саудатны Къзакъгъа берирге бла кьалыргъа да билалмай, хайран эди. Соза кетсе, жалчыны кълуне не келир, кьуру да терилгенлей турмаз, сора малынг, жеринг да — от тебе. Ол кьызын жалчысына, андан ала-мат жокъ эсе да, бергенлей, айтханларыча, дуня тюр-ленсе уа? Ашыгъыргъа керек болмаз.

Сагъышлы башың кьолуна алып, Нух эфенди арба-зына жетди. Алай сехледен ары атламады. Анда къарт «къуртхасыны» кълуне кьарап не табарыкъды. Олтура болур, сыгын тебелей, тийсенг, оюлургъа хазыр. Эфенди амалсызлыгын, къадарсызлыгын да бюгюнча терен бир заманда сезмегенди: ол юйренген жыяу жолчугъу бла черек жагъагъа тигеледи. Чепкен этегин эки бюк-леп, ташха чекдю. Сагъыш да эталмай, сууну теркли-гине кьарап бла тауушуна тынгылай, иги кесек олтурду.

«Сен да, менлей, жан жаынгы талай, ашыгъаса, сарнайса, — деди Нух, суу толкъунладан кьарамын буралмай. — Айтчы, ары, кьула тюзлеге жетеме деп, жи-ляуунгуму этесе? Тенгизге кьошулуп, тас боллугъунгу тарыгъуунму этесе? Жамауатха кьошулгъан адам — тенгизге кьуюлгъан черек. Айтчы, ары, кьула тюзге жетсенг, тынч болуп кьаламыды сарнауунг, жюрюшю тохтагъан жюйрюклей, мыжыкъ кьатынла, этекле-рин кетюрюп, кьоркъмай киремидиле, малла, жагъанг-да тобукъланмай, тюз ортангда ичемидиле? Мында уа санга жүген жокъ, жырынг, барыуунг да энчи, мында, жерингде, сен черексе, тау черек, тенгизде солууунг юзюллюк. Тенгизге кьошулгъан черек — жеринден айы-рылгъан адам. Угъай, Нух эфенди, Тюркге етмедим деп жилямайды, жарсымайды. Алай мында да, жамауат бла, кьарауашла бла бир элберни айтып, жашаялмаз. Бийик тауну окъуна, кесича бийиклени арасында таулугъу кёрюнмейди... Сора не мадар, не медет...» Эфенди, минчакъ-лары кьатыш кюмюш къамасыны башыңдан кьаты кьы-сып, ёрге турду. Ол, субай, ариу адам, жаш туююлдо, алай бууун, билек кючюн сезе, сюеле эди.

Бу кезиуде Къубулахажини жашы челек таууш эшит-ди да, элгенингенми этди, артха хыны бурулду. Нек эсе да борбайлары кьыйылып, кьоллары кьалтырагъанча кёрюндю. Нух ёмюрюнде тиширыу аллында абызыра-гъан не болгъанын билмегенди, сора бюгюн, бу тул

къатын жүрегин алай терк нек урдуреды. Эфенди, ол сагъат айтып къоярча, тийишли сёз да тапмай, тиширыу таба атлады.

— Мёлек туююл эсенг, ариужан, шыбыртсыз-шыхыртсыз, къайдан чыгъып къалдың? — деди Нух, жохар сакъалын сылай.

— Мёлеклеге аллах сени бла хоншуда жашарча насып бермегенди. — Хауа, толу челегин жерге салып, белин тюзетди. Ол кёз, эрин къыйырлары бла ышарды.

Нух тиширыуну сёзлерин, ариу тиллигин жаратхан болур, къубулуп, омакъ кюлду.

Хауа аны бла хоншуда жашайды, отуз жылын энди тауусхан тул къатынды. Эри ёлгюнчю окъуна, ётген-сётгенде эфенди термилген кёзлерин анга жетдире туруучу эди. Эки-юч жылдан бери уа Хауаны сыйдамлыгъы, субайлыгъы Нухха тынчлыкъ бермейди. Онг табып, ол аны ызындан жашыртып къарамай, оздурмагъанды. Бир бирледе уа, жолун сакълап, чыгъып да тургъанды. Алай Хауагъа жукъ къакъдырыргъа, чам, лакъырда этерге эфенди таукелленалмагъанды. Нухну жут къарамын эслеп, тиширыу да, кесин эмиликлendirген болмаса, буюгъуп, жол ташламагъанды. Эфенди анга «тюз ниет» тутмагъанын Хауача тиширыугъа англагъан къыйын туююл эди. Алай ол аны кесине артыкъ уллу кырты ишге санай болмаз эди. Ким биледи.

— Суу алыргъаamy келгенсе? — деди Нух бош сёз орнуна.

— Хау, суу алыргъа келгенме.

— Туура, сенича, ариу тиширыуну бу жагъала ёмюрде кёрген болмазла. — Эфенди, Хауаны шатык, тыкъ санларына къарамазгъа кюреше, сёлешди. «Айымыды, кимден уялып, тартынырыкъма: дунья да, ахырат да жокъ,— деди ичинден. — Эл менден уялмайды, мен андан нек уялама».

— Хоу, тамам, манга ариулукъ къайда. — Хауа, башын сол имбашына шош атып, къубулду. Аны башына жеңил, сары гюлменди къысылып эди да, акъ бойну, кенг мангылайы, тогъай къара къашлары шарт кёрюндиле. — Сен а, эфенди, бери намаз къылыргъа тигелеген болурса?

Нух ушакъны керексиз жойкъулланыуда бардырыргъа соймей эди. Былай тап энди къачан тюбеширле. «Ай, домух болуп къалгъан жаным, башлагъандан ары, не жерге кир, не атха мин».

— Сени да аллах сыйласын, ол сен таныгъан ажирни жалчыларыма ышаналмаучума, суугъа тигелетгенимлей, былай ары, ойнакълап, кетгенди да, къайтырмы деп сакълайма.

— Ажирмиди ол, мен аны къарт мырка сунуп турама, — деди Хауа. Нух эфендини жюреги, нек эсе да, жангыдан терк-терк уруп башлап, алай халин билдирмез муратда, минчакъларын санады. «Бу итден туугъан мах деп берди».

— Жыл саны келген ажир мырка болуп бармайды, ариужан! — Эфенди ууакъ-ууакъ кюлдю. — Бютюн да нер кёп салынмагъанын айтсакъ а, къаны ойнагъаны сейирмиди... — Нух бир кесек арсарлы тынгылады. — Сизни байталчыкъ а жылкъыдамыды огъесе, биягъыча, тагъылгъанлаймы турады?

— Байтал болуп а, тайды, харип, алыкъын.

— Эшта-эшта, ючжашар ушайды да, — деди эфенди, кёзлери кюлюмсюреп. Сёзню алай баргъанына ол бек ыразы эди.

— Ийнан, ючжашар а болур дейме.

— Иерге хайт деген заманы. Юйреталгъан а этгенмисе иерге? — Нухну ауазы жумушакъды, алдаулуду.

— Угъай, эфенди. Кимим юйретирик эди, сени жауунгу от жагъасында эр киши болмасы. — Хауа толу ёшюнлерини юсюнде билеклерин чалдишдирди.

Нух, жарсыгъанча этип, башын чайкъады.

— Алайды, эр кишисиз къыйынды, — деди ол. — Иер салынмаса, атлагъа къошула турмаса, бузулур, жагъынлы болур.

— Ийнан, эфенди, куудушдан сора жукъ да кёрмейди. Гюнях окъунады.

— Бош этесе алай. Куудушдан башха зат кёрмей, абериге юйренмей, заман озса, ол мал болмаз.

— Да не этгин, атлагъа къошуп къоярыкъ эдим, ажашып кетер деп къоркъама. Сора атла да — сабанлада, жайлыкълада.

— Тюз окъуна айтаса, — деди Нух, Хауагъа бютюн жууукъ келип. Андан сора аз-маз тынгылады. «Айтайыммы, къояйыммы? Бу мыжыкъ, ыспассыз сёз ычхындырса, тутуп жылкъысынмы сюрлюкдю. Бусагъатда кимге да не ышаныу». Эфендини къаты къысылып тургъан жукъа эринлери агъардыла. Санларына биягъы къоркъуу ууу жайылды. Болса да эфендилегин эр кишилиги хорлады.

— Анда-санда бизни атыбызгъа къоша тур. Бир бирлерин къашый турурла, байталчыгъынг жууаш болур. Санга жууаш мал керекди. — Эфенди, жютю, гитче кёзлерин жумаракъ этип, сагъайды.

Хауаны, нек эсе да, бетине ингилик тартылды. Жюреги дып-дып этип, терк-терк солуду.

— Тобады билген. Жарашалмазла. Жаш малны тишлери жютю болуучудула, къашыйма десе, ачитхан окъуна этер. — Тиширыу, жерге къарап, чарыкъ бурну бла ташчыкъны ары-бери тёнгеретди.

— Бош жарсыма. Сени байталынгы тишлерин, туягъын да мени ажирим къарыуларыкъ туююдю. Алгъа экисине да бир челекден суу ичирип а кёрюрме эдинг...

— Да, хау, да, угъайым жокъду...

— Алтын этегинге къарт башым къурман болсун, — деди Нух шыбырдап.

— Челегимден суу ичген ат, артда арбазыма кирип, жем умут этмезми? — Хауа, кёзлерин ойнатып, эки имбашын базман этди.

— Ач атха жем берген сууапды, ариужан.

— Куудушумда бичен ашап туругъа тебинсе уа?

— Охо да, аны несин айтаса. Жалкъасына туйреп, къуйругъуна тагъып, саугъала келтирир.

— Не саугъала, эфенди? — Тиширыу, кокаланып, къубулуп, Нухха къарады.

— Иги саугъала азмыдыла: окъа туякъла, алтын ауузлукъ, жибек жюген, кишмир жауурунлукъ.

— Эллиле, жолун кесип, саугъалары бла бирге, жалкъасын, къуйругъун жыртып алсала, ажиринг не этер.

— Ол ары кишиеп барлыкъ болмаз. — Нух, шош кюлюп, жукъа жыякъларын сылады.

— Кёрюрбюз, кёрюрбюз. — Хауа, суу къылычны имбашына тынч кётюрюп, къашын-башын ойната, кетип тебиреди. Аны ичге белин, субай, тегерек гырткыйныкларын кенг жыйрыкъ окъуна жашыралмай эди.

* * *

Быйыл жаз башыны жылыуу таулагъа эртде келгенди. Кёк да, башха жылладан эсе, эртде кюкюрегенди. Алай терекле чапыракъ ийип, чагъып бошагъандыла да, эллиле анга, ырыслап, жарсымагъандыла. Бусагъатда жауун жаууп, кюн жангыдан тийгенди. Къаспот, аркъасы бла аны жылыуун сезе, арбазда сюеледи.

Арбаз дуппурду — суу тохтамайды, болса да, кюн жылыуунда кепчий, тылпыу этеди. Былайдан къарап, Къаспот башха юй, халжар башланы, сууну ары жапында — кюнлюмде тар бурууланы, чыбыкъ атларына минни, жортуу айланган сабийлени иш да кёреди. Не замандан бери жашап, мирзеу, мал ёсдюредиле таулула мында, мекам, журт сала уа юйренмегендиле деп келди жашны эсине. Аны кёзю илиннген юйледен бири да бу мени болсун деп айтырча туююл эди: жампик терезеле, жербашла, сёдегейкыбыргъала, алашала. Чиммакъ акъ чагъып тургъан шаптал, балли тереклени араларында ала бютюн кёлайсыз кёрюнедиле. Къаспот, узакъ жолла кыдырып, жерле танып къайтханды. Ол Нальчикде, Бештауда, Узун Къалада да болуп, мекамлагъа сейирсинип, аз сукълаумагъанды. Алай къайда да, жарлыладан эсе, къарылгъачла окъуна тынгылы уя ишлейдиле. «Таулуу кёол усталыгъы жютюлюгюмю жете болмаз», — деди жаш кеси кесине. Сора жангыз салта, чёгюч бла кыылкыяр кылычла, къамала ишлей къалай келгенди, элин, жерин душманладан кёоруулар ючюн, чыпчыкъ учуп жетмез жютю къая жухлада бийик къалаланы анга ким салгъанды.

Бир бирге ушаш, алаша хуна юйле, къачан эсе да юркюп, терекле, къаяла, таш тюплерине кирип, энди уа жапылары ючюн бийик тауладан, кёкден, жашил сыртладан да уялып тургъанча, дуннягъа буюгъуп, жашыртын къарайдыла.

Эл алыкын кесини жангы жашаууна юйреналмагъанды. Юйренирик эсе да къоймайдыла: тюрлю-тюрлю хапарла андан-мындан, жел жетгенлей, жетип, кимни аркъасын титиретип, башханы уа умут отун ышырып, озадыла: кимни сабаны иги битеди да, къайсысыны жырын жырлайбыз деп, тынгылагъанла да аз туююлдюле.

Былай къарагъанда, эл шош кёрюнеди, юйле да, бир бирге ушаш, такъыр, тик орамла бла жалангач сабийле къайгъысыз, алгъынча, жортадыла. Алай ушаш юйледе адамланы сагъышлары, жашаулары да ушаш туююл. — Мында жашау, от гыржынлай, экиге бёлюннгенди, эки черек болуп, саркъады. Хар ким басар ташын сайлап атлагъан заман... Элни баш жанында, чегетинде, кюнлюмюнде да, ёзенлеринде, тёшлеринде да — бийлени жамауатха юлешинген сабанларында арпа, будай тау аязлада сюзюле, жашиллене башлагъанды. Жашау уллу, гитче череклеге бёлюннгени бла, ауар, ау-

маз ташла бла да аны иши жокъду. Къаспотну туугъан жери — адамны жүрек, къол жылыуун быйыл тынгылымы сынады — бай тирлик берирча кёрюнеди. Алай, сютюн душман ичип, кеси уа ачудан къараллыгъын ол билмей эди. Жюреги, эшитген хапарларына кёре, артыкъ ырахат туююл эсе да, аны Къаспот да билмей эди.

Жыйырма эки жылы энди толгъан, тартып темир юзерча жаш, отоуда олтургъандан эригип, талып, болуш юйюню арбазында андан сюеледи: бу ингирде анга Эккяйны къачырадыла. Къаспотну юсюнде жангы кёк чепкени, кюмюш бел бауу уа инчге белин къаты тартдырыпды. Башында кёксюл бухар бёркю аны, ёсюм къошуп, бютюн субай кёргюзтеди. Ортасында нартиух бюртиок сыйынырча батыуу бла тёрткюл сакъалы таза жүлюнююпдю. Жашны тынч, женгил атлагъанын кёрген, ол ауур санлыды деп, кёлюне келтирлик туююлду.

Къаспотну жүреги жарыкъды. Къадарыны тынгылылыгына ийнаныу аны базыныулу, басымлы да этеди. «Мени къууанчым, насыбым да имбашымда, ма алайда къызыл байракъча, шууулдап, къанат къагъып турур — учуп а кетмез», — дей эди ичинден. Огъесе ол жашлыкъны ауазымыды? Угъай, Къаспот айтханын-къалгъанын билмезча жаш туююлду. Сайлагъан жолун билмегенден сайламагъанды. Аны къолундан тюзлюкню сауутун жалан да ёлюм атдырыргъа боллукъду. Къаспот, жашаудан не излегенин билмей, шкок тартмагъанды. Ол энди, мындан ары гыржынымы ырахат ашарма, жер сюрюрге да киши чырмамаз деп ийнанингандан, элине жарыкъ къарайды. Алыкъа дуния тохташмагъанын, кюн сайын элге аман къууумла келе тургъанларын, алагъа сансыз къарап, уллу кёллююкге хорлатыргъа жарамазын ол тынгылы биледи. Алай адамлыкъ, намыс ючюн къазуатны татыуун ангылагъанды да, кесин насыплыгъа санайды. Болса да жаш, жүрегинде бир шургулукъ сезип, къайдан чыкъгъан къайгъы, тынгысызлыкъ болгъанын ангылагъынчы, акъылы башха сагъышха кетип къала эди. Бусагъатда Къаспот, жангыдан сагъайып, жүрек ырымына къулакъ салды. «Эккяймы болур эди?» — деди ол ичинден.

Заман къыйын эди. Къадары аны алыкъын къайры атарын ким билсин. Бюгюн Эккяй Къаспотну босагъасындан атлайды, тамбла уа киши юйюне чыкъгъан тиширыуну насыбы жилимазмы? Къаспотну жарсытхан ол оюм эди! Сора халкъны, эллилерини от жагъалары

тынгылы тиргизилгинчи, кеси башыны кыйгысынын этгени, айыплы, ашыгышылы да иш туйюлмюдо?.. Жаш, кеси кесине тюз жууап тапмай, арбазда кеп сюелип, ахлуларыны кезлерине урунурга да суймей, юйге кирди.

Отоуда анга киши эс бурмады. Андрей, юч-тёрт хоншу жашчык бла жубана, аланы орус харфланы тюз айтырга, жазарга юйрете тура эди. Арлакда кябырга узуну алаша жыйгычны кыйырына олтуруп, Ибрагим бир китапны кюлунда тегерек айландырады. Окьюяламыды, окьюялмаймыды — Къаспотну андан хапары бек азды.

Ибрагим жыйырмажыллык, узун, жукъажык жашды. Къызбайыракды. Элде бир Андрей бла андан сора киши кекел журютмейди. Къаспот ангылагъандан, ол махтапырга бла омакъланырга да бек сюеди. Ким биледи, махтапырча заты жокъ эсе да, окьюулары болмаган эллиле аны къара таныгъанына сейирсинип, уллу аперимлик береди. Жаш а ишни аллайлыгын сезип, адамланы жахилликлерин уста хайырлана юйренген эди. Ол, жолга атланса, кыйры да болсун, башха туйюлдо, кюлуна Андрейни китапларындан бирин алмай кыймай эди. Не да эллилеге туура болурча, юй башларында, суу жагъасында ташха чыгып, асламында китапны алай окьюрга кюрешеди.

— Ибрагим, бу китапны окьюп ахырына жетсенг, не болуп ишлериксе? — деп сорур эдиле, ныгыш аллында тохтатып, къартла.

— Учительница, — дер эди Ибрагим.

— Алан, не кюллукуда ишлерге умуту барды муно? — деди къартладан бири, кюл аязын да кюлагына чолпу этип.

— Тейри, ол а Асландан да уллу кюллукуда ишлерге айтады.

— Эшта-эшта, камсардан уллу кыйры боллукуду.

— Орусча да сууча селешесе дейдиле, алаймыды?

— Селешмей а! Андрейден артха кялмайма.

— Тейри, ийнанмам, — деп, гитче, арык къартчык, тыягын жерге кякыды. — Айтчы, да, алай эсе, бир сёз.

— Манафактура, — деди арасарсыз Ибрагим.

— Оллахий, биледи.

— Базардан, тюкенден абери аллык кялай сорса игиди?

— Сколько манафактура де да кьой.

— Аллах-аллах, тили от чагъады бу жашны.

— Тейри, аны уа «пачом» деп да айтычудула, — деди олтургъанладан бири, орус тилден мен да кенгде тьуйюлме дегенча, ныгъышдагъылагъа ёхтем къарап.

— Орусча окъуй кетип, гяуур болуп къалырса, хайырсыз, — дер эдиле Ибрагимге.

— Анга кьоркъуу а жокъду: орус окъууну ахыры буслиман окъуугъа айланып къалады.

— Да окъууну ахыры болмайды сора уа...

Ибрагимни селеширге, китап окъургъа да Андрей юйрете эди.

Ол арт эки жылда жашагъан да аны атасыны юйюнде этеди. Къаспот ёмюрюнде кишиге сукълана билменди. Алай шуёхуна уа сукълана эди. Насыбы тутуп, Андрей алада фатарда жашаса эди, ол да, аныча, китап окъургъа юйренирик эди. Насыбы тутмайды. Айхай, ингирден ингирге жюрюп, къара таныргъа онгу да болмады. Аны орнуна, кьошха барып, маллагъа ким къарарыкъды, отун, бичен ким этерикди? Атасы жоюлгъанлы бери, юйню тутхан олду. Аскер къачхынчылыкъда айланмаса эди, ким биледи, Къаспот да Андрейден кенгде къалмаз эди. Ибрагим а къайнайды, атасы тирменчи, мал тутуп, заманны кышлыкълада, жайлыкълада ашырмайды. Гинязланыргъа, сымарланыргъа да кьолундан келеди.

«Бусагъатда иги хайт десенг, артда уллу шахарланы бирине окъургъа жиберликбиз сени, — дей эди Андрей Ибрагимге. — Таулуланы ёз устазлары, инженерлери, жазычулары боллукъдула, ким биледи, сен ол игишни башларыкъладан эсенг а».

Къаспот шуёхуна зарлыкъ этмейди. Ол, окъууну бийигине жетип, уллу кьуллукъчу болса, ангамы аманды. Алай дагъыда Андрей, Ибрагимни шахаргъа жиберирге айтып, Къаспотну кьойгъаны жашны кёлуне тийди.

Ёпкелеп, сора ёпкелегеними билдирип кьояма деп кьоркыгъандан, баш тёбен болду. «Мени окъургъа хунерим жетмезми сунады, таланнган», — деди жаш ичинден. Межгитде уа аны киши озмаучеди. Къаспот, нек эсе да, кьолларына къарады: ала, ёгюз жауурун кьалакълай, уллула, ауурла. «Быллай кьолла бла адам китапны ачалгъан да эталлыкъ тьуйюлдю. Ибрагимни уа назикле, бармакълары да, хазырла кибик, узун акъла...

Охо да, хар кимни жазуу бирча болмайды. Биреуге окъургъа керек эсе, башхасына сауут жюрютюрге керек. Къайсы жолда табылынган насып халалды — аны айтып къойгъан къыйын болур».

Алай, мен окъуом да, сен а огъунгу сууутмай тур деп кишиге айталмаз — ол сен отуннга бар, мен от жагъада жылынайым дегеннге ушар эди. Онг барда, къолунга китап, къылыч да сыйындыр — бек ахшы. Жокъ эсе, не медет, Къаспот, къылычны атып, китапны сайламаз. Ким биледи, аны къылычы аулакда жер къабып къаллыкъ эсе да, босагъасындан кери солуу юзюлюп къаллыкъ эсе да, ким биледи. Алай а башханы этегинде ышыкъ излеген эр — эр болмаз. Андан эсе, кёз чунгурларында къар бузлап жатсанг игиди.

Китапмы? Къаспот да китап ачаргъа бек сюеди, термиледи. Неде да, элинде аны кёз туурасында ёсе келген, хоншу арбазлада ол таныгъан сабийле дуняны тамаша китаплары окъурла. Къаспот а къадар анга къылыч тутаргъа буюруп къойду деп жарсымаз.

Къаспотну кенгаууз, къылкъыяр, сууукъ къылычы... Душманны къаны сени жылытады деп, ол чырт да кюйюу этмез. Ашыкъма сен: къынынг хазыр, артда солурса, бусагъатда уа артыкълыкъны башын, чий чыбыкъны кесгенлей, тынч кес.

* * *

Акъ Хажини юйюнде киеу жёнгерлени ашырыргъа хар зат да хазырды. Арбазда юч от жагъа ишленип, алада бири биринден улуу юч къазан тагъылыпды. Экиндинде тууар, къой эт бишип, артха тепсинлеге алыннганды, алай, жан жаулукъла бла жабылыннганы ючюп болур, терк сууумай, къалын, хычыуун тылпыуу бла Эккяйны атасыны къолун тутаргъа келгенлени ашха ача турады. Ючюнчю, бек гитче къазанны тюбюнде от энди этилгенди: ол, тегерегинде чёкгенлени, бош сюелгенлени да бетлерин къызартып, жанады. Анда баш-аякъ жангы кёмюк эте башлагъанды: ашыгъыргъа керек туююлдо — баш жарты къангагъа ахырында салынады.

Арбазда ары-бери ётген-сётген шапа тиширыула, олтургъанланы бурунларына хычин, лёкъум ийис урдуруп, алай озадыла. Бир бирледе уа, гумугъа адам кирип чыкъгъаны сайын, аз-маз къакъсыгъан тузланнган бишлакъ, тузланнган бауур, тууар баш ийис, тышына ыч-

хыныц, иги кесекге дери ингирик хауагъа татыуун сингдиргенлей турады.

Акъ Хажиге элни байларынданды дерге жарамаз, алай мюлксюз, ырысхысыз да туююлдо. Эки саулукъ ийнек, беш тана, төрт ат, бир байтал, жюзге жууукъ ууакъ аякълы мал, анга кёре жери, биченлиги эфендини киши кёзюне къаратмагъанды, фитналыкъ этмей, ёздеп адамча жашаргъа онг бергенди. Большевиклени ниетлерин асыры терен ангылап, аланы байракъларыш кётиоргенледен туююл эсе да, бир жерде жангы властха чамланмагъанды, къажану сёлешмегенди. Ол тюзлюкню суюген, жарлыгъа жан аурута билген адам эди да, «большевиклеге» тиш билеген къауумлагъа онг кёзю бла къарамайды.

Акъ Хажини тамата кызы Эккяйды. Эккяй бла экинчи сабийи — Хасанны — арасы тогъуз жылды. Андан болур, киши босагъасындан атларыкъ биринчи сабийини къууанчына ол тынгылы хазырланганды: Нальчик къаладан юч-төрт пуд будай ун, он эки — бал туз, бир къауум мерке «кампет-къалач», орус аракъы иш да келтиргенди. Къонакълары, айыпсыз, ашап-ичип кетерлерин ол бек сюеди.

Киеу жёнгер келир заман болгъанды, аны ма бусагъат жетеди, жетеди деп, сагъайып сакълайдыла. Алай ол ашыкъмайды. Ашыкъмай эсе да, хата жокъду, киеу жёнгер тюз айтхан болжалына шырт деп келип къалалмаучуду.

Акъ Хажи жууугъу-ахлусу бла арбаздады. Ол сабырды, халинде бир тюрлю тынгысызлыкъ жокъду. Аны бетине къарагъан, сёзюне тынгылагъан къууанганын бла жарсыгъанын биллик туююлдо. Сёлешселе — сёлешеди, алгъыш этгениге жууап къайтарады. Таурухну кёбю керек туююлдо: бирле Хажи къууанганын ичине сыйындыралмай эди дерле. Къууанч, жияу этебиз десе да — ол ахлуланы, хоншуланы ишиди.

Эккяйны анасы Налмас отоуланы биринде элде намыслары жорюген тиширула бла олтурады. Анга эки жыйырма бла алты-жети жыл толгъанды. Орта бойлуду, иш юсюнде ёсген, заманын ашыргъан гырхы адамды. Сары шинлиди, базыкъ, бал бетли эшмелери, Акъ Хажини кёлуна келген жылындача, ауурдула. Бюгюн аны уллу талгъыр кёзлери сагъышлыдыла. Бир кесек жугъурбетди. Алай жугъурлугъу аны чырайына, суюлдуомлююгюне зиян салмайды.

Эккяйгъа къыз быстыр орнуна не берлигин ахлуларына, андан-мындан, тийре элледен келген къонакъларына да кѣргюзтюп, энди ким не айтханына къулакъ тиге, шош олтурады. Хасан башын анасыны тобукъларына салып жарты къалкъыудады. Налмас адамла къатында жашын эркетирге уялып, алай тюрт этерге да кѣзю къыймай, аны желкесин, тѣппесин сылайды. Андан ёрге — тѣрге ётюп, бийик агъач ундурукъда, жастыкълагъа тыянып, Сейитни къарт анасы Фаризат олтурады. Сейит бла Налмас эгеч бла къарындашдыла.

Фаризат тѣгерек бетли, толу тиширыуду. Бетини акълыгъы ючюн туююл эсе, баш эрнини жумушакъ тюклерини къаралып, мыйыкълыгъа ушатадыла. Сакъал тюбюнде уллу губузу, аны, къалай эсе да, бир кесек огъурсузуракъ кѣргюзтеди. Алай Фаризатха, огъурлуду деген болмаса, огъурсузду деп киши айтмагъанды. Баям, ол, адамла аны къатында буюгъурукъларын суйген эсе да, къылыкъсыздан этмегенди. Фаризат озгъурлукъну, айтекликни, текоталыкъ бла учузлукъну бир ахлусуна да, къолундан келип, кечмегенди. Ёхтемлик — адепсизлик туююлдо, бийле да биз ашагъан гыржынны ашап, биз ичген сууну ичедиле дей эди ол. Не да: хар ким кеси башына бийди. Жашы Сейит Байдуллахда жалчылыкъда тургъан тѣрт жылны ичинде, Фаризат аны бла сѣлешмегенди, босагъасындан да атламагъанды.

Бусагъатда да тиширыула ушакъгъа артыкъ терен киралмай эдиле. Кѣзбау этерикле, тырман сѣзлерин айтырыкъла да, Фаризатдан къоркъуп, ич тасхаларын берирге суймей, кимн жаулукъ чачакъларын эше, сидирете, кими уа, къолларын бош туталмай, тырнакъларына, къол аязларына, алада не айтырлары-къалырлары жазылгъанча, къарай, олтурадыла.

— Аллах барды, мен Эккяйны Хажномарны жашына артыкъ тийишли кѣрмей эдим, алай бизге сорулмай этилген иш болду, — деди ахырында тиширыу ауаз.

Баям, ушакъны ёчюлтюп, кѣпге дерн тынгылап тургъанлары ючюн, отоудагъыла бир кесек адыргыланып, жуичуй башлагъан болур эдиле, нек эсе да, бизни ауур жюгюбюзню кѣтюрюрге базынган кимди дегенча, барысы да бирден гитче, къара шинли тиширыу таба сагъайдыла. Сора къайсы эсе да, бирсиледен алгъа эс табып, жууап этди:

— Сен иги деген бла, сен бюсюреген жан табылмай

къалды. — Селешген, Фаризатны ыразылыгъынмы излей эди да, нек эсе да, къарамын анга-анга атды.

— Къой-къой, бизни Духжанны гыст-гысты тохтамаучуду. Эсине тюшсе, кёкде лячиннге къузгъунду деп къоюучуду, — деди башхасы.

— Аллах берге эди аллай киеу.

Фаризат, андан-мындан чыкгъан сёзлеге эс бурмай, ол Къаспотха онгсунмагъан тиширыуну ушакгъа чакъырды.

— Духжан, Хажномар былайда сен ыспассыз этип селеширча киши туююл эди, — деди ол.

— Хоу бир да, ёлюп къалайым, — гитче къара тиширыу, чох башын имбашларына жыйып, ышарыргъа къорешди, — ма айтама да, ёлюп къалайым, сиз жаратхан жер аман къалай болур эди. Дагъыда, ол «немелеге» къошулгъанды дейдиле да, андан айтханлыгъымды.

— Къошулгъан угъай, тюз барып тохтагъанладан окъунады. Ала учуп баргъан къанатлыны жетип тутадыла дейдиле, жаным. Бирин ондан бек болгъанын да кёрдюк жаным-кёзюм, — деди Фаризат.

— Эки айыу бир куркагъа сыйынмайды. Сыйынсала да, жарашмайдыла. Къайытып келселе, бизге не кюнле жетерле дейме.

— Энишге тёнгереген таш артха не хазна къайталсын...

— Мамаш бий, ташлай, тюшген жеринде къалса бек ахшы.

— Кет-кет, эндиги бийлени несин айтасыз — жел сюрюп айланган чапыракъла.

— Жел, сюре кетип, чапыракъны жерине къайтарып къоймазмы? — деди бнягъы Духжан.

— Юзюлген чапыракъ жангыдан кёгергинчи да бир жашай турайыкъ, — деди Фаризат.

Бу кезиуде арбазда олтургъанланы къозгъалып сакъайгъанларына тиширыуча эс бурдула да, ушакъны тыйып, кими тышына чыккъды, кими терезе къатында жарашдырылды; ала Къаспотну киеу жёнгерлерин кёрюрге, нек эсе да, бек ашыгъа эдиле.

* * *

Эккяйны отоуу, гитче болса да, ариу акъ сюртюлюпдю, тизгинлиди. Мында кенг таулу от жагъаны орнуна орус печь сюеледи. Хапаргъа кёре, Акъ Хажи къайдан

эсе да къажарлы уста келтирип, аны алай къалатдыргъанды.

Бусагъатда печде къайын от селейгенди. Аны тырхыгында Эккяйны жаз къумгъанчыгъы бла таба гыржындан уллу болмагъан багъыр тазы жылтырайдыла. Отоуну эки къабыргъалары, тюбю да къызыл къолан кийизле бла жасалыпдыла. Бир мюйюшден экинчисине жете, бийик агъач ундурукъ сюеледи. Ундурукъ арты, къулакълары, аланы къалын оюулары асыры назикледен, не аз да аяз юфгюргенлей, учуп кетерик гуржаба тартылып тургъаннга ушайдыла. Жастыкъла, жууургъанла, юй башына жетер-жетмез, бир бири юслерине къаланыпдыла. Ундурукъ аллында уа жарты, ачылгъан эски къюбюр.

Жууукълукъ, хоншулукъ да жюрютген Эккяйны тенг къызлары жумуш этедиле. Кими къыз къолуна алып чыгъарыкъ чемоданларын жарашдырады, кими уа Эккяйны юсюне-башына къарайды. Быллай къюн этер иш азмыды.

Эккяй мудахды. Жияй да, жарый, дагъыда кёзлери тола турады.

— Ий, жаным, тоба, аллах барды, асыры къууангандан, кесинги андан тыялмайса, — деди къызладан бири, Эккяйны бал бетли чачын эше.

Ол жукъ айтмады. Айттып, не этерикди. Қъаспот къачырады деп, кёлю андан толмайды. Алай неге жарсыгъанын, жиялумкъларын нек тыялмагъанын ол билмейди. Сюйгенин тапханны не жиялулугъу барды. Огъесе ата-ананы къолундан кетген, жашлыкъдан, къызладан айырылып, къатынлагъа къошулуп къалгъан къыйынмы кёрюне болур. Аны юсюнден Эккяй, былайды деп, жукъ айтмай эди. Алай жашауундан не эсе да бир зат, ёмюрюнде къайтмазча кетип, тас болуп баргъаны эсинден кетмейди. Ма бусагъатда ол бу отоуну къабыргъаларындан, къыш сууукъ болма деп, атасы къалатхан печден, кёзю, къолу юйренип къалгъан кёп ууакъ затладан айырылыр. Энди анасыны арбазына келсе да — алгъынча келалмаз, къонакъча келир. Эккяй мында, атасыны юйюнде, насыплы эди — энди анда, биреуню от жагъасында не табар.

Таула башында жарыкъ жулдуз,
Ол айдан да ариу — төгерек.
Эгечибиз, Қъаспотну сюйгенли, болуп къалды
Арбазындан учхун, гёбелек, —

деп жырлады кызладан кыйсы эсе да, жарык, жу-
мушакъ ауаз бла. Барысы да кюлдюле. Жангыз да Эк-
кый, женгинден дарий кюл жаулугъун чыгъарып, кёзле-
рин, бетин жапды да, жилягъан тауушун тунчукъдурду.
Кызладан уялып, ырыслагъан да эте, кесин тыяргъа
кюрешди. Алай жилямукъла ол айтханны этмей эдиле.
Отоудагъыла чамларын, лакъырдаларын селейтмей, Эк-
кыйны юсюндеги эски кёкюрек тюймесин тешдиле да,
башха, алтын кыыз кёкюрек тюймесин кюлгъа алдыла.
Ол не заманда да кыызгъа бироз тар болуучу эди. —
Эккый аны кысаргъа ёч туюл эди. Амал тапса, кю-
бюрюнден окъуна чыгъармаз эди. Алай эки кыыз болуп
кючден-бутдан тюймени илгиклерин бир бирлерине жет-
дирдиле да, Эккыйны жаш шатык ёшюнлерин, кепге
салгъанлай, тартдырдыла. Кыыз, къабыргъалары, кё-
кюреги да бирге асыры жыйылгъандан, солууун эркин
айландыралмай, иги кесек турду, алай халин билдирме-
ди. Тёзерге керекди: айтек тишируулай, ёшюнлерин
бошлап, Къаспотну босагъасындан къалай атлар.

Андан сора окъа бла сырылгъан узун тухтуй жый-
рыгъын кийдирдиле, тогъуз ташлы алтын бел бау кыс-
дыла.

Ой, сени ариулугъунг, энди уа!
Эгечим, кёгюрчюнгге ушайса.

Айтханларына кёре, бусагъатда Эккыйгъа кийдирил-
ген жыйрыкъны бла бел бауну Акъ Хажы, беш ууанык
берип, Налмас сабий тапхан кюн саугъагъа келтир-
ген эди да, жаш ана аланы кыызчыгъына атап кюй-
гъанды.

Ой. кюлумдагъы кюл жаулукъ,
Хуржунума салсам, толурму,
Тойлары тойлай къалмай, анам,
Артлары жипляу-сыйыт болурму?

деп, шош мудах жырлады кюл жаулукъланы кыйыр-
ларын бегите тургъан кыыз. Ол бирсиледен иги да та-
мата, эрширек да кёрюнеди. Аны жырын киши жарат-
мады, алай, къарыулап, тырман да этмедиле: кёлюне
тиербиз деп кюркёдула. Дауум, жырлагъанны аты
алайды, юйде къалгъан къарт кыызгъа санала эди. Бол-
са да, ичлеринде бек чёрчеклери, ачыкъ сёзлю Жал-
дуз — ол Эккыйгъа, Къаспотха да жууукъ жетеди —
тёзмедди.

— Кет, жарлы, Дауум, биреуню кьууанчында кеси жияуунгу нек этесе?

Дауум кьызарды, алай ёпкелегенин кёргюзтмедн: быллай жерде аз тюрлю зат айтылмайды, тэзе билирге керекди.

— Ётюрюкмю айтама, — деди кьыз. — Туугъан анасын кьайын анагъа алышханда, насып барды деп билмейме. Мен эталлыкъ иш тьююлдю ол.

Отоудагъыланы кими кёз кьысды, кими уа кьатында негерин жашыртын чимдиди.

— Аллах барды, жюрегим жаратхан тилемейди апсы, мен а ма бусагъатчыкъдан окъуна кьачарыкъ эдим, — деди Жалдуз.

— Эрге бармагъанны аллах да суймейди.

— Бизде, тиширыулада, эрге баргъандан сора не насып барды.

Мен бир кишиге айтмайма
Ичимдеги жюрек сёзюмю.
Суйгеними табып, эрге бармай, ёлоп кетсем,
Ким жумар мени эки кёзюмю?

Жалдуз, юсюнде сары атлесден узун жыйрыгъы — бюгюн алапат субайды, хар заманда болуучу жарыкълыгъындан да жарыкъды. Элде ол жыргъа, тойгъа бек уста кьызгъа саналады. Алай, Жалдуз кюлген, ойнагъан да этгенликге, аны ич кюйюую уллу болгъанын киши билмей эди. Ол, Къзакъны суйюп, анга термилгенли, Ухолда кёп жаш кьатын алып, кёп тенг кьызыны да танглары башха арбазлада атадыла. Керти, Жалдузну озуп баргъан жери жокъду: жыйырма бла эки жылы толмагъанды. Эрге барама десе да, юйде кьаллыкъландан тьююлдю, аны келин этерге суйюп, марап, сынчылап айланган ата-анала Ухолда угъай, хоншу элдеде окъуна бардыла. Эки-юч жашдан келечи да айтылгъанды. Алай Жалдуз башына иш этерге унамай эди. «Аллах хакъына, сени бир къарагъан жеринг болур не да бир бек суйгенинг?», — дей эдиле тенг кьызлары. «Мени суйгеним — кёкде жулдуз, Темир-Къзакъ кеси бир жулдуз», — дей эди ол а. Жалдуз, кюлген, ойнагъан этсе да, жюрегидегин айта эди. Алай кьызла, хыйсап этип, Нухну жалчысына гурушха окъуна болмай эдиле. Жалдузну суйгенинден бла кьалгъанындан Къзакъны да хапары жокъду. Бусагъатда аны кьууанчы, жарсыуу да жалан да Саудатды. Мындан бир ыйыкъ алгъа эфенди-

ге келечиле келгенлерин, ол да умут этдирип жибергенин Жалдуз эшитгенди. Алай Къзакъ — он бармагъы он киши болуп сюеллик Къзакъ — ол «кѣхтуйню» нек суйгенин къыз ангылаялмай эди.

Сени аллында сюелип турсам да,
Мени жюрегими билмейсе.
Мен, сени суйюп, ёлюп барсам да,
Сен ышармайса, кюлмейсе, —

деп жырлады биягъы Жалдуз, ай суратлы жашил гюлмендини Эккяйгъа къысып, аны тышындан да акъ гиранчаны жарашдыра.

Эккяй, бетинден къаны сыгъылып, чам, жыргъа да тынгылар къулагъы болмай, бирле зор бла аны башха дунягъа хазырлай тургъанча, шошду. «Тауладан бийик жюрегим, тары бюртюклей, не аз болду», — дей эди ол кеси кесине. Сапран чапыракълай саргъалып, Къаспотну Нальчикде сермешледен къайтырын сакълагъанды. Ахсынып, санлары къыйылып, атасындан-анасындан жашыртын азмы жилягъанды. Энди уа умутун, суймеклигин да итми ашап кетгенди — ёмюрюнде эсине келмеген, жукълап тюшюнде кёрмеген затла, кюйюле бюгюн жанын нек инжилтедиле?..

Эккяй эрге баргъаны ючюн жарсымагъанын ангылай эди. Эрге бармай къалыргъа ол буслиман туююлмюдю, динсизмиди, арта аллахны аллына тёрт аякълы тонгуз болуп барырча... Киши босагъасындан атларыкъ болуп, неге жарсыйды. Къаспот, аны кюсеп, ол анга бармаса, жашауу тюбю башына бурулсун. Эккяй аны алай сюеди, не жашырыу, тогъуз къатын алып, къойса да, ёнгелемез. Сора жюрек такъырлыкъ къайдан чыкъды?

Къаспот къызылла бла бир ниетлиди депми бушуу-бушман болду? Къызылладан къызын атасы къачмайды, Эккяй а башхамыды. Алай таулугъа къызыл, акъ да болургъа неге керекди? Жарлы кибик, къысылып жашамай, кесича бир таулуну къанын тѣкген кяфырды. Буслиманга аты айтылгъан, ол ненча адамгъа къылыч ургъан болур, энтда да ненчасына урур? Къарындашына, Къаспотну кесине да бир бирле «къызыл ибилисле» дей эдиле. Алай туююл эсе, нек тынчаймайдыла-тынмайдыла? Огъесе таулула энди беш да тау элге сыйынмаймы къалдыла, таулуланы аз этип, аланы къанларына боялгъан жерни уа кѣп этергеми кюрешдиле?

Гыржынмы, сууму жетмейди? Тоба, биреу токъ, би-

реу а саз деп, сауут кётюргендеп файда болмаз, дин а ахсар. Къан тегюлюу гыржын ючюн эсе, гыржындап къарылыргъа суйгенле кюрешсиле. Къаспотха уа ол неге керекди — динин сакъласын. Бу дунияда киши темир терек туйюлдо, «анда» динин сатхан жашил ёзенеге, сют кёллеге, жаннет ырахатлыкъгъа термилир, ёмюрю уа озмаз, тауусулмаз. «Къызыл ибилисле» къурашынгы унутдурурла, намазлыкъгъа къоймазла», — дей эдиле Эккяйгъа. Къыз анга ийнаныргъа бла къалыргъа да билмей эди, алай бюгюн а, бусагъатда, аны киши да жапсаралмайды. Ол кесин жазыкъ къадарлыгъа, шайтан, жин къаргъагъан адамгъа санап, «къызыл ибилисге» терилмеген къыз тенглерине сукъланады. Тели жюрегине алдатып, нек ашыкъды. Тап, Къаспот, намазлыкъдан тюшмей турса окъуна, бир буслиманига сауут кётюрюп алгъан гюняхы кечилмез. Кяфырдап туугъанла кяфырла болурла, Эккяй да, кяфырла анасы болуп, аякъ тубюнде топуракълай, учузлукъ сынап, къалай жашау къуарар? Хар нени да кери этип, суймеклигин сайлагъан Эккяй, суймеклиги ючюн не кюпле кёрлюк болур...

Бюгече Ухол элни эркеги, тишиси да тышындады. Жукълай эселе да, бек къарт, къарыусузла бла сабийле жукълайдыла. Аскерни, Къаспотну кюсегенле тойда не да той баргъан арбазны тийресиндедиле, кюсегенле да, бирге тийшип, сылтау-чурум да таба, кеси кеслерине кёл этдире болурла.

«Кёпден бери быллай жарыкъ кече кёрмеген эдик», — дейдиле ухолчула. Алай бир бирле, «къызыл ибилисни» тою баргъан кечеге жарыкъды дерге ырыслап, айны махтагъанлагъа онгсунмайдыла. «Тоба, жылны бу кезиу-юнде уа ай былай мутхузланып кёрмегенбиз». «Тутула тура болурму? Эшигибиз жабылгъан!»

Ай а, элни тюз башында тохтап, аны махтагъанланы, сёкгенлени да арбазларын тенг жарытады. Ол, андан, бийикден, энип, тойгъа келип къаллыкъча, омакъды, къубулуп, билишир-билимез сюзюледи.

Къаспотну арбазында шинкъарт тийре хуналары, хоншу юй къабырагъаланы, терезелени ай бла бирге жарытып, къызгъылландырады. Кенден къарагъаннга ётген-сётгенле, гюрен тохтагъанла, гюрен ичинде теппеуде баргъанла да кёрюнедиле. Къобуз таууш кечени таза хауасында, тыйгъычсыз, не аз да жутулмай, тау череклей, эркин тегюлюп, кимин мудах сагъышланды-

ра, кимлени уа жүрегини не эсе да бир ангылашыны-сузлукъ къууанч, тирилик сала, жайылады. Тепсеу, жыр тартыуларындан бла макъамладан башха таууш-дауур, къайгы жокъча, тийре Жалдузну къобузуна алай шош сагъайгъанды.

Нух бла Къазакъ да арбазгъа чыкыгъандыла. Эфенди, онг тапханлай, Хауаны гытысына сылжыرارмы эдим деп олтурады. Алай жүреги къара кёмюр болуп тургъан адам, тосха барып да не хазна тынчайсын.

Къазакъ, Нухдан узакъ кетип, арбазны бир къыйырындады: Саудатны тилей келечиле жибергенли бери, ала, алгынча, бетден бетге къарап сёлешмейдиле. Эфенди аны артыкъ уллу сан этмейди, алай жалчы уа буюгъады.

Тепсеу тартыу къатыш Нухну къулагына къобуз «Къазакъ, Къазакъ!» — деп къычырды. Эфенди сейирсинмеди. Бюгече ол аны биринчи эшитмейди. Жарыкъ оюнчу Жалдуз, жүрегиндегин тепсеу тартыугъа салып, элге, таулагъа къобузну къычыртханын ким ангыларыкъ болур эди, алай Нухну жүтю, сагъайгъан къулагы бир заманда алданмагъанды.

«Къазакъ... Къазакъ, къазакъкъазакъкъазакъ», — деди биягы къобуз.

Эфенди Жалдузгъа эртде эс бургъанды: къыз, аны жалчысын кёрген жерде, абызырамай бла бети жанмай къалмай эди. Сора суу жагъагъа къысха жолу бола тургъанлай, Жалдуз Нухну хуна тыгъырыкълары бла бош жүрюмейди. Алай Къазакъ сокъур эди, сангырау эди. Анга Саудат керекди. Эфендини акылы бла уа, Жалдуз тура, ол Саудатчалагъа къарагъан окъуна этмез эди, тюзюн айтса, асыры кюйсюздю. Тиширыуну огъурсузу уа эр кишини хазна онгдурмайды. Алай адам башына иглик, насып къайдан келлигин бла чыгъарын билсе эди, ёмюрюнде жарлылыкъ сынамаз эди...

Къазакъ, не тойгъа бармай, не жукъламай, былайда нек олтургъанын кеси да ангыламайды. Кимни сакълайды, кимден къоркъады? Нухну кёлуне тиерге сюе болмаз. Эфенди андан несин аяйды: жерин, малын берди, арбазым, от жагъам да сениди дейди. Алай ол Саудатны халин чырт да жаратмайды. Къыз, аны кюсеп, аны адамы боллукъма деп эсине келтирсе, ажаллыгъача къарамаз эди. Огъесе, Къазакъны шайтан къаргъап, башы хыликгялыкъгъа къалыпмы турады? Ёмюрледен бери тукъум-жукъ айыра келген төрени бююн Къа-

закъмы бузаллыкъды. Ол кимди? Неси бла ёхтемленаллыкъды? Жалчыма депми? Хаух кийген тону бламы? Эшек — ишлер, ат — ашар. Эшек бла ат а бир арбагъа жегилмейдиле. Былайда Къзакъны, нек эсе да, жюреги кыйналып, аны бир тюрю шургулукъ хорлады. Къзакъ, ёрге турду да, кече къалычу аш юйню эшик аллына келди. Къадауну ачаргъа бла къалыргъа билмей, арсарлыкъда иги кесек сюелди. Жаш башын къарт этип, бери кирип къалыргъа керекмиди? Элли жашларына — той, къууанч, санга уа — эски мулжар.

Жалчы Нухну туурасында тюзюнлей кетерге базымай, юй арты бла энишге тигелеп, сора андан башха орам бла ёрге айланды. Къуру къолу бла тойгъа кирип къалалмаз; айыпды — кенгден жашыртын къарар.

Жолда адамгъа тюбеп, къууанчха кеч баргъаны ючюн, Къзакъ уялмады. Акъырын келип, орамны ары жанына уа ётмей, терек, хуна аумада сюелди, той баргъан арбаздан аны кёрлюк туююлдуле — ол а кёреди. Алай, кече арасында хуналарына адам къысылып тохтагъанын жаратхан болмаз, парий, сагъайып, юре башлады. «Бусагъат эригир», — деди жаш ичинден, абзеххе баргъан къызлагъа бла жашлагъа сукъланып къарай.

Парий бютюн бек къадалып юрдю. Анда-мында хоншудагъыла да къозгъалдыла.

Энди былайда мычыса, бирле эс бурурла да, уялыргъа тюшер.

Адепсизликни сюргенни итле сюрюле, — Къзакъ кеси кесине айып этди. Бюгюн алгъышламаса, ол Аскер бла Къаспотну къачан алгъышларыкъды. Тамбла орамда жолугъуп къалса, не айтырыкъды, бети чабырлыкъданмыды...

Жалчы, тюзюнлей анасыны юйюне озуп кетип, мал орунларына кирди. «Къзакъ таулу адетни, намысны ёлтюргенден эсе, кеси ёлсюн». Жаш, асыралгъан иригин тутуп, бойнуна атды да, сора тойгъа келди.

— Бош кыйнала эдинг, сени артыкъ малынг болмагъанын билмейбизми, келгенинг ючюн а бек ыразыма, бир кёрюнмесенг а кёлюме тиерик эдинг, — деди Аскер, Къзакъны къолун тута.

— Да биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз... — Къзакъ сёзюн ахырына жетдирмеди. — Кеч келгеним ючюн айып этме, маржа.

— Айыплыкъ душман болсун. Киричи юйге, къартлагъа да бир кёрюн. — Аскер, отоугъа жолунг буду де-

генча, кьолу бла белги берди. Алай олсагъат, тарт-соз этдиле да, Къзакъны гюрен ортасына чыгъардыла. Жаш кеч келгени ючюн, кьурманлыгъын да кёрдюлеми, кёрмедилеми, жангыдан абызырап, аз-маз сюелди, тегерегине къарады — кишиге олду, буду деп айталмады, нек эсе да, кёзлерине ау къакъгъанча болду, къайры къарасанг да, гиняз къызла: ала барысы да кюле, ышара, жалчыны сёзюн эте тургъанча кёрюндюле да, аны тин-тери басды.

«Хайда, хайда Къзакъ, хайда-хайда-хай-да», — деди кьобуз да. Айтдымы алай, огъесе кьулагъына бошму чалынды?

Жаш гюренде бир кере да айлангынчы, анга нёгер чыкъды — ол инчгеол, узун, назик къыз, кёзюн кётюрюп, Къзакъгъа къарамаса да ышаргъанын жашыралмай, алай сюзюлюп башлады.

— Ой, бизни Айшат — ийне, Къзакъ а — халы! — деп кычырды къайсы эсе да.

Къзакъ халы болургъа суймей эди: терк аякъ алып, къызны — учуп баргъан къанатлыны — жолун тыйды. Ол жашны кьолтукъ туюбу бла ычхыныр умут этди — жаш жибермеди. «Мен сени ишармишинги унутдурайым», — деди ичинден. Жаш Айшатны арытхынчы, гюреннге Аслан бла къызладан бирин тюртдюле. «Эришдирген этедиле сора». Аслан андан таматады, къарындашыды. Хорлатып кьойса окъуна иги ушарыкъ эди. Алай Аслан комиссарды — ол анга хорлатса, жарамаз. Элде жигитге саналгъан бир жашха да хорлатмаз. Къзакъ, комиссар къарындашына кёз кыйыры бла ёхтем къарап, аякъ бурунларында къызны ары да, бери да сюрдю — ол Асланига бир кёрюшейнк дегенча эди.

Жалчыны ёсюю комиссар бла бирча болса да, жегилди, гырхыды. Комиссар а, анга къарагъанда, ауур санлыракъ, толуракъ да кёрюнеди. Къзакъ кесини кючюн-къарыуун да иги биледи. Алай Аслан да быллай жерледе кесин сынамагъан жаш туююлду. Жалчы къама аузунда барама десе бараллыгъына, аны бурнунда аякъ бюгаллыгъына да ийнаналды, алай «камиссар» да анга хорлатырча кымылдамайды. Ол — къая башында ургъан жел.

Къызла, бир бирлерин алышындыра, кьобузну тохтатмай эдиле. Ол тохтамай а, жашлагъа алышыныу жокъ. Къарс — кыстаудан кыстау, гюрен да энди — тёртеуленнге такъыр. «Тепсеумюдю бу, сермешдимиди».

Къылычсыз, къамасыз, окъсуз сермеш.. Къазакъ бла Аслан бетден бетге къарашдыла — жалчы «камиссарны» бети алгъынча нюрлю, кёзлери уа кюлюмсюрей тургъанларын эследи. Кесини уа тишлери гам къысылып, жыякълары да гыжы. «Хайт де, къарындашым, хайт де». «Хыликгямы этесе, камиссар?», — деп жууаплады жалчы. Аслан аны солууун эшитип, исси аууз тылпыуун да сездн. «Угъай, кёлюм бла айтама, хайт де, къызла къарайдыла». «Кеси башынгы къайгъысын эт, кесинге базын».

«Уй, маржа, Аслан!» — деп къычырдыла андан-мындан.

Была барысы да «камиссар» жанлыдыла, аны къуйругъу. Къарыусузла да къарыулугъа жакъ басханлары сейир туююмюдю. Угъай, малтанмам, жыгъылмам, тобукъланмам, башымы хыликгялыкъгъа къалдырмам... Къазакъ аякъ бурунларында сир къатып, ауур къоллары ёрге атды — алай учуп кеталмады. «Чабырларым чачылып къалмагъа эдиле, чабырларым чачылып, эл кюлкюлюк болмагъа эдим», — деди аякъ бюге.

«Тойда чабыр чачылды, чабыр чачылды... Къазакъ, Къазакъ, Къазакъ», — деди къобуз.

Кимди мени башым бла ойнагъан, огъесе сангырау къулагъым элми бузады. Жалдузмуду? Безирегенми этеди, жүрегими таралады. Мени ючюн тараллыкъ жүрекини суу элтген болур... Алай туююл эсе, къобуз нек тохтамайды, къуру мени аякъларыма къарс уруп да нек къалдыла...

— Къарындашым, къоярмы эдик, бутларыбыз тамбла да керекдиле? — деди Аслан, Къазакъгъа имбашын жетдирип.

— Камиссарла барысы да сенича хомухмудула?.. Борбайларынг юзюлген эселе — чыкъ да кет. — Къазакъ бютюн терк, бютюн къыстау аякъ бюкдю. Алай Асланны чырт да арыгъанига ушамагъаны, женгил, тири тепсегени жүрегине от салып, жангыдан алындырды. Энди ол кишини кёрмейди, кёзлери къарангы этип, жыякълары бла саркъгъан тер сууну ачылыгъын сездн. Сора билмей тургъанлай, эртде кёргени Къазакъны эсине тюшдю. Къачан кёргенин унутханды. Жол жанында уллу таш юсюнде ол маллагъа къарай сюеле эди. Андан узакъ болмай, къая жухну тенглигинде, эки къуш шош къалкъыу эте эдиле — бири гитчерек, башхасы — уллу. Гитчерекни Къазакъ таный эди — ол бу тийрени къушуду, ма анда къая жухда балала ёсдюре эсе да, алайды:

хар заманда шуулдап ары озады. Ашыгышылы озуп кеткенден сора уа, чыгып, тийреге сакъ къарай, ёрге-энишге сюзюлген аны адетиди. Баям, бу жерни ташы, суу да, тереги, жаныуары да кесиши сунуп, кёкде андан къубула болур. Ол жалан да къанатлыланы кеси жеринде кёрюрге суймей эди. Былайлада башха къуш абери уулап да, Къазакъ хазна билмейди.

Бюгюн а къая тенгинде эки ёхтем къанатлыны кёрюп, жалчы сейир окъуна этди. «Кесингден кючлюге сен да тезериксе, бой саллыкъса, — деди жаш ичинден, — огъесе бийкликден негер ахшымыды...» Къазакъ, бир акъылда тохташып, былайды дегинчи, къушла садакъ окълай атылышып, ёшюн уруш этдиле. Къайсы онглу болгъанын жаш ангылаялмады: къанатлыла чулгъанышып къалгъан эдиле. Сора уллуракъ къушну кючюю озду, гитчерек, нек эсе да ауурлугъун тыялмай, иги кескин энишге келип, кючден-бутдан къанатларын тюзетди. «Сермешинг, бийлигинг да бошалды». Къазакъ гитче къушха жарсыды, не десенг да, ол да тийрени къушуду, башха жерге барып, кесинден къарыусузгъа артыкълыкъ этмейди. Алай жалчы бош ашыгъа эди: гитче къуш жетер бийиклигине жетгенлей, экиси да бир бирлерине жангыдан атылышдыла — аякъларын алгъа сёдегей созуп, урчукъ саплача, сюнгулеча сир къатхан аякъла...

Олсагъат, ким эсе да кёкню бийигинде къуу жастыкъ къакъгъанлай, тюкле, жабалакъча, жаудула. Сора айырылдыла да, гюрен айланып, бир-бир тегереклерине уча, къанат кердиле, бийикге чыгъа сюзюлдюле. Къазакъ, аны ариу, алай кюйсюз, огъурсуз тепсеуге ушатып, сюеле эди. «Ма бу уа тюз тепсеулери болур», — деди жаш ичинден — къушла энтда да ёшюн урушха айландыла — ёшюн уруш болмады: шуулдашып, тырнакъ илиндирирге базынмай, ары-бери озушдула. Алай согъуш-чариш, тепсеу да туююдю. Мында, таза кёкде, шош булут юзмелтледен башха шагъат болмагъан жерде хыйлалыкъ, алдау да керекмиди, мында бийлик этдирген къанат кючдю, ёхтемликди. Биягъы алгъа сёдегей созулгъан, сир къатхан аякъла, тёрт окълу аякъла, — Къазакъ нени да шарт кёреди. Ала бир-бир ёшюнлерин марай эдиле — атылдыла: экиси да эки жанына чартлап, сора аз энишге саркъдыла, угу-жугу болуп, баш тебен болуп. Алай олсагъат эс жыйдыла, тюзетдиле... Мында бир бирлерине жан аурутуу, аяу да жокъду. Къазакъ танымагъан къуш къарап къарагъынчы тик

ёрге айланды. Жанын булутлагъа элтип баргъанча, аны учууу алай кыстауду. Башхасы — ызындан: душманынгы бийикге жиберирге керек туююлду. Экисини арасы чырт да кысхармады, — терк узайды. Къанат жумуп, энишге сызылгъан кыуш — бийикден тёнгереген таш, — ауур тиеди. Къазакъны кыушу аны биледи, алай кыачмады. Ёхтемлик сыннгандан эсе, аман жан ёчюлсюн: сызылып келген ташны ёшюню бла тыяр умут этди. Тыялмады да, тюклей болуп, энишге акъды, къанатлары ууалып, боюн жилиги юзюлюп къалгъанлай, бийикден ычхынган эски быстыр да алай бара болур. Ма бусагъат бу тийрени бий кыушу кесича жугъур ташлагъа тийип чачылыр, суу толкыуула аны алып кетерле. «Бусагъат...» — деди Къазакъ ичинден.

Гитче кыуш, келип, ташха тиймеди, суугъа тюшмеди. Жанмы кирди, къанатларын муштухул-муштухул кыакъды да, жерге жетер-жетмез хауада кесин тийды. Сора, кыарыуун, къанат кычюн сынай, алашаны бираз учду да, тюсюнлей ёрге айланды. Ары бийикге, булутлагъа кыутулуп, ол энди душманын, шибиля тыякъ ургъанлай, урур. Артыкылыкъны ауурлугъу — таудан юзюлген кыая. Гитче кыуш анга тёмез, болса да, зорлукъ излеген аны жибермеди, жолун кесди. Экиси да жангыдан согъушдула, алай бийары чартламадыла: бир жумдурухлай кыалып, чулгъана-булгъана, келип жерге тийдиле. Къазакъ чабып жетди. Кыушланы чыкымагъан жанлары ичлеринде — сынган къанатларын кётюрюп, айырып кыарыуу кыайда — сюрюше, жыгыла, кыоба, анда, кёкню бийигинде, алып бошамагъан къанларын мында, жыяу жолчукъда, алыргъа кыореше эдиле.

* * *

Къазакъ, суу-салам болуп, гюренден тышына чыкыды, барды да, эски чалыгъа тыянды: бир кесек эс табаргъа керекди. Аслан да келди.

— Шуёхум, «Биреу — кыатын келтире, биреу а — атын ёлтюре», — дегенлей болдукъ, бутларыбыздан бошап, — деди комиссар, кыол жаулугъу бла бойнуна, желкесине узала.

Къазакъ жууап кыайтармады: талакъ солуууму эшитдиреме деп кыоркъду. Жууап кыайтарырча да болмады: нек эсе да, алайгъа Албот улу Шамил да келди. Ол тёмекде кёп жатмагъанды — Кыайытны жарасы жаннга

кьоркьуулу туйюл эди. Аягы юсюне болгъанлы, Шамгъуну кесин, жашын да ачитхан хапары барды. Асланы да жанып айлапганын Къазакъ эшите тургъанды. Бусагъатда да Албот улуну хали тюз болмагъанын къалай эсе да эслеп, жалчы сагъайды, жумдурухлары къысылдыла: Аслан «кямсармыды», «бальшебикмиди», иш апда туйюлдю — ол Къазакъны къарындашыды.

— Алан, «камиссар», ёз намысынга уа бек сакъса, тейри. — деди Шамил, масхаралагъан ауаз бла. — Эки къарындаш, тепсеуюгюз тепсеу туйюл эди. Табанларыгъыз ашалгъынчы кюрешдигиз.

— Намысына сакъ айышмыды да?! — Аслан Къазакъгъа ышаргъан этгенча кёрюндю.

— Башхаланы намыслары уа миделми болгъанды, аякъ тюпге атып малтаргъа, — Албот улу комиссаргъа бютюн жууукъ келди.

— Аны уа намысын атхан адамгъа сор, шуёхум.

— Алаймыды?! Сау бол, мен да анга ыразыма. — Шамил, кете башлап, дагъыда артха бурулду, — сен ол менден букьдургъан къайын атапгы жер тубюнде да табарма.

— Мен Къайытны букьдурмагъанма. Ол сапга салгъан жарасы ючюн Совет Закопну аллында жууап бергенди.

— Къалай бергенни биз эшитгенбиз. Революцияны этериги олмуду манга?

— Не сен, не Къайыт революциягъа, хата болмаса, милдеу тенгли хайыр этмегенсиз — революция уа сапга жер бергенди. — Комиссар, арбазда адамла эшитмезча, шош, алай басымлы селешеди.

— Жер берип, намысымы сыйыргъанды.

— Сен бир къарыусузгъа кесинге къама кётюртгенинги революциядан нек кёресе, ахшы улан?

— Охо, да энди кезиу мениди. Къамапы ким къалай кётюралгъанын билirse.

— Къарт кишини марап, уулап айланьргъа жамауатдан уялмай эсенг, бар.

— Ол къарт кишини къызлары кепдю, — деди Албот улу.

Комиссар аны, келек жагъасындап тутуп, кесине тартды. Башындап энишге къарап, бироз мычыды.

— Шуёхум, — деди ол, — революцияны халаллыгъын сен бир-эки кере сынагъанса. Аны низамына сыйынма-сапг — жумдурухун сынаргъа да болурса.

Къзакъ кечени узунуна кесиши, Нухну сабаына да суу салып, тапг сарысы бла бошагъанды. Андан сора да жатып къалмады: уяналмай, кеч этерме деп къоркъгъандап, эртденликге дери арбазда олтурду да, эфендиши ийнеклерин сауду. Жаш аны ючюн арыгъанма, жукъум барды деп билмей эди. Энтда да, сау кюнню ишлеп, дагъыда кечесин аягъы юсюнде оздурса да, сап этмез — юйренмегенмиди. Алай жалчы, тегерегине къарап, артыкъ озгъап жумуш кёрмегенден сора, аш юйге кирип, мулжарына тыянды.

Чегет элни арбазларына кюн алыкъын жетмегенди, сууну ары жанында мекамланы терезелеринде уа ёртен жандыргъанды. Къарты, сабийи да тышындады, тиши-рыула, кюн тууушлагъа къысылып, эски жамайдыла, урчукъ ийиредиле. Чегетчиле уа алыкъын шошдула: эртденлик салкъын адамланы суйгенлерича къымылдаргъа къоймайды, жылы тешекни бютюн хычыуун этеди.

Андан туююл эсе, Саудат, эки имбашын жыйырып, бо-сагъадан тышына къарады. Тийреде эр киши кёрмегенден сора, кеси керегине барлыгъы эсине тюшюп, къумгъанын изледди. Тапхаанында уа, къарауашына ачыуланды, ол Саудатны къумгъанын арбазда къояргъа керек туююл эди. Кече узуну эшикде тургъап суу, хазнамыды — буз. Алай, энди суйсенг — айт, суйсенг — къой, барып къумгъаншы сууни алышындыргъандан игниси жокъду. Саудат аш юйге кирди.

Киргенлей, къычырып нерге аздап къойду: бу заманда ол мында эр киши кёре юйренмегенди. Артына-аллына къарамай, чыгъып кетерге керек эди. Алай Саудатны, нек эсе да, арсарлыкъ артха жибермедди. Кимни дауу барды: аш юйге жумушха киргенди.

Къзакъ, бир къолун жастыкъ этип, башхасын артха атып, мулжарда жукълай эди. Аны къарыулу бутлары эркин узатылып, акъ ёшюню эмчеклеринне дери ачылыпды. Кече-кюн да туююлюп тургъап санлары сынсыгъанмы этедиле огъесе тюшмю кёреди, жашны къашлары тынчаймайдыла, сора бир жыягъы, билинир-билинемез ёрге-энишге тартыла, шош къалтырайды.

Жукълап тургъап эр кишини юсюне сюелип къарагъап къызгъа артыкъ бек ушай болмаз, алай Саудат кесин хорлап чыгъалмады. Ол жапгыдан, сейир-тамашаны биринчи кере кёргенлей, Къзакъны къолларына, бут-

ларына — саулай агъачына тынгылы къарады. Насыбына, бусагъатда аны, бийче къызны, къарамы жут болгъанын кесинден сора киши билмейди. Нек къарайды: термилиппи, сукъланыппы огъесе башха адамгъа аллай чырайны, субайлыкъны бла къарыууу къызгъаныппы? Саудат жюрегиндегин кесине ачыкъ айтыргъа окъуна кьоркъду.

Къыз, къалай эсе да, бурпун жыйырын ийди, сора алай этгени кълюн бир кесек чкъдюрюп, хычыуун кълрюндю. Сукъланып, къызгъанып да, — жалчы туйюлмюдю. Термилсе уа, Саудат муну тапмаймы турады: суйсе — башы-аягъы бла да аны. Алай кюсемейди. Къазакъны уллу къллары, къарыулу, субай саплары бир заманда да Саудатны боллукъ туйюлдюле: «Атанга налат, мулжардан алып, сени теше-мешелеримде жатдырмасам а», — деди къыз ачыуундан, нек ачыуланганын кеси да билмей. «Мени теше-мешемде жатарыкъгъа кълор болгъун». — Былайда къыз эсине Ккъккъзю туюшюрдю. Орта бойлу, къара жаш. Билеклери, къамичилеча, салынып, тобукъларына жете... Къазакъ бла Ккъккъзю тенглешдирирча туйюл эди. Угъай, бий улу жалчыдан эршиди, осалды дерге Саудатны кълзю кълыймайды. Не десенг да, ол бийден туугъанды, киши арбазында ёсген бла атасыны кълорунда ёсгенин памысы, адамлыгъы да тенгми боллукъдула деп, къыз кеси кесине къл этдирди. Алай жюреги неге эсе да ыразы туйюлдю, бий улу жалчыдан игиди дерге кюрешгенликге, тынчайып кетип къалалмады. Къазакъны уллу, къарыулу къллары, билеклери, эркин узатылып, ырахатланган субай саплары, чырайлы кълшы-башы Саудатны жибермедиле. Ккъккъзюню да, мени да кълр — ачыудан жарыл да, ёл дегенча кеслерин тежейдиле. Алай туйюл эсе да, алай айтып, аны кълзутадыла.

Кълзда насып болса, ол сапланы, ол кълчно, кълрыууу аллах бий улунда берир эди. Алай бермегенди, мюлкенден сора аллах анга жукъ да бермегенди. Энди ол да — желде кебек. Борбайлары кълыйылып, не болгъанын ангылаялмай, Саудат тышына чыкъды. Тийреде юй къабыргъланы, хуналаны шарт кълралмай, иги кесек сюелди. Кълралдым, чаре дуния тумаланып, кълйры эсе да батып кетип бара эди. Нух эфендини кълзы кесин тыяргъа кюрешмеди: ачыуун, зарлыгъын да жилямукълары бла тълюлмеге кълйду. Алай ачыуу гитче жюрекни толтурадан толтура бара эди.

«Уллу аллах — къртурну адамны да жаратхан, — де-ди ол, чыгъа келген кюннге айланып, — тукъумсузгъа-жукъсузгъа атагъан инсанынга алай чомарт бергенингден бий уланы нечик къруру кърыйгъанса. Бирлеге кюнню, айны да берип, башхалагъа жау чыракъ тутдуруп кърояргъа нечик сюесе. Арбазымда балли, шаптал чакъдырдынг, энди барысы да — кюл: от жагъама кърар жауа турады. Мени кърадарым кемелей уллу эди, энди, аягъымда окъа чарыгъымлай — гитче. Кърайсы сууда баш тебеп болуп къралыр. Кърадарым — къролумда сары алтын жюзюгом — ычхынып кетип, ташла ортасында зыгырдадынг. Кърадарым — акъ туу байтал, кърарын жауунг бузлай эди. Энди къралайда екюнноп, кърайсы жар башында кишнерсе сен...»

Саудат, жангыдан Кърккързюю эсине тюршюрюп, бютюн бек ачууланды, кърозуду. Бий улу юйюнден, журтундан кърачып, абрекликде, бу уа, керилип, бий жатыу этеди. Кърыз, кързлерин жумуп, тегерекге кърарады: не излейди? Не да болсун, къролгъа жарашсын ансы. Эндиге дерн жукърларгъа ол кимди? Саудат, барып, юй мърююшюнде сенекни алды, сора артха кърайтып, аны бутагъын Кързакърны бутуна тиреди.

Жалчы олсагъатдан уянып къралмады: тюршюнде малланы ызындан бара, чыгъаналадан кърутулалмай, кърп кюрешди. Андан сора бут чабагъындан алгъа ит, ызы бла уа жилин кърапханча кърюндю. Кързакър багър-башны бир жанына атар умут этип, сермеди, адай жилинны барып ташха тийгени бла артха садакърлай атылып, бутуну бнягъы жерине жабышханы теиг болду.

Жалчы дагъыда, сермеп, жилинны сууукърлугъун, сыйдамлыгъын да сезгенлей иги кесек турду — айыралгъан а эталмады, сора, элгенип, уянды. Кързю кърргенинге нинанырыгъы келмеди: «Бу тюршюндю, тюршюндю?» Саудат сенек бла аны юсюне нек сюеллик эди? Тиширюдан аллай адепсизлик чыкърмаз, таланган. Кързакър, жатхан халисин тюрлендирмей, кързыны бетине кърарады: угъай, бу тюрш тюрюлдю, сюрсенг — нинан, сюрсенг — кърал. Саудатны кързлерин бюгюн, бусагъатда кърргенча, жалчы сейирсениди: тюршюнде аны ургъан жилинны кързлерине ала бир бек ушадыла. Гитче, сууукър кързле. Сюрмекликни жилтнини жарытхан кързле алай болмайдыла. Нек эсе да, жашны жүреги шор тарады. Саудат, Кързакърны эр кншиге санап, аны кърсеген болса, сенек бла юсюнеми сюеллик эди. Алай бир заманда Нух эфенди окъруна эт-

мегенди. Жалчы ол бедншликге тийшли туюл эди.. Сора муну, бери келтирип, Къзакъны юсюне не кюч сюегенди? Адепсизлики огъесе кюйсюзлюкю? Огъесе жалчы анга адам угъай, париймиди? Жалчы, мулжаргъа олтурду да, баш тебен болду. — Саудатны окъа чарыкъларыны бурунларыш, сенек бутакъланы кердю. «Аллах санга туякъла берип, эшекге уа окъа чарыкъла кийдирип нек къойгъан болмаз,— деди ичинден.— Огъесе, Къзакъ, башында къаргъаны, къыртчыгъаны кекде учхан кегюрчюн сунупму жашадынг... Не этериксе, барыбызны да жаратхан аллай суйдюргенди. Суйдюрген санга этдирип, окъа чарыкъларыш тартыргъа бий улугъа буюргъан эсе уа?» — Къзакъны олсагъат тин-тери басыды.

— Хомух, сени жукъунг ташдан да ауур кереме, кючден уятдым,— деди Саудат, ауазын жумушатыргъа кюрешип. Угъай, къыз Къзакъны кери тюртюп къояргъа кезю кыймайды.

— Атангы сюрюулери тау артынамы аууп барадыла?! — жаш башын кетюрмеди.

— Сейирми этесе да, жукъучудан сюрюу, жаллыдан юркгеилей, юркеди.

— Атангы сюрюулериини жалан да ызлары къалгъанды, неге къоркъаса.

— Келмю кенгдиресе? — Саудатны бети тюрленди, жалчыны керти сезлери аны жангыдан сопакъладыла. Ала анга, «эндн экибиз да теигбиз, малынг, кюнюнг жокъ» дегенча, эшитилдиле. Болса да жүрегинидегин айталмады. — Сени кибикле кекде булутланы, жерде ташланы сюрюу этиш да къоядыла.

— Сени биягъы бийикге учуруп, кесим а кюлде къалыр ючюмю?

— Алаймы сунаса? — Саудатны жукъа эринлери къаты къысылдыла.

— Алай туюл эсе, малгъа, миолкге нек термилесе? — Къзакъ андан сора жукъ айтмады, къызны жууабын да эшитмеди. Тишируу бла даулашханына, къыз сюелип, ол а мулжарындан турмай селешгенине да кеси кесине айып эте, тышына чыкъды. Тор ажирине нер салды. Къзакъ, сабанына барып, анга кез жетдирмесе, жүреги тынчаймай эди. Жаш анда булжургъа жумуш таба эди, тапмаса да, сабан къыйырында тыянып, аны шош чайкъалгъанына тышгыларгъа бек сюеди. Арпа сабанны

арнулугъу жашны быйылча бир заманда сейирсиндир-мегенди. Ол жап-жашилди, тыянса, жүрюсе да, Қъазакъ аны жашиллингинден сора жукъ кәрмейди. Узунлугъу, кенглиги бла да Ухол элни кегюнден гитче туююлду. Қъазакъ, сынап, аны бир кыйырындап экинчисине къаран аз ёнчелемегенди, — кезю хазна жетмейди. Ол къарамы бла башха эллилени сабанчыкъларын да ёнчелей турады. Бош алай, ётгенде-сётгенде. Аланыкбыла уа — жамычы этеги, бугъа тери. Ма Сейитни жери, хазнамыды. Хайт десе, аны бир жанындан экинчисине Қъазакъ тюркюрюп окъуна жетдираллыкъды. Неди да, Сейитге жерин «бальшевикле» бергендиле, анга уа Нух эфенди. Аллахны жаны ауругъан болур. «Кимни — алы, кимни уа — арты», — дейдиле. Аллах береме десе, аны амалы тынчды. Ким дау эталлыкъды.

Эртденлик кюнню жылыууна тыгылай, тор ажир акъырын барады. Қъазакъ аны бюгюн ашыкъдырмайды. Аты, кеси да бир кесек солугъанлыкъгъа не боллукъду. Тийре шошду. Анда-мында жол жанларындан чыпчыкъла, ёрге-ёрге сызылып, жырлап башлайдыла да, сора жангыдан ташлагъа, тюртю тереклеге кьонуп къаладыла.

Арлакъда бийик, къалын агъач кегереди. Қъазакъ бара тургъан жол, сабан да анга кьошулуп, аны ичине кирип кетгенча кёрюнеди. Былай къарагъанда, жолну эки жанында — кюнлюмню, чегетни ачыкъ жерлеринде — жашилленип, кегерип, тозурай шуулдагъан арпа сабанны ююшлеге бёлген чек ызла, арну илипинле чырт да билинмейдиле. Сабан ююшлени белгилеген, баям, бодуркьуладыла. Ала кепдюле. Бёрк, кьалпакъ кийген, эски бота, жаулукъ кысхан бодуркьула, арпаны къапатлыладан, жаныуарладан да кьорууларгъа керекдиле. Бир бирлери уа, эшта да, арпагъа кез тиймесин деп салынгандыла. Аллайла кьолан быстырла, кьызыл дарий журунла бла жасалындыла: сабаннга аман кез къараса, гинжилеге къарасын. Қъазакъ а, тиширыулагъа ушатып, эки гиняз бодуркьу окъуна салгъанды.

Бираз баргъанлай, жаш тордан тюшюп, аны адежге алды: арпаларын сугъара тургъан эллиле бар эдиле, ат юсюнде озуп кеталмады. Керти, Қъазакъ эллилерине жолугъургъа, ушакъ этерге артыкъ бек суймейди. Жолукъгъанлай, нек эсе да, олсагъат сабаны аланы сабанларындан уллу болгъаны эсине тюшюп, уялады: Қъа-

закъ эллилеринден иги туйюлдю, не бий, не хажи туйюл, сора аны жери бирсиледен уллу болургъа да нек керек эди. Жалчы кёз кыйыры бла Сейитге къарады — биягъы кюреше турады, кечеси-кюню да мындады. Къазакъ ишден арий-тала билмеген адамды, ол а аны да озгъан бир жан. Сейит, белин тюзетип, башын кётюрме-ди да, жалчы, нек эсе да, былайдан теркирек озаргъа ашыкъды. Сабанына жетерге кёп къалмагъанындан сора уа, атын, суу жагъасына эндирип, кишепледиди.

* * *

Аллах берген къадаргъа хар ким да ыразы болуп жашаргъа керекди. Бусагъатда бермеди эсе — тёз, мангылайынга жазылгъан, эртде-кеч болса да, келир. — Къазакъ сабан ичине кирмей, индекчикде тохтады. — Мен а муну дау этип, сыйырыммы алгъанма. — Жаш, сакъ атлап, алгъаракъ ётдю. Ол, хар заманда этнучюсюча, къарамы бла арпаны бийкликлин ёпчеледи: ётген байрымда тобугъундан озамыды, озмаймыды деп, алай эди, энди уа тамам белине жетеди. Къазакъ, узалып, бир мыкауак хансны юздю. Дагъыда изледи — эслемеди. Арпа, баям, мындан ары хазна ёсерик болмаз, къылкъы, бюртюк къатдыра башлагъанды. Жашилленген чий арпа, сен толкъунланаса, Къазакъны бетин жылыта, алай чайкъаласа. Ашыкъма, мецеу-мецеу болуп, аны журтуна тартыллыкъ кюшлеринг да жууукълашып келедиле. Анам тынчлыкъ табар, Къабартыны жымыл нар-тюхюнден къутулур да, мюлк кърурар. Ол заманда Саудат шынгыртлыгъын унутур, жууашыр. Чанка къауумну улутхан, жырлатхан да байлыкъ эсе, ма Къазакъны байлыгъы. Жарлыгъа болушургъа, сатып кийим алыргъа, мал этерге да жетерикди. Мындан ары ол киши атына минмез, киши арбасында да жырламаз. Къазакъ, сабандан бир жанына чыгъып, къырттишни ариу, тап жерин сайлап, жингиригине тыянды. Ол халде былайда солургъа, сагъыш этерге жалчы бек сюйючюдю. Анасыны, Саудатны юсюнден. Аны жарлы анасына тынч, жарашуулу келин керек эди. Эринмей, ашына-сууна кърарарча, Саудат а, тап, Къазакъны кюсесе да, анасына келинлик этерик туйюлдю. Бийче кесин бийчеча жюрютюр, табан кётюрюр... Былайда кызыны сенек бла юсюне сюелгени жашны эсине тюшдю. Таулу тиширыу аллай кёхтуйлюк этер деп ким ийнанырыкъ эди.

Къзакъ, мен Саудатны алырма да, ол манга адам болур деп, хазна ийнанмайды. Алай, къызгъа жолугъун, аны ауазын эшитгенлей, арбазда кѳргенлей, жюрек мѳхеллиги, такъырлыгъы да чачылып, татлы суймеклиги жангырады. Жаш, эси бла кѳп затны ангыласа да, суймеклиги сынатхан азаплыкъдан кѳоркъмай эди. Ол жалап да Кѳккѳз къайтыр да, къызны къачырыр, аны бла бирге уа умутум кѳмюлюр деп кѳоркъады. Суйген тиширыуунгу башха эр кишини от жагъасында кѳргенден уллу къыйыплыкъ не болур. Къзакъ былайда тыяшып аны юсюнден кѳп сагъыш этгенди. Нек эсе да, Саудатны юсюнден сагъыш этген, аны башхалагъа къачыртып, жюрегин ижилтген хычыуун кѳроне эди.

Алайлайып бир бири ызындан атылгъан шкок тауушла эшитилдиле да, Къзакъ ѳрге турду. «Бнягъыла болурла», — деди жаш ичинден. «Бнягъыла» деп ол Аскер бла элли жашлагъа айтады. Мындан алгъа да, келип, илишан атаргъа юйренип кетгендиле.

Жалчы, барып, жар башындап энишге къарады. Аскер бла аны пѳгерлерин (Къзакъ он сегиз адам санады) черекни ары жанында кѳрюп, барысын да тапыды. Ибрагим окъуна мындады. Элде къызбайгъа саналгъан Ибрагим. Ол да къан тѳгерге юйренеди.

Барисбий илишан атып бошагъанлай, нек эсе да Аскер аны къолундап шкокну тартып алды. «Жаратмагъанды», — деп ангылады Къзакъ. Беш да тау элге айтылгъан мараучу барисбийчалагъамы бюсюрерик эди. Аскер, жашланы тизгин тохтатып, сѳлешди да, сора бир жанлыракъ турду, шкокну къалагъын кѳкюрегине тирегени бла атханы тенг болду. Не марап атханын Къзакъ эслеялмады, олсагъат бурнуна шкок от къатыш таш ийс урду. Артда уа тѳрт да быргъыдан чыкъгъан тютюн бирге къошула, ѳзен туманлай, суу жагъада шош жайылды.

Шкок тауушла — тюзге, агъачха кетген, черекге кѳмюлген ачы къычырыкъла, жерими халал къанатлыларыни керн сюресиз, жел булутланы сюргенлей. Кѳк нечик таза болуп къалды. Анда жалап да къара къуш. Къара къуш къалкъыу эте, тѳгерек айланады, мыллыкмы излейди, къап ийсми эсиртип, — тѳгерек айланады. Къзакъ, тыякъларыни шкоклагъа алышхан таулу жашлагъа бла мыллыкчы къушха кѳп къараргъа ырыслап, кетип къалыргъа да бир умут этди. Алай, нек эсе да, жеринден тебалмады. «Шкок былай кѳп атылгъанда,

жер сангырау болмай кыалай чыдайды, быллай гитче жер», — деди ол. Хазнамыды беш тау эл — беш да тирмен кыырыкылай, уллуракъ жел келсе окыуна, сыйышалмай, ачыудан, бѳрюча улуйду. Угъай, кыан бир жерде да тѳгюлмесин, тѳгюле эсе да, Кызакъны жеринден кери. Жалчы, илишан ата тургъан Кыспотха ачыуланып кыарай: «Была уа, — деди, — кыан кюсегенча кѳрюнедиле». — Адамла кечмезле, аллах да кечмесин. Кызакъ биледи, кыара палах быллай оюладап башланып кылыгучуду.

«Сен сабанынгамы кыоркыаса, Кызакъ?» — деди ким эсе да.

— Айыпмыды? Сабанла жап-жашылдиле. Бираздан ала — сары алтын. Кызыл сабаны уа душманым окыуна кѳрмесин.

«Окъ тешген желкеден, эмчекден кыан узакыгъа чачылады. Адам ажалындан ѳлсе окыуна, тѳшек-жастыкылары жуууп, юнню жангыдан сюртедиле. Кыан жулдузлагы, таулагы да чачылыр. Сора ырахат олтуруп ичген сууунг харам болмазмыш».

— Кимди манга ауаз берген? Жинмиди, адаммыды? Ауаз тиширыу ауазгы ушайды. Саудатмы сѳлешеди огъесе Жалдузму?.. — Ол а эсима кыайдан тюшдю — ѳмюрюме эсима келмеген Жалдуз. — Кызакъ тѳгерегине кыарады — киши кѳрмедиди.

Кыан тамычыла — жаууп туююлду, ким эсе да керти айтады, кыошха кирип кыутулалмазса, жамычы, башлыкъ да болушмаз. Арпа сабан, бюртюкледен ауурланып, чайкыалмаз, билеме — кыан чыкы ауурландырып, энишге нийлтир. Жерими жугыур ташларына кыан кыатар, бийик кѳкде зурнукла, кюмиш кыанатлары кыызарып, алай учарла. Мен а, башха амал жокы, жалан да кыаннга кыан кыошмам. Ма бу сюрюучю жашла окыларын кыыздырып, билейдиле. Нек билейдиле — кеслерича сюрюучюлени ѳшюнлерини тешерге. Мен а кылычымы сабын жылытмам. Адам бойнуна жетерик кылычымы алгы ташха тийсин. Менича жашла окыларын билейдиле. Кыызгыан окыла кимге керекдиле — жюрекледен ѳмюрледен бери кыайнагыан бузланы эритмезле. Кыаннга кыан кыошмам — огыум уясында эрип, сууусун да, шкок быргыныны гам бегитсин, кынындап сууурулгыан ауур кылычымы а, кыуш туююнлей, женгил болуп кыалсын.

Аскер, ташха олтуруп, Къаспот шкокну тута билгенине бла илишан атханына къарай эди. Бусагъатда аны халинде бир тюрюлю гузабалыкъ жокъду. Сабыр кезлери, къууанчны, жарсыуну да жашыра билген кезлери, Къаспотха ол ыразы болгъаныны бла къалгъаныны юсюнден жукъ айтмайдыла. «Бюсюремей тынгылайды», — дедиле жашла. Алай Аскер къарындашына ыразыды: Къаспот бир заманда да шкокга аман туююл эди, энди уа не сылтау. Ким биледи, ол къарындашы болмаса эди, ыразылыгъын жашырмай, Аскер аны къучакълар эди. Алай махтагъан, ыспас этген угъай, сюелгенлени терсликлери, хомухлукълары ючюн да ачыуун Аскер кесини кичисинден алып тургъанды. Элли жашланы юслерине сюелип, ол, ачыкъ тырман эталмай, жюрегиндегин къарындашына айланып айтханды. Жютю мараучу Къаспотну барысы ючюн да Аскер «хомух, къырау, къолсуз» эте эди. Алай ол ёпкелемегенди: таматасыны жарсыуун ангылап тургъанды. Таурух-хапар этмей, эки къарындаш да бир болуп, жашланы алай юйретедиле.

Бусагъатда уа Къаспотну тирилиги бла жашыртын ёхтемлене, Аскер кёп затны эсине тюшюре, сагъышлыды. Ол Нальчикден халкъ Советлени экинчи округ съездлеринден бирси кюн къайтханды. Асланны анда тыйгъандыла. Баргъан а экиси да бирге 2-чи июнда этген эдиле. Баям, энди аны бери терк жибермезле, орнуна Андрей салыннганды. Аскер къууанчлы хапарла эшитип келмегенди. Совет власты душманы уллу кёллю болурча туююлдо: фронтну бир къыйыры Ростов сахарда эсе, экинчиси Ставрополгъа жетеди. Генералла Покровский, Марков, Деникин фронтну чеклерин кенгертирге кючлери жетмез деп ышаныу жокъду. Бештау тийрелеринде бла Уллу Къабартыда уа башкес генерал Шкуроуу къанлы жортууллары Нальчикде душманланы базыныулу этгенди. Бир-бир белгили юйленн къабыргъалары Николай патчахны сураты бла жасалгъанларын Аскер кеси кёргенди. Тюз да июнь айны ол кюнлеринде душман Моздокда уа тиргизип, аны башчысы генерал Бичерахов жангы фронт ачханды. Арт эки кюнде тюрлениу болгъанын бла къалгъанын Аскер алыкъын билмейди: бери, къыйыр элге, хапар жалан да ат аягъы бла жюрюйдю. Алай быладан кесинден да не жашырыу: халкъны душманы терк къажырыкъ душман туююлдо.

Жан, къан бермей, Совет власть сакъланмазын ангыларгъа, билирге керекдиле. Аскер кесине бла Къаспотха ышанады: душманладан къан алмай, къан бермезле. Болса да, ёлюрге деп борч жокъду, душманны хорларгъа деп барды. Аскер таулу жашланы анга юйретеди.

Къаспотну къарындашы, жашлагъа кезиу-кезиу къарап, дагъыда суугъа, агъачха сагъышлы къарады. Агъач тюз да былайда эди — къалып, кёк агъач. Шкока атылгъаны сайын къыйыр тереклени чапыракълары элгене турадыла.

Аскер отуз алты жылы толу толмагъан адамды. Аны жыл санына жетип, кеслерин жашха санагъанла, къатын алмагъанла элде кёпле бардыла. Аскерини туугъан кюнюн элни къартлары окъуна унутуп, жалап да «ёлетден бери» жашагъанын эслеринде тутадыла. Аскерини атасы бла бир жыллыкъ кишиле андан оноу, кенгеш излеп сёлешселе, ол анга сейирсинмегенди. Угъай, ол кесин кишиден акъыллыгъа, игиге санамагъанды: керти да, кёпден бери жашагъанына кеси да ийшанып эди. Аз жашагъан адам анча къыйынлыкъны сынаргъа, кёрюрге жетиширми эди: бир ёмюрге орус-япон уруш да болдукъ эди. Андан сора Аскер тутмакълыкъны, къачхынчылыкъны азабын да сынагъанды. «Дикая дивизияда» къуллукъ этгенди. Былайда Дауток улу Серебряков да жашны эсине тюшдю. Аскер аны бла бир полкда болгъанды. Ротмистр бюгюнча кёз аллында турады: орта бойлу, гырхы санлы бий. Къансыз, жукъа бетинде чюйре къара мыйыкълары. Жигитге, ёткюрге саналгъанладан бири. Энди ол, Моздокдан чыгып, Нальчикни алыргъа базынып келе эди.

Эллиле жангы дуняны кюн жылыууна, жерни хатерине юйренип да бошагъынчы, жашау алай терк тюрленир деп кимни эсинде бар эди. Терекле, табигъат чакъгъан, жашнагъан заман... Бу жашланы тереклери, чакъгъан да этип, агъыпмы бошадыла. Къарындашы Къаспотну насыбы, жыры алай къысхамы болур?

Аскер кеси къадары ючюн чырт да къоркъмайды, пек эсе да Къаспот ючюн къоркъа эди. Ол жашды, жукъ кёрмегенди. Аны, жашланы да не сакълай болур? Ала кирлик от кюнден кюннге бек жанады...

Ухолну бла анга хоншу гитче элчиклени юй, бахча оруплары, жарты оюлган хуналары болмаса, энди жукълары кьалмагъанды. Алада жашагъанланы бир кьаууму шахаргъа кечюп кетгенди, кечмегенлери уа, сырт сыртладан эниште тюшюп, тарны уллу езенинде жангы мекамла, журтла кьурагъандыла. Алгъын чаллыкълагъа бла арпагъа берилип тургъан жерледе эл ёсгенди. Аны аты Кенг Къабакъды. Къзакъ да ол элде жашайды. Бусагъатлада Къзакъ бла бирге ёсген, бирге сермешлеге кьатышханладан Кенг Къабакъда хазна эр киши кьалмагъанды. Барисбий былтыр ёлгенди, зауаллы Къаспотну кьабырында уа кырдык экинчи жыл кёгереди.

Элде Къзакъ билмеген юйюр жокъду, алай аны танымагъанла уа кепден кеп бола барадыла. Не этериксе, эл жангыргъанча, адамла да жангыра турадыла, бирини жашауу юзюледи да, башхасы тууады. Ол а, темир терек туйюл эсе, кеси киби кенча кьартны сал басхычына жабышханды... Асланны кьызы окъуна энди жашаулугъа сапалган тишируду.

Сюйсе, суймесе да, Къзакъ орамгъа, ныгъышха чыкъса, жүреги такъыр болады: жашлыгъы, хайт деген заманы юйренген адамланы ушакъ негерге тапмайды.

Къзакъгъа сыйлы, багъалы затла бу элде энди кеплеге сыйлы туйюлдюле. Ол таныган ташла, жыяу жолла, от жагъала, юй кьабыргъала ёсе келгенлеге неге керекдиле, киши аладан хапар сурап кюрешмейди.

Къзакъ а мында жангыз бир ташны, жухну кьаты бла сансыз озуп кеталмайды. Хар бири — халкыны кыйын кьадарына, уллу кюрешине шагъат. Кьарт алагъа, шуёхларынача, татлы танышларынача, тубейди. Бири кьууанчлы, насыплы кюнлери эсине салса, башхалары жүрегин жангыдан таралтадыла. Абынган, ахсаган жашлыгъына шагъат ташла, жыяу, ёр жолла. Суймеклиги жоюлгъанын, ёлгенин кёрген хуна, юй кьабыргъала.

Мында аланы хар биринде кылыч уруула зынгырдангъанларын Къзакъ энтда да эшитеди, окъла сызгырышханлай турадыла. Эски хуналада, от жагъалада жарлы Жалдузну мудах тартуулары, тарыгъуулары ажашып айланадыла. Алай энди кеп мычымазла: заман, адам да тийрени сыйдамлап, тюрлендире барадыла.

Къзакъ, жангы, кенг арбазында олтуруп, эртден,

ингир сайын черекни башха жанында эски журтлагъа къараргъа бек сюеди. Не десеи да, жашаууну асламы анда озгъанды, элли иги адамлары насып, палах да анда сынагъандыла. Бир къауум жыл мындан алгъа жашкъушла, сейирсинип, эски журтлагъа жюрюп, сора озгъан ёмюрлеге барып келгенча, хапар айта эдиле. Асланны, Аскерни, Мамаш бийни хуналары, юй къабыргъалары алагъа жашырын таурухламы айта болурла? Эски журтла — эски ёмюр, шайтаны, жини, «юй нелери» да къурумагъан эски дуня. Сабийле, ары барып, «юй нелени» шыбырдашханларына тынгыларгъа не да «андагъыла да, мындагъыла да, чыгъыгъыз, мени жетигиз да, тутугъуз», — деп, «алмостусун», шайтанын да къозутуп, къачаргъа къоркъмай эдиле. Алай Нух эфенди бла Мамаш бийни журтларына барыргъа кёпле базыммагъандыла — къара жин «юй несинден огъурсузду», аман адамланы от жагъаларын а ала сакълайдыла. Жашчыкъладан къайсы эсе да бири, Нухну юй башына минип, сжакъдан энишге таш атханында, билеги къурушуч къалгъанын эллиле иги кесек заманны унутмай тургъандыла. Аны экинчи эртдеплигинде уа Къзакъ бла хоншуда жашагъан къарт къатын бузоу къууалап баргъанынлай, «ким эсе да атын айтып къычыргъанды да, баям, Мамашны юйюн сакълагъан жиниш болур эди, ол а унутуп, «ой», — деп жууаплап, кесине къаргъыш этдиргенди», — къатын юч кюнден сора бугъа уруп ёлгенди. Мамаш бийни кеси ауазын эшитип а, аз эллилеми элгенгендиле.

Ол тюрлю хапарла, таурухла бусагъатлада аз жюрюйдюле: унутула, ёчюле турадыла. Къайдан жюрюрюкдюле — энди эски журтлагъа, от жагъалагъа не къарт, не жаш бармайды: таурухну ким келтирликди. Къзакъ, жангы, кенг арбазында олтуруп, не кёп къарай эсе да, ары бузоу къууалагъан сабий-балий окъуна кёрмейди. Ухолну эски къабырларына элтичю жыяу жолчукъла уа тас болгъандыла. Жап-жангы журтла, ариу кенг таш жолла табыла тургъанлай, эски от жагъала, къачан эсе да бирде жашагъанланы къабырлары, жыяу жолла да неге, кимге керекдиле: арда жашагъан, алдагъын унутханлыкъгъа, ачмы боллукъду. Алай жер бююннюлеге айтхан таурухларын тамблагъылагъа айталмаз да, кёп зат атсыз-чусуз къалыр — Къзакъны жарсытхан олду. Жерни бетин алышындыргъан — аны тилин алышындыргъан кибикди.

Ма анда, Черекни ары жанында, тракторуңу, машинасыны да даууру эртденден ингирге дерн тохтамайды. Эски журтла, такыр эски ёр жолла энди белгисиз да болдула. Анда терекле, кёгерип, шууулдарламы, будай сабан, толкунланып, сюзюлюрмю? Огъесе жерни сары топурагъы ачылгъанлаймы къалыр? Анда, Черекни аргъы жагъасында, жерни хапарларың, тереклени жырларың, хунала оюлуп, уясыз къалгъан къанатлылары ачы кычырыкларың, жияуларың да адамла кюн сайын темир чархлары тюбуне атадыла. Мында уа жалан да Кенг Къабакъны орамлары таныгъан жашчыкъла... Шайтан, жиннге, «юй несине» да ийнанмай ёстен омакъ жашчыкъла.

Кенг Къабакъны тебен жаны ёзенирек жерди, эртдеден бери да сюрюге саналады. Кюзде — будай орулур кезнуде — алайда теъш, дуппур да кёзге кёрюнмейди: сабанны сары алтыны хар нени да жашырып, аны кылыкъы шыбырдауу, шош чайкъалыуу къалып къалгъанча болады. Бу заманда кенг къабакъчылагъа андан ариу, андан уллу сары тенгиз жокъду. Тауну, къая ташлары да артха ыхтырып, жерин кенгертирикча сабан толкунларың энншгеден ёрге чаришлендиргенлей турады. Алай ташла аны гелеулю тау этеклерине кысылыргъа окъуна кюймайдыла. Сабан сары алтынын тарны узуну энншге тегерге да сюе эди. Не медет: аны жолун Къара кюол кеседи. Ол кыйда эсе да, анда, тау артында башланып, кенгереден кенгере келип, Черекге кюошулады. Къазакъ аны таныгъанлы бери ол тюрленмегенди. Керти, алгъын кюолну ичи бла шаудан суучукъ саркыучу эди. Ол энтда да кюруп кетмегенди, жауун жауса, кётюрюлген окъуна этеди, алай адамгъа, малгъа жарамайды. Артдан артха эллиле анга Нухну кюолу деп атагъан эдиле да, алайлай къалгъанды.

Бусагъатлада уа, баям, кенг къабакъчыла кюол сыйырып тургъан жерни сабанга кюошарыкъ болурла, ишлейдиле. Бир кюауум кюнден сора былайда чырпы, терек, Нух кюолну таныгъы да къаллыкъ тюююлду — урлукъ себилликди. Къазакъ былайгъа аны ючюн келгенди. Къара кюол осал, кыйын жер эсе да, жашлыгъы бла байламлы — ол эскертирликни башха жолла, жерле бир заманда да эскертмезле.

Кюол жингиригинде сюелип, къарт кюарамы бла эрте заманлада Нухну ёлюсюн басдыргъан жерин изледи. Былайды деп тохташалмады. «Тейри, ажашдыргъан-

ма», — деп жарсыды ичинден. Аны бурнуна олсагытда кьозгъала тургъан мылы топуракъ, жахиник ийис урду. Къзакъны кез туурасында Къара Къол, чырпы, тамыр къатыш топуракъдан тола, аз-аз сабанга кьошула бара эди. Ахшам келгенден сора эллиле къаты бла озаргъа кьоркьуучу жер... Ёмюрюне тюрленмей тургъан, кеп адамланы жашауларына шагъат жер алай терк бет алышындыргъаны сейир эди. Къзакъ, нек эсе да, кьууанган да этди. Нек кьууанады, неге жарсыды? Терекленими кезю кыймайды, огъесе башха сагъышламы тынчлыкъ бермей инжилтедиле?

Ма бюгюн, тамбла сени да сойландырырла, — дей, къарт эмен терекни къатына келди. Ол бийикди, кенгди. Къзакъны эсиндеди, жаш заманында кеси, аты да ауанасында кеп кере солугъандыла. Тийрени омагъы, ёхтеми болуучу эди. Бийик терекге элия алгъа жетеди: эмен бутакъларын кьаралтып, башхаланы жашилликлерин сакълагъанын Къзакъ кёргенди. Тамырларын тегерекге сакъ жиберип, былайны суугъа, желге талатмадын. Энди уа пура ичинги ташладан толтургъандыла, сууну окъуна кыйналып ичесе — бутакъларын кьуруйдула, кьотурунг, балта-бичакъ табынг да кеп... Жашау алайды: адамла, келип, ауананга ырахатлыкъ таба, энди ариу болуучунгу унутхандыла — жалан да кьотурларынгы, жара ызларынгы кере болурла. Сен тамырландыргъан терекле алыкъын жаш — сени элия кюйдюрген бутакъларынгы, ташладан тыгъым-тыкъма пура ичинги кере, жашыртын шыбырдашадыла. Жашилликлерине, субайлыкъларына ёхтемленип. Энди уа кеп мычытмазла — сойландырырла. Сойландырырла да, жалангач теммегинги, ёлюкню сюйрегенлей, сюйрерле. Бу дуняда ёхтемлик, насыпсызлыкъ да бар, иги, осал да, кьаруулу, онгсуз да, эслилик, эссизлик да бар, аллай заманда игини амандан артха салырча билим, эс, онг да жокъ...

«Таланган, къалай ажашдырып кьойгъанма?» — деп, Къзакъ биягъы Нух эфенди асыралгъан жерни изледи. Тапса да, не этерин билмейди. Алай бир белги кибик салса, сюрмезле. Аны сюеклерини юсюнде ёсген мирзеу харам болмазмы. Айхай, белги уа кепмю турлукъду. Къзакъ темир терек туююлдо, бара баргъан дуняда къабыр боллукъ жерде адамла сабан сюрюрле да, айыбы, гюняхы да анга жетер — Къзакъ андан жарсып сюеледи. «Эки-юч жыл мындан алгъа тынч табыучем,

энди уа бир белги да жокъду», — деди ол ичинден. Сора, терек тюпге чёгюп, тура турду да, тапмазына тюнгюлюп, ёрге кьопду: кетерге керек эди.

«Сен энтда да менми излейсе?»

Къазакъ, жеринден тебалмай, симсиреди. Элгенгени ючюп кесине тырман этип, жауурунлары жыйырды: ауаз Нух эфендини ауазы болгъанына ишеклиги жокъ эди — ол арталлы да тюрленмегенди. Къазакъ терлеп, суу-салам болду.

«Нек тынгылайса, тилингми тутулду? Ёлген бла сёлеширге жанынгамы кьоркъаса не да, бирле эшитип, кеси кесинг бла сандырагъан сунуп, акъылында шашланды дерлеми дейсе? Мен ёлмегенме да... Сюйсенг — тынгыла, сүйсенг — кьой... Нек келгенинги, не излеги-нинги да билеме».

«Керти окъуна, неге келип айланама. Огъесе адам къан тёкген жерине къайта да, келеми тура болур», — деп урушду къарт кеси кесине.

«Хау, халал къанны керексиз тёксе», — деди Нух эфендини ауазы.

«Сени къанынг харам эди, асыры харамдан, кюмюш къамамы къаралтып кьойгъан эди».

«Къарыулу, онглу кюнлерингде сен кесинги алай айттып алдай эдинг. Энди къарыусузса. Адам этген аманлыгъына къарыусулукъ жетгенде сокъуранады. Сокъуранып келгенсе».

«Эли, жери бла жашагъан къарыусуз болмайды».

«Сен къартса, къарыусузса. Къарыусузну киши сүймегенди. Эллилеринг сени сан этмейдиле. Энтда да онглу онглугъа кысылады, онглу бла жюрюйдю. Уллу юлени эшиклери къарыусузлагъа, алгъынча, жабылыпдыла. Андан, сокъуранып, келгенсе».

«Сени кызынгдан насыпсыз, къарыусуз элде жан жокъду — аны киши тюртмеди».

«Сен илипин ишлегенледен болдунг — сууун башхала ичдиле, орамланы тюзетеме деп, кылыч кётюрдюнг — алада башхала къубулуп жюрюйдюле. Сени багъанг а — жол жанында «окъа бёрк». Андан сокъуранып, ижилип суюлесесе».

«Жер барыбызгъа да деп сюрюледи, урлукъ себиледи. Сабан барыбызгъа да бирча саргъалады».

«Дорласынны уа барыгъыз да бирча терлеп тартамысыз? Энтда да биреуленде — боюнса, экеуленде — жилянлай, къамичи».

«Сен дуння, жашау алай болуруп, ол алайлай кылырын сие эдинг».

«Жарлы кылум-кызагым, кыартлыгынг пичик испассызды, кыарыусузду. Кёрдюнгмю, кёп жашап, адамлагыа, дуннягыа кёп жалындынг эсенг да, ахыры бир: онглулукъ упутулады да, кыарыусузлукъ жетеди, жашлыкъ кетеди да, кыартлыкъ борбайсыз этеди. Адамлагыа бюгюн ахшы эсенг, тамбла ахшылыгынгы унутура. Сен андан мудах туююлмюсе?»

«Мен насыплыма: тенглик, тюзлюк ючюн кылыч урдум».

«Балта бла агыачха чапдыгыыз — терекле тенг туююлдюле деп, керилднгиз. Чинар ёсген жерде энтда да чинар ёседи, кёкен да кёкенлей кыалды».

«Мен насыплыма: тенглик, тюзлюк ючюн кылыч урдум, кюрешден талмадым».

«Мюлкге зарлыкъ ёчюлмеди. Элигизде бёрю, тюлкю, кыоян да бар».

«Кюрешни отунда жылынган насыпды — сууукъ-лукъ сынамадым».

«Бирлени боюнлары алгынынча кыылдан инчге, башхаланы боюнларын кылыч кесмейди, шкок да чарлап кыалады. Алгынынча, онгуз онглугыа жалынады».

Кызакакъ, керексиз кёп сюелип даулашханына сокыранып, кетерге умут этди. Алай келгенден ары, эфендини кыабырын ишлемей кыайтыргыа болмады. Ким биледи, терениркеге тюссе, ауазы тунчугыур эсе уа. Сора киши алайны сюрмез да, керахат гыржын ашайма деп кыоркымаз...»

«Кыабырымымы ишлерик эдинг? Харип а...»

Нух эфендини масхаралагыан ауазын кыарт сан этмеди, жууап кыайтармады.

«Ол эртде заманда кыабыргыа сыйынган бай, бий — энди жел. Элигиз, тауларыгыыз да мени».

«Эллиле, алгынынча, сени улууунгу эшитмейдиле. Кёпюрден кыоркымай ётедиле».

«Энди кёпюр кёпдю. Эллилеринг тюртюше ётедиле. Этгенинден эсе, тюбуне тюшгени аслам. Адамла — сууукъ жулдузла — энди бютюн сууукъ, бир бирден узакъ. Андан улумайма».

«Угыай, кыоркымайдыла да, эшитмейдиле, андан улумайса».

«Тохта, кетме... сен мени кёремисе?» — деди ауаз.

«Угыай, кёремейме».

«Сора сокъурса. Сокъур болгъансыз».

«Алгъын кѣрючем».

«Энди сокъурсуз».

«Угъай, сен эрип, аз болгъанса».

«Эллилеринги жүреклеринде жашырын турурчамы дейсе?»

«Сюек тауушунгу эшитеме, кѣрген а этмейме».

«Сюек тауушумдан бек кѣркъамыса?»

«Мен кѣркъмайма».

«Кѣркъмай эсенг, эшитмейсе».

«Мен будай сабанны шууулдагъанын, тереклени тамырлары бла суу саркыгъанын да эшитеме. Сюрюлген жерни жырын, жылы жаууну тауушун, жаз ишгирни шошлугъун да эшитеме».

«Ёмюрде сюрюлмеген жерни нек сюресиз, ачмы бола-сыз?»

«Былайда энди сабан чайкылып турлукъду. Жерге булут, терек ауанала тюшерле, сени ауананга ышыкъ табылмаз».

«Жюреклеригиз а? Адамла, алгъынча, бир бирлеринден бай, бий да болургъа сюедиле. Угъаймы дейсе? Эллилеринги жүрек урууларына жашыртын тынгылачы».

«Къарагъанла, барысы да бирча кѣрмейдиле. Терек чакъса, сен къар жаугъан суна болурса».

«Мени тѣрюме, сормай-ормай, кирип келиученг, энди суйген юйюнгю эшигин ачаламыса?»

«Эки кѣзден не файда, аманны ахшыдан айырмаса».

«Экибиз да сокъурму болур эдик?»

«Ат, абынмай, жол танымайды. Мен эллилерим ючюн кылыч урдум, кюрешни отунда жылыниганлай келдим. Терсге-тюзге заман кеси шагъат». Қызакакъ, андан сора жукъ айтмай, артха бурулду. Иги кесекге дери ауаз эшитилгенлей турду, алай ол кыыстаудан кыыстау баргъан болмаса, тохташмады, ызына бурулмады. Хау, алайды, тюзге, терсге да заман кеси шагъатды.

1

Таулагъа кюз бираз ашыгъын келеди. Анда, тюбюнде, Нальчикни тийрелеринде, жай, энди башланганча, алайды: хауа исси, ауур, терек чапыракъла уа, асыры жашилден, мылы окъуна кѣрюне эдиле. Да, хазнамыды, кырккъар ай жайны кыыстау кезиуюдо.

Жолоучу бюгюн аны эки ыйыгъы озгъанын эсине тюшюрдо. Алай мында, тауну агъачында, кырдыгында

да кыркъарны бояулары билине башлагъандыла: тюртюге, чумгъа да кызыл ишгилик тартылгъанды, кырдык чалгъыгъа асыры бек къатханча кёрюнеди.

Жолоучу ачды, суусапды: бир къабар зат излеп, төгерегине къарады — къушхамниш терекге келди, андан тукъузгюге ётдю — тукъузгюсю, къушхамниши да ауузгъа салырча туююлдю. Бу къалын, бай агъачда ач къарынгга алыкъа мадар табылмазын кёргенде, сюелген жеринде олтуруп къалды. Нек эсе да, арыгъанын, онгсузлугъун да жангыдан сезип, энтда да иги кесек жол барыргъа керек болгъанына жарсыды. Адам, дуния къылыгъын билмесе, ит ылыгъын кёредди. Юч кюнню ичинде, жер тырнап, къарт башы бла ауушладан ётюп келмесе, жарамаймы эди. Алай аны жүрек къууанчы онгсузлугъундан, къартлыгъындан да кючлю эди: 31-чи июлда Нальчик округну комиссарын Сахаровну ёлтюрөдиле да, революцияны душманлары, Шакъман улу бийни башчылыгъы бла, округну халкъ Советини членлерине къажау кюреш башлайдыла. Ол кюрешде душман онглу болуп, халкъ Советини миллет-шариат Советге алышындырадыла. Жашагъа эди Шакъман улу, Къайытны, большевиклени зинданларындан чыгъарып, башына эркин этген...

Къайыт дагъыда бийледен, дин ахлуладан келечиле Даутоков-Серебряковну Нальчикге чакъыра баргъапларын да эшитген эди. Ол затла барысы да, аны къарт башын жаш этип, кюч-къарыу берип, ёрге Ухолгъа сюрдюле. Аш-азыкъ къайыгъыгъа кирирге, минерча ат излерге заман такъыр эди. Теркирек элине, большевикле буууп тургъан жарлы элине жетип, къууанчлы хапарлары бек алгъа ол айтыргъа керекди. Къайыт ыспассыздан зинданнга атылып турмагъанын, «къафырла» бла согушхамнын, Шакъман улу аны бла кенгешгенин эллиле да билсинле...

Не сейир эсе да, акъылына келгеннге Къайыт кеси кесин да ийяндыра эди, алай аны учунган такай башы аман хапарла Ухолгъа мени къарт аякъларымдан алгъа жетерле деп билалмай эди.

Къайыт, биринчи кечени жетген элинде къалып, ашагъан, солугъан да этди. Андан ары жамауат жүрюген жол бла барама десе, азыкъ, улоу да табарыкъ эди. Къарт жол бла барыргъа, кёзге урунургъа артыкъ бек базынмайды: суйген-суймеген да жолугъур, заман къыйынды, адамла уа — аллах ургъан теллиле — бирле

кѡаплап кетселе, кѡанын ким аллыкѡды. Сора ол, жолну кѡысхартып, терк, бек терк жетерге умут этди. Агѡач, таш ичи бла кече-кюн демей келип, ёлмей-кѡалмай, Ухол башына жетгенинде, Кѡайыт жол сайлаялмагѡанын ангылагѡан эди. Бусагѡатда уа ол, терек тѡбюнде жингиригине тыянып, юсю-башы тозурагѡанына жарсыды. Элине садакѡачыча кѡалай кирип барсын бий...

Кѡайыт, эти ачылгѡанын бирле кёрюп кѡоярыкѡча, тозурагѡан кёнчегини жыртыкѡларын жалгѡашдырып, базыкѡ бутуну агѡаргѡан жерлерин жабаргѡа кюрешди.

Тюшлюк намаз жетип келе эди. Былайдан ёргеракѡ баргѡанлай, шаудан болгѡанын ол унутмагѡанды, алай эзилген санлары ташдан да ауурдула. Эки-юч кюн бла кечени кѡарт, бёрю кѡуугѡан кийиклей, келгенди. Солуюм деп тыялса да, агѡач тѡбюнде тынчаялмай эди: адамдан, жаллыдан да кѡоркѡгѡанды. Былайы уа, не десенг да, эл башы, таныш жерлери. Мында, Ухолну тийрелеринде, Албот улуну жыйыны айланганын, сора кѡызларындан бирлерине — Майрушханга Шамил артыкѡлыкѡ этгенини юсюнден Кѡайытны алыкѡын хапары жокѡ эди да, арыгѡанына хорлатып, жата эди.

Бираздан, кѡалай-алай болса да, кѡарт турду. Ол, кѡарыусузлугѡун, онгусулугѡун кесинден окѡуна жашырып, тири-тири атларгѡа кюрешди. Эй-я таланган, кѡарыусузлукѡгѡа Кѡайытчаламы хорлатадыла, алыкѡын аман кѡарт тѡйюлдю, жашаса — энди жашарыкѡды, ким болгѡанын танытып.

Жолоучу шаудан былайда болур деген жерине жетгенде, тау агѡач кѡыйырына чыгып, уллу кѡая ташны ауанасында тохтады. Ол Черекни, жерге жапланып, шошайгѡан юйлени да кёрдю. Нек эсе да, адам жюрюп эслеямады. Алай аны кѡайгѡысы адамла тѡйюлдюле, антсыздыла бир дерге бири кѡалмай кѡырылмасала. Кѡайыт сабан юлюшлеге иги кесек кѡарап турду. Сора, жерин сыйырып, кимилди Албот улу ючюн тутуп ийгендерими эсине тюшдю, юйюне, элинеми тансыкѡлыкѡгы жумушатды — кѡарт сакѡал тѡбю кѡалтырагѡанын тыялмады. «Мен тели, мен тели, атны кѡыйынлысы жоргѡа болур дегенлей», — деди Кѡайыт. Кѡайгѡырмаз, элине тап заманда табылгѡанды — алыкѡын сабаила орулмагѡандыла, атасыны жеринде ёсген бир кѡамил мирзеуно тышына ычхындырмаз. Кѡарындашы Нухха жалынганы да боллукѡду.

Жолоучу кырамы бла эл Советни табып, аны башында байракъны изледи. Алай кезлери жетмедиле. Бирле ол этер ишни этип кыйгыан сунуп, ачууланыргы келди. «Большевиклени байракълары малтаргыа Кыайытдан башха кимге тийишлиди? Жангы «бласты» тыягы бек алгыа анга жетгенди, барысы ючюн ол азап чекмедими? Кыарындашы Нух, Мамаш бий, Хатрасы-чатрасы да, Маске-часке да упутмасынла. Кыайыт, кесикеси бла ехтемлене, биягы байракъны изледи, сора аны айтыргына, иш керти да алай болганына ийнанмазла деди да, ол «ийнанмазлыкълагыа» эртде-кечден урушуп, жюрегин чекдюрю. «Хазыргыа бисмилляла», «тюшлеринде тауукъ санаучу тюкюле».

Кыайытны бусагыатда минер аты, юсюнде уа сауут-сабасы болса, былайдан кыарапмы сюеллик эди: элия, от, жел киргенлей, кирип, жамауатха «Аланла, бу аскер башчы, сейирлик-тамашалыкъ кимди?!» — деп айтдырмай. Ол, бек алгыа, жетип, большевиклени кыулуку юйлерини арбазында ат тепсетирикди, кыамичисин ойнатырыкды, сора байракъларын сермер эди да хуртдак хуртдак этип, быргыар эди.

Алай, не медет, ат да жокъ, сауут-саба да жокъ. Бююн аны кыамичиси, сауут-сабасы — чепкен жырткылары, жюйрюю уа — талгыан бутлары. Элине-жерине ол жапысы бла кирип барса, бий башына ушамаз. Жамауатха кыарыусуз, кыолайсыз Кыайытны душманлары керюнсюнле. Ол элин кыорууларыкыладанды, большевиклеге эмна боллукыду. Кыайыт, кеси кесин анга ийнандырып, нек эсе да, адамлагыа кел кенгдире, иги кесек сюелди, сора шауданнга тигеледи.

Шауданнга, баям, эртдеден бери киши келген болмаз — аякы ыз кермеди кыарт. Тегерегинде кыалын тау кырдык, ханс, жолоучуну белине жете, бийикди. Андан тыйюл эсе, кыара суу ариу сюзюлюпдю. Шауданны тамагындан энишге созулгыан ничге илипин а кына бетли ташла бла сырылганды.

Кыайыт эки кыолун кенг жайып, ташлагыа тиреди да, тобукыларына чекдю. Олсагыат суу тубюнден анга жолоучу иги танымагыан, алай шагырей бетли кыарды. Аны башында угу-жугу кыаллагы акы бла кыара болганы белгисизди, зеглеуге тартхан мутхуз кезлери, неден эсе да элгенип, сагыайгандыла. Кыайыт суудан кыараганны бурну алгыандан да бек жукыарганын, созулганын да эследи. Кыалгыан бет шартларына бы-

лайды деп айталмады — тюк басып эди. Жолоучу анга аралып тохтагъан кир къалпакълы, тюкжух адамны кесине ушатыргъа бир да суймейди, алай башха амалы жокъ эди: «Зинданда туруп чыкъсанг, бетинг, кефинг а кетемиди. Зиндандан чыкъмай, дуння жарыгъына термиле ёллюкле», — Къайыт шауданига къаплапды, сора эринлери суугъа жетгичи аны буз сууукълугъун бурун къыйыры бла сездн.

Суу ичип, абдез алгъанда, къарт, бираз тирилип, намаз къылыргъа жер сайлады.

Къайыт динге сакъ инсанладан туююл эди. Ораза, къурман айлада межгитге жюрюген эсе да, жамауатха кёзбаугъа жюрюгенди. Эртденликге оразасын жапса, тюш ууахтыгъа кючден жете эди. Кесни къыйнап, эринлерин къургъакъсытып, аллахдан ыспас алыргъа окъуна суймей эди ол. Эллиле туурасында къолларын жайып дууа тутдурургъа, намазлыкъгъа чёгерге бек ёч эди. Алай Къайыт бир рекегъатны, бир бисмилляны толу билалмагъанды. Эки-юч айдан бери уа Нух эфендини къарындашы мангылайып, къол аязларын да аямайды.

Бисмиллядан хапары болмай, кюннге беш кере намазлыкъгъа къониганы аны жарсытмагъанды, кесими алдасам да аллахны алдаялмам деп эсине келтиргенди. Къайыт ангылагъанига кёре, иш рекегъатланы, алхамны окъуй билгенде туююл эди, таза жюрекликде, алахха баш уругъа хазырлыкъда эди да, анга уа не айтдыруу — намазлыкъ мангылай тешмейди. Тап, тешсе окъуна игиди. Къайытны аллахдан умуту уллуду, ол анга нек эсе да, бек жалынады.

Бусагъатда уа къарт, эски жыртыкъ чепкенин аллах уталагъа баш уругъа деп жайгъанын унутуп, узакъгъа — кёк таулагъа къарап турады. Мындан алда жюрегинде болгъан къууанчындан бир зат да къалмады. Тыпырдаргъа кюрешгенликке къарыусузлугъу, къартлыгъымы эсине тюшдю — Къайытны гитче кёзлери жиямукъладан толдула. Огъесе муратыма жеталмай ёлюп къалырма деп аман къууумму этди — ол ёлюмден бек къоркъа эди. Артыкъ да энди, бусагъатлада. Къайыт жашау кёрмегенди, бий болуп тургъанлай, кишиге бийлик эталмагъанды. «Эй, уллу аллах, дуниям, къарылгъач уялай, тар болуп келе келгенме, алтын башым а къара кёпчекге тенг болду. Энтда да берлик, сыпатыр къыйынлыгъынга дауум жокъ... Алай ичирир сууунгу, татдырыр гыржынынгы къызгъанма — кёбюрек эт, —

деп шыбырдады Къайыт. — Гыйы тубюнде жашарыкъ жилин бол дей эсенг, болайым — ууну менден къызгъан-ма ансы. Агъачда, кёк, акъ таулада улуп айланган бёрю, къыл чайнарымы уа кесим сайларма...»

* * *

Темир тауну башында жулдузмуду, туююмюдо, не эсе да бир зат, жарыкъ жанып, учду да, ёчюлдо. Экинчи, ючюнчю кере да жанды. Баям, жулдузла юзюледиле деп келди Къазакъны кёлюне. Жулдузла жерге алай кёп тюшселе, адамла да кёп ёледиле дейдиле. Хар тюшген, юзюлген жулдуз — ёлген жан. Бизни элденми къорарыкъ болурла? Къартладанмы, жашладанмы? Къазакъ кёкге къарады. Жулдузла азайгъанга чырт да ушамадыла. Хар замандача — кёк къара къатапалай, жулдузла уа аны юсюнде окъа туюмеле — гужурудула. Бу улду кенг, бийик кёк мен жашагъан суу ауузну кёгю эсе, жулдузу алай кёп некди: мында анча адам жокъду. Эшта, эшта, ётюрюк айтадыла, ётюрюк. Огъесе аллах бир-леге жетегейлени — жети жулдуз — берип, бирлени уа къурлай кююпму кюйгъан болур. Кимни жулдузу жарыкъ жапа эсе да, Къазакъныкы бары, жогъу да белгисизди. Ол къайда жанганын бир билалмай къалды. — Огъесе аллах аны анга жерде берип, Нухму сыйырды? Жаш эфендинн юйюне Мамаш бий улу Кёккёзден келечиле келип кетгенлерин эсине тюшюрдю. Андан бери Саудат арбазгъа окъуна хазна чыкмайды. Жалчы къызын кёрюрге, бир аууз сёз айтыргъа излейди, алай ол энди анга тансыкыгъа окъуна табыллыкъ болмаз. Нухну хали да тюрленгенди.

Къазакъ былайда, эфендинн аш юйюню аллында илкичде, иги кесек замандан бери олтурады. Юйюне кетерге керек эди, нек эсе да, жеринден турургъа кёлю бармайды: жүрегинде жалчы ангыламагъан бир ауурдукъ, шургулукъ барды.

Кече шошду, къарангыды. Хуна юйле, неден эсе да юркюп, бир бирлерине къысылгъанлай, аз силкилей, алашада кёрюнедиле. Таула да бюгечеча жууукъда бир заманда къаралмагъандыла. Огъесе ала харип адамланы, юйлери, от жагъалары къатыш жутуп, кёмюп кююргъа жууукълашамы келедиле. Гюрен тохтагъан, жазыксыныусуз учула. Юйле уа — жугъутур, кийикле — къача келип, жангыз кёзлерин къара дуниягъа сакъайтып, жокку болгъандыла. Биреу учугъа, биреу а

кийнкке буюрулгъан дуня. Не кѣп жашасакъ да, баш-
ха тюрлю болуп кѣралмакъ. Душманынг марамаса да,
къадарынг сюрюр. Ол — ийне, адам а — бычыл. Аны
жюрютген бармакъла уа кѣрюнмейдиле. Элликерим,
жарлы элликерим да — къадарлары сюрюп айланган
кийнкле. Адам туугъунчу аны эзерик ташы таудан юзю-
люп къалады — къачан жетер, адам бешикден къопхун-
чу ол жюрюрюк жолну суу талап башлайды...

Къайда эсе да агъач къыйырында уку, жилиуун эт-
генча, биразгъа дерн къычырып турду, итле улудула.
Сора эл бнягъы шошайды да, ызы бла аякъ тауушла
эшитип, Къазакъ сагъайды: жаш, кечеча, къара томпуу
эследи. Ол, Черек бойну табадан чыгъып келе келди да,
хуна мюйюшюнде тохтады. Къазакъ сѣлешип, къымыл-
дап, кесин билдирмеди. Кеч жолоучу, кирейими-къа-
лайымы дегенча, арсарлы халда Нух эфендини мутхуз
жылтырагъан жангыз терезесине къарап, бир ауукъ
заманны сюелди. Алай, нек эсе да, таукел болалмай,
артха бурулду. «Къайыт» деп, таныды жалчы кече къа-
рангысына сингип кетген адамны. Анга бир тюрлю ишек-
лик жокъ эди.

«Бальшебикле» тутуп жиберген Къайытны кѣргени-
не жаш сейирсинмеди: арт кезиуледе эки-юч айдан бери
думп болуп тургъан байы-бийи да элге къайтхандыла.
Байдуллахы, Маскеси да кеслерин алгъындан эсе эркин,
базыныулу окъуна жюрютедиле. Элге кѣп тюрлю хапар-
ла келедиле. Къайсысы — керти, къайсысы — ѳтюрюк
къайдан билгини, бир бирле къазакъ аскер Къабартыны
саулай алып бошап, таулагъа айланыганды — бююн-
бюгече бери жетерикдиле дей эдиле. Башхаланы айт-
ханларына кѣре уа, «къызылла» Даутоков-Серебряковну
Узункъаланы тийресинде ууатхандыла. Жалчы нек эсе
да «къызылла» хорларларына ыразыды, ол хапарны къа-
был кѣреди. Нек? Анга башхалыгъы бармыды? Алай эл
мудахды. Элге мудахлыкъ жетгенде ким ырахат жашая-
лыр, къазакъла хорлап къалсала, бийлени, байланы
жерлерин кеслерине къайтарлыкъдыла дейдиле. Нух
эфенди Къазакъгъа бергенин сыйырлыкъ туююлду, алай
ол адамладан энчи токълукъ излемейди. Хоншум табал-
магъанны табама деп ѳхтемленалмаз...

Къазакъ кѣп затланы эсине тюшюре, сагъыш этсе да,
бир хыйсапда тохтаылмай эди. Бу кезнуде, юй эшик шош-
ачылды да, арбазда къарелди кѣрюндю. Кечеги шош-
лукъгъа сакъ тынгылай сюелип, сора аны арсарлы этер-

ча тийреде адам болмагъанына ийнанып, арбаздан тышына чыкъды.

«Баям, къарындашы келгенин билип, хапар сорургъа ашыгъады», — деди ичинден Къзакъ. Алай Нух эфенди, хоншу журтдан озар-озмаз, башха жанына бурулуп, жыяу жолчукъгъа тюшдю. Жолчукъ, барып, тюзюнлей тул къатын Хауаны арбазына тиреледи.

Хауаны межямчыгъы — сокъур алаша юйчюк — эфендини юйюнден узакъ туйюлдю — аралары бир къычырымды. Таудан юзюлген къая ташлай, не орта, не къыйыр орамдагъылагъа къошулалмай, элли экиге бёлген къолгъа къысылыпды.

Ары таба барып эфендини бюгечеге дери да эслей тургъанды жалчы. Алай Нух тул къатыннга жюрюйдю деп ким ийнанырыкъ эди. Эфенди зийналыкъгъа барады деп ишекли болгъаны ючюн Къзакъ кёп кере сокъураинганды: биреуню, бютюн да Нухну гюняхы анга неге керекди. Ызындан сынчылап барыргъа уа базыммагъанды: жүрек ишеклинги керти болуп къаллыгъын ол суймегенди. «Тенмез ташларынг тебин барсала, неге тыянгын», — деди жаш.

II

«Намысыма ушагъан иш а туйюлдю, алай юйдегиси жараусузгъа гюнях жокъду. Бери аманлыкъ излеп жүрюген аманлыкъгъа тюбесин. Ашын, сууун тапмай тургъан жарлы тул къатыннга болушхан таза да суууанды. Файгъамбарла окъуна тиширыусуз жашамагъандыла», — Нух, кеси кесине кёл этдире, жапсара, Хауаны арбазына кирди. «Хар заманда саулукъ-эсенлик сурап чыгъайым деп келеме да, къалып къалама».

— Эфенди, сенмисе? — Хауаны шыбырдагъан ауазы жумушакъды, хычыуунду.

«Сақълап тура кёреме. Менми сакълай болур, огъесе къачан саугъа келтиредн денми жүкълалаймайды».

— Жукъламагъанмыса?.. иги этгенсе — уятыргъа кёзюм къыярыкъ туйюл эди.— Нух, келип, Хауаны билегине сакъ узалды. Нек эсе да жүреги терк-терк уруп башлады.

— Аллахакъына, сезип тура эдим. Бюгече келмесең а, ёпкелерик эдим.

— Унутуп турмагъанма. Кесим анда эсем да, жүрегим хар заманда мындады.

— Охо, келмесенг да айыпмыды. Мени гытыма кенгден кьараргьа кюсей эсенг да сау бол.

— Алай айтма. Сени гытынг манга кьала кьрюенди, — деп кьзбауланды Нух эфенди, жюрегини кьыстау ургьанын эшите.

— Алдама, эфенди, керти айт...

— Хоу, тиширыуну сыргьасына кьарамайма, акьылына кьарайма. — Нух Хауаны башын кькьюрегине кьысаргьа умут этди, алай ол тиширыуну кьучакьлай, ийнакьлай да хазна билмей эди.

— Мени ашыгьым да бир алчи тургьанлыкьгьа не боллукьду, — деп, Хауа эфендини жюрегин алыргьа кьурешди.

Экиси да юйге кирдиле.

— Чыракь жандырма, — деди эфенди.

— Охо да, мени отоууму сен жарытханча аны ай да, кюн да, бир чыракь да жарыталлыкь тьуйюлдю.

Тул кьатынны сьзлерини ушатды — нек эсе да, Нух кьубулуп, ууакь-ууакь кьюлдю. Кьамасын, чепкенин тешип, эшикден кирген жерде чьуйге такьды.

— Эфенди, акьсуу ичерменг, келтирейимми?

— Кьой, кьыйналма, бусагьатда ол керекли тьуйюлме.

— Лякьларынгь тешип, солурму эдинг?

«Бу тиширыу Нухха керекни аламат терк билип кьояды».

— Ийнан, сууаплыкь табарыкьса.

Хауа, мычьмай, таз, кьумгьан келтирди да, Нухну галошларын, меслерин тешиди. Ол, эфендини аллына чьгюп, жумушакь, сакь узала, аны аякьларын алай жууа эди. Бий, башындан эишге кьарап, тул кьатынны жингиригине дерн жалан, толу билеклерин бла кесини аякьларыны акьсылдымлыкьларын аз-маз эслейди. Чархына кьалай эсе да бир тюрлю хычыуун сезим жайылып, сагьышха кетди. Бусагьатда аны не сагьышландыргьанын, не зат мудахлыкь салгьанын ол билмей эди. Хауагьа жюрек ыразылыгьы, сьймеклигиме огьесе, аз болса да, бюгече сынарыкь, жашаудан юзерик кьууанчы, тынчлыгьымы?

«Бу дунняда адамны, санга баш уруп, аллынгда тобукьланып кьргенден хычыуун, иги не болур?» — деп келди Нухну эсине. Жашауну кьыйматы анда болгьанына, олсуз дунняда тынчлыкь, ырахатлыкь да кьалма-

зына эфендини бир тюрлю гурушхасы жокъду. Биреу жюйюсхан эсе, оноулан, жюзеулен — кётегет. Тюкюрю-гюнго жутаргъа хазырла. Адам улуну асламы борчун, ма мунуча, сылтаусуз биллип турургъа керек эди. — Нух эфенди Хауагъа ыразы кёзден къарады: жууаш, жагъынсыз къунажинчик. Бичен тапдырсаг — ёнгюрдеген окъуна этерик туююлдо. Эфенди эллилени аллайларын бек сюеди. Ёхтемлени, жууапчыланы, анга жолукъгъанда буюкъмагъанланы ол кёрюп болмагъанды, къоркъгъан да аллайладаи этгенди.

Хауа тазны, къумгъашны бир жанына тюртюп, жан жаулукъ излеи турмай, жыйрыкъ этеги бла Нухну аякъларын къургъакъсытды.

Бальшевикле акъылсыз адамла туююлдоле деп келди дагъыда эфендини эсине. Алай аллахха, динге ийнанууларыи, бийге табынууларыи инсанланы жүреклеринден алсала, орнуна не берликдиде? Айтханларыча, тюзлюк, тенгликми? Анга бальшевикле кеслери да ийнанмайдыла. Ол кёпге барлыкъ таурух туююлдо. Дуня тынчлыкъны, ырахатлыкъны тутуругъу, ким не десе да, жахилликди, жюйюсханлыкъ бла кётегетликди. Къазуат керек эсе, жалаи да аны ючюн керекди. Адамла, керти да, аллах, къадар буюрмагъашны алабыз деп, бир бирлерин кесмез ючюн, мурдар болмаз ючюн...

— Эфенди, энди былай тыянып солусаг эди, — деди Хауа, тешек-жастыкъгъа узала.

— Аллах ыразы болсун саига, — деди Нух. Сора, тешини, жууургъан туююне кирди. Тул къатып, булжуй, сауутлагъа узалгъан кибик эте, ундурукъгъа жанламай эди. Эфендини уа танг атхынчы мында сойланып туруп акъылы болуп келмегенди.

— Алтын этегинге башым къурман, башым бу жастыкъгъа жарашырча бир этсенг эди, — деди Нух.

— Тынчаялмаймыса? — Хауа да, сылтау излеи эди да, келли, жастыкъгъа узалды. — Асыры бийик кёреме. — Эфенди олсагъат, сермеп, тиширыуну билегинден тутду. Бийни билеги ууакъ къалтырагъанын тынгылы сезгинчи, кесини да саилары къыйылып, талакъ солууун седейталмай, жүреги чыгъаргъа жетип, ундурукъ къыйырына тыянып къалды.

— Жарлы жанымы бютюн да жарлы этериксе, — деди тул къатып.

— Хоу, харип, хоу, — деди Нух, Хауаны сёзлерин жарты-къурту эшитип.

— Тоба, сенден башха адамны уа неме этип да... — деди тиширму, эфенди узалмаз жерине узалганда.

— Хоу, харип, хоу...

— Дагъыда, сен аллахны суйген кзулу, беш ууахтыдан бирини кзоймагъан...

— Хоу, харип, хоу...

* * *

Кече узуну кезюн кысалмай, Сейит тапгын алай атырды. Сагъышха не бек хорлатып турду эсе да, бир акъылда тохташалмады: эллилерине тагъылып, таулагъа, агъачха къачыпмы кетсин, огъесе, жарлы кибик, жериндеми квалсын. Бир биринден гитче алты сабийи — агъачда, дорбунда не заманга дери кечинсинле. Таш тюбюнде ёлгенден эсе, былайда, арбазында ёлюп квалган игиди. Къадардан, аллах буюргъандан къачып киши кзутулалмагъанды... Сейитни сылтауу кеп эди. Алай аны бек уллу сылтауу арпа сабаны эди. Сабан а, чалгъы, оракъ аудурмазча, квалын, бийик. Сабийлерини кзууанчы, насыбы. Быйыл аланы токъ да, топ да этерик алтын сабан... Сейит аны кзоюп кеталлыкъ туююлдо. Кимге хатасы-хайыры жетгенди, къачарча, Совет властны чыпыны-тыпыры болмады, келгенлеге этеги бла жол сыйпамады, кетгенлеин ызындан таш атмады. Совет власть жер берди да, алды — дау этмеген эди, энди бийле сыйырабыз деселе — аллах буюргъаннга амал жокъду, берир. Жалан да быйылгъы кыйыны тас болмасын ансы, заманында оруп, мирзеучюгюн юйюне жыялгъы эди. Сейит таулагъа, агъачха къачып а... Аны анда, той этип, аллына къарапмы турадыла. Ол «агъына», «кызылына» да керек туююлдо. Душяны биргелерине элтирик сунганла ёрге-энишге чариш этсинле. Сейитни киши бла иши жокъду, аны бла да болмасын. Абыныргъа, сюрюшюрге, тёрге ётерге да суймейди. Кеси аллына турган таш а таш туююлмюдо. Элхуур келсе уа, хунагъа алгъа ёшюн ура болур... Сейит, кесине кёл этдире, чабырларын тизалмай, кеп мычыды: нек эсе да, кёллары квалтырай эдиле. «Сабаным, ай, зауаллы сабаным», — деди дагъыда ол. Анга жерни Аслан, Андрей, Мамаш бийден сыйырып бергенлери да жангыдан эсине тюшдю да, ауур кючсюнюп, башын чайкъады. «Хомухла уа, хорлатыпмы кзойдугъуз». Сейит, экинчи чабырын кнерге унутуп, ауур, тюкю кёлларын энишге

бошлап, ол халде иги кесек заманны турду, сора арбаз-
гъа чыкъды. Тийреде адам кымылдап кѳрмеди: хоншу
арбазланы къалай эсе да бир тюрлю бушуулу шошлукъ
бийлегенди. «Тейри, барысы да къачып а кетмегенди-
ле». Сейит, берлакъ келе келип, хоншусуну хуна башын-
дан арбазына къарады: «Эй, аланла, не чутсуз, шум-
шумалакъ болуп турасыз?!».

Жатма тюбюнден сокъур Хусей бери чыгъып, Сей-
итни аллына келди.

— Жууук бол, — деди ол, «къ» тауушчу тынгылы ай-
талмай. Тауушланы жумушатып, жартыракъ этип сѳ-
лешген Хусейни не заманда да кылыгъыды.

— Сен а къачмаймыса? — деди Сейит.

— Да мен нек качама, коркганда качсынла. Ол
«бальчебиклеге» карс кагып айланганла. Мен а ки-
шни кагына калагымы сукмаганма.

— Жер юлюш чыгъаргъанларында уа аллай хапар
айтмай эдинг, тейри.

— Ёшюнлери жиртип алмаганем, зор-хор бла бер-
ген эдиле да, энди башларына урсунла. Корарыкла, кел-
генлери бла кетгенлери тенг болуп...

— Сабаны иги битип турса, сен да жырлап турлукъ
эдинг да, — деди Сейит, Хусейни сѳзлери жаратмай.

— Жерни игисни сермегенликге уа, «бластха» сен
этгени да кѳрмедик. Алай туююл эсе, нек качмадинг,
аны крти адамлары барысы да качдыла? — деди Ху-
сей.

Сейит, кеси да билмей, къалай эсе да башын эннше
этип ийди. Хоншусуна жууап къайтарыгъа тили айлан-
мады. Бусагъатха дерн ол мен «бластны» крти адамы-
мамы, туююлмеми деп сагъыш этмеген эди, кесин аллай-
гъа санай келмегени да ангылай эди. Болса да, сокъур
Хусейни алай айтып тохтагъаны бек ачыу тийди. Сейит
кѳтлек адамгъа саналмагъанды, игиликни билмеген...
Жангы «бласт а» анга ёмюрюнде киши этмеген игиликни,
огъурлулукъну этгенди. Сора ол аны алдапмы турган-
ды, анга таза жүрек тутмагъанмыды... Сейит, крти бир
улду айыплы иш этип, эллиле уа аны кѳрюп, билип
къойгъанча, хали алай тюрленип, тик тар орам бла
эннше тебиреди. Ол бир тынгылы, жангы хапар билир-
ге термилип бара эди.

Къыркъаууз айда Даутокъ улу Нальчик шахарны тамам алып бошагъаннга санап, узакъ тау эллени да тунчукъдурур къайгъыгъа кирип эди. Аланы тобукъландырмай, къара кюлю этмей, «къызыл бёрюлени» къуйрукъларын ким къысыраллыкъды, ала болгъан къадарда, анга тынчлыкъ, толу бойсунуу да жокъду. Кюн сайын тау элледен адамла агъачлагъа къачып, партизанлыкъ этгенлерин, андан-мындан саркъып, Асланны атлы аскерине къошулгъанларын ол билгенди, алай тыяргъа не амал. Даутокъ улуну бютюн да ачыуландырып, ичин жаңдыргъан Асланны келип оноу, кенгеш юйюн Къайсын деген хоншу элде тохташдыргъаны эди. Аны эски шуёху, тенги. «Дикая дивизияда» экиси да бирге кёп кюлени къуллукъ этгендиле. Даутоков кеси жеңгил, ётгюр адам, Асланны жигитлигин, сабыр акъыллыгъын бек жаратханды, аны тенглигин да ала ючюн излегенди. Энди уа ротмистр эски шуёхун ол шартлары ючюн кёрюп болмайды. Душманынгы иги шартларын эсге алмай, аны бла уруш этерге жарамазын Даутокъ улу билмеген аскерчи туююлду.

Бюкюпледе уа ол штабын Орхудан атлы къабарты элде тохташдырып, хоншу элге — Къайсыннга чабыууллукъ этерге тынгылы хазырлана эди. Къысха заманны ичинде аны ууатмаса, онгуна айланмазын, алгъа тебалмазын ангылайды: бусагъатда «къызыл аскерчилени» бирге ол элде жыйышдыра эдиле, аланы кенгеш юйлери, штаблары да андадыла. Эки элни арасы жалаң да алты къычырымды.

— Шкок сюнгю бла хайт деп узалгъан быланы от жагъаларын окъуна чачар эди. Биз а топла бла да чачалмайбыз. — Даутокъ улу, тюненеги ачыуун унуталмай, бюгюн да хар сёзюн тюрт, хыны айтады. Ротмистр орта бойлу, жукъабет адамды. Гитче, алай огъурсуз, жютю кёзлю... Нек эсе да, тюз да бийчесини къатына келип, «сен да мени башыма палахха къайдан чыкъгъаненг» дегенча, иги кесекге дерн анга къарап турду. Бийче, къоркъгъанмы этди, агъарып, сын къатды. Аны юсюнде окъа бла сырылгъан узун дарий жыйрыгъы, тогъуз ажир багъасы жаулугъу.

— Къор болайым, ачыуланма, кёзюме медрленип тургъанча кёрюнесе, — деди ол. — Сен аланы, шкоксуз къалып къалсанг да, сабалала бла окъуна хорларса...

Бийче — таулу бий Мисакаланы Маскени кызы Даутокъ улуу уа экинчи кыатынды. Ол аны алгъанлы толу жыл болмайды, алай къабартыча сѣлеширге ротмистри кесинден артха къалмайды. Даутокъ улу ухолчу бийчени, ары Аслан бла къонакъгъа келгенлей, тойда кѣрюп, сыйген эди. Бираздан ол дагъыда Ухолгъа келгеннде, къабартылы бийча, аскер башчыча келмеген эди: ол заманда ротмистр «кызылланы» жесири эди — Асланны да жесири. Революциягъа къажар бир атлам да эмтезге деп, Даутокъ улу сѣз берип, жесирликден алай къутулгъанды. Аны ухолчула да биледиле, унутмагънадыла. Энди уа Даутокъ улу Ухолгъа кирирге керекди. Угъай, Ухол битеу тау элледен игиди, кыйматлыды не да ротмистрни хар тыгъырыкъгъа кирип, къонакъ болуп айланыргъа заманы кѣпдю дегенден тыйюлдю. Нек эсе да Даутокъ улу Ухолда кѣрюнюрге ашыкъгъан, термилген да бек этеди: атдан жыгъылгъанын кѣрген эллиле аны тау башына мингенни кѣрсюнле. Ол ары акъ ажирде, сауут-сабасын жылтыратып, кирип барыргъа сюеди. Жаны-тини — жамауат аллында ат юсюнде омакъланган. Санга ыспассызлыкъ жетген кюнде кѣл кенгдиргендени тобукъландыргъандан хычыуун не болур, тобукъланмай а бир кѣрге эдиле... Аланы кѣзлерин ротмистрни махтауу къаматмаса, саууту къаматыр. Анга къор-садагъа болгъанлагъа, ол кечгилик бере биледи, башха гынтды этселе уа не айып: «кызыллагъа» жетгенде, Даутокъ улуу кылычы жютю болуучуду. Сора ротмистрни юй бийчеси Дарина да, сау дуниягъа изми берген шериф эри бла Ухолгъа келип, кесин кѣргюзтюрге бек ыразы эди. Даринаны атасы Маске, бий болса да, элде бийлени араларында намысы, сыйы артыкъ бек жюрюгенледен тыйюл эди. Аны хатасында Дарина селекелик сынай ъсмедими. Капекни кыйматын тутмагъан Зайнафы, Сураты кеслерин андан эсе салахлы кызылагъа, чапкалагъа санап... Ротмистрни кыатыны бютюп да бек Нух эфендини кызына ачыулана эди, анга бек къайнай эди. Энди ол ары жетип, бийчелени да бийчеси болгъанын кѣргюзтюрге, атасына ыспассызлыкъ жетдиргенлеге бурдухла салыргъа ашыгъады... Тохтасынла ухолчула... Алыкъын ала Дарина бийче беш да тау элли жамауатын, сау Къабартыны да бегеуолле этип жюрютгенни кѣрюрле...

Даутокъ улу, Даринаны шуугут сѣзлерине жууап

къайтармай, бир бутун да энишге салындырып, терезе аллында ундурукъгъа тыялды. Ётген-сётген аскерчилерин кёрдю да, нек эсе да, тюенене болгъан иш олсагъат жангыдан эсине тюшдю, ичин ачыу сыйырды... Асланны «хашкенлери» бла сермешде ол бир ротагъа жууукъ адамын тас этгенди. Ротмистр, кесин бош алдамай, бери уллу кюч жыйышдырыргъа керекди. Айхай, хар «ыскындыкны» ояр ючюн анча адамын жойдуруп да къалай барсын. Уруш жолла уа алыкъын тауусулургъа ушамайдыла...

* * *

Черек тарында, тау аууладан келип, къурала тургъан малкъар полкга къошулгъанла барысы да Кескен сууну жагъасында агъачда бла Къайсын элни кесинде жыйыла эдиле. Былайда тынгылы атлы аскер къурап, Черек тарны, Нальчик шахардан Владикавказгъа элтген жолну да душмандан сакъларгъа деп, Асланны борчу алайды. Даутокъ улу Орхуданнга мычымай жетип, аны къолгъа этип къояллыкъды деп кимин эсинде бар эди. Орхудандан айырылгъанланы Нальчикге, башха партизан, аскер къауумлагъа да жоллары кесилип къала эди. Не да этип, ротмистрин ызына къайтарыргъа, бир да болмаса, Орхуданны сыйырыргъа керекди. Къалай бла? Ол соруугъа Аслан бла Хабала тюз жууап излейдиле. Ачыкъ сермешде тынгылы сауутланган душманны хорлап къоймазларын экиси да уста биледиле. Сора алыкъын андан-мындан келип къошулдукъла да кенгде къалып, адам саны, Аслан умут этгенча, терк ёсмейди: хазнамыды тёрт жюз атлы, къабарты партизанланы саны да эки жюзден кёп туююлдю. Бек ышанганлары он биринчи орус аскер эди да, ол бусагъатда Бештау тийрелеринде Деникин бла кюрешдеди, аны бла байламлыкъ да жокъду.

— Биз энди Даутокъ улу сермешни алгъа башларын сакъларгъа керек туююлбюз, — деди Хабала, Аслан айтырын айтын бошады дегенден сора.

Хабала къабарты партизан къауумну аскер башчысыды. Эки жыйырма жылдан атлагъан толу санлы, чырайлы адамды. Башында бийик къара элитир бёркю аны бютюн ёсюмлю, эркин санлы кёргюзтеди. — Тасхачыла билдиргениге кёре, Орхуданда ротмистрин миинге жууукъ солдаты, тёрт тобу, алты да пулемёту бардыла. Солдатлары чыныгъа юйренген солдатла болгъаны уа — артыгъы, — деди дагъыда ол.

— Жапгы аскер, сауут-саба келтиреме десе да, жолу ачыкды: сахар, Барамта, эски Черек, Уллуван да аны кьолундадыла, — деди Аслан мудах, жарсыган ауаз бла. Ол терезе аллында сюелип, Хабала бла Аскер а эски ючаякь стол артында олтурундула. — Кичи командирлени да жыйып, кенгешейик, алай бек алгъа Сергей Кравцовну чакъыр. — деп, комиссар Аскерге къарады. Ол эрлай тышына чыгып кетди да, жарыкь тёрткюл отоучукьда шошлукь тохташып иги кесек турду. Ол шошлукь Асланига, Хабалагъа да ауур кёрюндю. Экиси да бир бирлеринден жашыртын Совет властны, революцияны ишин, халкьны иги умутун ойдуруп а кьоймагъа эдик деген сагышдадыла. Былайдача, революцияны кызыл байрагъы кёп малкьар, къабарты элдеде шуулдамайды. Даутокь улуну аскери Нальчикге киргени байланы, бийлени — властны аягып марагъан жашырын кючлени — арталлы да базыныулу этмей кьоямы эди: ала жер жерледен, сауут кётюрюп, къабартылы бийни тау элlege да жолун тынч этгенлерин Аслан биледи, алай ары да, бери да бёлюнюрге кюч жетмейди. Орус аскерсиз сауут-сабагъа энди юйрене турган адамла мында революцияны кьоруулаялмазлыкьларын комиссар шарт ангылап, аны кьайтырын ашыгып сакълай эди. «Насып болса, ол, деникинчилени республикагъа жолларып кесер да, кьысха заманда бери кьайтыр», — дей эди Аслан. Алай хапарла аны артыкь бек кьууандырмайдыла. Республикада Совет властны кючюн сакълай, ёсдюре, душманны кючюн седиретирге керекди. Нек десенг, Даутокь улуну аскери терк таркьайыркьды: ол кесине адамланы зор-хор бла элтеди ансы, суйюп, ыразылыгъы бла хазна киши бармайды. Сора комиссарны эсине атасы, аясы, Зайнаф тюшдюле. Зайнафны ауурлугъу болгъанын эшитип эди да, жапгыдан жарсыды: башкесле элине кирселе, тиширыууп, эр кишисин да оигдурлукь туйюлдюле. Ким биледи, Аслан бла Хабала бир дивизиондан аслам атлы аскер бла былайда туруп турсала, Черек тарны сакълаялган да этерле, душманны ёрге жибермезле. Алай Совет властны къадары жалаи да бир тарны кьоруулау бла сакъланырыкь туйюлдю. Былайдан кетип къалса, бусагъатда революциягъа керек олду деп окьуна айта эди Аслан кеси кесине. Биригирге керекди, биригип, он биринчи орус аскерге болушлукьгъа барыгъа. Деникин ууатылмай, мында жамауатны кёзю жарымаз...

Аслан, сагъышын бѣлюп, не эсе да бир зат айтыр умутда Хабалагъа бурулгъанлай, сары шинли, тизгивли жаш кири келди, сын туруп, тири саламлашды. Ол эки взводха жууукъ жыяу аскерни башчысыды, алгъын подпоручик эди. Эки взводу да жаралы болуп, ауруп, он биринчи аскерден артха къалгъан солдатладан жыйышдырылгъанды.

«Муну жапына даулукъ этгенча бола болмазмы, кеси да Андрейге не бек ушайды, союп къаплагъанча», — деди Аслан. Сергей Кравцовха къарап, аузундан сѣз чыгъармай бираз турду да, сора олтур деди: айтыры ёретишлей айтып къоярча туююл эди.

III

Экинчи кюнню асхутунда Сергей Кравцовну адамлары, жашыртын келип, Орхудан орманында тохтадыла. Къызыл аскерчилени элден тала айыра эди, уллу ачыкъ тала, суу жагъа уа аны сол жанындады.

Агъачда къанатлыла къозгъала башлагъан эселе да, шошлукъ чачылмагъанды: Кравцов къайсы терекде къаллай чыпчыкъ чууулдагъанын, жырлагъанын ажашмай айырады. Таланы алыкъын ёзен туман басыпды. Анда-мында сюелген гебенлени жалан да белинден ёргелери кѣрюнедиле. Гебенлени жашыргъан туман аскерчилени иги да жашырыр деп келди Кравцовну эсине. Сора ол, белги берип, солдатланы талагъа чыкъма къойду. Эл таба тебиредиле. Асыры къаршы келирге керек туююл эдиле. Былайдан атсакъ окъ сууумай жетер деген жерде тохтап, бауурландыла. Ашыгъышлыкъ, тѣзюмсюзлюк жарамазын хар бири да ангылап, туманны чачылырын сакъладыла. Алай, туман седиреп, кюнню кѣзю терек белине дери кѣтюрюлгенде окъуна, Сергей Кравцов, илишанига алырча, элде солдат-малдат къымылдап кѣрмедиле. Керти, сакълагъанлары, марагъанлары «шауракъ» туююлдо, бек аздап болгъанда, эгетден башларгъа керекдиле. Былайдан къарагъанига межгит, сора андан берлакъда минара да ачыкъдыла. Эртде, кеч болса да, межгит аллы Даутокъ улуну адамларындап къуру болмазын Кравцовлары биледиле.

Орхудан элни тынчлыгъы, шошлугъу артыкъ узакъгъа созулмады: алгъа орта орамда юч атлы эслендиле да, Сергей Кравцов, кѣзюлдюреуюкню кѣтюрюп, мычыды.

атлыладан бири бек къаназир кийинген адам эди. Аскер башчы иш болур. Кичимиди, таматамыды — аны шартлайлмады. Ала, келип, межгитге кирдилеми-кирмедилеми — ызы бла жол къошулгъан жерде биягъы атлыла кёрюндюле. Угъай, была эшта да, къаназир адамы эгетти туююдюле», — деди Кравцов кеси кесине. Ал атлыла межгитге жетип, ахыргъыла да жол къошулгъандан айырылгъанларында, Сергей Кравцов душманы адам саны бир эскадрондан кем болгъанына эс бурду.

— Хасапчыла, — деди къайсы эсе да.

Эскадрон тохтар жеринде тамам тохтады дегенлей, къызыл аскер башчы къолу бла белги бергени бла тенг юч жыйырмагъа жууукъ шок бирден атылдыла, солда, онгда гебен артларындан эки пулемёт да къыстау болдула.

Эскадрон ылхымлыкъгъа хорлатханын, атлыла жел сурген келекелелей, ёрге-энишге жортханларын Сергей Кравцов кёрюп турду. Юч-тёрт ат а, несиз къалгъанлары ючюнню жагъынлы болдула, окъму кюйдюрдю, элден тышына чыгъып, агъач, тала таба да кийиклендиле. Аланы ызларындан бир башхасы да, жаш жюйрюкчюк болур, терилип, нек, къайры баргъанын да билмей, барады. Нёгерлерин жеталмай эди: аягъы ёзенгиде къалып, баштёбен суйрелген, мыллыкъ эсе да, жаралы эсе да, атны лохун ауур этдиреди.

Къалабалыкъ узакъгъа созулмазын билип, Сергей Кравцов кёзюлдюреуюк бла элге бютюн тынгылы къарады. Межгит тийресинде къоркъурча, бусагъатда бек саягъайырча зат эслемеди, сора, нек эсе да, кёзюлдюреуюгюн атла эмиликленип кетген агъач таба айландырды — бош алай, андан, кёзюне биягъы адам суйреп, кеси кесинден юркюп баргъан жахшиник урунду да, тас болду.

Шок, пулемёт таууш тохтап, къызыл аскерчиле шошлукъгъа тамам къулакъ да тикгинчи, Даутокъ улуну солдатлары, Орхуданны онг жанындан чыгъып, тюзюллей талагъа тебиредиле. Душманы жыяу аскер бёлюмю Кравцовха бусагъатда артыкъ къоркъуулу туююл эди: къызылла, аз болсала да, тап, окъ къыйын жетерча жерде бауурланып эдиле, сора гебен, лыппыр артына бугъуп къутулургъа, ачыкъ жер бла келген душманын илишанига алыргъа тап эди. Андан туююл эсе, Сергей Кравцовну адамлары къазакъланы олсагъат

жерге туюредиле. Алай шок атышыу кепге бармады. Аз заманны ичинде, жерни бир жашырын хужанындан ыржы тегюлгенлей, суу жагдадан атлы аскер чыгып кялды. Ол Аслан, Кравцов сакялагъан аскерден улуу эди: баям, Даутокъ улу Орхуданны кызыллагъа берипми кюйдум деп кюркыгъан болур эди. Энди былайда мычыргъа жарарыкъ туююлду — таланы теренне не кьадар терк кетселе — кереклисн олду.

Душман, аякъ туюнде жер юзюлюп баргъанча, элиялай, терк келеди. Аслан жалан да энди Кравцовну адамлары кутулур жерлеринне кутулалмай кьаладыла да, атлы аскер ызындан жетип, малтап кетеди деп кюркьа эди. Ол заманда солдатла керексиз жоюлуп, кесаматлары да туюкге тирик туююлду.

Комиссар, дивизионун юч кьауумгъа бёлюп, кеси бла Хабала таланы эки жапында агъачда сакълайдыла. Аскерни эскадрону уа кылыч сермешни алгъа башларгъа керекди: ол тюз да тала агъачха кюшулгъан жердеди. Аны адамларыны асламы душманны кенгден шок бла атхан болмаса, бетден бетге тубешни, кылыч урмагъандыла. Керти, Аскер жашланы кылыч тутаргъа юйретир ючюн кюймагъанды, алай ат юсюнде, омакъланып, чий чыбыкъланы юздюрген бла кьазауатха кирген тенг туююлду. Элия кьурукъча, жашилленип, жылтырап, башынгы не да бир санынгы юздюрлюк кылыч кетюрюлгенде, кёз аллында ойнагъанда жанынгы кьалай сакълагъын — кьачыпмы, усталыкъ, батырлыкъ бламы? Атлы душмандан кьачхан: «Жет да, кылычынгы этюрюлюгюн бир сына», — деген кибикиди. Аскер аны юсюнден жашлагъа айтыр ючюн кюймагъанды, алай жүреги бек кюркьа эди: кылычладан элгенни, абызырасала, жоюлуп кьаллыкъдыла.

Аскер энтда сёз айтып эскадронну кёллендирирми эдим деген акьылда, артха бурулду, алай кьалып агъачда барысын бирден кёралмады, кёралгъанлары уа кёзлерин анда, талада, кьачып келгенледен бла кьуууп келгенледен айырмадыла. Нек эсе да Ибрагимни бети барысындан да акьды. «Ай, хомух а», — деди Аскер ичинден. Сора Барисбийге кьарады. «Бу кьарыусуз, хузум адамны ёшюн урушха бош жибереме. Сылтау табып, тыяргъа керек эдим», — деп келди командирни кёлюне. Алай жукъ айтмады да, кёзю-кьашы бла «кюркьама» деп билдирди, ышарды.

— Бети кьарады, мен бюгюн кылычымы аузун кьа-

матыр ючюн кьалсам. — Уллу ажирни юсюнде Барисбий бютюн гитче кёрюнеди.

— Мен да бек кьоркьама, ол келгенлени фотку этип кьоймагъа эдинг деп, — деди кьайсы эсе да.

— Сени уа, харип, шанкьуртну чартлатханлай, чартлатырла...

— Шанкьуртну билмейме, алай ат юсюнден угуслай тюшерсе, — деди башхасы.

— Аны уа бош айтасыз, кылыч жетсе, базыкь, ичге боюн деп айырмаз, — деди Барисбий, анга ёлюм тежегенлерине ичинден ырыслап.

Къаспот Аскерни тюз кьатында эди.

— Сакъ бол, жаш, менден узакъ кетме. — Бу сёзлени Аскер кьарындашына, киши эшитмезча, шош айтды, алай нек айтханын а билмеди.

Къаспот жууап кьайтармады. Ол, ёмюрюнде кылычны кьолуна биринчи алгъанча, аны женгиллигине сейирсинип, жарсыды. «Боза кьалакь бла муцу не башхалыгъы барды. Быллай хутдур ишленген зат бла эр киши урушха кьалай кирсин.

Ол, Азреталийни, нартланы кылычларыны юсюнден кёп таурух эшитип эди да, бусагъатда ийнанмай, «Мындан кьама окьуна мажал болур», — деп, кесин булжуга, жюреги башха кюпледен эсе кьыстаууракъ ургъанын билдирмез муратда, кылычына асыры кёп, тыпгылы кьарай турады. Алай жаш, анга кьарай эсе да, кёрген а Сергей Кравцовну солдатларын эте эди.

Душман жетип бир сермесе, аладан не кьаллыкьды, сора кьарындашы не сакълайды, бу жашланы башлары бла нек ойшайды? Аскер мёхеллик, уллу кёллюлюк этген сунуп, Къаспотну ачууланырыгъы келди, жукъ айтмады. Алай тёзер онг да жокъ эди.

— Юйюнг кьурлукъ, жетдиле! — деп муштухул сёлешди ол.

— Сабыр бол, жетмегендиле...

— Кьалай жетмегендиле?! — деп кычырды дагъыда Къаспот.

Душман аскерни аллына ычхыниган юч-тёрт атлы, суу жагъагъа кьутулур умутда баргъан «кьызылланы» бир кьауумуну ызларындан кьысха тюшюп, кьарап кьарагъынчы кылычлары бла керилдиле. Солдатладан бири, кьалай эсе да, онг кьолунда шкогун бийикге кётюрюп, сора артха чартлатып ийди да, жер, тартып, жутуп кьойгъанча, думп болду. Къаспот кьалгъанланы

да эслеялмады: «Баям, суу жагъагъа секиришдиле», — деди ичинден. Анда берлакъда башха атлы дагъыда нёгерлеринден артхаракъ созулгъан кызыл аскерчини жетип, сермерге хазырланды, алай кылычын силдеме-ди: солдат гебен артына секирди. Атлы тынч жояр душманны кыюп кетерге кёзю кыймай, аны бир гебенден экинчисине, ючюнчюсине сюрюп башлады. Къаспот ангылагъандан, атлыны кылычы кычып баргъанны узакъ жиберлик туюл эди, алай ол, онглулугъу эсиртген адам, безирерге сую болур эди. Бу кезнуде, кыыстау кетип, кытулуп баргъан кызылладан кыйсы эсе да душманны безирегенин, эсиргенин тёкгенин, нёгерини уа амалсызлыгъынмы кёрдю, тохтап, юсуне уруп келгенле-ни атмай, анда ол «безирегенин» марап атды. Сора илишаны, тапсыз кысылгъан тойбайлай, ат юсунден бир жанына салынганын эслеп, шкогун анга кылыч кётюрюп, сызылып келгениге бурду. Къаспот, жашны эрлигине сейрсинип, таныргъа кюрешди эсе да, ол Сергей Кравцовду деп билалмады. Аны Аслап таныгъан эди.

Кравцов бла анга кылыч кётюрген атлыны аралары бек кысха эди, алай жаш шкогун эки кере да тартыргъа жетишди. Окъ атха ишми тийди, нек эсе да ол, жухун жерге уруп, баш тёбен болду да, юсундеги, чулгъанып, командирни кыатында тийди. Тюз да бу кезнуде башхасы, жетип кылып, аямаздан сермеди — уралмады. Атын Кравцовну тегерегине тепсетип, дагъыда бир талай керилди, алай кылычы сюнгюню, шкок быргъыны кыурч таууш этдирип кыала эди. Кызыл аскерчи жунчур адамгъа ушамай эди. Ат юсундеги Кравцовну тири кёзлерин, жукъа бетин кере эди. Гузабалыкъ, жазыксыныу, тилемеклик да жокъ. «Кызылны» кыамай билмегени душманны бютюн бек алындырды, сагъайтды. Не аз да кёз ачдыргъанлай, бу «большевик» шкокну сампалын тартыргъа боллукъду. Ол кыоркыуу ичине тюшюп, атлы, картузу да бир жанына кетип, балта бла отун жаргъанлай, кыыстау-кыыстау, арамсыз-кыарамсыз керилди, сермеп башлады. Кравцовну шкогуида окъ болса — не жарсыу, аны саууту жалап да сюнгюдю. Душман атлыла, деменгиле кыанатлылача, онгда, солда да учуп-учуп озадыла. Кравцов аланы сан этмей эди да, кёрмей эди. Сан этип, кыоркыуп, сагъайса, бойнуна кылыч терк жетер.

Энди ким кимден кесин кыоруулагъаны белгисиз окъунады: Кравцов кыарап кыарагъынчы, атны бир жа-

нындан башха жапына ётуп, дагыда сауурсуна жууукълашды. Сора, алгъа сызылып, сюнгию онг къабыргъасына жетдирди — жетдирдими, огъесе алаймы сунду — билалмады: ат чынгайып кетгени бла тенг, бойну жиялай болуп, арт туякълары жер къаздыра, къысха бурулду.

Душман — кёзлери кюл бетли, ачыу къурушдургъан жыякъла — ёзенгиледе ёрге туруп, къылычыи бийикде жылтыратды да, ызындан салынды. Ауурлугъун эниште асыры бегирекми бошлап ийди — ол, экинчи жерине орналып, экинчи керилрге, Сергей, къалай болгъанын кеси да тыгъылы эскералмады, биягъы атны сауурсуну таба секирип, онг билегини кючу бла сюнгию атдагъыны къолтукъ тюбюне урду. Ол такъыйкъада атлы жашны дагыда сермеди, алай къылыч жетерине жетмеди, Кравцов а, сюнгию тюртуп, ол этге тынч киргенин сездн.

Энди ёмюрюнде къолуна къылыч алмазлыкъ, къан тёмезлик адамны алып, аскер бла къатыш, къайры барыры да билмей къачхан атны ызындан къарап, къызыл командир аз мычыды. Ол алыкъын къолтукъ тюбю сюнгию тешген душманы жыгъылгъанын кёралмагъан эди — окъму, къылычмы тийди — нек эсе да, борбайлары тутмай, жыгъылып башлады. Жыгъылып бара: «Къылычым болса эди, къылычым болса эди», — деп жарсыды. Тап-таза кёкге аралып, жерни гюрюлдегенин, атла кишнегенин жарты-къурту эшитди.

* * *

Алгъа бирсиледен артха къалмайым деп, Ибрагим, жюгенин бошлай, алай келе эди. Ол кимден къоркъакъды, тейри, тамам, биреу отха киралса, Ибрагим, кирген да этип, чыкъгъан да этер...

Аскер бла Къаспотну ызларындан жаш къысха тюшерге кюрешди. Эки къарындаш эскадронну бек аллында бара эдиле — алашаны учхан къушлай, атлары къарын тюплери бла къауданы сылай, желде къуйрукълары артха созулуп, Ибрагим, Къаспотну кенг жауурунларын жангыдан эслец, сукъланган окъуна этди. Аллайлагъа къылыч уруш неди, душман аскерин ичине, къой сюрюню ичине киргенлей, кирип кетсе да, не ыспасым. Ёлмезлигин, бичакъ кесмезлигин биледи. Бу кесин алгъа нек атады ансы... Жаш кёз къыйырын Барисбийге да жетдиреди. Ол тюз да апы жапындады, ёзенги

ёзенгиге тие.... Уллу къара къолан ажирни сары жалкъасы толкъун къайырылып, Барисбийни онг бутуна тегюлюп, геген теигли жокъду, душман мынга кылыч силден да кюрешмез... Алай Ибрагим, нек эсе да, кёл басып, Аскер бла Къаспотну эшклеп, алача атыны жалкъасына ийилди, кылычын ойнатды. Аузун асыры кергенден жыякъларып иш да къурушдуруп кычырды: «Эге-гей!». Ол сёз кючленип къатланды, жер бла, кёк бла учуп, атлы аскерни иги кесек ашырды. Артда Ибрагимни къулакълары жукъ эшитмей, тыгъым-тыкъма болуп, бир ауукъ заманы турдула.

Жашла уа, Ухолдан, Каспортудан, Алмалыдан энген жашла, чариште баргъанлай, кыстау. Нек? Алда кылыч сермеш, ёлюм. Бусагъат, бусагъат жетедиле. Бусагъат къайсыбызны эсе да башы, жарылгъан харбызлай, кызарыр, къайсыбызны бутубуз, кълубуз алгъа ююлюп, къауданы чыгъында жууунур.

Ибрагимни аты, башхалагъа эришип, теркден терк бара эди. Жашха аны жюйрюкюлюю неге керекди, ол анга чырт да къатылмайды, жюгенин аз-аз, жашыртын артхаракъ окъуна тартып кередн. Алай аты, къатаууз зат эди да, ауузлукъну къабып, жыйы ызлагъан итлей, башын энишге тутуп, Ибрагимге онг бермейди. Алгъа ёшюн уруп баргъандан а не кыймат, кесинген озгъургъа жолугъуп кълсанг, кылычынгы кызыартхынчы кёзлеринг кёкте аралырла. Ибрагимчала уа ёлюрге керек туйюлдюле, анычала бир-эки дерге табылмайдыла. Ма бусагъатда жигитлени, ёлюрге, ёлтюрюрге да баргъанланы ичинде андан сора китап окъуй билген ким барды? — Киши жокъду, жангыз да ол кесиди. Башхаланы къллары темир, таш тутаргъа юйренгенликге, Ибрагим кълларын китапха, кълламгъа юйретгенди. Тюенене назмуларына бек суююп тынгылай эдиле, бююп а унутхандыла, бизни назмучуларыбыз, окъуулуларыбыз жокъду, сен ёлюмден артхаракъ тур деп киши айталмады. Бир кълаумла кылычлары бла этерикни, тейри, ол назмулары бла эте келгенди. Энди уа аяулу аяусуз болуп кълды...

Ибрагим, жан жанына кёз жетдирип, жашлагъа ачуланиган окъуна этди. Ол бююп да тюбюнде атына бек ачуланды — кесин тыйдырмай, къллары сызылып барады. Кылычы бла аны эки къллакъ ортасындан уруп кълорыгъы келди. Алай терк бир амал, мадар, бир сылтау: урушха ызындан келгенле кирсинле, ол аладан

сора кирирге нек жарамайды. Тохташып, айылларын да кыатыракъ тартыргъа да керекди, сермеш башлаиса, аланы тарта туругъа жарамаз деп келди Ибрагимни эсине. Сора быллай жерде назму, иги сёз да бек жарайды, къазауатха кирип баргъанланы ол кёллендирмесе, ким кёллендирсин.

Ибрагим, аякъларын ёзенгилеге иги тиреп, жүгенни арсарсыз артха тартды: ат тохташып, бойунун сир кыатдырып, жеринде тепседи. Жаш, кылычын бийикге кётюргенлей, ойната, тюенене тизген назмусун эсине тюшюрюп, кычыралгъаны чакълы бир кычырды:

Бизге берилген эркинликни
Энди бизден киши сыйралмаз.
Ма биз — кызыл таулуланы
Бир душман хорламаз.

Ибрагимни тохташханын, къалгъанын да киши сан этмедди, къуушуп озгъан жашланы ызларындан атын тёрткюллетди:

Эй, таулула, къабартылыла, —
Биз — кып-кызыл жашла —
Къурч кылычла алгъанбыз къолгъа,
Душманны кырайыкъ онгдан — солгъа.

Алай Ибрагимни ауазын эшитир амал жокъ эди: эки жанындан да келген эки атлы аскер бирге къошулдула да, ат кишнеген, кылыч ургъан таууш тийрени титиретди. Ким кимни онглагъанын, ким башда, тюпде — Ибрагимни апдан ангылагъаны болмады. Анга жууукъда ат жыгъылып, тыпырдай, тюбюнден а акъладан биреу чыгъалмай кюрешгенин, сора тюз да алайда ухолчу жаш ат юсюнден чулгъанып тюшгенин ол эследи.

Къаспот кызыулулугъу бла озуп бара, жан жанында бир-эки къазакъны сермедди, аны да сермедиле. Алай хатасыз, къалай эсе да къап тегюле тургъан гюренден тышына чартлап кетип, сора, атын кысха артха буруп келе, Барисбийни къара къолан ажирине кёзю илинди. Ол кишнеп, Къаспот кишнегенин эшиталмады, бир жанына чыкъды да, тёрткюллеп, ачыкъ жерни къачды. Несиз къалып, нерлери салынган атла кеп эдиле, алай Къаспот жалан да къара къолан ажирни кёрюп, абызырады. Барисбий, къайдады Барисбий, анасыны жангыды, къарыусузубуз? Ёлдюмю огъесе жаралы болуп, туякъ тюплериндемиди? Къаспотну тамагъы бууулуп, Барис-

бий былайда жыгъылгъанды деген жерине ёшюн урду. Ол кезнуде, жаш толу эс жыймагъан эди, атыны гумхоту башха аты гумхотуна тирелип къалып, сора эки ат да ал аякъларын ёрге сызып, шиш тургъанлары бла тенг Къаспот кёкде кылыч эследи. Къан жугъу кылыч, кып-кызыл. Жаш анга керилген мазаллы адам болгъанын, жапдырылгъан кёзлерин, кыйыгына кетген аузун да эследи. Дагъыда Барисбийни союп кыйгъан буму болур, аны да союп, менидамы ёлтюрюп кыюды деген сезим кыбынып, ёчюлдю. Къаспот кылыч аузундан къутулама-къалама деп сагъыш этмеди — жан алмай, жан бермез, тенг силденген кылычла бир бирлеринден артха къалыргъа неге керекдиле. Алай бичакъла толу тюбешгинчи, душманы аты бир жанлыракъ секирди да, Къаспот дагъыда сермеди: кылыч, «мазаллы адамны» сол имбашындан тийип, энишге ётюр кетди. Жаш былай болду деп билалмады. Алгъа: «Биягъы уралмай къалдым ушайды», — деп окъуна келди кёлюне. Алай ол зат кёлюне келир-келмез, акъ аскерчин бел бауу атылгъанын, имбашындан белине дери тартылгъан къаралдымылы ызыкъ жайылып баргъанын кёрюп кыюп, къарамын бурду. «Адам дегенинг — эски чалылай, бичакъ тийсе печик терк оюлады, — деди ол кеси кесине. — Бичакъ аузунда, тауукъ балалай, пура агъачлай, жау чиракълай, тынч кесиледи».

Къаспот тегерегинде — душман, шуёх кыайсы — хазна жукъ кёрмей, атын алгъа уруп кетди да, тебелешген-ёрелешген кыауумгъа жетип къалды. Аны кёзюне нек эсе да, Аскерни, башха юч-тёрт ухолчу жашны да акъла онглары алып, ырбынга кысып тургъанча кёрюнген эди. Угъай, былайда Аскер жокъду. Къаспотну кыарамы инчге кыара мыйыкылыны кыарамы бла тюбешди: кёзню кыакъгъан тенгли бир заманига эсине кёп тюрлю зат келди. Сёзсюз, ол аны кыайда эсе да кёре тургъанды, таныйды, танышдыла, кыонакъбайларыны жашыды, тюбюнде: нартых алып келе, Орхуанда кыонакъбайда къалычу эдиле, хорунжий кыачан болду, кыалай болду, туз гыржын... Атын эсине тюшюралмады. Тиймесе — тиймез, кеси да назикди, нек тиеди, душманла ангамы тыянып къалгъандыла, башхасын тапмаймыды... Къаспот «кыарамыйыкъ» бла тенгешди, алай сермерге умут этмеди, сермемеди, ёрелешмей, озуп бара, озуп а кылыч ойшагъан, окъла сызгъыргъан жер такыр болады, хорунжий ызындан кылычын кётюрсенин кыалай эсе да

сезиш, билип кьоюп, аны кылычын кылычы бла артха кыайтарды. Ол артха кыайтып кьалмады — кьолундан ычхынып, жерге тюшдю. Алай хорунжийни гынтдысы таиг эди: кьармашып, хампурасына жабышды. «Къаспотдан ажал тилей эсенг», — жаш, атып алгъа секиртип, артыкъ бек керилмей, «къарамыйыкъны» башын тутдуруп урду: бичакъ учхараракъ ишми тийди, олсагъат хорунжийни сол жаны, жыягъы, кьулагъы кьатыш, энишге оюлуп, кызыл шаугют болуп кьалгъанын кьргени бла теиг ачы кычырыгъын да Къаспот эшитди. «Къарамыйыкъ», тюз да аны кезюне аралып, бичакъдан кьалгъан аууз жартысы бла кычыра эди. Къаспот жашагъан ёмюрюнде не мал, не адам алай ачы кычырып эшитмегенди.

Угъай, бу асыры кюйсюзлюкдю — адамны туурагъан, малны сойгъанлай, адамны сойгъан, ёлюп кьалса — насыбы, экисини да насыбы. Ёлмесе уа, гюняхы Къаспотну онгдурмаз... Хау, гюнях, гюнях деп да барды, унутургъа жарамангъан. Ол да кьой кютген болур, жер сюрюп, жерге урлукъ атхан болур, от жагъада олтуруп, анасыны, энди жарлы анасыны кезюне кьарагъан болур... Мен аны таний эдим, атасын да, анасын да. Мени атам алада туз гыржын... Гитчелигинде, тобугъуна олтуртуп, башын сылагъан эсе уа... Къаспот, кылыч урушдан кьалай чыкыгъанын, кыайры баргъанын, нек баргъанын билмей, кьачып бара эди.

— Ай, аман парий, кьачма! — деген ауаз аны ызындан жетди.

Кимди бу селешген? Аскерми? Ауаз аны ауазына да бек ушады.

«Мен кьачыпмы барама да?! — деп келди Къаспотну эсине.

— Артха кыайт дейме да!

Аскер мени кыайры чакырады, нек ачууланып селешди? Къарындашымы кьоюп, башымымы алып барама, къарындашымы, эллилерими, къарындашымы...

Къаспот, эс жыйып, жангыдан таланы уруш дауурун, туякъ тауушла эшитди. Сора жаш, атып артха кысыха бурду да, аны ызындан тюшюп, сюрюп келген эки кьазакъ аскерчини кьрдю. Къаспот, атыны чабышын бютюн кыыстауландырып, юслерине айланды: сагышха заман жокъ эди. Экиси да эки жанындан алыргъа, онгдан-солдан кирип, жунчутуп, ёлтюрюрге — душманланы умутлары алай болгъанын Къаспот ангылагъан эди.

«Угъай, къачып бара тургъанлай ызындан жетип туура-
гъандыла», — деп айтдырмаз.

— Ну, держись, туземец! — алай къычыргъан алгъа-
ракъ ычхынып келе эди. «Туземец» деген сёздөн Къас-
потну хапары болмай, бу затны айтады деп сагъыш да
этгинчи, жетип къалып, къылычын силдеялгъаны къадар
бир силдеди. Былайда душман башына палахны кеси
этип къойгъан эди: къоркъмай, абызырамай, «туземец-
ни», окъча, юсюне атылып келгени жауну абызыратып,
масхабын бузгъан болур эди. Нек эсе да, къылыч бла
сермер орнуна, тёммегин энишге салындырып, атыны
онг жанында букъду. Асыры эртде букъду: Къаспот,
душманны кёрмей къалгъанлыкыгъа, алданып, керек-
сизге озмады, кётюрюп, кюч берип келген къылычны
атны башынамы, бойнунамыды да жолукъдуруп жибер-
ди. Жютю имбашлары, жауурун къалакъларына жа-
бышхан мылы кёлеги... Къарыусуз, инчге бойнун къоруу-
лар онгү жокъ... «Жаш адам болур, харип, — деп келди
Къаспотну кёлуне, — асыры жаш адамчыкъ...» Ат жал-
къасына къапланып, жабышып, артха къарады: къап-
сыз, жугъурбет, жашбет. Кюйсюзге ушамады. Къылыч
алындыргъан жанын къолуна алып баргъан, ма буса-
гъатда жан сакълар ючюн ёмюрюнде къолуна сауут
алмазгъа сёз берир эди... Алай ким биледи, ким биледи.
Къаспотну, андан сёз алып, жан берирге эркинлиги
жокъ. Къарыусуз, инчгебоюн, жумушакъдан бла асыры
жукъдадан чюйре болуп тургъан сары чач — аны къоруу-
лар, бичакъдан сакълар онг да жокъ, жокъ...

«Къылыч женгилди деп бош айта эдим, — деди Къас-
пот кеси кесине. — Угъай, женгил туююлдю. Ауурду, бек
ауур, андан ауур зат болмагъанча, алай. Адамны бойну
уа неди, жазыкъ адамны... Керти да жау чыракълай,
чалгъы аузуна тюшген кырдык чёплей...

Къауум-къауум болуп, анда-мында тёбелешгенлеге
келе, атыны да жортууун селейтмей, жаш къарамы бла
къарындашын изледи: саумуду огъесе шауму болуп
къалды. Кёрдю. Бёркюн къалайда эсе да тюшюргенди,
Аскер башын мындан алда жюлютген эди да, акъсыл-
дымды. Къаспот, аны эслеп, жюреги ырахатланды. «Та-
матам ёртенин ортасында, мен а кыйырда жубана», —
деп, кеси кесине урушду да, сора аны таба къууулду.
Ол, Даутокъ улууну жапгы эскадронуну аллына онгдан,
солдан да Хабаланы бла Аслааны атлы аскерлери чы-
гъып, аны ортагъа алгъанларын кёрмедди.

Кюнню кёзю, кылыч уруша бийикден кьараргъа ашыкыгъанлай, таула, агъач башларына терк ёрлей, тохтап кьалгъанча, Къаспотха алай кёрюндю. Не заманда, кьалай ёрлегенин эслемеген эди. Энди уа аны жумушакъ жылыуу, таланы сары шошлугъу Къаспотну саулайын бийлеп, ёлмей кьалгъанына жангыдан кьууандырды. Бусагъатда былайлада киши кьан тёкмейди, душманны да кьалгъан-кьулгъаны артха кьачханды — бюгюн ол ёшюн урамыды, урмаймыды — жашны андан хапары жокъду. Алай бусагъатда былайда шошду, кюн жылыды. Таланы малтанган кьауданы, чачылгъан, жарты оюлгъан гебенлери, таланы кьуршалап, саргъалгъан, кызылланган агъач — хар зат бюгюнча ариу болуп ол кёрмегенди. Арлакъда ичи пураланиган кьарт кертме терек да аны жюрегинде Къаспот иги ангыламагъан сезим кьозгъады. Энди ол хазна жашилленмез, чакъмаз огъесе чакъгъан, жашнагъан да этип, кёгетин кёплеге татдырдымы. Жерден, кюнню жылыуундан, жарыгындан айырылмагъан жерге терк бармаз — аны жаны бек. Туугъан жерими желлерине, жауунларына, кьарына да ачыкъ терек, Черекни шууулдагъанына ненча жылны тынгылай келдинг, кёкиню бийигинде учуп баргъан зурнукланы ненча кере кёрдюнг — санга берилген кьадар адамгъа берилмедн: жашауу, чапыракъ акъгъанлай, терк юзюлюп кьалады. Кёресе, кёкге аралып, гебен тюплеринде буштукъ болуп, сойланып, бутсуз, кьолсуз болуп, ат туякъла кьаралтып, жерге малтанып, кьауданы кьучакълап, кьолларын кьаудандан толтуруп жатханланы. Бу талагъа кюн жылыуун ненча жылны тёгюп келгенди, бюгюн а адамны жылы кьаны тёгюлгенин кёрдюнг, мында кьуру да оракъ, чалгъы, жылтырап, ойнай эди — бюгюн суукъ кылычла жылтырадыла, ойнадыла — кьаудан, гебенле да керахат. Адамланы барысына да берилип, буюрулуп чакъгъан, жашнагъан терек, бюгюн ненча адамсыз кьалдың — терекледен эсе адамла кёп кьырылгъан дуня! Барыбызгъа да жашнагъан терекле, жашилленген кырдыкла, жауунла, эртденлик чыкъда жууунган ташла, бийикде агъаргъан таула, сизге кьарап кьууанырыкъ, ырахатланырыкъ бюгюн кёп кёз жабылып кьалды.

Гюртю, тукъузгю да былай ариу кьызаргъанын, кьайылланы омакъ сюзюлгенлерин эндиге дери кёрмегенча,

билмегенча, Къаспот алагъа иги кесек къарап турду. Сора тюз къатында, гебен ауанасында, ёлюк эслеп, кеси кесине сейирсинди. Ёлюклени жыяргъа, асырагъа болушмагъанына, жашла анга не айта болурла. Жаралылары кётюрюп, ёлюклени сал этип, Къаспотну къаты бла, тала бла, суу жагъа бла аскерчи негерлери ёрге-ёрге озадыла. Ол а, жерини чапырагына, кырдыгына да, суууна, агъачына да, ма бу кюн жылыугъа, таланы сарылыгына да термилип туруп, тансыгын бюгюн алып къоярыкъча, алай шош атлайды, атлайды да, сюеледи.

Къаспот, келе келип, таланы эркининде гюлле кёрюп, тохтады. «Былайгъа ат туягъы жетмей къалай къалгъанды?» — деди ол бек алгъа. Сора жылпы бу заманында назик хансланы къурумай сакъланганларына сейирсинди. Энишге ийилип, бирин юздю. Жашны кенг, берчли къол аязында ол, къурмач бюртюклеј агъарды. Башхаларында юзмеди. Кёлек туймеден улуу болмагъан, жашил, сары, къызыл гюлле шош къалтырай сюзюледиле. Заманы зорлугъу жетгенле да, алыкъын жашаудан умутлары юзмей, ёлюп, гунч болуп кетерге суймей, жылыугъа сагъайыпдыла — хуериленип, къауданланып, алай бояуларып, ариулыкъларын тас этмей.

«Негер жашларымдан анчасы къара жерге кирлик кюн керексиз жубаныргъа нек къалдым? — деди Къаспот кеси кесине. — Огъесе къууанчым ичине сыйынмаймыды? Къууанчмыды, жарсыумуду? Жашауум юзюлмеди, энтда кёкге, жерими бу къалын агъачына, назик хансларына къарарыкъма деп къууана болурма».

Ёлюм къылычы богъурдагъынгы марагъынчы дуния жарыгына ким шукур эте болур, кёзлери жумулуп башлагъынчы кёкде акъ булутлагъа, учуп баргъан къанатлылагъа, жерде мылы ташха, чапыракъ акъгъанына да ким термиле болур...

Кеси ёлтюрген хорунжийни мыллыгына тюбеп къалып, Къаспот тохтады. Хорунжий атдан жыгъылгъан жеринде ёлмегенди — сюркелип бара тургъанлай жаны чыкъгъанды. Суу жагъагъа жетерге умутму эте болур эди: ауур жаралыла суугъа бек термиледиле. Огъесе жанын туякъ тюплеринден къачыргъанлыгъымы эди?

Арлакъда уа бир къызыл аскерчи, лыппыр юсюне аууп, аны къучагына сыйындырып кётюре тургъанлай къалкъып къалгъанча. «Харип, къайсы элден болур?» — Танып, былайды деп айтырча, бетин кёралмады, бар-

макълары биченнге терен кирип, анда гыжы болуп къалгъанларын а эследи. Башха ухолчу жаш а, гебен тюбюнде кёкге аралып, келе келип, гебени ауанасында сыртындан тюшюп къалгъанлай. Бичен, кырдык ийисге тынгылай, кёкню бийиклигине, булутланы шошлукъларына сукъланып жатхацлай. Алай энди анга бийик кёк, чий кырдык да жокъ. Уруш нени да башын кеседи — аны жолун киши кесалмай къалды. Энди мында, бу кырдыклы талада, кишенленген атла, жокку болуп, танг аласы чыкъда шош кишнерлеми, аналарыны кызгъан желинлерине термилли, бузоула чабышмазла — мал къанны суймейди, бу тийрени къалын агъачларында къошла къуралып, мал терк аякълаираз, ач бёрюле кёпге дери улуп турурла. Уруш хар нени да башын кеседи — аны жолун киши кесалмай къалды. Адам урушну суймейди, урушха чыкъгъанда уа, сырт сыртлада, тау бетледе агъачла, сауутланып тебирегенлей, алай кёп. «Барыбызны да бирикдирирге деп берилген дуния жарыгъы ташланы, терек чукуйланы, жерни чунгур-мунгурун да, тауну башындагъын, тюбюндегин да жаратхан инсанланы жүреклерине жол табалмаймыды, — деп келди Қъаспотну эсине. — Огъесе хар инсанны жүрюген жолу, жүреги да къарангымыды? Қъарангы жолла, жолчукъла бла жүрюгенле бир бирлерин билалмай, кёралмай. Огъесе адамгъа узун, къысха жол берилген эсе да, аллындан ахырына дери къаннга боялыпмы берилген болур. Алгъа барысына да бирча буюрулуп берилген дуния жарыгъы — аны бир бирлеринден сыйыра жашау этмеселе, ол ёчюлюп ишми къаллыкъ болур? Алай адам, хоншусуну жарыгъын сыйырса да, экеуленни орнуна жашамайды да. Барыны да сылтауу, эшта да, жүрек къарангылыкъды. Аллах берген жарыкъ жерни жети къатысына ётеди дейдиле, жүрекле жарымагъанлары сейир туююлмюдю? Огъесе, кече-кюн бир бирлерин алышындыра келгенлерича, жарыкълыкъны къарангылыкъ алышындырмаса, жашау тохтапмы къаллыкъды? Қъуранда алай айтылады. Ол угъай эсенг, къарангылыкъ жарыкълыкъны бир кесек онгламаса, дунияда тынчлыкъ болдукъ туююлдю — Нух эфендини сёзлери. Аллах адам улуна кёкде кюнню, айны, хар инсаннга жулдуз, жетегейлени бергенди, алай жүреке, жерде да къарангылыкъны чачып къояргъа андан буюрмагъанды. Чачып къойса, адам, жарыкълыкъдан да терк эригир да, эсирик болур дейди къуран. Сора адамы ачитма, ёлтюрме,

къарыусузгъа жан аурут дегени бла ол къалай келишеди. Адам адамны ачитмаз ючюн, уруш от къабынмаз ючюн онгда, солда да, тюпде, башда да жарыкълыкълар болургъа керек туюлюмю?

«Угъай, жүрекде къарангылыкълар чачылсын, жолла жарыгъанлай турсунла», — деди кеси кесине Къаспот. Жолланы, тау тарланы, къырланы, къолланы ай, кюн, жулдузла да жарытып туралмай эселе, ала эталмагъанны, ким биледи, бу уруш этерми... Битеу урушланы башларын кесерик бу урушубуз болсун. Тейри эшигини ачылгъаны бла жабылгъаны тенгди. Тилек бла ачылмагъан тейри эшигин къылычла бла ачайыкъ — андан нюр, жарыкъ ургъанлай турсун, — деп. Ма мени къылычым гумух болмасын, къамамасын, тейри эшигин ачарыкъ минг-минг къылычладан бири мени... Гюллерим къуруп, терегим ёлгюнчю, жулдузум кёмулгюнчю, къолумдан тюшмез къылычым...

IV

Асланны адамлары жаралыланы, жоюлгъанланы да таладан тышына чыгъарып, тизилип, эс жыяргъа, бир бири ызындан юч-тёрт кере топ атылды. Агъачдагъыла не болгъанын тынгылы ангылагъынчы дагъыда атылды да, тийре биягъы шошайды. Баям, душман топларын илишанинга тюзете эди, тапханмы сунду, нек эсе да окъла Къайсын-Анзорово эл таба къадалып сызгъырышдыла. Келип-келип, бири — къыйыр юйню бахчасында, башхасы уа — андан арлакъда, узун ат халжарны хунасына тийип, чачылдыла. Алай, насыпха, не мал, не адам ачымады.

Даутокъ улу атлы аскерни жангыртып, алты топ, сегиз да пулемёт бла Къайсын-Анзорово элге ёшюн ургъаны бошдан туюлюмю: къызылла аллай кючге хазна баз болмазлыкъларын ол биле эди. Керексиз тарт-созлукълар этип адам къорарын не эл ачырын суймей, Аслан жашланы жолгъа атландырды. Ол, душманны уллу кючюнден къоркъуп, жанларын сакълар ючюн деп да, жер алышындармай эди: анга келген буйрукъларгъа кёре, малкъар полкнуну къурааргъа Кёндеден эл тапха санала эди, ары жетерге керекди. Бусагъатда уа къызыл аскерчилени, партизанланы жоллары агъач ичи бла тюзюнлей Нальчик башынады.

Даутокъ улуну аскер къаууму, тар къол бла ёрге айлашып, иги кесек жол къоратханды, алай жол эки тенг да этилмегенди. «Къайдан башыма палахха терилдим»,— деди ротмистр, Ухолгъа атланганына нек эсе да сокъурана башлап. Кюп кеч эди. Къарангы болгъунчу жетер жерлерине жетмеселе, ким биледи бу огъурсуз жерлени, бу аман адамланы. Таш тубюнде жилинны кюндюз окъуна не хазна эслегин. Гёзетге жортдургъан атлыларындан да хапар жокъду. Огъесе ала палахха жолугъуп къалып, энди аны кесин да палах марапмы турады? Алтын аякъдан суу ичеме деп, алты кесек болмагъа эди.

Ротмистр, аман къууум этгенине олсагъат сокъуранып, жарсыды. Даутокъ улу къоркъакъ, мёхелчи аскерчиге савала келмегенди. Тели батырлыкъдан да керн туйюл эди да, бнягъы базынуулугъуна хорлатды. Асланын хашкенлерини чаш-тюк этгенден сора, ротмистрини жютю къылычындан къоркъмай аманчабырла анга сауут къалай кётюрюрге деди. Даутокъ улу кесин кесине кемсиз ыразы болду, жигитлиги, жютюлюгю да жангыдан эсине тюшдю. Сора адежге алынып келген акъ атына къарады: ротмистр бусагъатда башхасына минип эди, кесини акъ жюйрюгюне уа Ухолгъа киририни аллында минерикди: нек десенг, арыгъан бла арымагъан ат жамаут туурасында тенг тепсемезле.

Даутокъ улуну жютюлюгю, акъылы да керексиз жоюлургъа керек туйюлдюле. Халкъына жарамаса, жашау аны анга кечмез. Къабартысын, таулусун да ол азатламаса, таланиган тюзлюкю тиргизмесе, ким тиргизирикди? Деникин, Покровский, Шкуруму? Ала да кеслерини миллетлери ючюн кюрешедиле — не ышаныу. Халкъны палахдан, къыйынлыкъдан кесин адамы къутхармаса, башха бютюн да къутхармаз. Бусагъатлыкъ дуняда уа ротмистр аны жангыз уланыды, тыянчагъы, туугъан кюнюнде окъуна аллах тюзлюкю къылычын къолуна берип къойгъан тыянчагъы. Даутокъ улу аны эртде ангылагъанды, миллетинден жанын, къанын да аямаз. Хау, алай эди, ол къанын, жанын берирге хазырлыгъы ючюн жашаудан умутчу болмаз, жалап да жамаут, аны биллип, шежда этсин. Баш урмагъанны башына ургъан а айып туйюлдю.

Даутокъ улу, кесин сагъышха берип, аскерине ыра-

хат, къайгысыз кёрюнорге кюрешсе да, жүрек тынчлыгы жокъду, не ары-бери деп, кёл эте эсе да, кьоркьюу, кьара ауанасыча, ызындан кьысха сюргенлей келеди. Аскерчилеринден жашыртын, тегерекге сагъайып, терк-терк кьюлакъ тиге эди. Сора, нек эсе да, жашыртын кьарамын Черекни ары жанында агъачдан айыралмайды. Кьарамазгъа кюрешсе окьюна, мычмай, суйсесуймесе да, бойну ары таба тартылып кьалады. Анда бир зат болгъанга ушайды. Не зат, ким? Ротмистрни марагъанмы огъесе агъач тюбюнде баш кечиндире айланганмы? Былайды деп оюмгъа келир ючюн кёзге абери илинмейди: Аскерчиле жиберип сынчылатыргъа базыммады: Черек ат ётерча туююлду, уллуду, аргы жагъа бийкиди. Сора, керексиз алданып, кьаугъа кьозгъагъан ротмистрге ушамаз. Даутокъ улу не аз да чийни, типски эте билгенин сездирирге суймеди. Алай, душманын ачыкъ, таша жерде да кёре, сезе юйрениген бёрю тынгысызды. Тийреде душман барын сезип, аны онгун, муратын билалмагъан а педен да кьыйынды, кьоркьюулуду. Сокьюр болуп, кьая эрни бла баргъан кибик. Бусагъатда кесин асыры мадарсызгъамы санады, ротмистрни жукъа бети чиммакъ болду. Бу жерлеги таулары, агъачлары да думп этип кьояллыкъча, ачыулу кьарады. Кюн алыкъын батмагъанды, алай ол тау артына букъгъанды да, мында, тарны ичинде, кьалай эсе да бир тюрю терк кьарангы болуп бара эди. Энди Черек да алгъындан эсе огъурсуз, жан-жанында, кьабыргъалада, башында да юзюлюрге хазыр ташла кьайырылып тургъан деменгили жумдурухла кибикдиле.

Даутокъ улуну бетине мылы аяз ура эди. «Мында кьарангы окьюна мылы кёреме», — деди ол. Кьанатлыны бир бири ызындан ачы кьычыргъанын эшитип, титиреди. «Къайры жаханымге барама?» — деди ротмистр. Сора ким эсе да анга артыкълыкъ, зор этип, от чыхыргъа тартханлай, терледиле...

Душман аскерни башчысы алданмай эди. Черекни ары жанында иги кесекден бери Шамил, сора аны адамлары келе эдиле. Барысы да он тогъуз. Аланы ичинде малы, мюлкю болгъан, Совет власта дерт тутарыкъ хазна киши жокъду. Агъач тюбюнде, тау дорбулланы сайлап, неге айланганын Шамил кеси да дурус билмейди. Къайыт аны ачитды эсе, Совет власты, Асланы не хатасы. Къанын Къайытдан алып кьойса, тамам туююлмю эди. Не тюрю эсе да, жангы власть анга жер берген

эди. Шамил аны юсюнден бюгюн-бюгече да сагъыш этеди. Бош терилгенди, жашланы да терс жолгъа салып.

Алгъа анга тагъылып анасыны эгечинден туугъан эки къарындаш кетген эдиле. Бош алай, къыйын кюнюнде ахлубузну атмайбыз дегенден. Артда уа — къалгъанлары. Не «къызыллагъа», не «акълагъа» къошулуп, уруш этерге суймегенле. Андан къоркъгъан ата-анала да — кёп, аллайла жашларына бир ышыкъ, кёзге урунмай башларын кечиндирир жер излей эдиле да, Шамилге къор-садагъа окъунадыла. Айхай, адам дегенинг тынчлыкъгъа, жууапсызлыкъгъа терк татлыкъсынады. Мында уа, къалын агъач тубюнде, жюзле бла къойла сыйынган дорбунлада уруш-туйюш, тартыш-жыртыш да жокъ, кеси кесниге, бу тауланы жемнише, агъачына, кийигине да — не. Къызылы, агъы, бай, жарлы да болмагъан, эркин дуния. Суйселе — жукълайдыла, ма былай, кюн къушлукъгъа дерн, эрикселе — кийик уулайдыла — кишини дауу жокъ, аш, суу а — эркин. Кишини аллында буюкъмай, къулламай жашагъан хычыуун туйюлмюдю? Татлы жууапсызлыкъ. Дуния дауурун тау суулары чокъуракъ зынгырдауларына, агъачны шуулдаууна алышхан жууапсызлыкъ. Кёк къыртышледе, жашил ёрюшледе жюрюген, къайгъысыз, сыртынгдан тюшюп, акъ булутланы шошлукъларына къарагъан жер къазгъандан бла аны сугъаргъандан тынчды. Неси да, дуния эки кере къайтып келмейди — ырахат жашауну сынай бир барсынла. Артда уа, бу къара къатышлыкъ бошалса, жамаутдан айырылып къалмазла. Ким да башын суйгенича, билгенича кечиндиреди.

Алай Албот улу Шамил тели туйюл эди. Ичер сууна кеси тюкюре тургъанын ангыламазча. Эллиленинг, власть да кечер ючюн, артха къайтып, андан кечгинлик тилерге керек эди — тобукъланып, бёркюнгю къолунга алып, терслигини тюзлюгюнг бла, ишет тазалыгъын бла унутдурургъа айтып. Не медет, жаш сокъуранса да, ёхтемлигин бюгалмады. Тилей а киши келмеди. Кимге керек эди. Албот улу, тапханына табап кётюрген Албот улу! Совет власть жалыныр депми сакълай эди ол? Жарлыланы власти кеси да алыкъын жарлы, къарыусуз — Шамилчаладан болушлукъ излеген. Шамилни нек жокъламады, сансыз этип къалай къоялды? Огъесе жашмы алданды — властны къарыусузу бола болмаз, къайсы бири да — адамгъа уллу кёллю. Сен анга баш ур, ол а санга жумдуругъун туйгенлей.

«Башыңгы сылай билген власть жумдурухун да кёр-гюзтюр», — деп анга Аслан бош айтмагъанды.

Шамил комиссарны юсюнден кёп кечелени сагъыш этгенди. Кимди ол? Властмыды, аны мыртазагъымыды? Юй, кюл да эталлыкъ. Албот улуча, Аслан да бир инсан — бай, кюл да тюйюл, сора, юсюне сюелип, ол аны къадарына оноу этерге къалай базынады? Эркинлик, тенглик да алаймы болады?

Шамил кишиге оноу этдирирге деп турмайды. Анга итингенлеге да онг кёзден къарамаз. Бютюн да Асланинга. Къайыт бла Аслан артыкълыкъ этгенде не башхалыкъ? Бирн — оу да, экинчиси — шау. Алай Албот улу, ызына къайтмай, мында, агъач тюбюнде, жангыз башын алып айланьргъа жарамазын, эртде-кеч болса да жамауатны приятын эшитирин биледи. Жамауатдан айырылгъан — къаядан юзюлген таш — тюшген жеринде къалып къалыр. Кеси ажашханына, жашланы да ажашдыргъанына Шамил эртде сокъуранганды. Бойнум къылдан инчгеди деп, артха къайтыргъа керек эди. Алай къалай бла? Мал сюрюрге, урларгъа тюшгенде, жарлыныды, байныды деп къарамайды? Ким биледи, эллиле кечип къояр эселе да, Совет властха ышаныу жокъ эди. Бютюн да Асланинга — властны мыртазагъы, бегеуюлю. Адамланы от жагъаларындан изгилтин этгенле аллайла туюлюмюдюле.

Артдан артха Шамил, битеу этген терсликлерини сылтауун излей эди да, комиссардан башха сылтау тапмай эди. Нек эсе да адамла анга ийнанырларын ол бек сюеди. Аны хатасы жетмесе, Албот улу — къара ишден башын кётюрмеген, бир тынч жаш киши — мюлкюне хыянат бола билмез эди. Энди уа не — Шамил кече адамы, бёрю. Бютюн да Къайыт юйюне сау-саламат къайтып келгенди деп эшитгенде уа Албот улу кесин тюзге, айыпсызгъа санап: «Мени мындан башха амалым жокъ эди», — деди. Комиссар, къайын атасын тутдуруп, терслиги ючюн азапмы сынатырыкъ эди. Не заманда да власть байны, онглуна бола келгенди. Жарлыны ачитханы ючюн бийден ким къан алгъанды.

Бу затланы юсюнден сагъышла Шамилге тынчлыкъ бермей эдиле.

— Биз адам баласыбызмы огъесе жел сюрюп айланган парийлебизми? — деди ол жёшигерлерине, Къайытны хапарын эшитген кюн.

— Не болгъанды, Шамил?

— Жарлыны шуёху жокъду дегенден айтама. Биз кесибиз кесибизге шуёх да, башыбызгъа не да болалыкъбыз. Алаймыды, жашла, кимден аманбыз?!

Киши жууап къайтармады.

— Бизге акъ мангылайла, кызыл къашхала да керек тюйюлдюле. Бизге жалан да ма бу тауларыбыз, сууларыбыз, жюрюген жолларыбыз керекдиле ансы.

— Унарламы?

— Суйсек-суймесек да, бир къазанда къайнап, азап сынаргъа тюшерикди. Къайсында къайнарыкъбыз? — деди Шамилге жууукъ жетген жаш. Аны аты Жаккайды. Жыйырма бла алты-жеттижыллыкъ.

— Биз бир къазанда да къайнаргъа керек тюйюлбюз. Эр кишини тюбюнде жюрюгю, къолунда саууту болсала, не керекди. Болсакъ, желча болайыкъ — анга кимни дауу барды, — деди Албот улу, айтханына кеси да ийнаналмай.

Бусагъатда уа ол тарны ичи бла ёрге аны эгечи, анасы жашагъан элге баргъан душманнга къарап турады. Алыкъын таулагъа сууукъ келмегенди, болса да Албот улуну юсюнде женгсиз тон габарасыны тюймелери тамагъына дери этилипдиле. Габараны тегерек къара жагъачыгъы Шамилни жукъаргъан бетине тап ушайды. Кёзлери сагъышлыдыла, мудахдыла. Тюбюнде тор ажир бийикден тюйюл эсе, жашны бутлары кысха кёрюнедиле — аякълары тынгылы жетерча эте болур, ёзенгилени асыры ёрге тартдырып, Шамил атына да алай миичюдю.

Жаш шум эди, анга кёре уа, къалгъанла да, ауузларындан бир сёз чыгъармай, Черекни аргъы жагъасы бла ёрге келгенлеге къарайдыла. Хар бирини къолунда жерленген орус шкогу атылыргъа хазыр.

Келгенле ким эселе да — ала душман болгъанларын, игилик келтирмзеликлерин да ангылай эдиле. Сора нек эсе да туугъан эллеринде Совет власть тунчугъуп къалгъанын бусагъатда жангыдан ангылап, аны аллында айыплы болгъанлары ючюн, жашланы бир тюрлю шургулукъ, жарсыу бийледи. Угъай, ала Совет власть эллеринден къорагъанлыкъгъа бушуу этербиз деп турмай эдиле. Бир аман адамгъача тырман, къаргъыш да этгендиле. Энди уа, болуру болгъандан сора, нек жарсыдыла? Огъурлулугъун, хайырын болмаса хатасын кёрмеген эдик деп, ол тунчукъгъунчу нек айталмадыла...

Албот улу, таш тёбелей, жеринден тебалмай, иги ке-

сек турду. Угъай, тапханына табан кётюрген онгмайды — адам баласына адепсизлик, асылсызлыкъ керек туюлдо. Келе келгенлей, жангы власть анга бёрк кийдирген эди, эр кишиге кийдиргенлей. Албот улу аны, Совет власты, жюрютюрге борчлу окъуна эди...

Шамил, шкогун кётюрюп, бу аскер башчылары болур деген атлыны марлады. Ол душманны шарт кёреді, къалайындаи уруп къапларын да биледи. Башчыларын къапласа уа, къалгъанла ишмидиле, бир аллах айтхан болур. Алай Албот улу, илишанын атмай, асыры кёп мычыды. Нек эсе да къарамы аскер башчыдан учхалап, аны жанындагъылагъа ётдю. Артда уа, Даутокъ улун илишанынга алгъанын унутуп, атлыланы санап башлады. Душман кёп эди, бек кёп. Сора, кесингден кючлю бла алыш-булушха базыныр ючюн, адамынг аз эсе да, жер тап болургъа керекди. «Былайы уа душманнга тапды ансы, Шамилге туюлдо», — деди жаш кеси кесине. Ол жагъаны да жаратмады — асыры алашады, Черек да — жайма: душман тынч ётерикди.

Ётсе уа... Албот улу кишиге жукъ айтмай, шкогун энишге бошлады.

— Ай, Шамил, мёхеллик этдинг, — деди Жаккай.

— Ашыкъма! — Албот улу сёз къошханынга ачыуланды, алай билдирмеді. Атына шош къатылып, алгъа тебиреди.

Шамил, акъ аскер башчыны ёлтюрюп, душманны былайдан ары жибермей къояргъа бек сюе эди. Ол заманда Шамил, жамауатдан уялмай, буюкъмай элге кирип барыр эди. «Ухолгъа Совет власты Шамил къайтарды!» — деселе, аманмыды? Алай бусагъатда ол Даутокъ улуну илишан этсин, аны аскеринден бир къауумларын къырсынла — андан ары уа? Кеси сау къалырын бла къалмазын къайдан биледи. Туура, сау къалып, Совет власты ызына окъуна къайтарсын — андан анга не хайыр. Оноу да, къуллукъ да бнягъы Асланынга жетерик болур. Сора шок атып, от къабындырып къалай къойсун — отда кеси жанмай къалырмы?

Бираз баргъандан сора душман тарны къыйын, такъыр жерине жетип, жюрюшюн селейтди. Сол жанларында — тик къабыргъала, бери айлансала уа — Черек.

— Мындан ары жол тынч боллукъду, — деди жашладан къайсы эсе да.

— Сабыр этигиз, — Шамил, жюгенин артха тартып,

ол халда мычыды. Сора шкогун кётюрюп, бнягы аскер башчыны марлады. Аны кялайындан урама десе да, ураллыкды. Балан бармагын шкокчу сампалына салып, аз-маз тартхан окъуна этди. Ма бусагъатда Шамилни шкок быргъысы жылыныр-жылынмаз Даутокъ улу тёнгерер да, арсарлыкъ хорланыр. Огъесе аны бла теңг кесидамы тёнгерер. Былайда тёнгересе уа, тюзюнлей суугъа, къутургъан суугъа тюшерикди. Ахлулары ёлюгюн окъуна табалмазла. — Албот улуну аркъасы титиреп, тин-тери басды. Сора: «Урмазлыкъ адамыма неск керилеме, — деди, — быланы, кесими да нек алдайма, къоркъгъанмы эте болурма? Сылтау излетип булжухан быламыдыла?» — Шамил, артха бурулуп, аны шкок тауушун сакълагъанлагъа къараргъа базынмады. Алай шкок сампалны ахырына дери басып кьойгъан кыйын этди. Ол, мычымай, жашауну тюрлендирликди, былагъа сауут кётюрсе, была Шамилни душманы болуп кяаллыкдыла. Асланы, Къайыты да аны душманы. Алай туююл эсе окъуна, къазакъла хорлагъаннга ушайдыла, кнеу жёнгерча келмейдиле. Сора Албот улу ким ючюн ёлюрге керекди, Совет власть — энди аугъан арба, минип, жыр жырламазса. Аладан, быладан да аперимлик жокъ, тычлыкъ да жокъ, Шамил шкогун энишге бошлады. Жашланы шум-шумалакъ болуп тургъанларын жаратмады. Отдан къачып, отха кириргеми термиледиле? Ангыламайдыла, билмейдиле, жазыкъла. Къазакъла хорлап кяалсала, барып кьошулсала угъай дерик туююлдуле: Совет властан къачып айланганларын айтсала. Совет власть, тап, от жагъасы жангыдан тиргизилсе да, къара чёпге салгъанларын не хазна онгурсунла.

— Жашла, биз алыкъын бир тай терини ёмюрюн окъуна сюрмегенбиз, — деди Албот улу, узайып баргъан душманны къарамы бла ашыра.

— Хау, хау, кёп а жашамагъанбыз, — деп жууаплады Жаккай. — Душман бла сермешде ёлгенле жанларындан тоюп ёлмейдиле.

— Бизни душманыбыз — бизге ким тийсе да, ким башын кяайырса да олду, — деди Шамил.

— Келгенле душман туююл эселе, нек бугъуп, кенгден къарайбыз? — деп кьошду жашладан бири.

— Чабып, жилинны кьуйругъундан бассанг, къапхан этеди, — деди дагъыда биреу.

— Сиз бу бийик кёкден, тауладан, жеригизни сууундан, агъачындан да, аналарыгъыздан, къадар сизге жа-

зыу этген кызыладан да бюгюн айырылып кыалыргыа суюмисиз? — деди Шамил, хар бир жашны бетин кёрюрча, ёзенгиледе ёргеракь кётюрюлюп. — Ёлюрге ашыкьмай эсек, жилинны кыуйругьундан басмай, жашай бир турайыкь.

— Бёрюледен сыгып, кыошдан изгилтин болгьан парийле кибикми дейсе? — Жаккай, кишиге кыарамай, башын шош чайкьады.

Албот улу жашны ачы сёзлерин эшитмегенча этди, сора:

— Биз кишини байрагына да кыор-садагыа болукь туююлбюз. Ёзюбюзю байрагыбызны шууулдатып, жамауат аллына алай барырбыз, — деди.

* * *

Бюгюн Нух эфенди эртденлик намазны, башха кюнледеча, тынгылы, басымлы кылалмайды. Жюреги кыалай эсе да учунуп, акылы бир затда тохтаылмады. Атагитны окыуй тургьанлай, субханекеге не да кыуфуугыа ётюп кетеди. Арта, кыулфууну ючюпчю кере окыуп башлагьанын эслеп, сейирсинди, сора дагыда межгитде намазлыкь юсюнде тобукьланып тургьанын унутду. Намаз кыылгьанла пчлериинден не айтырла, кёллерине не келтирирле дей эди ансы, кетип кыаллыкь эди. Ол Даутокь улуна ёз арбазында жолугьургыа керекди. Сыйлы кыонакьны от жагьаларына элтип, кыурманлыкь, той этген атлы болургыа термилгенле кёпдюле. Бек алгыа Мамаш бий. Сорма сен аны гынтдысын, Нухдан бетсимей, Даутокь улун ююуне элтирге умут этгени сейир эди. Эфенди ачыуланды. Сора намаз кыылгьанланы ичинде бийни кёрмей, жангыдан тынгысыз болду. Баям, ол, Даутокь улуну аллына чыгьаргыа умут этип, келмей кыалгьанды. Таиг атмай чыкьгьан эсе да, Нух аны неси биледи. Турсун ол а былай, намазлыкьгыа чёгюп. Сора эфендини эсине Маске тюшдю. Кыонакьны кыайын атасы. Бош жарсыйды ансы, келген алгыа анга бармай, кимге барлыкьды? Аман, иги эсе да кыайын атасыды. Былайда эфендини жюреги бир кесек сылытланды: Нухну сайламай Мамаш бийни сайлады деп айтдыргьандан эсе, тап алай окыуна болсун. Маскени ким кыарыулайды. Алай бек игиси, бириичи кюн Даутокь улу Нух эфендини сураса. Суюген-суюмегени арасында. Кыурманлыкь да кыазанлагыа тюшгенди. Бир ууа-

нык бла беш кьой — азмыды. Бюгюн ашалмаса — тамбла жангы кьоранч. Эфенди алай тергеусюз болалмаз.

Угъай, бюгюн Даутокъ улу, Нухну юсю бла озуп, Мамашына, Маскесине да барыргъа керек туююлдо.

Эфенди, бу жахилле кьачан бошайдыла дегенча, намаз кыла тургъааплагъа кезну-кезну къарады. Ашыкьгъан халлары жокъду. Эртденлик намазны былай кеп а кьылмаучелле. Нухну ашыкьгъанын ангылап, ёхчегеми эте болурла, нелери кьорарыкьды, эфендини уяллыгъын суююп ашыкьмайдыла.

Алай не тюрлю эсе да, керексиз ажым этмейим, чийими да билдирмейим деген акъылда, Нух, сабырланыргъа кюрешип, атагитны жангыдан окъуп башлады — болалмады. Аны жашыртын къарамы намазлыкь юсюнде тургъанланы хар бирине илинди, дагъыда межгитни бир мюйюшюнден экинчисине ётдю.

Межгитни уллулугъун, бийиклигин да, бюгюн кергенча, сейирсинди. Бузлай, сыйдам таш кьабыргъалары чиммакь-акьгъа сюртюлюп. Сора, Нухну кьарт атасы эсине тюшюп, анга ыспас этди: межгитни ол ишлетгенди. Акъыллы, тергеулю адам кереем. Ол узакь заманлада бу кыйыр жерде быллай мекия салдыргъаны сейир эди. Чыракълагъа, намазлыкъларына, юс, аякь кийимлерине дери, кьабыргъалада орунларын иш да эсге алып. Тёрт жюз адам эркин сыйынып, олтуруп, кьобуп, намаз этерча межгитни ичи кенгди, узунду. Алай аны тиреую, чыпын деген заты жокъду. Башын да былай бийик этип къалай жапхан болур эдиле — юч адам, бир-бир юслерине мишип узалсала, не жетерле, не къалырла. Адамла межгитни бу бёлюмюне эки эшик бла киредиле. Бир — алаша, тар, экинчиси уа — ат юсюнде окъуна кирип келирча алай эркинди. Аллахуатагъала адамланы барысына да бирча намыс, ырысхы берип жаратмагъанын Нухну атасы эсге алып, эки эшикни андан ачдыргъанды.

Эфенди кесни билгенли, таныгъанлы, тар, алаша эшик бла къарауашла, кьул тукъумдан чыкьгъанла жюрюйдюле. Башха тюрлю болургъа керекди деп, чанкаланы эшиклери бла кирирге, чыгъаргъа киши базынмагъанды. Балчебикле хорлагъынчы. Не кюн ала хорладыла, ол кюн окъуна къарауашла эшик айырмай башладыла. Тюнене бла бюгюн а жангыдан — кьойдан жууаш. Нух эфенди, сынап, къаран турду, къарауашха, къарасюекге аталгъанладан жангызы бийлеге ачыл-

гъан эшпк бла кирирге базынмады. Кеслери алларына жерлерин танып кьойгъандыла. Угъай, ким не десе да, намысынгдан, адебингден да кылыч кючлюдю. Базыкь боюнланы инчге этген, адамланы энишге ийилтген кылыч...

* * *

Нух межгитден алгъа, ызындан кьалгъанла чыкьдыла. Сора эфенди былайда артыкь кеп мычыргъа керек болмагъанын, арбазына барырларына ыразылыгъын билдирди да, ары тебиредиле.

Нухну арбазы межгитден узакь туююлдю — хазнамыды, хайт деген кьол таш атып жетдирликди. Андан болур, сыйлы кьонакьны алайда, былайда сакълайыкь деп, даулаш чыкьмады: Нух эфендини арбазы, Шамгъун айтханлай, межгитденми башхады.

Бюгюн бери келип, байны, бийни да кезюне урунургъа, сизни кьууанчыгъызгъа биз да кьууанабыз деп айтдырыргъа суйгенле, бош алай, хапаргъа, таурухха да кьулакь тигейик, аш кеп жюрюген жерде кьуру кьалмабыз дегенле, келмей кьалыргъа кьоркьгъанла — барысы да жыйылып эдиле. Олтурургъа тийишлилери олтуруп, тийишли болмагъанла анда-мында жоккуланып.

Бийлени кьууанчларына, тойларына кьошулургъа суймегенле, башха амал да тапмай келгенле, энди келе тургъан акьсакъал кьартла, кишиле да аз туююлдюле. Жамауатны ичинде намыслары жюрюп, сёзлери баргъан — арбазны тёрюнде олтурадыла. Алай мудахдыла, шургулудула, сал сакълагъанча, олтургъанла.

Жыйылгъан жамауат кеп болгъанлыкьгъа, арбазда жарыкьлыкь, кьууанч хал жокьду. Шошлукь, ауур шошлукь. Нух эфенди аны бир да жаратмай эди, жюреги тынгысызды. Жалаң да сабийле, лёкьум, хычин ийнеге татлыкьсынган сабийле, жабы этип, кьууукъланы кендюрюп, бир бирлеринден сыйыра, атылта, ёргенишге кьууушадыла, алай лёкьум, хычин бишген аш юйден бла кьурманлыкь кьайнагъан кьазанладан узакь кетмейдиле. Къан жыйыгъа келген парийле, маскеле да, жалынган, тилеген кезлерини кьакьмай, ётген-сётгенлени ашыра, анда-мында бауурланыпдыла.

Бюгюн аш-суу, кьурманлыкь Къазакьны оноундады. Ол, жумушу асыры кепден, адамлагъа кьошулуп

сёз айтыргъа бошамайды: жёрме, сохта этерге керек, аякъ-башны да, жашлагъа къюп къойса, арну юйюта-лырламы. Алай, чанкала къууанганлыкъгъа, ол пеге деп къагъылгъанын-согъулгъанын бир да билалмайды. Не тюрлю эсе да, жангы властны хатериден, Нух жалчысын кийим, къама къоллу этген эди. Юч кюн мындан алгъа уа, жатып тургъан жерине кирип келип, эфендини къарт къутугъу Къазакъны аяулу кийимлерини алып кетип, къайтармай къойгъанды. Энди аны кюмюш къамасы жокъду: жаш бютюн да анга бек жарсыйды. Жарсыгъан неди — Нух, аллахны суйген къулу, керти адам, бир бергенин сыйырыгъа нек къалды?

Къазакъ, жүрек тынгысызлыгъыны бла шургулугъуну сылтаун толу ангылаялмай, къайнай тургъан къазанланы бирини юсюне сюелип, аны кёмюгюн ала, иги кесек мычыды. Бусагъатда жалчыны кёзюне кеп адам илине эди. Нух эфенди бла Маске нени юсюнден эсе да ушакъ бардырадыла.

Маске гинязды. Алай, Нух узундан бла субай агъачлыдан туюл эсе, аны къатында Маске, бёрк агъачлай, алаша кёрюнеди. Эфендини юсюнде жаппа-жангы акъ чепкени, башында уа сархы. Ёхтем Нух, Маскечаланы тенгсинмеучю, ёхтемлигин сындырып, нёгерини сёзюне, энишгеракъ ийилип, къулакъ тигеди. Дебери артыкъ бек бармаучу Мисака улу бюгюн алай сыйлы, кючлю да болуп къалгъаны сейир эди: бу арбазгъа жух ургъан чанка Маскеге ышармай бла, анга, не зат ючюн эсе да, ыразылыгъын билдирмей, кёргюзтмей озалмайдыла. Ол а, ашыкъ кибик, гитче жумдурухчугъун жан сюегине салып, ётген-сётгенлеге баз къарайды. Арлакъда уа Мамаш бий бла Къайыт — эксини да акъ чепкелери. Ёмюрюнде Къайыт акъ чепкен кийип Къазакъ кёрмегенди: Нух эфенди берген болур. Омакъ чанка кызла, гиняз чанка жашла — анда-мында, чалмап, хуна аумаларында, мекам мюйюшлеринде, межгит бла эфендини арбазыны арасында терек бахчада жыйылышып. Юч-тёрт тиширыу олсагъатда арну сыйпалгъан арбазгъа, жолгъа иш да жез къумгъанла бла жылы сууну, тюрлю-тюрлю накъышла этип, бюркдюле. Маскени, Мамашны аналары, сора Нух эфендини юй бийчеси бирге, Саудатны арбазгъа, орамгъа да туура терезесини тюрлюнде олтурадыла. Мамашны анасы къулакъдан тохтагъан гым-гым къартды, бирси — андан онглуракъ, эфендини къатыны уа аланы кызлары, жашлары бла

тенг болса да, ол да жыл саны тауусулгъаинга ушайды. Кюн тыякъла, ююсюню да окъа жыйрыкъларын бла ала олтургъан агъач жыйгъычда окъа тышлы гитче жастыкъланы къулакъларын отча жандырып, жылтыратадыла. Саудат да, къанат битип, кире, чыгъа турады. Бусагъатда уа ол, анасына келип, аберими сорады, иги кесек булжуду. Аны юсюнде алтын бла сырылгъан, алтын къанатлы жыйрыгъы тогъуз ажирни багъасына алыннганды. Сюелген тиширымуду, алтын тебемиди, ёртенмиди — тийрени жарытхан, кёзлени къаматхан. Къзакъ нек эсе да жапгыдан юсю-башына къарады: уялмай, тиширыу аллына барырча туююлдо. Керти окъуна, кече-кюн демей ишлеп, адетли кийим мажаралмагъан адамны Саудат угъай, ким да къалай кюсерикди. Бусагъатда былайда тенг тенги бла, ахлу ахлусу бла сюеледи. Аمانы, игиси да къабыргъаларын бир жерге жарашдырып жашагъанда, Къзакъ аны окъуна эталмагъанды. Бююн андан жангыз, жарлы хунадан айырылгъан таш да болмаз. Нух эфендини арбазына, бу тийреге келгенлени ичинде къолайлыла, къолайсызла да бар. Алай жарлысы, байы, бийи да туююлдо Къзакъ. Кесини жарлылыгъын, чыкъгъан жерин да унутхан адамгъа санап жалчыны эллиле бырнак, сансыз да этгенге ушай эди. Бютюн да арт кезнуледе. Байлагъа уа Къзакъ неге керекди — ол жалчыды, къарасюекди. Ала аны барын, жогъун сурамайдыла, оноуларына, кенгешлеринеме къошарыкъдыла? Асыры тюз окъуна этедиле. Адамлыгъынгы, намысынгы кесинг сакъламасанг, ким сакъларыкъды? Бу дунияда адамны адамгъа санатхан мал эсе, мюлк эсе, бай болургъа Къзакъны онгу жокъму эди. Нухну сёзюне къарап, ёз башын андан энчи эте билмегени, хакъым, къыйыным дерге бети жетмегени. Алай мындан ары уа, охо да, кёпге тёзген энди азгъа да тёзер. Олсагъат жашны эсине арпа сабаны туюшдо, кёзюне кёрюндю, къыйырсыз, чексиз, шош чайкъала тургъан алтын сабаны — энчи мюлкую. Сора Къзакъны кёлю кётюрюлдо. Угъай, ол кишиден аман туююлдо. Ишлей, ойнай, кюле да биледи. Аны от жагъагъа, кюлге олтуртуп ким кетгенди, кесинг этгенни башхаладан кёрюп, буюкъгъанлыкъгъа, адамлыкъ къошулмаз. Жалчы, арсарсыз келип, Нух эфендиге жумушун айтды.

— Юйюме жетип, юсюме бир зат къаплап къайтыр эдим, — деди ол. Жаш эфендини «Ары барып не этесе,

кир да кийин, башхамыды, аман хомух», — дерин сакълай эди.

Нух иги кесекни тынгылады. «Бу къарт, къарыусуз да болмайды», — деди жалчы ичинден, эфендини жютю кёзлерине бла субайлыгына сейирсине. Нух юч жыйырмажыллыкды деп айтхан къыйын эди.

— Эр кишиге кийимден эсе иш бек жарашады. — Эфенди минчакъларын, хыны-хыны атып, санай башлады.

— Да, дагъыда жамауат аллында, тойда, къууанча дегенден...

— Тойда тепсерикле сенден сора да табылырла. — Нухну кёзлери кюлюмсюредиле. — Гиняз туююлсе деп къазанла къачсала, манга кел.

— Тойда тепсерикле уа менденми игидиле. — дегени бла теиң Къазакъ артха бурулуп кетди. Жолда бара, кеси кесине сейирсинди: ол ёмюрюнде, бююн болмаса, эфендиге сёз къайтармагъан эди. Огъесе асыры адепсизликми этди: кесинген таматагъа, дин ахлусуна жууап къайтарып, ыразы болмагъанынги билдирип. Бирсиледен аман туююл эсем, башхала айтсынла, кесим къычырыгъа нек къалдым. Алай дагъыда, жерге кёмерге кюрешгенлей турсала, суйюпмю жууапчы болурса. Нухну арбазында азрейли Кёккёз кесин кёкден тюшген файхамбарча жюрютгенде, ол кесин бодуркъу нек сунады. Кимден аман эсе да, Къазакъ Кёккёзден аман туююлду — анга аллах да шагъатды.

Жаш келип, отну ышырды. Неге эсе да ачууланып, къаны къайнагъанын, жүреги хыны-хыны тепгенин сездди. Бююннигю тынгысызлыгынын, халимсизлигин кеси да билмей эди. «Кючюм, саулугъумму жокъду, шкок, къылычмы туталмайма?» — деди Къазакъ. Кюлде олтуруп тургъандан эсе, не ала, не была бла болса иги эди: эр кишича, ат юсюнде ёлюр эди. Алай оздурду — къызыл къашхала узакъда. Былагъа къошулуп, къарындашып, бир миллетден чыкыгъан жарлыланы сюрюп къалай айлансын. Ёз башын кечиндирип, жамауат жашаудан кенде туралармы? Жашау черек туююлду — сен ёрге, ол эншиге барып турурча. Табу, черек эсе да, кечини излеп алай кирirse. Суу ичерге суйген суугъа кирмей кечимез...

Былайдамы огъесе узакъдамы кычырады, Къзакъ ангылаялмай къалды, алай жамауат сюрюшген жанына къарады, эки атлыны кёрдю. Бири алгъаракъ къутулуп келеди. Экинчиси, артха созула баргъан болмаса, негерин жетерге ушамайды. Кёз тыгъылы тутарча жууукъ-лашханда, жалчы Копайны ташыды. Ол Байдуллахны тамата жашыды. Даутокъ улуну аллына къараргъа Нух эфенди атландыргъан къауумгъа кышулуп кетген эди. Ары атланган жашладан Копайны озгъан жери жокъду, сора сыйлы жумуш анга нек жетди? Ол халде, алай кыстау келген къуугъуннга не да сыйюнчюге келирге боллукъ эди. Къоркыуу алландыргъанла, жүреклеринде къууанч кыбынганла — барысы да тил тутуп, саргъайдыла. Асланчы аскери кыайры кетгенчи, кетгенмиди, бу тийреледеми къалгъанды — андан эллилени толу хапарлары жокъ эди. Даутокъ улуну жолун кесип, Байдуллахны кыантулугъу уа аны жиляуунму чапдырып келеди. Къзакъ, нек эсе да, алай болурун бек сыйюп, анга ийнанып, бет окъуна алышды.

Копай атын олсагъат тохтатып кыоялмай, озуп кетип, сора ызына кыайтды. Байдуллахны кесипе ушаш, ауур санлы, алай алаша, сары шинли жаш, асыры ашыкыгъандан бла терк кымылдаргъа кюрешгенден, аягъы ёзенгиге чырмашып, ат юсюнден, тёнгерен тышгенлей, тышдю. Талакъ солууун чёкдюралмай, Нух эфендиге чапды.

— Айт, айтырыкъ эсенг, бир зат! — деди эфенди, Копайны солууун айландыралмай мычыгъанына тёзалмай.

— Келедиле! — деди ол.

— Кимле келедиле? Даутокъ улуму? — Алай соргъаны бла тенг эфенди тамагъына бир зат тыгъылып къалгъанча болду.

— Хау, мен эски кёпюрге жетгенлей айырылгъанма, — деди Копай.

— Аллахдан палах тапмагъын, термилтмей, алай айтып кыойсанг. Охо да, сайлагъан атынг — сыйюнчюнг, — Нух эфенди аны, къалгъан чанкала да эшитирча, уллу айтып, сора кыолун Копайны имбашына жетдирип, кыубултду.

— Не дейди бу, иги хапармы алып келгенди? — Ма-

маш бийни къарт анасы, къол аязын къулагъына чолпу этип, жашына къарады.

— Иги хапарды, бек иги, — деп жууаплады къайсы эсе да.

— Келмейдими? Сора, не ауруу тийип, бизни былай-гъа жыйгъанды?

— Угъай, угъай, урушма, жетип келеди — дейди.

— Къачып кетгендими? Къуруп кългъы эди ол мах-танчакъ, желбаш.

— Къаллайла сёлешесе, харип! — Анасы оздуруп кългъа депми кълкълду, Мамаш сангырау бийчени ал-лына келип, энишге ийилди.

Кълрт тиширыу, жашыны кълзуне кълтып, башыны кълалтырагъланын тыялмай, бираз мычыды. Сора аны жауу тауусулгълан, гитче кълургълакъл кълзлери жилимукълдан толдула да, тлоп эрни кълыйыгълына кетди.

— Жилигълан а этме, анам, аллах жазыкълсынган-ды, — деди Мамаш.

— Хоу, балам, жилийма. — Кълрт бийче къллларын Копай таба созду. —

Келчи, наным, бир кълчакъллайым.

Бу кезиуледе жыйылгъланла биягълы, жел ургълан-лай, алгъл-артха сюрюшдюле. Сабий-балий да, жаш-кълушла да хуналагъла минишдиле. Тиширыула, чалман-нга, юй кълбыргълагъла кълсылып, анда-мында жокку болдула. Кълзакъл артыкъл бек ашыкълмады, алай чанка кълауум термиллип сакъллагълан кълбартылы бийни кълрюр-ча, туура жерге келип тохтады. Болса да сокълуранды, уялды: Нух эфенди чакълыртхан элли сыйлы кълртлары, башларын жюрютген кишиле, жерлеринден тепмей, ар-базда олтура эдиле...

V

Ротмистрин акъл аты кесин тыйдырмай, силкинип, башын чайкълап, алай келеди. Жюгенни не аз да бош-лагъланлай, ол алгъл, элия атылгъланлай атыллыгълын, бу алаша, жарты оюлгълан хуналадан, сокълур, жампик юй-ледеп, суймей, андан-мышдан къларагълан кълартындап, жашындап да терк кълтуллулгълун Даутокъл улу биледи. Болса да, ол кълуугълунга келмейди, ол бийди, айтыл-гълан аскер башчы. Даутокъл улу сабырлыгълын тас этерге керек тыйюлдю, ачыу неди, бурун кълыйырынга кълона, уча да кете турады. Алай ротмистр, сабыр хал алыргъла не бек кълрешсе да, болалмай эди. Анда, тлобюнде, танг

атар-атмаз жашла жылы эт, боза, орус аракъы бла жетип къалгъанларында. Ухолгъа кирген жерде жаннет эшиги ачыллыкъ сунган эди. Бютюн да бозадан тартханында. Дунья нечик жапгырып, ырахатланиган эди. Жашилениген, алтын суу иче башлагъан, кёгерип, агъарып кёкге жетген бийик дунья. Ротмистр ырахат жашаугъа термиле, кюнлери кетип барадыла. Алай къадары анга ырахатлыкъ бермегенди. Берсе, жалап да чагъыр береди.

Къабартылы бий, бир жаныракъ чыгъып, къылычыны алтын башына къол аязын хаух салып, сюеле эди. Жюреги кётюрюлюп, кеси кесине кемсиз ыразы болуп. Ол кезинде огъурлу, жууаш жамауат апы ашыгъып, къууанып сакълагъанына ротмистри ишеклиги жокъ эди. Энди уа Даутокъ улу, бозадан да жайыгъып, кёмюрлей къаралып келеди. Эмина, ёлет алып кетмеген эсе, тар арбазлада, орамлада, хазна адам, мал къымылдап, жюрюп кёрюнмейди. Огъесе таш, хуна юй гытыларына бугъуп, жашыртынмы къарайдыла. Арбазда къарткъурт кёрюнсе да, ёрге туруп, ротмистрге намыс этмейдиле. Тау элдеде адепсизликге ол бир заманда жолукмагъанды. Эркегрыу сабий озса окъуна туруп намыс бериучю эллиле, къабартылы бийни сансыз этгенлери сейир туююлмюдю. Сора ротмистр, ары-бери да къарап, тютюню чыкыгъан ожакъ кёрмедиле. «Таулулагъа ашсууну къайгъысын палах, бушуу унутдуруучуду,— деп келди Даутокъ улуну эсине.— Не палах болур быланы от жагъаларына суу къуйдургъан, ол эминамды огъесе ротмистрмиди?

— Адамларыгъызны жел алып кетмеген эсе, журтларыгъыз нек жансыздыла? — деди ахырында къабартылы бий сол жапында атын аз артхаракъ тартып келген Кёккёзге. Ротмистр Мамашны жашын жаратмай эди. Апы атда, къатын кирик, жайралып олтургъанын, акъ чепкенини жеңглерине ушамагъан кесеу башлача, къара тюклю къоллары... Къабартылы бийни аллына келген тогъуз жашдан айдан гумухурагъы, эршиси хазна болмаз. Алай Даутокъ улу апы къыстапмы нерик эди.

— Жюйсханын жамауат анда, межгит тийресинде, Нух эфендини арбазында сакълайды, — деди Кёккёз. Ротмистр ийнамады.

— Таулагъа, агъачха кёп адам къачханы кертимиди?

— Душманларыбыздан къалгъанла барысы да жюйсханларын ашыгъып сакълайдыла, — деди Мамаш улу.

Къабартылы бий нек эсе да мыйыкъ тюбюнден кюлюмсюреди. Сора душманларыбыз асыры кепдюле деп келди аны келюне, алай жукъ айтмады. Байла, бийле ротмистрин сакълагъанларына не сёз. Кеслерине керек туйюл эсе, сакъламай окъуна турсунла. Анга кереги къара жамауат эди, аскерине адам, аш-суу берлик жамауат. Ротмистрге аны кючю, жүреги керек эди. Жан, къан алыргъа ёч болуучу къабартылы бий бюгюнде неден да бек жамауатны жүрек ыразылыгъын алыргъа термиле эди. «Халкъдан тапхан хакъынги байдан тапмазса», — деди кеси кесине.

— Аз, кеп къораса да, таудан къорагъан билинмейди, — деди сора ол нек эсе да.

— Ангыламадым, жюйюсхан? — Кёккёз ротмистрин жаз тилин ангылагъанын жашырды.

— Элге бёрю кирсе, итле биригин къалыучудула, — дейме.

«Биригип кирген бёрюлеге итле не эталлыкдыла», — дерик эди да Мамашны жашы, айталмады. Къабартылы бийни бла аны адамларын бёрюлеге ушатса, къалай жарар.

— Агъачха от салсанг, къургъагъы, чийи да бирча жанады, — деди Кёккёз жууап орнуна.

Андан ары Мамаш улу бла ушакъ бардырыргъа ротмистр тенгсинмеди. Башлагъаны ючюм да сокъуранып, къара тынгылауу ийди. Агъачха от тыгъып, къургъагъын, чийини да кюйдюрсе, сора Кёккёзчала неге керекдиле? Жашауундан не магъана, татыу? Ротмистрге кюл угъай, къалын агъач керекди — жел урса, чайкъала, энишге да ийиле билген, жылыу, жемш да берлик. Бий бийлей къалыр ючюм, алагъа мужура керекди, тынгылы мужура, абысанг да, жыгъылмазча. Кёккёзча сылхырла кюйдюрюрге къызгъан агъачха энди мужурагъача тыяныргъа боллукъмуду, боллукъ туйюлмюдю — аны къайгысын эте эди къабартылы бий. Хау, алгъынча, суйсенг, юй мюйюшге салып, суйсенга а, къолунгда ойнатып. Большевикле ол мужураны, мюйюшден чыгъарып, тиллендирип кетгендиле. Энди ротмистр аны тилин сууруп алыргъа керекди, унамаса уа, сокъур-бокъур да этерге. Агъачны саулайын кюйдюрюрге ашыкъмаз. Асыры къургъакъсып, къабыныргъа хазырланы кюрутса тамамды. Алай иш, болмаздан къалса, чийине да жетер. Керекли кюн чыбыкъланы, жашил бутакъланы окъуна къылыч аузуна тюшюрю. Агъачха от тыгъаргъа — оту,

чыбыкъланы юздюрюрге — кьолунда кылычы — неге жарсыйды. Не этерин, неден артха тартылырын биледи. Тауланы бош эсине тюшюрюп, жүрегин кыйнайды. Таула тилсиздиле, сокъурдула. Кимни юсюне оюлсалада, алагъа башха туююлдю. Ол сагъышы бла Даутокъ улу Нух эфецдини журтуна жетди.

* * *

Эли бек байларындап экеулен — Байдуллах бла Хатра — бир бирлерине ал бермей, кьармашып, кьабартылы бийни ат ёзенгисине, жүгениге жабышдыла. Аны марап, умутун этип тургъан Шамгъунну тана кёзю — Мусабий да алайгъа жетип кьалып, Байдуллах тутхан жүгениге узалды. Алай байны кьарамы жашны симсиретди, жерниде уютду.

— Кет былайдан, мюйюз тилеген эшек, — деди Байдуллах, тишлерин кьаты кысып.

Мусабий, сакъал, мыйыкъ ура башлагъан жаш, жалынган бет алып, атасына кьарады, ол а — Къайытха. Большевик Албот улуну тюбюнден аны Къайытны жашы алмагъанмы эди. Элде Совет властха бир тыякъ кётюрген бар эсе, Шамгъун бла Мусабий болгъандыла, жер юлюш чыгъаргъанларына да алданмай. Аны байы, бийи да увутургъа керек туююлдю, намысын кёрюрге, ашау-жашау берирге керек эдиле. Шамгъун ол умутпу этип, Нух эфендиге, Мамашха кысылыргъа, сёзлерине кьошулургъа кюрешип, ызларындан тюртюле, терк-терк кёзлерине уруна айланганды. Алай ыспасын чыгъармай эдиле. Бусагъатда да Къайыт аны жашын кьорууларгъа ушамады.

— Алан, Байдуллах, анабыздан барыбыз да кымыжа тууабыз, жашха нек уллу сёлешесе, кимни — аллы, кимни — арты, — дейдиле, — деди Шамгъун. Керти да Совет властха уллу хата тюшюргенине, келгенлени уа тыянчакълары болгъанына ийнанып, ол андан баз сёлешеди. Сора, Байдуллахы, Хатрасы да ыспасын чыгъармагъанлыкъгъа, бу келген кьабартылы бий ашгълар, кесини ёзюрю этип кьоярыкъ эсе уа кьайдан биледиле. Шамгъун, кёзлерин ротмистрден бурмай, кьолун тутар умутму этди, бийле кьатыш, кьатына жууукълашды. Алай Даутокъ улу, Маске, ызы бла Нух эфенди, сора Мамаш бла саламлашып, эследими эслемедими, кёсеге кьол бермедни. Олтуруп тургъан эллилени алларына барып, адетде жүрюгенича:

— Салам алейкум! — деди.

Киши ёрге турмады, саламын алмады. Олсагъат тийрени бир тюрлю шошлукъ бийледи. Къартладагъ къайсы эсе да, чыдаялмай, жеринден къозгъалды, алай белни тюзетгинчи Акъ Хажини оигсунмагъанын эслеп къоюп, мычымай чёкдю.

Эллиле сауут кётюрселе, ротмистр сауутну сауут бла тунчукъдурургъа хазыр эди. Мынча адам, билмей тургъанынлай, бетше тюркюрсе уа — не этгин. Къабартылы бий, кире келгенинлей, тюркюрюклени къан бла жууаргъа суймей эди.

— Ёхтемликни ызындан сыйсызлыкъ жетер, мубарекле. Ёрге туругъуз, — деди Нух эфенди жумушакъ, алдаулу ауазын, жалагъ да олтургъанла эшитирча, бютюн шошайтып.

— Бий билгенин, эфенди, къул да биледи. — Акъ Хажиге, башын кётюрмей, Нухха алай жууап къайтарды.

— Сен къул туююлсе, мыжыкъ къылыкъ-ылыкъ нек кёргозтесе?

— Байны, бийни да малын жарлы сакълайды, эллилеринги учуз этмей айт айтырынгы, эфенди.

— «Большевикле сизге тау адетигизни унутдурупму кетгендиле?» — дечи былагъа, — деп, ротмистр, тилманчына къарап, къабартыча сёлешди.

— Къыйналма! — Акъ Хажиге, къолу бла белги берип, тилманчны тохтатды. — Былайда олтургъанла къабартылы тилге сенден игирек кишиледен юйренгендиле. Андан эсе иги адеп-адетни атасы бу жерледен чыкъгъанды, сени да юйретейик деп айт мыйыкълы жюйюсханга.

Тилманч кётюрдю да, ротмистрин чапыракълай жукъа бети бютюн бек агъарды. Жютю, талгъыр кёзлери, олтургъанланы хар бирин тинтип, къармап, сора Акъ Хажиге къарадыла. Къылычыны башына гам болуп тургъан къолу билинир-билинемез къалтырады.

— Чексиз къычыргъан тауукъ эркек бичакъ аузуна бирсиледен алгъа тюшеди, Хажиге! — деди Нух эфенди.

— Журтунга уруш келтирген ёлюм да келтиреди — биз аны билебиз. Алай жамауат сюегенин киши аудурмаз. — Акъ Хажиге ёрге турду. Сора, къарамы бла къалгъанланы да турдуруп, арысы-бериси болмай, тире, базыныулу атлай, кетип къалды. Аз заманын ичинде жамауатны асламы да седиреди.

Къабартылы бий Даутокъ улуну аскери — жыйымдыкъ аскерди. Ол андан-мында къачхан офицерледеи, дон къазакъладан, байланы, бийлени улауларындан къралгъан эсе да, анда жарлы, кърал кыйынылары бла башларын кечиндирген къабартылыла, таулула да аз тюрюлюде, жакхилликден бла къроркыгъандан кърешулгъанла. Кърешулмасала уа, аллайлагъа зор-хорлукъ этерге къабартылы бийни кюрю жетмейми къраллыкъды.

Даутокъ улуна ротмистр деп да бош, ол патчах аскерде къруллукъ этген заманында алгъан чышына кърета айта эдиле. Бусагъатлада къабартылы бий полковникди. Алай аны кърета ротмистрлей тургъан суна эдиле.

Даутокъ улу Деникинни сюрюген, сюрюлагъан офицерлеринден бириди. Мында, Къабарты бла Малкърарда уа онг кърюлу, бек ышанган, керти адамы. Деникинни сиз. Шкуросуз кюрю, кърюлайы терк таркыйырын, бийлиги узакъ бармазын Даутокъ улу ангыласа да, аперимликни туура алагъа берип кърюяргъа сюрюмей эди. Ол кесин кишиден кемге санамагъанды. Адамла да аны ангыларгъа, бюгюледе Къабартыда бла Малкърарда андан баш болмагъанын, болмазлыгъын да билерге керек эдиле. Кърыйсы бирини да, сюрюсе, жанын аллыкъ, сюрюсе — жаша дерге эркин башчы, бий. Жел урса, терекле ийилип, чапыракъла къралтырамаймыдыла, кърдык бауурланып сюрюлюмеймиди. Даутокъ улучалагъа — халкъ, жамауат, кърдыклай, тилсиз тюрюлюмюдо. Сора ким эсе да биреулен, аны юсюне сюрюелип, оспар селеширге къралай базынады, мында, кърыйыр жерде, кърул, жалчы бийге, байгъа, аллахха табынганлай табынган жерде. Угъай, ротмистр сер тюрюлюдо, большевикле бош турмагъанларын биледи. Адай энди большевиклеге боллукъ болгъанды, жокъдула. Былайда аскери бла, буйругъу-оноуу бла къабартылы бий барды. Аллах кечгинлик бергенге окъуна сюрю кечгинлигин бермеучю, адамын жанын, бъркюн алгъанлай, тынч алычу. Аны эшитмеген, билмеген ухолчула тюрюлю. Сора ол къроркымагъан, кърамамагъан не эди? Ехтемликми огъесе тентекликми?

Нухну къронакъ отоуунда Даутокъ улу тюрюш ууахтыдан бери олтурады. Ашар, ичер кюрюн да къралмады. Алай ушакъ не ары-бери бурулса да, эсинден Акъ Хажикетмей эди, ичгени татымай эди.

Бусагъатлада да алтын аякъ бла боза келтирип бердиле. Къабартылы бий, аны къолуна алып, Нух эфендиге, ызы бла Мамашха, Маскеге тежеди, адеплиги ючюн ыспаѝ сѝзлерин эшитгенден сора, жукъа эринлерин жетдирип, артха салды.

Хоншу отоуда эки есаул, Къайыт, Хатра, Байдуллах жыйыны олтурады. Полковникге билдиргенлерине кѝре, аны адамлары, тийншлисича, къонакъбай юйледе тох-ташхандыла. Тынчайыргъа, солургъа сюймегени, мында, Нухну арбазындадыла. Той эртдеден бери барады, къобуз, сыбызгъы тартуула, къарс ургъан тауушла, бери, аш-сууну сыйлысы жюрюген отоугъа да ычхынып, селейе да, сѝлешгенлени ауазлары тунчукъдура турадыла. Даутокъ улу терезеге кѝз жетдиргени сайын тепсегенлени кѝреди. Барысыдан да Храповицкий кѝп тепсерге кюрешеди. Тѝгерек, къобан бѝркю бла узун жаш. Тепсей билмесе да, омакъ чанка къызлагъа къубулур ючюн къалмайды. Былай къарап, кесини хорунжийине полковник сукъланган окъуна этеди: бусагъатда андан ариу, уста тепсерик былайда ким барды. Нени да унутуп къоюп, къызланы алларында сюзюлюрге, аланы къубулуп, энишге къарагъанлары кѝрюрге термиле эди. Алай хар нени да заманы, кезиюу болады. Тап, тойгъа чыкъса да, санлары той ортасында къыркъылып къалырла: аны сагъышлары къоргъашиинден ауурдула — къан тѝгерни, дерт жетдирирни аллында сагъышла.

— Аузу бла от салыргъа кюрешгеннге алайда от къандырып нек къоймагъанем? — деди къабартылы бий, иги кесек тынгылап тургъандан сора.

— Мен да анга ыразы эдим, — деди Маске, бозадан, тауукъ кикиригича къызарып олтургъан. — Хоншудан хоншугъа къотур терк жугъады: бюгюн ол алай айтхан, бирсиле андан аман айтыргъа угъаймы дерикдиле.

— Тамбладан оздурмай, асаргъа, итни асханлай. — Даутокъ улу жумдурухун, къаты къысып, къанга юсюне салды.

— Сыйлы къонагъыбыз, сен айтханига бизни къошар затыбыз жокъду, — деди Мамаш бий. Аны саз бетни ичги арталлы да тюрлендирмегенди. Жокку къара къашлары сѝлешгенлеге, жаратхан, жаратмагъан ауазлагъа да сакъдыла. Сагъышлы кѝзлери, жашауну сорууларына, Маскеча, тынч жууап табып къоялмагъанын кѝргюзтуп, артыкъ бек жарымай эдиле. Угъай, Мамаш кишиге жан аурутурча туююлдю. Бюгюнню кю-

нюне кѣп термилгенди. Жетип кьалгъанда уа акъыл, эс жыяргъа керек болгъанын жашырмай эди. — Акъ Хажини тутун, асып кьойсакъ, жамауат сѣзюбюзге къарамаз.

Мамаш бийни айтханын тюзге санагъанын Нух эфенди башы бла билдирди.

— Жамауат анга бек табынады, — деди ол.

Къабартылы бий, нек эсе да, бир мыйыгъын эрин кыйырлары бла кысыды — жукъ айтмай, иги кесек мычыды. Къабынын кьалыучу ротмистр, бюгюн сабыр сѣлеширге кюрешеди. Алай сабырлыкъ анга тынчлыкъ бла келмегенни женгил саплары, жинк кѣзлери, къашы-башы — хар неси да билдиреди.

— Къойдан жууаш болмагъан жамауат сизге жамауат туйюлдю, — деди полковник.

— Окъдан бла кылычдан башха амал кьалмагъанды.

Нух эфенди биягъы, башын шош кымылдатып, кьонакъга ыразылыгъын билдирди.

— Оноу этерик сенсе, — деди эфенди, кьолун жүрек аузуна салып. — Алай ахырын ойлап, аллын андан сора башлармы эдик. Хара-хара десенг, геммеш да келеди ызынгдан. Ариулукъ бла бир кѣрюрмю эдик. Ур кьамичи — секир ат: къабартылы бий сабыр сѣлешгенден эрикди, бети жангыдан агъарып, бурун кыйырлары кенгердиле.

— Иш кенгешге жетсе, уруш болмаз, — деп кычырып ийди ол. — Мен а уруш этеме. Тамбла танг сарысы бла барып, хара-хара дегиз да, большевиклени агъачха къачхан ахлуларын бери жетдиригиз. — Бу сѣзлени полковник, солууун айландырмай, терк айтды.

Жамауатны богъурдагъына жютю кылычны тирерге Нух эфенди да бек сюе эди. Алай жашау кѣпгеми, азгъамы тюрленди — аны киши билмейди. Тюзелгенлей кьалса, жамауат — кьой сюрюу, акъгъан чапыракъ. Жекбаш къабартылы бий биркюнлюк эсе уа? Ол кьачар, думп болур, юйренмегенмиди. Эфендиге уа жашау этерге керек, жамауатха кьабыргъасын жарашдырып, эидиге дери жарашдыргъаныча. Не кючлюге да кючден, сауутдан сора да эслик керек болур. Ашыгъышлыкъ а керек туйюлдю.

«Большевикле арталлы да, ёрге кьопмазча, хорланганларына кесниг а ийнанамыса?» — деп сорургъа Нух эфенди бюгюнлю бери термиле эди. Алай бу жол да

базынмады, «жекбаш к̄абартылыны» чамландырыг̄а к̄орк̄ду. Асыры бек ийнамаг̄анын к̄ргюзтюрча да туююл эди. Ийнамай эсе, талашып, мюлк, мал да к̄оратып муну хап к̄онак̄ нек этгенди. Алай эди, эфенди бу жол артык̄ сак̄ бола билмегенди. Энди уа жамауатны, к̄айтсала, большевиклени да айтырык̄лары белгилиди. Хау, к̄ылычдан сора жук̄ к̄алмаг̄анды.

«Атлаг̄анда, алг̄а бол, тебинингенде, тири бол»,— деди Нух эфенди, минчак̄ларып саг̄ышлы санай.

* * *

Ары к̄араса, бери айланса да, К̄зак̄ны жюреги, к̄ысылып, бууулуп, к̄ычырык̄ этеди. Уллу эмилик жюреги, тары бюртиюклей, гитче болуп к̄алады, бусаг̄ат, аз замандан арталлы да эрир, ёчиюлюр, сууур. К̄юп тыяк̄ черекде сууг̄анлай, жулдуз жарык̄ сууда эригенлей. Ог̄есе, к̄ата-к̄ата кетип, сангырау, сууук̄ таш болуп к̄алса иги туююлмеди. Ог̄есе малхуниямы бола турады, кеси малхуния, К̄зак̄ны да малхуния этип, былайдан к̄ачырып кетерик жюреги, ары узак̄г̄а — аг̄ачха, сыртлаг̄а, тау башларына. Анда б̄рюча улур, укулай сарнар, кишиден уялмай, саяк̄ к̄атынлай, кеси кесини жилиуун этер. Кеси жилиуун этер, тепсегенлени уа к̄рмез. К̄обузну хархып, кюлкюсюн, сарнауун да эшитмез... Ол хархмы этеди, сарнаг̄анмы этеди. К̄зак̄ к̄улак̄ салды. Алайды, Жалдузну к̄обузу сарнай турады. Сарнаг̄ан к̄обуз, ожак̄лада ажашхан желлей, улуг̄ан сырийнала...

К̄зак̄, аш юйню мюйюшюне тыянып, сюелгенлей, тепсегенлеге не замандан бери к̄арайды. Энди кеч да болг̄анды. Жулдузлу к̄кню хуртдагы аг̄ач челекни теренинде, к̄алтырай, жылтырайды. Сууук̄ ай, буз сыныг̄ынлай, к̄ая жухуна сак̄ илишип, ёчиюлген терезеледе мутхуз к̄амайды. Нух эфендини арбазын беш нарат чырак̄ жарытады. Алай, баям, жалчыны киши к̄рмейди, ол а — барысын да.

Даутока улуну «апчарлары», туура, «апчарла» туююл эселе да, К̄зак̄ны андан хапары азды, тепсеп, башы бла этмейдиле: тепсеулери тепсеу болмайды — чыгыр к̄ыздырг̄ан адамланы безиреулери, жабыларыды. Аны ючюн омак̄ чанка к̄ызла, артха тартынмай, кезиу-кезну чыг̄ып, керексиз керкинген «к̄онак̄ла-

ны» алларында кьубулуп, сюзюлюп, сора кеслерин гю-ренде бираз сюрюрге кьоядыла. Ёхтем чанка кьызла-ны, «акъсюеклеин» бюгюнча жууаш болуп Къзакъ кёрмегенди. Тойда, къарындашлары, ахлулары не да кеслерича чанка жашладан башханы кюсемеучюле. Къзакъны азмы учуз этгендиле, аны бла тепсерге къай-сысы унагъанды. Алай Къзакъ жарсымагъанды: аллах чанка этти жаратмагъан эсе, тэзер, тепсемесинле деген-ди. Хар ким къадары буюргъанын табар. Бюгюн а акъсюекле ёхтемликлерин малтап, аракъыдан кёпгенле-ни безирегенлерине, тарт-созларына тэзедиле, кьубулуп пырх-чырх этедиле. Сора была барысы да чанкала, бий-лемидиле, барысы да Къзакъдан игилеми болурла? Огъесе мурдарламыдыла? Буслиманга киндиклери ке-силмегенле, мурдарла. Чанка кьызла уа, кьолтукъ тюп-лерине кирип, тобукъ кьакъгъанларына, чамларына тэ-зюп, абзеххе барадыла. Сора жамауатда Къзакъ неге ийнансын — намысха, дингеми, байлыкъгъа, кючгеми? Неге ийшанып, тыянсын? Былай, юй мюйюшге тыянып тургъандан игиси болмаз. Айхай, юйю да жокъду. Угъай,— керек болса, кесинген кючлю сюелсе, дин, ёх-темлик да артха тюртюлюп къалады. Буслиман туююл-дю деп, адамдан кьачыучу кьызла бюгюн мурдарланы кьубултадыла, Нух эфенди уа кьурманлыкъ, той этеди. Жалынчакъ, аман дунья. Онглу, кесинден онгсузну тюр-те, аякъ тюп эте жашагъан огъурсуз дунья...

Храповицкий бла Саудат абзехде келе, аш юйню мюйюшюне жетдиле. Алай бу жол тепсегенле бла бирге гюрен айланып кетмедиле. Къызны кьонакъ бир жааны-на чакъырды да, экиси да аумаракъ жерде сюелдиле. Саудат нек эсе да кюлгенин тыялмайды, Храповицкийни анга не айтып кьууандыргъанын Къзакъ эшиталмады.

«Мени барымы, жогъуму да эсине алмайды», — деди Къзакъ кеси кесине, жангыдан Саудатха жюреги къа-тып. Огъесе ол былайда болгъанын билмеймиди, кёрмей-миди. Кёрмей а, ма бусагъатда да къарап, артха бурул-ду. Храповицкий да кёреди.

— Эки кэзюн сенден алалмай, бюгюнлю бери былай-да сюелген кимди? — деди ол.

— Атамы жалчысыды. Не этесе муну? — деди Сау-дат.

«Хау, кертти айтады, жалчы болмай, ким боллукъ эдим. Жалчы уа — мидел, къаудан, кесеу баш, ат кёп-чек, быкы. Жукъ ангыламайды, кёрмейди, Саудат ан-

дан нек уялырыкъды? Жалчы дегенлери бусагъатдача Къзакъгъа бир заманда къыйын тиймегенди. Чыгъып, къызгъа ачугъа, Храповицкийге жумдурух жетдирирге да кеп кере болду: жалчы эсем, бир кер. Алай жашлыкъ этмедди.

— Жалчы эсе да, кимге къарарын а биледи. — Храповицкий кесин кюлдюрдю.

— Къзыны ызында макъа да секиреди.

— Аха, сен жюрекни жапсара, кюйдюре да билесе. Мен да ол макъаладан бири болурма, — деди къонакъ кесин екелетген ауаз бла.

— Угъай, дуньяда макъала, арсланла да бардыла дегенден айтама. — Сора сезюн башхагъа бурду:

— Сиз бизни жарлы элибизде бираз кечнирикми-сиз?

— Акъ кегюрчюн къара къузгъунладанмы къоркъады?

— Айыпмыды да?

— Айып туююлдю. Алыкъын къузгъунугъуз, къаргъагъыз да кепдю.

— Сени кирик жашла барда, ала энди мычымазла. — Саудат Храповицкийни къубултун селешгенин ауазы, турмушу бла да жашурмады.

— Сау бол ариу сезлеринг ючюн. — «Апчар» баш къакъды. — Алай сени къан элгендирлик болмаз дейме.

— Тоба, сен анга ийнан, суу тегюлгенден эсе, харамланы къаплары тегюлсе, игиди. Къутургъан бугъаны богъурдагъына заманында бичакъ салынган аман болмаз. Жагъынлы эшекге къазыкъ жетдирген да тереди.

Бу кезнуде Саудат бла Храповицкийни ушакъларына, къайдан эсе да чыгъып къалып, Кеккёз бий да къошулду. Жалдузну къобузу алгъында бек тарыкъгъанча, сарнагъанча эшитилип, Къзакъ ары таба къарады. Нарат чыракъны жарыгъы къызы толусулай жарыта эди да, жалчы аны мудахлыгъын эследи. Жиляй турады, баям, деп келди жашны келюне. Арт заманлада Къзакъ, не сейир, Жалдузгъа бир тюрю жумушап эди. Нек, къалай бла? Алгъынча болмай, къызы ариулугъуна, адеплилигине эс бурмай озмай эди. Жюрюген, айланган жеринде Жалдуз кёбюрек кёрюнючюсю, жолугъуп къалсала уа, къызарып, бети жибип, башын энишге этнучюсю энди жалчыгъа хычыуун эди, къызы

алай этгенни ыразы окъуна эди. Угъай, Къзакъ Жалдузну суймейди, суймей тургъанлай, жүреги анга нек эсе да бек ыразыды.

Бусагъатда да, кызы мудахлыгына инжилип, жүреги бир тюрлю жумушаклыкъдан толуп, жалчы аны къатына келди. Жалдуз, къобуз сокыгынын бөлмей, ёрге турду, Къзакъга къарамады.

— Къобузунгу тарыгыууна тёмей келгенме, — деди жаш.

— Къобузум тарыкъмайды — жүрегим жиляйды. — Жалдузну ауазы шошду, мудахды: Къзакъ кючден эшитди.

— Нек жиляйды?

— Некми дейсе? — Кыз адыргы ышарды, алай жилямукъларын тыялмады: къобузуна тамдыла. Былайга, тойга, зор бла келтиргендиле деп жиляй болмаз эди. Анга жилямукъланы тыйдырмагъан башхады. Алай тели, таза да тели, жукъ ангыламагъан Къзакъга аны Жалдуз къалай ангылатсын. Сени сиеме, сен а кермейсе да, андан сытыламамы десин? Огъесе Саудат сени багъангы ёмюрюнде да бичалмаз — аны ючюн деп, кюнюню къарангы нек этесе, бюгечели берн таралып, кёз жауунгу тауусуп, аны башхалагъа къубулгъанына нек араласа депми айтсын? Жалдузча кызла саудатладан аман, осал къалай болдула? — аны Къзакъга ким ангылатсын. Угъай, ол анга бир зат да айтырыкъ туююлдо. Къобузчу иги кесекни тынгылап турду. Кёзлери къургъакъсып, эс тапхынчы сакълады.

— Жулдузу батхан жилямай не этсин, — деди сора кызы.

— Жулдузунг батханыча чыгъар. Мен не этерме ансы. Къарап туруп, жулдузум Нухну чыккырында кёмюлгенин кёрдюм.

— Чыккыргъа кёмюлген жулдуз жулдуз болмаз эди. Ийнан, керти жулдуз Черекге да сыйырмаз.

— Жалчыны жулдузу болмайды дегенлигингмиди?

— Тоба, сенлайланы кёклеринде жангыз жулдуз угъай, жетегейле окъуна жанадыла... Алай...

Жалдуз андан ары жукъ айтмады. Эсине келгенни айтып баргъан адепсиз эди. Сора Къзакъны кёлуне тиерми деп да къоркъду.

— Жетегейле, кёкде бирдиле. Ала кыайсы насыплыга жетсинле, — деп, Къзакъ, керти да, ёрге къарады.

Ичинден а, кызыны бир кесек жапсаргъанына кыуанды, дагыда башында жети жулдуз жанган насыплым ким эсе да, анга сукъланды.

— Кыарачы, ала кыалай жарыккыдыла, — деди жаш, кесип, кыыз айтхан сёзлеге да уллу магъана салмай, сансыз халда. — Манга жетегейлени ким берликди?

Жалдуз, кыобузну кыыстау тарта, кыалай эсе да кёкге кыарап ийди.

— Ай, мени эр киши этип туудурмагъан аллах а, — деди сора. — Ол заманда кёгюмде жети жулдуз жарытыр эдим.

— Кёкде жарыгъан жулдузладан кимге да не. Дуння кыарангыды, — деди Кызакъ жангыдан мудах болуп.

— Не этгин, кыадар айтхан. Бирле, жетегейлеге термилип, кёкге кыарайдыла, бирле нарат чыракъла жулдуз сунуп да жашарла. — Жалдуз кючсюндю, алай кыобузну хыны тартханы бла Кызакъгъа эшитдирмедн.

Жаш сагъайды. Эндиге дери магъана бермей тургъан сёзлерине магъана берип, кимден эсе да ёпкеледи. Нарат чыракъла сагъынылмай кыалсала, ушакъ ол халда бироз барлыкъ болур эди. Алай Жалдузну кёзлери бягыгы жиямукъладан толдула, жашны да, нек эсе да, шургулукъ бийледи. Нарат чыракъла, керт да, тауусулуп бара эдиле да, алышындырыгъа керек эди. Кызакъ жумушун этерге ашыккыды. Мурдарла абынмай тепсеинле, безиресинле. Храповицкий Саудатны кыбулгъанын кёрмей кыалмасын — барып чыракъла жандырсын. Не этсин, жулдузун жарыта ол биямейди, нарат чыракъ жандыра уа биледи. Сюйсенг-сюймесенг да, жашау алайды: биреу кыобуз согъады, биреу а тепсейди, биреу темир кыатдырады, кыылыч-кыама билейди, башхасы, келтирип, аны биреуно богъурдагына тирейди. Мен а эсирген Храповицкий Саудат бла абзеххе абынмай барсын деп, арбазны жарытама. Жашау алайды — жулдузгъа, жетегейлеге термилген жерде нарат чыракълагъа шукур эте жашарыкъ болур. Терек да не бийик ёссе да, кыуруп, топуракъгъа кыошулады, асыры бийик таула кёгермейдиле, кыабыргъаларында кыанатлы уя салмайды, бийик таула бийикликлеринде бузлап кыаладыла.

Кече узуну кёзюне жукъу кирмей туруп, Сейит, кеси да билмей, тапг аласында кьалкьып, энди уянды. Юй бийчеси Халыу жокъ эди, алты сабийи уа — тёрт жашы бла эки кьызчыгъы — жукълап. Кими — от жагъаны кьатында мулжарда кьалкьып, ташдап сууукъ тартмасын деп, аналары мулжарны кьалын этнучюдю. Кими — агъач тапчанда, Сейитни ундуругъуну аллында уа, эшек жауурундукъда, бек гитчелери — алтыжыллыкъ Зулейха жатады. Кьызчыкъны кьалын сары чашчыгъы атасыны эски жамчысына тегюлюп жукълайды. Юсюнде анасыны кьара ботасы тамакъ тюбюне дери тартылыпды. Зулейха акъсылбет, сары кьызчыкъды. Сейит, аны сарылыкъчыгъына кьарап, бюгюп биринчи кергенча: «Бу кимге ушап туугъанды, аллах ючюп? — деди ичинден. Кеси бир кьара киши, ахлуларында да, сары шинли адам болуп эсине тюшюралмады. Анасы Халыу да алай — кьара шинли тиширыу. Ким биледи, тукъумунда иш болгъан болур. Сейит, энишге ийилип, Зулейханы, уятмазча, элгендирмезча, кьойнуна тап алды да, кесини ундуругъуна салды. Бу сабийлени жер юй тюбюнде сойландырып, кеси тапчанда жатханы гюнях окъуна эди. Алай жангыз тапчанны кьайсысына жетдирсинле. Ишлерге хунери жокъду. Сатып алыргъа уа... Сатып... Охо, бу кюзден оздурмай, алыр. Бек алгъа Зулейхагъа бла тамата жашы Османнга. Бусагъатда он алты жылы энди тола тургъан Осман отоуну бек кьарангы мюйюшюнде жукълап эди. «Ёсюп, жангыз жылгъа Сейитден узун болгъанды, атасыны тону юсюн жабаргъа толу жетмей, аякълары иччиклерине дери ачылыпдыла. Уятып, биргесине элтирге бла кьалыргъа билмей, экили бола, Сейит, нек эсе да Османны арыкъ, тырнакълары жетген аякъларына кьарап мычыды. Уятмады: бу кыйын кезиуде, суйген, суймеген бар, бел кьатдыра башлагъан жаш адамланы кёзлерине урунуп не этеди, «акъмангылайла» эсирип, кьутуруп айланган кезиуледе. Тап, агъачда, Албот улуну жыйынына кьошулуп, кечинсе окъуна иги эди.

Сейит арбазгъа чыкъды. Алыкъын бек эртдеди, мал, адам кьымылдап керюнмейди. Сейит ары, кьуллаукъ юйню башына кьарады. Бош, юйренгенден кьарагъан эди ансы, «Совет бластны» байрагъын кетергенли экинчи жума жетип келе эди. Алай жюрек ийнапый, тюнгю-

люп къалалмайды. Байракъны тюр этгенлерин, малта-
гъанларын биле тургъанлай, эшикге чыгъар-чыкъмаз
кѣзлери бек алгъа аны излейдиле. Нек? Аллахны кючю
улуу болгъанлыкъгъа, байракъ кѣкден тюшмейди. Бы-
лайда Сейит кесине тырман этди, сора дагъыда мычы-
май, умутлудугъуна сылтау изледи: тейри, аны бир да
билмезсе, бусагъатда дуня алышыныргъа кѣпмю ке-
рекиди. Кече бла жетип, къызылла акъланы ийманлары-
на жыялмаймыдыла,— деди ичинден. Сора аны жюре-
гиндеги иги къууумуна ким айып саллыкъды, ким бил-
ликди. Сейит, тѣзалмай, жангыдан къарады: угъай, бир
тюрлю байракъ-чайракъ да жокъду.

— Къайдаса, алаи, къатын? — Халыу кеси керегине
чыкъгъан сунуп, Сейит юй артына элтген жыяу жол-
чукъгъа айланып сѣлешди.

— Не гузаба этесе, мен мындама, — тиширунуу ауа-
зы гумудан эшитилди.

Халыу, хаух чѣгюп, тулукъ, къапчыкъ тапханын бир
жерге эте, жыя, жамау зат кереклилерине жамау са-
лыр, ийне жетдирир къайгъыда эди.

Сейитни, кѣлю кѣтюрюлюп, жюреги къууанды: юй
бийчеси, аман хапаргъа ийнанып, сабанны оургъа жи-
бермез деп, къоркъуп тура эди. Халыу эссиз туйюлдю.
Къайдан не чурум чыгъарын билип къоюучуду. «Сабан-
дан тюнгюлсе, иш кѣллю болмаз эди», — деди Сейит,
алай къатынына жюрек ыразылыгъын сездирмеди.

— Къоюп къоярмы эдик? Ачданмы ёллюкбюз. —
Къоллары ишлегенликге Халыу мудахды, бусагъатда ол
эрини арыкълыгъындан да арыкъ, назик кѣрюндю.

— Мени къыйыным бла не ишлери барды, — деди
Сейит, юй бийчесини мудахлыгъын, аман къууумлугъун
жаратмай. — Танг аласында сен да не аман аууз ачаса.

Сора, барып, къарт гырайтына нер салды. Орамда
кишиге жолукъмады. Мугурайгъан, иесиз мекамланы
жампик терезелери, чутсуз, алаша хуналары Сейитни
жюрек къайгъысын жангыдан къозгъап, ашыра эдиле.

Межгит къатында кѣпюрге жетип, андан озар-озмаз
Нух эфендини арбазындан беш атлы чыгъып, ёрге, тау-
гъа элтген улуу жолгъа тюшдюле. Танг аласы бла была
къайры аман жолгъадыла? Сейит гырайтын бир жан-
лыракъ буруп, тохтады, тюшген а этмеди. Тюшюп да,
кимге тюшерикди: ол къайгъылы кѣрюнмейдиле. Нух
эфенди, саламы-кяламы да болмай, уруп озуп кетди,
къалгъанла — ызындан. Бек артда, ат юсюне жарашал-

май, къанжыгъагъа тапсыз байланган тулукълай, эки жанына атыла, Шамгъун.

Энди бий бу жазыкъ бла нек ортакълашады огъесе ортакълашып ашалгъан сарымсахны ийиси чыкъмаз дегенлейми этеди? Сейит, атлыланы ызларындан къарап туруп, аланы ашыкъгъанларына, былайды деп, бир тюрлю хыйсап эталмады. Элден таугъа къачханла къалайда букъгъанларын Шамгъун сынчылап, энди уа Нухну жыйынына жол кѳргюзтюп баргъанын, Нух эфенди уа, аланы алдап, терилтип, артха келтирлигин ол билмей эди.

Межгитден узакъ бармай, тюз аны огъары жанында Сейит бир къауум адам кѳрюп, ичлеринде Къайытны шарт таныды. Экиси «акъкъашхаладан» эдиле. Къалгъан ючеуленни «анга, мынга» ушатды, — олду, буду деп а, ишексиз айталмады: башларын кѳтюрмей агъач жонуп, кесип кюреше эдиле. «Астофируллах», — деди нек эсе да Сейит. Кесинден эртде туруп, иш юсюне сюелгенлегем сейирсинди, къурай тургъанлары къужурму кѳрюндю, огъесе жангыдан огъурсуз адамлагъа жолукъгъанынамы ырыслады.

Бир бастырыкъ сюелип эди, экинчисин да сюер къайгъыгъа кирдиле. Неде бу, жангы мекаммы боллукъду, къабакъ эшикми? Туююдю. Былайда журтсуз жерде къабакъ эшикни Къайыт башынамы урлукъду.

Сейит ѳмюрюнде, адамла айтып эшитген болмаса, асмакъ кѳрмеген эди, билмей эди. Артдаракъда ушатды, алай эсине келгенге кесин ийнандырып къояргъа сюемеди, ырыслады. Ийнанмазгъа не бек кюрешди эсе да, ол сѳзню унуталмады, терлеп, санларына къарыусулукъну ууу жайылды, аузу къургъакъсып, кючден-бутдан «асмакъ», — деди, асмакъ къурайдыла.

Сейит бираз жол къоратханда, биягъы гырайтын тохтатды, тийреге къулакъ тикди: шошлукъ, тийре уюп къалгъанлай, жалан да шошлукъ. Сора агъачха балта урулгъан тунукъ тауушла ызындан жетдиле, жангыдан элгендирдиле. «Къурайдыла, не зат къурай болурла?» — деди, къарт гырайты анга жууап къайтарлыкъча. «Асмакъ, асмакъ», — дедиле тунукъ тауушла. Энди ала, Сейитден артха къалыргъа унамай, жолну узуну ашыргъанлай келдиле.

Сабан алыктын уялмагъанды, тирилмегенди. Кенгнге жайылып, сары кьалкыу этеди: чайкьалмайды, шош, билинир-билинемез сюзюледи. Молланып, жатхан сютлю геммешлей, ырахатды. Огъесе элгенипми шошайгъанды, башын сылап, тарап туруучу аяз, жел да юркюп, кьоюпму кетдиле. Асыры бек кьоркьгъан, элгенип симсиреп кьалады, сёзю, жыры жутулуп. Къайдады сени сары, алтын макъамынг, жырынг? Бусагъатлада алтын чачынга букъу кьондуруп, Нухну жыйыны озду — аны ат туякъларымы элгендирдиле? Танг аласында кьуралгъан асмакъ санга да туурамы болду, элни мугурайгъаны кёрюп, анданмы мугурайдынг?..

Сейит кьарамы бла сабанын ийнакълай, барып, аны этегинде, жаз башындан бери тургъан дорласыннга чёкдю. Жерге урукъ салгъан кюнледе былайы адамладан топпа-толу эди. Артда да, кече-кюн демей, юсюнде болдула. Бюгюн а киши жокъду. Термилип, ашыгып, оракъларын, чалгъыларын жютю этип, бюгюнню сакълагъанла келмей кьалдыла. Кьоркьакъ адамла сабанларын жангыз кьойдула. Сейитни уа не сюрюп келгенди — батырлыкъмы, жутлукъму, жандан, жашаудан арпамы татлы болду огъесе жашаугъа суймекликми сюрдю? Сейит сагъышланып, сагъышындан кьутулалмай мычыды, жюрегин тынчайтырча жууап табалмады. Сора ёрге кьопду — анда, сабанын тёбен жанында, арпагъа кирип келген экеуленни эследи. «Къайсыладыла была, аллах ючюн?» — деди Сейит. Къайсыла эсе да, башхамыды, арпаларын оругъа келедиле.

Сейит, кьууанып, кёлю кётюрюлюп, жангыдан кьарамы бла сабанын ёнчеледи. Саулайын, аягындан башына дерн. Юлюшлени бир бирден айыргъан чекле, таш кьалаучукъла, илипинле — барысын да алтын тьобюне малтап, жабып, бирге кьошханды да, сабан уллуду, бек уллу. Адамла, туурап, жерни сан, журун-журун этгенликге, табигъат аланы бирге кьошханды. Дуппурланы, тёшлени да. Чунгур-мунгурланы тюзетгенди. Эпди уа, кюн тыякъла да бирге кьошулуп, окъа, жибек жабыу болуп, сабаны юсю бла, сырты бла шош жайыла, саркьа келедиле. Келип, Сейитни тьоклю чабырларына, морышымларына тийдиле, онг жыгъын хычыуун сыладыла. Кьолунда тутуп тургъан жукъа, жангы тишелген чалгъысын шош зынгырдатдыла. «Неди бу?» — деп, Сейит

сагъайды: жауун тамычыла чалгъыны къл таууш эт-дирип эшитгенди, кюн тыякълa жырлатып а, билмей эди. Сора, кълайдан эсе да, аргъл тауму, берги тауму ийдирди, суу жагълaда кълaкълып тургъланлай, кюнмю уятды, жылы аяз урду да, сабан чайкълды, сюзюлдю, шууулдады. «Сен да кюнню сакълaп тура кере эдим», — деди Сейит. Сабаншы аргъл этегинде, тирилип, кюмюш-лене да, жангыдан саргълaла, арпа толкълула Сейитни аллына кълaйтдыла, алай узакъл озмай, шошайып кълaдыла. Тюз да ол кезнуде Сейит жыр макълaм эшитди. Угълай, адам жырламай эди, ол адамны кълолундан келлик туйюлдю, тап, минг-болуп сюелсе окълуна. Макълaм андан-мындан да, узакълдан, жууукълдан да, былайда бусагълaтда шошайгълан хар арпа кълылдан чыгълып, ёрге кётюрюлюп, сабаны башында бирге кълшулады. «Кюн тыякълa кълшулгъланлай. «Астофируллах, — деди Сейит, къланат битгенча болуп, — сабан жырлай турады, мени алтын, кюмюш сабаным!» Кесини да жырларыгъл келди, алай жырламады, ол жырлай билмей эди да, макълaмны бузарма деп кълоркълду. Адам, не десенг да, куйсюз затды, огълурлулугълу — аз, огълурсузлугълу уа, табигълатны, ма бу сабаны да ачытырча, кёл. Заран келтирirme, макълaмын бузарма деп кълоркълмаса, сабанга кълшулуп кълалыр эди, бир кълылкълысы болуп, ма анда терекледен бири болуп, адамлагълa ачыу сынатып, аладан да ачыу сынамаз ючюн, кишиге басынчакълaтмай, кишини да басынчакълaмаз ючюн, терек, чапыракъл, арпа, кълылкълы, топуракъл тугул окълуна мажал болур адамдан эсе — сугъланакълыкълны билмейдиле.

Кёзю-башы тегерек айлаып, Сейит сапларында кълaлай эсе да бир тюрлю жеңгиллик сездн. «Бозадан, сырадан да болмагъланма былай кеф, былай сълхыр», — деди ол. Тели жюреги кълайры эсе кетип, учуп, алланын барады. Кълайры, макълaмны ызындаимы? Ол узакъл кетмедн, кетсе да, кълайнайды. Жарлы Сейит а, былай, терилип, сюелип турса, ишин ким тындырыр. Сабанчы, жырны ызыдан термилип, кълайда, кълалай учханын биллип кълоярыкълча, кёлге къларады. Анда бийикде, акъл гюлмендилей, жеңгил булутла, сора кюмюш къланатлы зурнукла, ючгюл сюрюу кълурап, кетип, узайып барадыла. Энди Сейит кеси кесин ангылады: жюреги, жыр макълaм да ары — зурнуклагълa учуна кере эдим. Аланы ызларындан термилип. Ма бусагълaт, аз замандан зурнукла узайырла, сабаны, табигълатны жырын узайтып

кетерле. Хау, жыр кетер, аны жарлы, жаланигач жүреги биягы ташлай ауур болуп кялыр, бюгюн учуинганын эсине тюшюре, тышырдай, селейир, кябынып кетер. «Угъай, — деди дагыда Сейит, кёкге кярап. — Зур-нукла узайдыла, макъам а мында, былайда, алайда да. Зурпукланы ауазлары да бери келип, сабаны макъамына кюшула болур эди: жерин жырын ким алып кеталлыкды?!»

Кюн бекден бек жылыта барганын Сейит сизди. Ол аны чалгысын, онг имбашын, жауурунун да хычыуун жылытды. Аллында, арпа башлада, чыкь тамычыла бирге жыйыла, кюшула, ауурланып, тегерек ижиле болуп, жылтырай да, энишге саркыып, ёчюле турадыла. Жерге акыганы агыып, акмагыаны уа, жукъа аксыл тютюн болуп, ёрге созулады. Сабаны башы бла андамында ташла юсюнде, узакъ агъачда да тютюн этедиле. Тютюн да, жыр макъамлай, женгил. Экиси да бирге кюшулуп, арпа башында кялкъыйдыла. Бусагыатда Сейит аны бютюн шарт эшитеди. Сабаны шош макъамын, шош жырын, чапыракъланы, кырдыкланы шыбырдашыуларын. Сени кёрюнчю, жырынгы эшитгинчи, жашаууна жашау эди деп айталырмы Сейит. Энди аны киши сангырау эталмаз, бу кюдретин жылылыгыын, сууукълугун да, кылкы зыбырлыгыын да сезалмай кяалгъан кюню кюн болмаз.

Угъай, Сейит сылхыр эди: табигъатны элгенген, буюкыгъан сунуп. Ол буюкьса, сора буюкыгъан кярыусуз жанны ким жапсарыр. Жюреги чыгъар-чыкьмаз бери алып келди, борбайлары кыйылып, энди уа жарлылыгыын унутуп сюеледи огъесе табигъат ёз ёхтемлигинден анга да ёзденликми этди. Чомарт, огъурлу табигъат.

Къалай эсе да, бир тюрлю базынуулу болуп, санларында кюч, кярыу сезе, Сейит биринчи дурусун башлар кяйгыгъа кирди. Алай башламады: асыры мылылай чалып кюйса, арта гыстыда кызар, бек кзургъакьсыса да иги туююлдо.

Сейит бир тобугъуна чегер-чекмез арпа кылкыла, силкинип, бетине, ийне кёзюнлей, ууакь тамычыла чачдыла. Сора ол, эки-юч арпа баш юзюп, кюл аязында ууду. суурду. Къатында сабийлеринден бири болса эди, не медет, берекетинден алгъа анга кяапдырыр эди. Барысындан да бек алгъа Зулехачыкыгъа. Алтынбаш кызычыгы. Чачы бу арпагъа ушагъан, кирпиклери уа,

арпаны кылыкыларыча, узун. Не да Халыу. Сейитге алты сабий ёсдюрген, тынчлыксыз Халыу. Айхай, Османны ала келип, анга татдырса уа аманмы эди. Къой сойса, бауурундан шишлеп, алгъа анга бериучюдю. Къалгъан сабийлери эсине тюшмедиле. «Бисмилляхий, ырысхымы аллах юйюрюмю аузундан алмасын, къууанча ашатсын, ызы къалын болуп!» — Сейит, арпа бюр-тюкленн аузуна тёгюп, жангы мирзеуню татыууна тынгылай, кёп чайнады. «Мирзеу дегенинг къалай татыулуду, — деди, — туура былай татыулуду деп а ким биле эди». Сора, бир уллу иш тындыргъанча, жүреги ырахатланып, къууанчдан толуп, ол халында чёкгенлей, жерге ийилип, кылыкылары бир-бир сайлап, тюзете, иги кесек турду. Ырысхысыны башындан алгъа кеси татды — энди, ишаллах, аны арбазына кыйынылык кирмез, кирсе да, сабийлеринден — Зулейхадан, Османдан, Жашыудан — киши сыйырмаз.

Бусагъатда Сейит сабаннга, саулайын жерге, табигъатха кемсиз ыразы эди да, бюгюннге дери жүрегинде ол сезими бла жашамагъанына сейир этди. Айып окъунады жанынгы сакълагъан табигъатха ыспас эте билмеген, киштик кёзюн кысып ашагъанлай. Саулукъ ийнегине адам къор-садакъа болуп жашайды. Сютлюден да сютлю, къурумагъан, таркъаймагъан геммеш кирик, табигъатны уа киши аяп ол кёрмегенди. Кеси да аллайладан бири туйюлмю эди? Энди не болду ансы. Сейит аны да ангылаялмады. Огъесе къадар анга да юлюш чыгъаргъаны ючюнмю ыразыды табигъатха. Ма бу сабаннга. Адам дегенинг иелик эталмагъанына сансыз да, сокъурдамы болур? Жырталгъанынг, юзалгъанынг — сени, къалгъанын а бёрю ашасын, суу таласын. «Манга жетмегенден манга не хайыр?» — деп жашагъан адам. Бюгюн а Сейит табигъатны иисаны, бир тереги, бутагъы, суу ким ичиргенин, жылытханын билип, ыспас этген.

Элге «акъмангылайла» келип тургъанлары шырт деп, аны эсине тюшюп къалды. Мирзеучюгюн къутулталса эди, жерни уа сыйырлыкдыла, — деди ол. Бирле бердиле, башхала сыйырдыла. Энди Сейитни сабаны боллукъ туйюлдю. Бир заманда да болмаз. Сора ол жангыдан бу къудретден айырылыргъа кереки, анга сокъурча, сангырауча къараргъа. Юзалгъанын — юзерге, юзалмагъанын а — душман. Ананы жылыуун бир ангылагъан аны унутмайды. Не кыйынылыкда да бала-

лыкдан чыкмаз. Сейит а, жарлы эсе да, амап адам-
гъа айтылмагъанды. Энди ол кесин алгъынча онгсуз-
гъа, амалсызгъа санамаз. Сабий анасыны этегине кы-
сылгъаилай, табигъатны этегине кысылыр.

Къоймасала уа? Тюнене элли башын тюбюне этген
«къонакъла» Сейитни эсинден кетмей эдиле. Кёзю ачыл-
гъанны жангыдан кёзюп чыгъарыргъа кюрешселе, ичпи-
де жаны болгъан унамаз, таланиган. Кюню жылыууна
бир татлыкъсынган ханс окъуна анга тартыниганлай
ёседи. Сейит биледи: «келгенле» жашауну эски ызына
къайтарыргъа кюреширкидиле, алай адам суу туююл-
дю — ызы эскиси, жангысы деп айыртламай саркы-
ргъа. Сора, не мадар, ыспассызлыкдан башын къалай
алып кетсин? Аны сакъларыкъ, адамлыгъын сындыр-
мазлыкъ жалан да табигъат эди. Адамла этмеген хата-
ны анга бёрюле да этерик туююлдюле.

Бу акъыл асыры кеч келгенинеми жарсый эди, огъе-
се башха затмы жүрегин ижилтди, чёкген жеринден
тепмей, тюз тобукъ аллында шош шыбырдашхан арпа
башладан къарамын бурмай, кёп турду. Сора кеси ауур-
лугъун кётюралмай, ийилген арпа башха къол аязын
тутду да, аны кылкыларыны жютюлюклерин сизди.
«Жашау сейирди,— деп келди Сейитни эсине.— Бу
гитче, къарыусуз бюртюкге берилген адамгъа берилме-
генди. Энди анга ёлюм жокъду. Қъар, буз тюбюнде да
кечинип, жангыдан чыгъар, ат туякъла малтап, жер бла
къатыш этселе да, башха болмаз. Малтаниган адам
алайлай ёлюп кетеди. Қъарыусуз адам...»

Сейит ёрге турду. Кюню кёзю тёрт-беш элге кё-
тюрюлгенди. Энди чалып башлагъандан игиси жокъ-
ду.

Хоншусуну сабанындан илипин юсю бла бери аууп
чырмашхан кылкылары Сейит кесини чегинден айы-
рып айырып ызларына къайтарды. Тынгылы, тап тохтап,
(юйренмейми къалгъанды) чалгъысын булгъады. Алай
олсагъат, не сейир эсе да, башы-кёзю тегерек айланып,
жыгъылдым-къалдым дегенча болуп, жүреги терк-терк
урду. Бусагъатда аны бийлеген къужур халны биринчи
сынай эди да, былайды деп эсине жукъ келтиралмады.
Он экижыллыгъында берн чалгъы тутхан киши бюгюн
чалгъысыны ызындап къалай баргъанын билмей, иги ке-
сек барды. Сора кёзлери хар неши да ачыкъ кёрдюле,
чалгъы, ууакъ къалтырап, къалып ылызыгырны башы
бла тынч учхалагъанын сизди. Тийре да бир тюрлю шо-

шайды, шошаймады эсе да, энди Сейит кесини шырхы тауушундан башха зат эшитмей, сагъышлары чачылдыла. Битеу эси, саны бла да ишге берилди. Ашыгъыргъа, шырхыны да кенг тутаргъа керек туююлдю. Арпа асыры къалындан, чалгъы къарылып, дуру чюйре боллукъ эди. Кёзюнгю къууандырмагъан иши ишми эди. Алай бююнча, бусагъатдача ариу а Сейит, баям, бир заманда да чалмагъанды. Таракъ бла тарагъанлай, бирле къол бла сайлап-сайлап салгъанлай, тизгинли дуру. Сейит аны ахырына чыгъып, экинчисин башламай, чалгъысына тыянды. Эсине къызчыгъы Зулейха тюшген эди. Нек тюшгенин а кеси да билмеди. Арпамы эсине салды. Зулейханы чачы андан башха туююлдю. «Ёмюрюмде бизни тукъумда сары, алтын чачлы адам кёрмегенме», — деди ол бнягъы ичинден. Къара жерден чыгъып, арпа алтын бетли болуп къалады. Къызчыгъы да алтынчач, сарычач. Битеу элде да аллай жокъду. Зулейханы чачы бла арпа бир бирлерине ушагъанларын эслегенинеми ыразы болду, сейирми этди. Сейит нек эсе да башын шош чайкъады. Аллахны кючю уллуду. Ол гитче къарыусуз жанны улду ырысхысы бар болур, — деп келди кёлюне. Не гитче ылызмыда да бир жашырын магъана излеп, ырым этерге юйренген Сейит бу жол да кёп тюрлю сагъышха кирип, Зулейханы чачы арпагъа алай бек ушагъанында жүреги сүйген магъана кёрдю, анга ийнанып, шукурланды. Адам баласы къара топуракъдан жаратылып чыгъып, артда да анга къошуллугъун ол биледи. Бир бек аманы, осалы болмаса, жер, адамланы барысына да аналыкъ этип, къойнуна къысмай, тышына атып къоймайды. Алай, ма, жер ёсдюрген, жан салгъан арпа — дуняда бек сыйлы зат, кюнча, алтынча сарыды. Былайда Сейит мирзеу къурандан иш да сыйлыгъа сапалгъанын эсине тюшюрдю. Сора жер аны къызчыгъыны чачын сыйлы мирзеуге, бу арпагъа ушатханындан магъана болмазмы? Бу аман дуняда ырысхылары, насыплары мангылайларына жазылып азла туумайдыла. Болмай амалы жокъду: адам улу ангылап къоймагъанлыкъгъа, табигъатда игиликге, аманлыкъгъа жораланган белгиле топпа-толудула... Табигъат кеси берген белгиге ийнанмазгъа уа кимни къолундан келир.

Сейит, экинчи дуруну ахырына чыгъып, ючюнчюсюн башларгъа, терлеп, суу-салам болду. Суу-салам болгъанын иги кесекге дерн сезмей, ангыламай туруп, артда-

ракъ сезгенинде, кесине, башхалагъа эсе да кёл кенгдирди. Адамланы жерлеринде, биченликлеринде кёл жылланы терлей келгенликге, сабийлерин, аланы аналары Халыууну кьууандыргъанды, токьму эталгъанды. Угъай, не десе да ол сабийлерини, юй бийчесини да алларында борчлуду, гюняхлыды. Эр кишиге саналып, кёзлерин дунья жарыгъына бир ачдыралмагъан, юслерин-башларын жабалмагъан. Бюгюнден ары Сейитни аягъы, тап, бери басмай къаллыкъ эсе да, билгени жокъду, алай бюгюн а анга аталгъан жерде, кеси башына не болуп, терлегенине шукур этди. Сабийлери ючюн, Халыу ючюн терлегенине. Талай жылланы аталыкъ борчун тынгылы кётюралмай, алгъан гюняхларын бюгюнню териси бла жуууп, тазаланып къаллыкъча, кёл басып ишлей эди. Ол ач, суусап да болгъанды. Айтхан заманында Халыу аш-суу келтирмегенине ачуланмады. Бир биринден гитче алты сабийни кёзюне кьаратып кетген тынч туююлду. Охо, ала кыйналмасынла ансы, Сейит бел бууаргъа эртде юйренгенди. Сора бюгюн экиси да — кеси мында, сабанда, Халыу а арбазында, от жагъасында, сабийлери ючюн деп кюрешгенлери эсине тюшюп, жүрегине асыулукъ берди. Алай Сейит арпаны ючден бирин чалып, гыстылап, юч-тёрт гола сюегенинде да, Халыу келмеди. Кюнню кёзю таудан эки къол аязгъа кётюрюлгенде да — тиширыу жокъ. Бир къайгъы, чурум болмаса, Халыу кишисине тёзюп турдукъ туююл эди. Сейитни жүрегине къайгъы туюрелди, ырахатлыгъы, иш кёллююгю да, къол бла алып атханлай, кетдиле. Сейит, андан ары тёзалмай, элден келген жолгъа сагъайды. Кьулагъына ат туякъ тауушла чалындыла, адам а кёрмеди. Сора, кёп мычмай, жолну таша, къыланч жеринден бир бири ызындан алты атлы кьууушуп чыкъдыла. Жол сайлап кюрешмей, тюзюнлей, сабанны аягъындан кирип, ёрге айландыла. Ол халда келе-келип, бири айырылды да, Сейитни узакъ хоншусу таба жоргъалады, къалгъанла уа анга келгенлерине ишеклик жокъ эди.

«Сабийлерими, ол аман кьатынны насыплары алай къысхамы болур?» — Сейитни аузу кьургъакъсып, къоллары кёкюрек туюмелерин кьармадыла, тизгинин жьыргъа керекди. Ким биледи, озуп кетерик эселе уа, эртдекечден аман кьууум нек этеди. Алай озуп кетериклеге ушамайдыла. Игиликге келгенле арпаны, биреуню арпасын, малтап, жырып, зая этип келлик туююлдуле.

Кёккёз бий бла Байдуллахны сууукъ къарамларын Сейнт энди шарт кёрдю, къалгъан ючюсю — къазакъ аскердендиле.

Палах чапхыч атлыла терк жетип къалдыла. Угъай, къыйыглыны төрге ётгенине къадар да тёзмейди. Огъесе бир кюн дарпий кийгени ючюн, жарлы отдамы кюе жашарыкъ болур.

— Киши сабанына жютю оракъ, соргъанынг-оргъанынг болмай, хыли нек этесе? — Кёккёз, Сейитни малтап кетерикча, атын алай къысха тохтатды.

— Сабанын оргъан хыли туююлдю, — Сейит, сабыр кёрюнюрге суююп, къалакъ керек болмагъан чалгъысына къалакъ этди.

— Сени сабанын жерни жети къатысындады. Ары жолну кюсей эсенг, болушайым. — Атны ёшюню бла уруп, Сейитни жыгъар умутда, бий къамичиши атха жетдирип, алгъа-алгъа тебиндирди. Алай акъыллы хайуан, ёшюню бла адамны уругъа унамай, пырхылдап, жеринде тепседи.

Кёккёзю, Байдуллахы да былайгъа Сейит бла даулашыргъа, сабанын юлеширге келмеген эдиле. Сабан оноу керекли туююлдю, бу алларында сюелгениге жетдирик жазалары да белгиледи. Алай Сейитни баз сёлешгени, къоркъургъа бла къажыргъа умут этмегени экисин да сейирсиндирип, къанларын бютюп да бек бузду. «Несине, кимине базады жазыкъ черемпис?» — деп келди Байдуллахны кёлюне. Дуня тюзелген эди, жерле алгъыныгы иелерине къайтханларын элини жамауаты эшитгенди. Сора кимден да алгъа Сейит буюгъургъа, жер-топуракъ къабып, тырнап, кечгилик тилерге, жазыкъсыныгъыз дерге керек туююлмю эди. Ол а Мамаш бийни сабанында аякъларын кенг салып, чалгъысына тыянып сюеледи, атасыны от жагъасын къорууларгъа сюелгенлей. Аны къарамы Байдуллах таныучу алгъыныгы Сейитни къарамына ушамай эди. Угъай, боюксадан чыкъгъан иги болмагъанын, жарашмагъанын, боюксаны ауур кёргенлеге топуракъны ауурлугъун сыпатырыкъларын билдирип къояргъа керек эди. Сора, андан жалчылыкъдан кетгенлей, сууу къуруп, оту кёмюлгенин, онгмагъанын Сейит кеси кёзю бла кёрююн, билирин Байдуллах бек сюеди. Алай туююл эсе да, алай болуруна термилип, ол алгъыныгы жалчысына дерт жетдирирге онг табылып къалгъанына къууанганын,

ачыууну теренлигин да букьдуралмай, кьашы-башы бла билдире турады. Байдуллах Сейитге, Кёккёзча, кьаршы барыргъа басынмай, атын кенгирекде тохтатхан эди. Ол аны кылыгыын биледи: былай, тынч, жууаш кёрюннгенликге, теберге жетгенде, аман тюрю тебичюдю. Кьолунда чалгыысы бла сермерге артха турмаз — аны кибик кьарыулу адам. Байдуллах аны иште кьолайлыгыын, арий-тала билмеучюсюн унутмагъанды. Жалчы дегенниг Сейитча болургъа керекди — хакым деп, юсюнге сюелмеген, энтда, аллах айтып, кьолуна тюшюп кьалса, ишни аламаты олду. Алай бу келепен бий улу да анга дертин ичине сыйындыралмай кёпден бери айланады. Ол аны Сейитге жетдирмей кьоймаз, тап, кьойса окъуна, алгынынгы жалчы алгынлай тура болурму?

— Алаң, ит тойгъан жерине кьайтыргъа ёч болуучуду, сен анга кьалай кьарайса? Татын да кёргюнчю, «бальчебикле» берген гыржын бурчулдан чыкьды, — деди ол. — Бойнунг кьылдан ичге, кел да кьал.

Байдуллахны сёзлерин кьарыулап-кьарыуламай да, Сейит не этерик эди: жашлыгындан эшите келген сёзлерин. Бу жол да ол алааны кюч кёрмедди, жууап кьайтармады.

— Чыкь, кет, сабаныбызны оноуну кесибиз этербиз, — деди Кёккёз. — Ант санга жетсин, сени харам кьанынгы тёгюп, жерибизни керахат этмем.

Сейит нек эсе да кьазакъ аскерчилеге кьарады. Ючюсю да — жаш адамла. Бий улу «уст» дегенлей, жалчыны юсюне чабаргъа, секирирге хазырла. Жапыларындап, кеслерин жюрютген халларындан ол аны аңгылай эди. Алай ючюсю да бусагъатда сёзге сёз кьошмайдыла. Кёккёз этер ишин олсагъат башламагъанына сейирсинип, «бу кьара кишини бизге эрикгенибизни кетерирге, безирерге кьачан бересе», — дегенча, мыйыкь тюплеринден ышара сюеледиле.

— Кюч кьолугъуздады, — деди Сейит, — жеригизни алырсыз, быйылгы мирзеучюкюю уа кьарыуламагъыз, сабийлерими кьабынларына хор этмегиз.

— Ай, акьмакь, Мамаш бийни мирзеуюн юйюнге ташыргъады сора гынтынг? — Кёккёз кюлюмсюреп, башын чайкъады, бети бютюн бек агъарды. — Андан бир уууч ичинге кетсе, кьарнынгы жарып, тышына тёгерме.

— Эр кишича сёлешмейсе, шуёхум, — деди Сейит, —

Жаным сау къадарда, сабийлени ашларын сыйыртмам. Сенде болгъан эки къол менде да барды.

— Алай эсе уа, жанынгы жокъгъа сана да къой. Ма бусагъат, былайдан тепмей, барынгы-жогъунгу да киши сурамазча... — Кёккёз къамичисин ойнатды. Сейитни сермедн — жетдиралмады.

Керти да, уруп къояды депми къоркъду, жалчы, бир жапшыракъ болуп, чалгъысын къаты къысды. Алай бий улуну артыкъ бек къозутургъа суймедн. Уруп, къаплап кетселе, ким не эталлыкъды? Аны жангыз башына беш шкок бла беш къылыч азмды. — Бусагъатлада Сейит киби жарлыны жоуп кетгенликге, киши кишиден нек ёлтюрдюгюз деп сорлукъ туююлдо. Сураса — сабийлери, сабийлерини апасы Халыу сурарыкъды. Андан сора бир жан да угъай. Ол затла эсине туюшуп, Сейит бу уллу дуняда жангызлыгъын жангыдан сездн, ангылады. Киши ортасында озгъунчу жашап, башына ышыкъ табалмагъанына, акъылсызлыгъына сейир этди. Бир жыйыннга бёрюле окъуна жыйыладыла, ма была да, адамлыкълары жокъ эсе да, Сейит душманларына кезиу-кезиу къарады, была да жыйындыла. Ол а жаппа-жангыз. Ёмюрюнде да жангыз эди. Алай Сейит да бу дуняда, аты-чуууту да ёчулюп, жутулуп, чайналып къалыргъа керек болмаз. Анга жан аурутхан, аны къанын аллыкъ бир инсан, бир зат болургъа керек туююлмюдо. Ким, не зат? Табигъатмы? Хау, табигъатдан башха къолундан кимни не келликди, адамла бир бирлерине жалан да дерт жетдирирге, ачытыргъа ёчдюле. Сейит, термилип, жүрек бушуун жашыралмай, шош сабаннга, сора узакъгъа — агъачха, таулагъа къарады. Бусагъатлада аны жапсаргъан, кёлюп кётюрген — табигъат, къудрет. Жанын сакъларыкъ ол эди, тап, сакълаялмаса да, палах жаудуруп айланганланы палахха жолукъ-дурлукъ, Сейитни эсине «бальшебикле» да туюдюле. Ёчулюп, тас болуп — узайгъан насыбыча. Сиз хатасыз адамгъа артыкълыкъ чекдирсегиз, «бальшебикле» кеч-мезле, къайтсала сизден къанымы алырла дерге умут этди. Алай айталмады. «Бальшебиклеге» махтанырча, ол алагъа не ахшылыкъ кёргюзтгенди, заманында ыспасларын чыгъарып, ангылаялмады. Жанынгы, насыбынгы малтагъанда, санга насып бергенни эсине туюшюрген кишилик туююлдо. Угъай, Сейит бальшебиклени атлары бла къаргъанмады, жалан да къол узатханлагъа къол берирге кюрешмегенине ижилди. Айхай, ёлгенден

ары, мени да кьорууларыкь тенглерим, адамларым бар эдиле, узакьда кьалдыла ансы дерча болса, жазыкьмы эди.

— Жанны санга, манга да табигьат бергенди, алгьан да ол этер. Хорлукьгьа бош ашыгьаса, бий улу, — деди жалчы.

Кёккёзню умуту жууап кьайтарыгьа болмаз эди: айтханын иги этерге унамагьан тор ажирни бу жол Сейитни жаны бла кьысха секиртип, кьамичиси бла сермедди: жалчыны кьулакь арты, желкеси, отча жанды, кьалпагьы туюдю. Бёркюн кеси малтагьан, душманынга малтатхан ишден туююл эди — ийилин аны алама дегенлей, ат туякьланы элегени бла тенг жалан башына кьамичи эки кере тийди. «Бан терим атылы кьалды ушайды да», — Сейит, кьалай, ичик этгени да иги сезмей, сермед, аты ауузлугьундан тутду. Гам, кьаты тутхан эди. Аты жунчугьанын, ол, аллында аны теппирмей кьойгьан адамдан, юсюндегинден да кьоркьуп, элгени, кёз акьларын айландыргьанын, бий улуну да чиммакь бетин, силдеген кьамичисин эледи. — Кьалай-алай болду эсе да, Сейит, бир кьолун Кёккёзню онг жамызына жетдиргени бла тенг аны аягыш ёзенги кьатыш сермед, артхамы тартды, кётюргенми этди, торну гумхоту бери айланын кьалып, арт бёксюмю ары теппиреди да, бий улу, тулукьлай, атдан баштёбен болду. Лузуна келген аманын айталгьаны кьадар айтып, Сейит Мамаш улуну туююне малтады. Буюн аны былайда жоярыкьларына жалчы ишекли туююлду. Ёлсе уа, аякь туюде ёлмей. Кёккёз кьолун белинде керохуна жаплатханын сезип кьуюп, Сейит бийни хампурасын юзюп алып, юзюмю алды, кьалай алды — билмеди, кьайры сызгьанына да кьарамай, сызды. Айхай, ол хайырсыз зат бла хайырланыргьа юйренген болса уа. «Иги биле эдинг, олсуз хорласанг а, киши эсенг», — деп мурулдай, жалчы Кёккёзню богьурдагынын изледи, суюгенича жабышаламай (ол да кьарыусуз туююл кёреем — буудурмай эди), чепкен жагьасын жыртды, сора кьолу жылы, жумшакь затха жетип (кёрген жукь этмейди), кьысханы бла тенг бийни бетине кьап кьуюлуп кьалгьанын аз-маз эледи. Тюз да ол кезнуде жалчыны жауурун ортасына, желкесине ауур зат бла урдула... Сейит тенгереп кетмеди — тин-тери басып, тутханын, малтагьанын жиберип кьоймай, мычыды. Аны дагыда урдула — ким эсе да жауурунуна-жауурунуна ура эди.

Сейит кючден-бутдан аягъы юсюне турду. Быланы алларында жерге жапланып, жер къабып ёлмегенине шукур эте, арлакъ тентиреди, сора артха бурулду: ол шок бла атарларын сакълай эди. Атнадыла.

— Артда ёле-ёле турур, алгъа атамы сабан агъачын къайдап келтирген эсе да, ары элтсин, — деди Кёккёз, къалтырагъанын тыялмай. — Жегигиз. Жут къарны ючюн амадан ёлсюн.

— Сен да, аллах ючюн деп а, эллилени андап тонамайса, — деди Сейит. — Аллахынг, адамынг да — артыкъ къабын...

— Залим болургъа бош кюрешесе. Къутургъан бугъа сен туююл, боюн урчугъун аны да терк чыгъарыучудула. — Байдуллах, негерлерине белги берип, сора кеси да келип алгъышнгы жалчысыны юсюне сюелди. Ол узун бойлу, ауур санлы адамды. Жыл саны бла Сейитден аз таматаракъды — кызылууурт. — Жазыкай, дуньяда адамла жалап да эки къауумгъа бёлюнедиле — кючлери болгъанла бла жалынчакълагъа. Башха тюрюю болмагъанды, боллукъ да туююлдо. Кесинден кючлюге жалынмагъан аны душманыды. Кюн кёрмезлик душман.

— Аны манга нек айтаса? — деди Сейит, къолуна алып уругъа бир заты болмагъанына ичинден жарсый.

— Къабындан чыкъгъан метеке терк къатады дегенден. Адамны амаплыгъын кёзюне тутхан айып болмаз дегенден. Хайда, тебире. — Байдуллах, алай айтып, къамичи сабын Сейитни ёшюнюне тиреп, артха тюртдо. Ол ургъандан да къыйын кёрюнюп, жалчы, къоргъашин токъмакълай, ауур жумдурухун Байдуллахны къулакъ жанына жолукъдуруп жиберип, тёнгеретди. Юч аскерчи да, бирден юсюне чабып, къолларын байлар умут этгенде, Сейит, ычхынып, къоба келген Байдуллахны дагъыда жыкъды. Жалчы туююшюрге уста болмаса да, табигъат анга билек, бел кючю кыызгъанмай берген эди. Сора бир жарадан ёлгенин бла он, жюз жарадан ёлгенин не башхалыгъы бар эди? Сейит кесин аямады, жара алама, этим эзиледи, къаралады деп къоркъмады. Энди санлары аны санлары туююлдоле. Жалап да ичинден жапы чыкъгъынчы, тылпыуу бар къадарда, ууалып, къыйылып къалмасынла... Кёп-азмы булгъашдыла — Сейит аны эскералмады. Огъесе булгъашалмагъанмыды, гыстылай, мычымай тюплеринемн тюшдо: жалчы сыртындан сойланып тургъанын ангылады. Кёзю жетген жерде — сабан малтанып, аууп, кеси да къара топу-

ракъда Байдуллахны, Кёккёзню, дагъыда аланы нёгер-
лериини гумхотларыи да эследи. Ёлген сунупму къарай
болурла... Бошму сюеледиле огъесе тюеми турадыла —
аны иги ангылаялмады. Бираздан а гумхотла, аугъан
сабан, бийик кёк да тас болдула.

* * *

Мудах, тарыгъыу макъам къайдан чыкыгъаныи Сей-
ит ангылаялмаи эди. Черекми булгъанады, таула, кий-
иксиз, терексиз къалып, оюламы турадыла?.. Алайды:
жууукъ келе да, артха кете, ауа башлай да, дагъыда
аумай, титирей, къалтырай турадыла. Угъай, табигъатда
бу тюрлю затла боладыла деп билалмады. Макъам та-
бигъатны макъамы болмаз деп да айталмады. Быллаи
мудах, дорласындаи, ауур макъам. Эртденликде уа ол
нечик жарыкъ, къууанчыи эди. Адамны учундуруп, къа-
нат берип, кёкге — булутлагъа, акъ тёппелеге чакъыр-
гъан кибик. Алай адам ауурду, бек ауур, жерден, жерде
кырдыкдан, ташладан айырылып, жаны, жүреги тер-
милген жолгъа атланып кеталмайды. Жүреги — эркин
талалада, жашил аулакылада, чархы уа — жашау том-
пуудан умутчу — ызындан сюркеледи. Сюйюп а сюркел-
мейди, дорласыныи сюйюп а тартмайды. Къанат битген-
де, ангылаялмаи, учалмай къалып, желжалкъа ат аллы-
на келгенде миналмагъанды. Аслаи Сейитни анга
миндиреме деп азмы кюрешгенди. Энди минеме десе да,
минерге онг жокъ. Желжалкъа адамны аллына экинчи
кере келе болмаз. Насыбы ычхынып, узайгъандан сора,
адам ызындан алай термиледи. Адам ауурду, жерге
тюшюп къалгъан ташлай. Бусагъатда бир атлам этал-
май, Сейит андан кюрешеди. Ол, артха-алгъа тартынып,
кюченип кюрешгенли, къанатлыла, сюрюу-сюрюу болуп,
башы бла оздула, таула кёп кере, аллына келип, артха-
артха къачдыла. Жер да кёп кере алчи туруп, жампиги-
не кетди. Хар зат да тебип, къозгъалып ёрге-энишге
барады. Жалаи да аякъларыи кётюралмагъан, жеринден
тебалмагъан Сейитди. Артха-алгъа сюрюшген, эки жа-
ныи кезну тюртюлген. Къамичилеген да аны ючюи эт-
генлериин ол ангылайды — сабан агъачны къыстау тарт-
майса деп, Мамаш бийни жерин сюргеннигча, жолну
сюр деп. «Тартмагъан ёгюзню, эшекин алаймы къамичи-
лей болурла. Сабан агъачха жекген да къалай этдиле,
былайгъа дери тартып да къалай келалдым», — деди

Сейнт. Ол затладан аны хапары аз эди. Азап хайрам этген Сейнтни.

Къайсыны эсе да къамичиси, жилинлай, жалчыны бойнуна чулгъанды. Кюч бла артха тартылып, богъурдагъын, сакъал тюбюн сыдырды. Дагъыда, дагъыда урдула, шуухут таууш этдирип. Былайым ачыйды, былайым а угъай деп Сейнт жукъ ангыламайды. Жалан да билеклери бла къол сыртлары жызылдап, къурушуп къалып, къыйнайдыла. Къайсыны эсе да бек къадалып къамичилей эди, алай, бойнуу буруп, Сейнт къараялмайды, къараса да, шартлап кёралмаз. Бир кёзю, къамичи къуйругъу кюйдюргенден сора, артал да жабылгъанды, экинчисини къаш башы тешилипди. Кёзюню юсю бла энишге саркъгъан къан кёзюне кирип, энишге жайылды, сюртюрге къолун кётюралмайды. «Мен жеримден тебалмай тургъанлы, кюндюзгю кюнде кюн батды, думп болду», — деди Сейнт. Огъесе ёчулюп, къан юйюшгениге ушашмы къалды, алай узакъ, алай гитче нек болду, къара сепкилчиклей. Къызгъылдым кёкде — къара сепкил. Таш, агъач да къызгъыл къанига боялып.

Сейнт кюченип сабан агъачны тартды — тарталмады. «Сейир туююлмюдю тартыргъа кюрешгеним», — деп келди эсине. Сора, керилип, аяусуз аны къамичилегени кёрдю. Къан къуюлгъан жангыз ырмах кёзю бла. «Кимди бу, бий улумуду?» — деди, къазауат этип керилген «тёбени» Мамашны жашына ушатып. Аны кёзлери — жинкле — кюлгени этеди, безиреп, тили аузунда — буштукълай.

«Излеп алгъан аурруунга ма дарман», — дегенин Кёккёзю Сейнт эшитди.

«Къамичиге ёгюз, геммеш тери да чыдамай, атылады — кёлегим алгъа кюе ашагъанлай эди, энди журун-журун», — деди Сейнт, кёлеги юсюнден тюшюп къалгъанын ангылап, жарсыды: ол элге, жамауатха туура жерге жалан баш, жалан эти бла чыкъса, адамла не айтырла. Ёлген айыи туююлдю, андан эсе он кере ёлсенг иги эди, ёлмей къалса, артда жамауатха къалай кёрююр — бютюн уллу палах, жарсыу ол эди.

Ким эсе да сабан агъачны улукурун жерден чыгъарды да, Сейнт, жыгъыла, къоба, тобукълана да эс таба, алгъа тебиреди. Сора жангыдан, борбайлары къыйылып, тохтап, эки жанына, артха-алгъа сюрюшдю, аякъ тюбюнден ташлы жолну къан жугъу хуртдагы тик турду — жыгъылмады. Къулагъына бнягъы мудах, ауур

макъам чалынды. Ол аны алгъаракъда кѣпге дери эшитип тургъан эди. Жангыдан учуп келди, къайдан келди, ким жырлайды? Жырмыды, жиялумуду? Менича, сабап агъачха жегилгенлеги жыры болур? Алайды, къампчилгенген жамауат. Сора Сейнт аланы нек кѣрмейди, жапгыз кѣзюн жалчы кючден-бутдан ачды да, тийре адамладап топпа-толу болгъанына сейирсинди: аланы кими дорласын, сабап агъачын тартып, кими уа сыртларына ауур ташла кѣтюрюп, тѣрт гуппур болуп, солдан-онгига, ѳрге-энишге, таугъа, таудан энишге жол жанлары бла, аулакъ бла бара эдиле.

«Къайры терсинесиз? Сизге жолму къуругъанды? — деп кычырды Сейнт. Киши, эшитип, жууап къайтармады.

«Барыр жеригизге дорласын сюйремей, таш кѣтюрмей барсагъыз а», — деп кычырды ол дагъыда.

«Къампчиден кѣркыгъан дорласынны да сюйрер, таш тюбюнде да ынчхар», — деди озуп баргъанладап бири.

«Дорласын сюйрей жашагъан ѳлюмден игимиди? Жюз жылланы, умут эте, сюйредик», — деди Сейнт.

Андан сора ол жукъ эшитмеди, адамла, алаша, гуппур, суусап онгуз этген адамла, узаядап узая кетип, кѣрюнмей къалдыла. Къызгъыл кѣкде кюнню кѣзю биягъы къара сепкиллей. Таш, агъач да къаанга боялып. Сора Сейнтти сабийлери эсине тюшдюле. Аланы аналары да сау болмаз, шау этип, бери алай келген болурла. Ансы, кеси жеталмаса да сабийледен бирин чапдырмай Халыу тѣзерик туююдю. Сейнт, олсагъат тирлипп, жан кирип, къурурукъ, бош къаллыкъ сабап агъачны хыны тартды. Сабап агъачны ташлы, къургъакъ жолда зынгырдагъанын эшитди. Угъай, алыкъын ѳлген ѳлю туююдю, жаны ичиндеди. Теркирек жетип сау-шаулукъларын билирге кюрешегенине, эндиге дери ѳз къайгъысы болмаса, юйюрюне жарсымагъанына Сейнт сейир, айып да этди. Жаны, мадарсыз, мытыр жаны сабийлерин, ол жарлы тиширууну да ѳмюрюнде къууандыралмагъанды, токъ эталмагъанды. Энди уа ѳлген, кырылгъан кюнлеринде, палах келген кюнлеринде эл тюбюнде къалды.

Сейнт, кючден-бутдан къолун кѣтюрюп, жарты-къурту кѣрген кѣзюн сюртдю, кирпиклерине къатхан къаанны кетерирге кюрешди да, дуння жарыгъыракъ болду. Ке-

сини гушур ауанасын эследи. Эки жанында атлыланы ауаналарын да эследи.

Ол халде межгит туурасына чыккыды, жууукъ келди. Жамауат, эли жамауаты анда-мында жокку болуп, бир бирге кысылып, буруу аллында чалмаплай, сюеледи.

«Мени уа башымда бёркюм жокъ, юсюмде кёлегим жокъ», — деди Сейит. Жюрегин кыйнап келген юйюрю олсагыат унутулду. Кызчыгы Зулейха, жашы Осман окъуна эсинден кетдиле. Адам дегенинг алай къарыу-сузмуду: жашына къоркыуп намысын малтарча, жамауатдан айып алырча. Мындан ары энди аны ёлюсюн элтирле, сал басхычха салып, огъесе ат кыуругъуна байлапмы сюйрерле — ёлгениге не айып. Сора жерииден тепмей, ёлгенден башха амал, онг къалмагынын ангылап, анга хазырлашып, тохтады. Олсагыат къамичи сызгыргъан тауушла кёпден кёп болдула. Сабан агъачны сюйрөп, Сейит жамауатны ичи бла тынч, хыпый-сыпыйсыз ётерге керек эди. Сокъурашганын, сюймөй бойсунганын кёргюзтюп. Алай Сейит тепмезден тирелгени Кёккёз бийге хычыуун туююдю. Ол аны былайда аягы юсюнде ёлюрюн да кюсемей эди.

Сюелген жамауатдан айырылып, къайдан чыккыганлары Сейит эслеялмады, аны таба экеулен чапдыла. Бирн Осман, экинчиси Зулейхамыды огъесе башха кызычыгымыды — кёзю тынгылы жетмеди, ачы кычырып жилягыанларын эшитди. Сора бнягы тешилген къаш башына къамичи бла урдула да, кёзюне къан кыуюлду. Энди ол бир зат да кёрмейди. Сабийлерини уа жиляулары жууукъдан жууукъ келе келип, тунчгыуп туруп, дагыда кыулагына чалынды. Тунукъ, аз-маз чалынды.

Сейит, къалтырай, жан ала тургъан бармаклары бла кёнчек башына, бутлукъларына узалып-узалып, къатылып, къармап кёрдю. Кёлегича журун-журун болуп, седиреп юсюнден тюшеди деп ол бек къоркъа эди. Энди андан сора неден къоркыурукъду. Эти ачылгынчы жаны ёчюлсе эди — бусагыатда Сейит аллахдан башха зат тилемейди. Тилер онгу да къалмагыанды.

Къамичиле сырты, бети, деп айырмагыанларын, къайсысы эсе да белинден энншгесине бек къадалып талагыанын сезип, къолларын ары чапдырыгъа кюрешип турду. Алай къоллары, ол айтханын этмей, бош салынып къалгыанларын Сейит билмей эди. Ёлген неди. — былай, биреуню боюнсасыны тюбюнде ёлген аманды

ансы, биреуно дорласынын тартып бара деп, эсинде
жилтин кябынып ёчюлдю. Дагъыда кябынды,

«Ёрге тур, жашым... Тур, хомух болма...»

— Кимди бу? Анам кычыра болур дейме. Анамы
ауазына нечик ушайды. — Сейит кюлакъ салыргъа кю-
решди.

Арлакьда, межгит аллында Фаризат, сын ташлай
болуп, сюелгенин ол кяайдан кёрлюк эди.

Фаризат кёзлеринден тамычы жиялумукъ чыгъарма-
ды. Ичинде ёртен жанып, кесеу этгенин кишиге билдир-
медди.

«Ёрге тур, хомух болма, жашым!» «Мен жыгъылып,
тобукъланыпмы кяалгъанма, — деди Сейит. Жамауат
аллында, жарлы анам кяарап тургъанлай. Киши дорла-
сынын тартма деучеди жарлы анам... Уялмай, кяжы-
май жюз жыл тартдым. Акъ тауну тёппесине тартып
чыкъдым, андан да тюшдюм, тартханлай жамауатны
туурасына келдим». Сейит кюреше кетип, аягъы юсюне
турду. Артха-алгъа сюрюше, тохташды. Жюз жылны
биреуно дорласынын тартып келип, былайда тохтагъа-
ны, эндиге дери тохтап кяалыргъа базынмагъаны бек
сейирди. Аны ёлтюрюрге кюрешип, ёлтюрюп а кюялма-
гъанлары, жюз жылны тартып, сюйреп, дорласынны бю-
гюн, бусагъатда, Сейитни тартыргъа унамагъаны да
сейирди. Хазнамыды, арлакъ тартса, чыкмагъан жанын
ичинде кюяр эдиле. Алай, айтханларын этип, бойнуу,
сыртын, бетин кяамичиледен нек сакъламагъанын, жа-
нын сау кяалдырыргъа амал нек излемегенин ол шарт
билалмай эди. Башына кёп тюрлю кысха сагъышла
келип, бир бирлерин алышындырып, тынгылы ызгъа
тюшалмай, тас бола тургъанларын Сейит жарты-кюурту
сезе эди. Сора ахырында ырмах, эзилген тёммеги жерге
сойланганын, тёммегин жерден айыралмагъанын да
сезди. Алай ол сезим бек кысха эди.

VI

Андрей билген амалын этип, ангылатып кюрешди.
Элден кяачханла аны сёзлерине хазна кюлакъ салма-
дыла. Юйлерин, журтларын ташлап кюз ишлени кыс-
тау заманында дорбунлада, агъач тюбюнде баш кечин-
дирип, бугъуп жюрюгенин адамсызлыкъгъа иш санай
болур эдиле, нек эсе да Нух эфенди айтханнга алдан-
дыла. Асланны атасы Ахмат окъуна, эфендини сёзлери-
не ийнандымы, ийнамадымы, элге кяайтыргъа таукел

болду. Аллах буюргъандан кьутулмакъ, ёлсек да жур-
тубузда ёлейик, деди.

— Ёлюрге нек ашыгъабыз. Душманны ёмюрю кыс-
хады. — Андрей адамланы Нухну ызындан жибермей
тыяргъа кесини борчуна сапай эди да, тыялмазын билеп
мудахланды. Айыпны ол не Ахматха, не къалгъан элли-
леге салмай эди: алыкъын жангы жашауну татыуун
ангыламагъан, жахилликни тузагъындан кьутулмагъан,
лагъа не айып. Ким биледи, элге Совет власть къайтыр
деп ийнана да болмаз эдиле.

Кравцов эллилени кеслерни жиберип къоймайды.
Алай этгенине сокъуранмай, межгит туурасына дери
келди. Былайда уа, Андрей угъай, Ахмат окъуна алдат-
ханына сокъуранганга ушады. Жамауатны бла асмакъ-
ны эслегенлей. Ол хар неши да ангылагъан эди. Крав-
цов къачар умут этди. Ким биледи, ол бир жанына, суу
жагъагъа секирсе, сокъуранган адамла андан кёргенин
этип, ары-бери секиришир эселе уа. Андрей къалайда се-
кирсем тап болур дегенча, къарамы бла жер изледи.
Къачса жалаи да суу жагъа бла ёрге къачаргъа боллукъ
эди, алай жагъада ёсген жерк, къайын агъачла аны жа-
шырырча туююлдюле — жукъадыла. Ары жанына къу-
тулур ючюн а, Черекден да ётюп, ачыкъ жер бла бир аз
барыргъа тюшерикди. Нёгерлерни къоюп къачхан атлы
да болуп, желкенги окъгъа чачдыргъандан эсе, кёрлю-
гюн жамауат бла кёрсе тийишлиди...

Энди уа Нух эфеиди терилтип келтирген адамла да,
оя да межгит аялында сюелип турадыла. Къатларына
кишини къоймайдыла. Андрей Кравцов душмандан бир
тюрюлю жазыкъсыныу сакъламайды — керек да туююл-
дю. Не этериксе, отха кирген андан чыкъгъандан эсе
тынчды — кесп кирди, была да кеслери кирдиле. Душ-
манны къолуна Андрей нек тюшюп къалгъанын жёнгер-
лерине, Асланга, Аскерге да ким айтыр, ангылатыр,
жёнгерлери да саумудула огъесе шаумудула. Кравцов-
ну андан хапары жокъду: аны бютюп бек жарсытхан
олду. Сора Андрейни юй бийчеси Наталья бла жашы
Серёжа эсине тюшдюле, бет сыфатларын кёз аллына
келтирирге кюрешди. Наталья уллу кёк кёзлю, сарычач,
пазик тиширыуду, жашчыгъы да сары шили эди —
кыяха кырккъылгъан чачы сол жанына таралып. Анд-
рей аны бурун сыртына, кёз тюплерине жукъа себил-
ген сепкиллерин да эсине тюшюрдю. Андан бери бир
талай жыл озгъанды.

Наталья бла Серёжа иги да тюрленген болурла. Бусагъатлада, атасы тергегенге кёре, жашына жыйырма бла эки жыл тола турады. «Ставрополь шахаргъа кёчгенме, былайдан сен жашагъан жерге жол тапхан тынч болур, арабыз алгынча узакъ туйюлдо — анга къууанама», — деп Натальядан письмо келген эди. Андан сора жазып тургъан эсе да ким биледи — бери, узакъ тау элге, письмо терк жетип къалады деп ким ышансын. Жашы къызыл аскерчи болгъанын да эшитгенди — аны ёхтемлиги, къууанчы. Алай Сергей бу тийреледе уруш этип ауур жаралы болгъанындан Андрейни хапары жокъ эди. Бусагъатлада уа, Даутокъ улуну аллында сюелип тургъан кезиуонде, Кравцов жашына бла юй бийчеси Натальягъа тансыкълыгъын, аланы бир къарап кёрюрге эртдеден термилгенин жапгыдан терен сезип, энди уа ёмюрюнде, бир заманда да кёралмай къаллыгъын ангылап, жюреги такъырланды. Ол ёлеме деп чырт да къоркъмай эди. Юйюрю не болады — не сынар, не къалыр, Андрейни хатасындан жашауу амандан душманны аякъ тубюндеми озар? Ол тюрлю соруулагъа энди бир заманда бир инсандан да толу тюз жууап табалмазын ангылагъаны Кравцовну ёлюр сагъатын къыйын эте эди.

Ротмистр жесирлеге кезиу-кезиу къарап иги кесек турду. Сора Кравцовха жууукъ келди, буюкъдурургъа кюрешип, жаны саулай жерге кёмюп къоярыкъча анга алай къарады — Андрейни кёзлерин къаматалмады. Даутокъ улу жамауат аллында, гинязлашып, ары-бери жюрюдю. Ол бусагъатда кишини эшитмей эди. Кеси кесине бек ыразы болуп, бюгюн да жыйылгъан жамауатны аркъасын бир титиретирине ичинден къууана, таулагъа бет бурду, сагъышланган хал алып мычыды. Дагъыда биягъы Кравцовну аягъындан башына дери ёнчеледи.

— Сюрюуге кичиу жукъдургъан токълуну бойнун тартып къоюучудула. Сиз а муну асырап тургъансыз, — деп ротмистр Мамаш бийгемиди, Нуххамы эди, баям, экисине да болур эди, тырман этди.

Кравцов жууап къайтармады. Жууап къайтарып, сёз къоратып пени башын кесерикди? Зорлукъпуму? Ротмистр даулашха тийишли окъуна туйюл эди. Битеу жюрек ёхтемлиги, душманына палаты да Андрейни къарамында эди. Даутокъ улу аны ангылап, бюгюн бек ачыланды. Къажымагъанла, ёлюмден къоркъуп жер тырнамагъанла къабартылы бийни не заманда да алын-

дырып кююучу эдиле. Бу уа асыры баз, душманын да сансыз этгенча сюеледи. Ол алай басымлы жан болмагъанын ротмистр жамауатха туура этерге керекди.

— Бу жол жанынг сакъланса, большевиклигинги унутурму эдинг? — деди къабартылы бий.

— Мен санга ушаш ниетими сата айланганладан туююлме. Жаным да — бир, ниетим да — бир. Унутхан болмаса: аман жанынгы сакълар ючюн, революциягъа къажау сауут кетюрмем деп ант этгенинги, — деди Андрей Кравцов.

Даутокъ улу аны унутмагъанды. Алай, бусагъатда, халкъ аны аузуна къарап тургъанда, жесир, айыплы кюнлерин бедишге айтыр адам болур деп бийни эсинде да жокъ эди.

Ротмистр тийишли жууап табып кюоялмады. Ол орусуну кылыч бла урама деп тургъанлай, оруслу аны бедишин, таш быргъагъанлай, бетине быргъап, кюйду. Бедишинг бла ургъан кылыч бла ургъандан кем ачымайды. Даутокъ улу ичинден улуй, тыкъсый, алай жукъ билдирмезге кюрешип, ышарды. Ышарыуу ышарыуча болмады — къара узун мыйыкъларыны бири ёргеракъ кетюрюлдю, кёзлерине кюйсюзлюкюю сарыуу жайылды. Асланны жесири болуп, бери, бу элге келгенин, артда уа кызыллагъа керти адамыгъызлай къалырма деп жан сакълагъанын, Ухолда жангыдан эскертмей, башха элде эскертселе, алай ачыу тиймез эди. Мында уа, аны уллу адамгъа санамагъанла, анга ийнамагъанла, баям, асыры кепдюле. Ол атдан тюшгенде, Ухолда болмаса, ёрге кюбуп, анга шежда этмей кюояргъа киши базыммагъанды.

Ротмистр жыйылгъан жамауатха, къара тынгылауну басып тургъан жамауатха къарамын жетдирди. Андрейни айтханына адамла онгсунуп тургъанларын ангылап, артха бурулду. Бусагъатда Даутокъ улу жамауатны дырын этип кюйса да кёлю чёкмез. Алай барын да кыраллыкъ а туююлдю.

— Бу парийни энтда да асмакъгъа асмаймы тура-сыз?! — деп кычырды ротмистр, ол эртде буйрукъ берип, аны толтурмай кюйгъанча сундуруп.

Эки къазакъ аскерчи мычымай, къармашыл, Кравцовну кюлтукъ тюплеринден алдыла.

— Тохтагъыз! — деп кычырды биягъы ротмистр. — Асмакъгъа жетгинчи да нек жашайды. — Даутокъ улу

къарап къарагъынчы маузери чыгъарды да эки кере атды. Окъла Андрейни кёкюрегине тийген эдиле.

Кравцов къолун ёшюнуне къысып, бир кесек алгъа сюрюшдю — жыгъылмады. Натальяны, Серёжаны да кёрмей, къадарларын билмей, ёлюп, итни къолундан ёлюпмю къала болурма деп келди эсине. Алай терк, хар умуту да юзюлюп... Андрей тиширыуланы, андан чалманнга къысылып, мугурайып тургъан тиширыуланы къычырыкъ этип жилягъанларын эшитди. Жамауат бла саламлашыргъа, жамауатха сау къал дерге керек эди. Алай ол жамауатны кёрмеди. Бурулама десе жыгъылып кетерик эди.

Кравцов къарамы бла Даутокъ улуну изледи. Тапды, кёрдю. Жукъ айтырча болмады. Къайдан эсе да жетип, экисини да араларында Къайыт суюлды.

— Елалмай эсенг, мен болушайым, оруслу ёлтюрген сууанды дейдиле. — Къайыт, асыры бек керилмей, къамасы бла жаралыны башына урду. Ол умут этгенча, баш эки жарылып кетмеди. Не тюрлю болду эсе да, жыйылгъанла дурусун билалмадыла. Андрей, сермеп, къоллары бла башыны эки жанындан къаты къысды да, ол халда алгъа тепчий барып, арбаз ортасында тохтады. Акъ кийиз къалпакъ, къанны терк жутуп, къарап къарагъынчы къып-къызыл болду. Къарагъанла керти окъуна Кравцовну башы эки жарылып, ол а къоллары бла аны бирге къысып тургъан сундула да, сейир-тамашагъа къалдыла. Энди жилягъан, ахтынган да болмай, ауур шошлукъ тохташды. Байы, бийи, жарлысы да, соллуларын тыйып, бирден Андрейге къарашдыла. Симсиреп, не этерин билмеген жамауат Кравцовну зулмучуладан къутхаралмазын, тап, мадар табылып къутхарсала да, жанын сакълаялмазын ангылай эди. Ухол элни жамауаты бу жол болмаса, адамны жаны алай бекди, алай терендеди деп билмегенди, кёрмегенди. Окъдан, къамадан да кючлю болургъа кюрешген жан.

— Кишилиги уа бар кёреем, харип,— деди тиширыу ауаз. Аны эшитгенле, керти айтаса дегенча, ол тиширыугъа бирден къарадыла.

— Ийнан, ёлмезге деп туугъан болур эди,— деди башха ауаз.

Андрей ёле тура эди. Энди ол не Натальяны, не жашыны юсюнден сагъыш этмейди. Аны кючю, эси да жалан да аягъы юсюнде турургъа, жыгъылмазгъа жетеди. Аякъларын акъырын, сакъ тепчитирге. Акъылы башха-

гъа кетип, бѣлюнюп къалса алай эталмазлыгъын, аякълары жерден таярыкъларын биледи. Арбаз — гыллыуланган кѣпюр, аллында аш юйге, аны тийресинде тереклеге да жан кирип, кѣкге учаргъа тартына, къайры эсе да кете, дагъыда ызларына къайта. — Андрей жыгъылмады, анга жыгъылыргъа жарарыкъ туююл эди. Арбазны къызыл къанына боягъанындан, къаны саркъып, сыпхарылып бошала тургъанындан хапары жокъду, ол аны кѣрмейди, ол симсиреген, жунчугъан жамауатны да кѣрмейди. Ротмистрни, Нух эфендини, дагъыда Къайытны жарты-къурту эслеп, ала таба тепчий барады. Нек тепчийди, кимге не эталлыкъды — аны кеси да билмейди. Алай бу сюелгенле андан амалсыз, къарыусуз болгъанларын энтда да бир кере кѣрюрге, хорланмай, кѣлсюзлюк этмей ѳлгенин да кѣргюзтюрге, Кравцов бек термиле эди.

Къарамы Даутокъ улуну къарамы бла тубешди. Ол маузерни артха хампурасына салалмаймы, огъесе андан чыгъаралмаймы кюрешеди — Андрей шарт ангылаялмады. Къансыз, уубет Даутокъ улу. Андан аз арлакъда, нек эсе да къолларыны къалтырагъанларын тыялмай, Нух эфенди, сора Къайыт, къамасыны бурну бла къынын излеп, табалмай, тюрт-мюрт эте...

Ротмистрни бетине туюкюрюп, бу халда он кере ѳлюрге туюссе да, сенича ниетиме кир къондурмаз эдим дерге умут этди Кравцов. Алай тилни айландыралмады. Ким биледи, куюн жыйып, айтып къоярыкъ эсе да, Мамаш улу Кѣккѣз, къабартылы бийден аперимлик излеми ашыкъды, керохун тюз да Андрейни желкесине тиреп атдырды...

Кравцовну кишилигине сейирсинип, кеслерин тыйып тургъан тиширыула олсагъат, шош сытыла, сыйыт этип жилияй башладыла да, сора жилигъанла кѣпден кѣп бола, тийрени бушуу-бушманнга алдырып, эр кишилени жерге къаратдыла. Акъ, къара къалпакълыла, тѣгерек къара бѣрклеуле. Барып Андрейни ѳлюгюн бир жанына этерге, юсюне абери атаргъа керек эди. Алай, эс жыйып, ѳлюкню къатына жамауатдан киши баргъынчы, эки аскерчи аны эки аягъындан тутуп сюйреп кетдиле. Тюз да ол кезиуде саргъылдым гыранчалы, алаша топал тиширыу, сабийни да къойнуна къаты къысханлай, ары-бери суююше тургъан жамауатны ичинден къачып чыгып, элли байлары таба айланып къычырды:

— Адамгъа алай артыкълыкъ этилген жер бир за-

манда да онгмаз, оу, сизни кюнюгюздю! — Тиширыу тик жол бла ёрге жёбеледи. Къалгъанла, эсми тапдыла, къаннга боялгъан, онгмазлыкъ жерни ташларгъа ашыгъып, онгнга-солгъа, ёрге-энишге седиреп башладыла. Алай Даутокъ улу, бийле да ачытырларын, жалчытырларын да жамауат кёрсе, билсе сюеди. Жамауат къан тегюлюрюн излемей эсе, озмасын, буюрулмагъанны алыргъа кюрешмесин. Большевикле анга палахдан сора жукъ бермезлерин ангыласынла.

Акъ аскерчиле тегерекге чабып, ызларындан жетип, къоркъутуп, тиширыуун, эр кишисин да артха къайтардыла, юркютюп, биягъы бир жерге тийишдирдиле.

Жангыдан тийишгенле не болгъанын-къалгъанын да билгинчи, Зайнаф ачы къычырыкъ этип, кесин къайын атасы Ахматха атды, белине, бутларына чырмашды.

— Атам, харип, сени уа не хатангы кёргендиле, — деп жиляды. Арлакъда юй бийчесин кёрюп, аны бла да саламлашыргъа, кёкюрегине къысып жапсарлыгъы келди. Алай жамауатны туурасында жүреги излегенни эталмады, тиширыуу да, чабып, баш несин къучакъла-ялмады.

— Эллилерим, келинчигим бир аллахдан сора сизге аманатды, — деди Ахмат кючден-бутдан. Сора къолун Тьюмеге узатып, — бу факъыр къатынны да унутмагъыз, маржа, — деп къошду.

Ахмат не кюрешди эсе да, жилямукъларын тыялмады. Адыргысындан узакъгъа, таулагъа къарады. Алай не тауланы, не кёкню этегин кёралмады: кёзлерин сюртсе уа жиляй турады дерикдиле. Келип, Зайнафны андан айыргъанларынлай, аягъы басханны кёзю кёрмесе да, асмакъны тубюне барып тохтады. Тиширыула, ары дери иги къууум этип туруп, умутлары бусагъатда юзюлгенча, бютюн шор таралып, жилядыла.

Ахматны ажымы уллу эди, артыкъ да Андрейни юсюнде. Нух эфендини сёзлерин сёз сунуп, анга къошулуп, эллилерин агъачдан чыгъаргъа ол терилтмедими, ол, къызыл командирни — Асланны — атасы. Кёп къыйынлыкъ сынагъан адам нечик алданды, аны жахиллигини хатасындан бюгюн ненчаулан ачыр, тыкъсыр. Андрейни ажымлы, ачы ёлюмю уа Ахматха жаханымде, жаннетде да тынчлыкъ бермез, аны кертилиги, тюзлюгю...

Жерленип тургъан асмакъны тубюнде Ахматны жиятхан ала эдиле.

Бушуу, хомухлугъу да жүрегин такъыр этип, Къазакъ алгъа Черек бойнуна тигеледи сора андан ёрге айланды. Барыр-къалыр жери да жокъду, алай, не да болсун, былайдан жамауатны кёз туурасындан, кетерге, къачаргъа керек эди. Барысындан да игиси уа, ташлай, суу тюрбуне кёмюлюп къалса, жияуун Ахмат бла бир кюн этер эдиле.

Хатасыз инсанны жашаууна биреу хорлукъ эте туруп башхасы анга тёзгени, хатадан, хайырдан да кенгде болайым дегени сейир тюрююмю. Бёрю кюрюну кесе, сюрюу а чалманнга кысылып. Угъай, бюгюн Ухолну эр кишилери къабартылы бийни адамларын хорламаз эдиле, алай кёзлени, бетлени жашырып, жерге къаратган къалпакъла, бёркле. Андрейни къалпагынлай, кызыл къаннга боялсала, уруш аулакда къалсала насып эди. «Эй, адам улу, алай хомух нек жаратылганса? — деп кюрсюндю жалчы, — чичхан-киштик да — сен, бёрю-кюрю да — сен. Биреу кюрюнда кылычын кюртурта, башхасы — тыягына узалыргъа кюркъа». Къазакъ, санлары кыыйылып, малхуниялай, аягы басханны кёзю кёрмей, ташлагъа абына, ёрге тура, алай бара эди. Къайры барса да башхамыды. Сюйген киеуун — Ахматны асханлагъа дерт жетдиралмагъаны, жетдирирге да ёшон урмагъаны, энди Къазакъны жашауунда, жүз жылланы ол жашасын, бек уллу бедишлей кюралыр, кеси, жамауат да унутмаз. Бир-экисини кюрарыларын алайда тёрюп, киши эсе, Амхат асылган асмакда нек асылмады. Къазакъ, кюрарулу, хайт деген Къазакъ, кюрартлагъа тенг болуп, энишге кюрарп турду. Билек кюрююмю кюрурду, сауут-сабагъа усталыгымы жокъду, огъесе жанмы татлыды, сокюрмуду. Шуёхум, биреу ючюн деп, артыкълыкны башын кесейим деп, сен да кесинги отха атарыкъладан тюрююлсе, башынг кесилмесин ансы, намысынг, кишилигинг кесилгенликге тёрерик болурса, деди жалчы, кесине айып этип. Хыличи тууарлай, сындырылып, бугъуп, суу жагъагъа тигелединг, эллилеринги жияуларындан крячып. Элни жияуу уа былайгъа да келди, сел болмады. Къазакъ кюрлак салды, тохташып. Кыыйын сагъатында жамауатдан крячхан — адамлыкдан крячхан кибикди. Сора Къазакъ анымы излейди, анымы кюрсеп келди эллилерини бушууларындан ташагъа. Жалчы асылсыз иш эте тургъанын жангыдан ангылап,

жарсыды. Теркирек ызына кьайтыргъа керекди. Ызына кьайтсын, ёлгенлени асыраргъа болушсун, андан сора уа кьайда, кьалай кечинсин? Эндиге дерн жашагъаныча жашаялмазына ол бюгюнча, бусагъатдача бир заманда да тюшюндегенди. Алгъынгы жашауу, туманча, чарсча чачылып, жангыз кюнню ичинде Нух бла байламлыгъы да кьырккылып кьалды. Нек эсе да Къзакъ анга кьуу-анмады, жүреги шор тарады. Саудатданмы айырылама деди кеси кесине. Саудатха жалчы алгъынча термилмейди, ол суйген Саудат бла озгъан кече тепсеген Саудатны аралары энди узакъды. Жюрек жулдузу мутхузланганды. Алай, баям, Къзакъны кьызгъа тутхан таза ниети, сезими алыкъа ёчюлмегенди, урходук болуп кетмегенди. Нухну арбазына кьайтып баралмазы баралмаса уа, Саудатны кьарап кёрюрге окъуна тапмазы белгили эди. Жалчыны жүрегин жиятхан ол затны ачыууду. Къзакъ кесин таныгъан кюнледен бери Нухну арбазында ёсгенди, эфендиге юйренгенди, аны от жагъасында, учузлукъ, жесирлик сынай келген эсе да, насыбым былайды деп жашагъанды. Энди уа ол — уясындан ёнгелеген кьанатлы. Уясында ачып, кьанатлары ууалып жер алышхан кьуш экинчи уя ишлеп тынчая болурму, огъесе ташлап кетген жерине термиле ёлюпмю кьаллыкъ болур? Терекни жеринден кёчюрселе — ол не тамырланыр, не кьурур, кьурумаса да, чапырагъы алгъынча шууулдамаз, сюзюлмез. Нухну арбазы — кьаннга боялгъан арбаз, алай жүрегини кьыйыры анда, ол да кьаннга боялып, ол да адам кьанындан титирей билмеген ачы кьыртчыгъа, сора артха, ызына нек кьарайды Къзакъны жарлы, сокъур жүреги. Болса да, энди Саудатха да бир тюрю жол болмагъанын жаш толу ангылай эди да, ол ангылагъаныны хатасындан бютюн бек ижилди. Тап мындан ары кьыз дунияда жарыкъ жанган жангыз чыракъ болуп кьалса окъуна, жалчыгъа харамды. Хау, энди жаш кьызны кьатынга излеген угъай, аны атасы Нухдан Ахматны кьанын алыргъа керекди. Адам эсе, эр киши эсе. Алай Нух эфендиден кьан алырча таукеллик кьайда. Ол затны эталмазын жалчы биледи. Сора эфендиге кьол кётюрюп, Къайытны, Кёккёзню, ротмистрни кьойса, кьарындашы Асланны бетине кьалай кьарар. Шау туюл эсе, сау эсе.

Къзакъны борчу уллуду. Ол борчну ауурлугъун кётюралмагъанча, жаш ташха чёкдю, сора жерге бауурланды. Сагъыш этмезге кюрешип, кьымылдамай турду.

Алай кесни алдаялмады. Буслиманнга киндиги кесилген дуния малы ючюн адам ачытханны аллах дурус кёрмейди, ол аллахны ассысыды деучюсю Нухну, жалчыны эсине тюшдю. Аны айтхан эфенди бюгюн таулуланы кьайсы бирин да боюн урчукьларын чыгьарыргьа артха турлукь тьююлдю. Кьой кибик жууаш Сейитни, тууарны сойгьанлай, сойдула. Беш ууахты намазларын кьоймагьанла, дин ахлулары — Мамашы, Маскеси — барысы да адам ачымасы деп бир аууз сёз кьоратмадыла. Бу дунияда ичер суу тауусулгьан Мамашны сангырау анасы, кьан кюсеп, аны бла жюрегин чёкдюрюп олтурду. Былайда Кьзакь Мамашны сангырау анасы тохтамай айтычу зикирин да эсине тюшюрю:

Отха, суугьа аллахды
Деп, кьуллукь этген гяуурла,
От ёчюлюп, суу кьуруп,
Тентек болуп кьалырла.

Ол аны бюгюн да айта эди. Андрейни ёлтюре туруп мурулдап ичинден, минчакьларын санай. Сора Мамашны анасы кеси уа не затха, кимге кьуллукь эте болур, Нух эфенди, Мамаш бий да? Уллу гыржыннга тьююлюдю, чёмючюбюз, кьашыгьыбыз да теренирек болсун деп кюрешмеймидиле? Адамла бир бирлерине угьай, кеслерине окьуна кёзбау этгенлери, кеслерин алдап жашагьанлары сейирди. Аллахха табынган сылтау бла дуния малына табынганлары. Тюз да иш дуния малына жетгенлей адам адамлыгьын, намысын, аллахын да унутуп кьойгьанын Кьзакь жашагьан кьадарында кёре келеди. Алай ол аны бюгюн ангылай тургьанча, дунияны кьойсюзлюгюне бюгюн тюшюнюп кьалгьанча, жашаудан, неден да тюнголгенлей, титиреди, ёмюрюнде кёзлери мылы болуп билмеген жашны тамагьы кьысылып, кёзлери да чарс кёрдюле. Динге сакь адамла алайдыла деп турмагьанды Кьзакь. Керек эсе, хоншунгу башын да сыла, ёлтюрюп, ёлюсюнде намаз да кьыл. Ол затны акьылына келтиргени ючюнмю сокьуранды жаш, огьесе, ангамы иппанды, кьалай эсе да бир тюрю терен ахтынып, сыртындан жатды. Сора тобагьа кьайтды, динден чыгьып, аллахха ассы болуп кьаллыкьлай.

Отха, суугьа аллах деп,
Кьуллукь этген адамла,
От ёчюлюп, суу кьуруп,
Тентек болуп кьалырла,—

деди дагъыда Къзакъ, мылы кёзлерин бийик кёкден бурмай. От ёчюлмез, суу да къурумаз, алай адамла уа эртдеден тентекдиле. Бюгюн — аллахны къулу, тамбла — тентек, ибилис. Жарлысы, байы да — тентекле, гыржыным гитчеракъ да болсун, адамлыгъым бла къалайым деялмагъанла. Алдаулу, кёзбау дуняны ачылыгъы анда эди. Къзакъ ёрге турду да, тийре асыры шош кёрюнюп, тегерекге эс бурду. Черек окъуна, мындан алгъаракъда келгенича, къутурун, ёкюрюп келмейди. Ол таркъаймагъанды да, чёкмегенди, толулугъу — толулай, болса да, къалай эсе да бир ариу сюзюлюп, шош шырылдай саркъады. Не заманда да толкъунларын ташлагъа уруп чачычу черек. Бусагъатда аланы, мал сюрююню сюргенлей, акъырын сюрюп чайпалтмай, чачмай энишге-энишге къууалайды. Жагъаларында деменгили ташла, андамында бауурланып тургъан геммешле, сууну хычыуун сууукълугъуна, жырына да тынгылайдыла. Не сейир, толкъунла алгъынча аланы къыстаргъа, юркютюрге кюрешмейдиле — шош-шош барып, къарын тюлерин жалап, суутуп, артха къайтадыла. Назик, субай тал терекле — жууунургъа энип, алай суугъа кирирге базынмай тургъан къызлача ёрге, энишге тизилишгендиле.

Кёзю кёргени Къзакъны жүрегин бир тюрю ырахатландырды да, ол аллахха шукур этди. Сора ырахатлыкъны берген аллахны кёрюп, анга ыразылыгъын билдирликча, кёкге къарады. Анда — таулагъа, сырт-сыртлагъа, таулары ачыкъ бетлеринде, сыйдам тешлеринде, баш тёбен къапланып тургъан къазанлача, батанлагъа, гебенлеге, берлакъда уа — сары тюз — бюгюн-тамбла орулурукъ арпа сабан. Былай къарай кетди да, Къзакъ кесини жүрек къыйынлыгъын, жарсыуларын да керексиз ууакъ чурумла, болмачы тыкъсыула сунарыгъы келип, табигъатданмы, огъесе нени да кёрюп, билип тургъан аллахданмы — уялды. Анда адамла бир бирлерин кесе, соя, — деди жалчы, элге айланып, мында уа — шош, огъурлу дуня. Адамла жашау жалан да алагъа керек сунуп, кюреше, талаша болурла. Алай жашау дегенинг мында, табигъатда эди, кимни да жүрегин жумушатырыкъ тауушлукъ жашау. Терегин терекча жашилленген, чакъгъан кырдыгы, ташы ташлай тургъан тюз дуня, ырахатлыкъ, байлыкъ, берекет — хар нени да берген, жарлыны, байны, бийни, ёксюзюню да тенг суйген. Адамла уа недиле, деп Къзакъ кесин кесинден сорду. Адамла уа — табигъат, бу ариу, тауушлукъ дуня бергенин

бир бирлеринден сыйырып не да сыйыралмай кюрешгенле... Жарлы Къзакъ а эки дуняны бирине да къошулалмагъан, орталыкъда къалгъан жан. Не кийик болуп агъачда табылмагъан, не адамча башына иелик эталмагъан. Алай не десенг да, ол да жашауну къулуду, аман, кюйсюз дунядан юлюш алмайым деп кесин алдаялмаз. Къзакъ да ырысхыдан къачмаз: мал ёсдюрюрге, жер сюрюрге сюеди. Сора орталыкъдан чыгъаргъа, кетерге керек болур. Алай кесича буслиманнга киндиги кесилгенлеге, таулулагъа согъушда тюбеп къалса не этер? Къылычын кётюрюп, башын тайдыралырма. Къзакъ алыкъын аны билмей эди, тырхам эди.

VII

Кюнле, жел учургъан, сюрген чапыракълай, терк озуп, тас болуп барадыла. Къыйын, къыйматсыз кюнле. Иш тындырыр, тирлик жыяр заман болгъанлыкъгъа, адамла этер ишлерин тындыралмайдыла. Азатлыкъны сынагъанла, байына, бийине да энди жангыдан къорсадагъа болуп, къулунг-къзагагъынгма деп баш уругъа суймейдиле. Совет власть берген жерлени тирлигини жыяргъа, бичен чалыргъа уа — эркинлик жокъ. Эллилени асламы юйлеринден, арбазларындан тышына чыгъаргъа къоркъуп, дуня бир жанына болурун сакълайдыла. Дуня эски ызыпа къайтып тохташа, не десенг да, жашау суйген — жалынчакъ, башларын жарашдырырла: жашау татлыды, кюнню жылыуу — хычыуун, таукел болуп, мал ёсдюрюрге, бичен чалыргъа керек, жаны сау мирзеу да ёсдюрю, ёсдюремесе — кюл, топуракъ. Алай, жашырын жюрюген хапаргъа кёре, «акъмангылайла» бююн-тамбла кетерикдиле, хаухдула, сора былагъа къабыргъаларын жарашдырып къалсала, «бальшебиклеге» уа не бет бла къарарла. Ары — оракъ, бери — чалгъы болуп туругъа адамлыкъгъа ушамай эди. Энди, алгъынча, байланы, бийлени жерлеринде тирлик жыйып, бичен тартадыла да — не этсинле, жыймайдыла да — не этсинле. Иш къар тюбюнде къалыргъа къоркъуулуду. Аны ангылагъан жарлы ухолчуну кёзюне табигъат бек мудах кёрюнеди. Ары къарасанг, бери къарасанг да — кёсе, чыгырбаш, сары, саргъылдым таула — чутсуз, чалыннган, чалыныр керекли къалгъан тау бетле — барысы да, жерге къарап тохтагъан жолоучула кирик, шургулудула. Батанлары, лыппырлары уа — бош, хужу къалгъан бёркле — жер жерледе аты-

лып. Жууукъ заманда къар жауар. Къар жауар да, кырдыгы, лыппыры да аны тюбюнде къалырла. Чалынмагъан биченлик шош жилияй ёледи. Тау этеклеге, агъач кыйырларына кысылып ёсген арпа сабанчыкъла, желде, аязда да къагъыла-согъула, сары жилимукъла болуп тюбюне агъа. Анда-мында сюелген бодуркъула да, тёлген берекетни юсюне къарап, сытыла тургъан адамлача... Ухол эл, хыли этген тауукъгъа иш дерге адамы кълалмагъанча, шошду, мугурайыпды. Юйле, таш хунала — неден элгендиле, кьоркъдула — алгъындан да алашала. Ёрге-энишге элтген жыяу жолчукъла, тар орамла жүреклене бютюн шургулу этедиле. Бир жумушу болуп арбазындан тышына чыккыгъан хуналагъа кысылып жүрүйдю. Кимни кылычы жетеди, кимни огъу къалайдан марайды, мугурайып, къарт аналары ашырмай, кызыла суугъа тигелерге базымайдыла, агъачха отуннга баргъан да — жашыртын. Ротмистрни адамлары Ухолда тюп этген, кюйдюрген юйле энтда кюл болуп бошамагъандыла. Къаралгъан къабыргъаланы ичинде чыпынла — деменгили кесеу башла — аяз урса, кызыра, жингк бола, дагъыда ёчуле, тютюн эте турадыла. Тыпыр ташла, хунала алыкъын иссидиле: ётген-сётгенлени бетлерине, от чыхырдан ургъанлай, жылыу урады. Кюе, ёчуле тургъан эски-бусху, кийиз-мийиз, тон, чабыр ийис бир ненча кюнден бери селеймеди.

Юйсюз-кюйсюз кълалгъан Тюйме, Зайнаф да, Аскер бла Къаспотну юй бийчелери Куна, Эккяй, Барисбийни къарт анасы — барысы да кирир тешик, кысылыргъа ышыкъ жер табалмай, Ухолну баш жанында жарты оюлгъан халжаргъа тийишип, кечелерин анда оздура турадыла. Не ашап, ичи жанайдыла — аны киши билмейди: ахлула, хоншула, жанларына кьоркъгъандан, баралмайдыла. Сени жауунга къарыусузлукъ бла жарлылыкъ келсин. Бюгюн файгъамбарча кёрюп тургъанына тамбла кёл кенгдире, жумдурух туйген адам, ненча кере бет алышындырыргъа болур деп келди Къазакъны кёлюне. Ол гыржын, бишлакъ алып, эски халжарда жашагъанлагъа бара эди. Бу дуняда табигъат берген уллу сыйын, энчилигин сакълаялмай, парий, бёрю, тюлю да болуп, жилин, шайтан, жиин да болуп, ахыр кюнюне жаллан да адам жетеди, къара жерге жалан да ол киреди. Терек а тереклей кълалады, кырдык да кырдыклай... Къазакъ эски таш буруугъа жетип тохташды. Аны ичи жилин жырып ётмезча кълалын кырдыкды. Алгъаракълада,

мында, къартлыкъ, ёлюм да келмезлик сунуп, эллиледен айырылып, жангыз бий жашагъанды. Бу тийреледе жерден алыкъын бир таш да къорамагъанды, хар зат да тургъаныча турады, байны аты уа ёчюлгенди, жерден бир гыйы къопхунчу, хунасындан таш тюшгюнчю ёлюм жетип къалып, аны барын, жогъун да унуттурду. Былайы бош, хужу, несиз къалгъанлы ненча адам бет алышды, кырдык а тюрленмей шууулдайды. Къзакъ жашагъанда ёсген, андан сора да ёсерик кырдык. Къанатлы кёкню бийиклигинден башхагъа алдамай, уча кетип, къанатлыча ёледи. Тюрленмей, былайда кырдык энтда жюз жылланы шууулдар, гитче, къарыусуз чыпчыкъны жыры эшитилгенлей ненча жылланы туруп. Чапыракъ эталмай, къуруй башлагъан терек желлеге тарыгъыуун айтып бошагъынчы адам баласы туууп, кёрлюгюн кёрюп, топуракъ болуп кетеди. Адам дунягъа келди-кетди, ёмюрю биркюнлюк жол, алай аманлыкъ этерге жетсе, ким биледи, ол кесин темир терек суна болур. Темир тереклей сюелгенле уа башхаладыла.

Къзакъ эсине алай-былай деп бир тюрлю зат келтирмей, тюп-баш орамлада, жортуп, арбаздан арбазгъа кирип айланган «акъмангылай» аскерчилеге къарап да иги кесек турду. Сейирсинмеди, чамланмады. Ухолну, аны тийресинде башха ууакъ тау эллени да келген кюнлеринден бери тонайдыла. Бир-бир арбазлада ала не мал, не кёз илинирча хапчук-харакет къоймагъандыла, болса да тонап бошагъан юйлерин экинчи, ючюнчю кере да тонайдыла. Сора жалчыны эсине Нух эфенди тюшдю, аны журту, арбазы таба къарады. Тогъузжыллыгъындан бюгюнлеге дери жашагъан арбазы. Къадары-не тюрлю бола келди эсе да, энди андан айырылды.

Эфендини юч ожагъындан да къалын тютюн чыгъады. Кёралмаса да, арбазда къазанла асылып, малла союла тургъанларын жаш биледи: бюгюн Саудат Мамашха келин боллукъду. Эки бий да аны къууанчына хазырланадыла. Къзакъ кетгенликге, Нух эфенди тюп боллукъ туйюлдю, тап, жалчылыкъгъа киши бармаса да, ол апчымаз, ишине къар жаудурмаз — къаллай ишни да къоркъутуучуду. Къайнайды, Къзакъ энди не этсин ансы, сабанына базынып тура эди — эфенди аны да сыйырды, тор жюйрюгю, Нух берген сюрдю жери болуучу эди, энди таш, къазыкъ башына къонуп жашасын деп, кеси кесине тырман эте, жалчы эски халжарны босагъасындан атлады.

Алгышларгъа, къолун тутаргъа келгенледен жалкыып, Нух эфенди тышына чыкъды. Керексиз кѣзбаучуланы ол да артыкъ бек жаратмаучуду. Бир бирле уа асыры ачыкъ кѣзбау этедиле. Арбазда Шамгъун бла сокъур Хусей къой соя тура эдиле да, алагъа бир танымагъан, билмеген адамларынача къарап, жюреги кыйпалды, ырыслады: намысына тийишли эллилери келип жумушуна сюелмегендиле, алай не амал. Аты жалчыгъа айтылгъанлыкъгъа, Нух хар адамны да бирча жалчыгъа алмагъанды. Қъолуна тюшген ырысхыны жаратып, мал, мюлк къурамагъан анымы онгдурлукъду. Шамгъунчалагъа тюшген ырысхы — жел суургъан къуш тюк. Осал малчыны жекген малы жауур болур, этген иши дауур болур дей ичинден, эфенди, келип, сокъур Хусейни ишин жаратмагъанын билдирди. Чепкенин шапа кызланы бирине тутдуруп, бичакъны къолуна алды:

— Хайырсыз, не хылы-мышты сояса.

Сора, къарап къарагъынчы, къойну терисин, къолдан къолкъаппы сыдыргъаңлай, сыдырып атды. Сени жауунг шамгъунлагъа, хусейлеге ышанып къалсын деди нек эсе да. Сабет бласт а алагъа базына эди, аллайлагъа тыяныргъа кюеше эди. Не сейирди ол, анга мюлк, мал керек туйюлмюдю. Мюлк эте билгенлени Шамгъунлагъа малтатхан власть кеси да малтаныр эртде-кеч болса да. Бара баргъан кадарда шамгъунла аны ахырына бир чыгъарла. Бюгюн къарынларын тойдуралсала, тамбларын унутханла къалайда, кимни арбазында тойдурсала да башхамыды, Шамгъуннга жер юлюш чыгъарып кюешген «бласт» — андан да тели.

Арлакъда Шамгъунну танабаш жашы Мусабий от жагъада олтуруп, къуйрукъ учуну, чийли-бишли этип, ашай тура эди да, эфенди барып, къарнына табан жетдирейим деп болду. Алай тиширыула туурасында Нух адепсизликге хорлатмады. Ачыуун Шамгъундан алды.

— Шамгъун, хариц, сени чегилеринг да былай къатыш болгъанларын кѣрейим, тутчу бери.— Эфенди иш юсюне сюелип, жаулу, къара чегилени да кеси сайлады. Қъарындашы Қъайытны эки кызы — Майрушхан, Забитхан — эрге ала баргъан кибиц, къууанып, къанат битип жюрюгенлерине Нух сюймей къарады. Ол артыкъ да Майрушханны, анга Албот улу артыкълыкъ этгенден бери, кѣрюп болмай эди. Туу байтал, къарны бек

бурса, Шамилгеми хорлатырыкъ эди. Къарындашымдан туугъанны намысы кесилгенди деп Нух жарсымай эди, нек эсе да аны Албот улуна кызгъанган эте эди.

«Мангамы жанлары ауруп келгендиле. Абери юзерге, тырнаркъа. Нухну берекетин аламы аярыкъдыла. Юслерине сюелип, марлап, къарап а къалай тургъуп». Эфендиши жүрегинде тынчлыкъ жокъду, мудахды. Ачыуу бурнуна чабып, мудахлыкъгъа нек хорлатханын Нух билалмайды. Аны жүрек тынчлыкъгъын алып, башын къайгъыгъа не зат къалдырды? «Бласт» да тунчугъуп жангыз кызы киши босагъасындан атлагъан кюнледе.

Къой, тууар мал соя тургъанлагъа, шапалагъа эфенди жангъдан къарады. Ол кимни эсе да жокълай эди. Сора Къазакъны эсине тюшюрюп, ай, медет а, деди. Арбазына жангы ахлулары келгенлерин кёрдю, алай, кёрмегенча этип, суу бойнунда халжар таба тебиреди. Къазакъ болса эди, эфендиге жарсыргъамамы тюшерик эди. Былайда жыйылгъанла барысы да бир жанына — ол кеси бир жанына деп, кючсундю.

Халжарда жалан да эки ат тагъылып эдиле — Къазакъны тор жюйрюгю, сора Нух кеси мипиучю. Бош сыйыргъанем, айыплы иш этгенме, мынга Къазакъданмы иги жаш минерикди деди эфенди, жалчысыны иичгебел, узунжалкъа атыны субайлыкъгъын бюгюн кёргенча, андан къарамын буралмай.

Бу дуния сейирликди — этмез затынгы этип къояса, жүрегини ыразы болуп этеринги уа эталмайса деди ол кеси аллына. Башхалагъа бий, ёз башынга, къадарынга жетгенде уа кимни эсе да боюнсасыны тюбюнде. Сюйсенг-сюймесенг да — кётюр. Бусагъатда Нухну жүрегин ачып къарасала окъуна, ол кызын Кёккёзге берирге ыразы туююлдю. Жамауатха, бийлеге ич тасхасын билдирирге сюймегенликге, эфенди Къазакъны сайлай эди. Анга андан башха киеу керекмейди. Кёккёз аны чарыкъ олтаньна жетмейди. Сора Къазакъча жаш тургъанлай. Саудатны чапдырып сыхыргъа нек береди. Биягъы боюнса, сюйгенича атларгъа къоймагъан боюнса. Байланы, бийлени, сёзлеринден, кёллеринден къоркъду. Алай болмаса, алдан, къабартылы бийни аллына эллилеринми келтирлик эди. Керек эсе келтирге эдиле. «Бальчебикле» къайтмасала айымыды — бек ахшы, къайтсала уа? Тап, ёмюрлеринде къайтмай турсала да, алгъынча анга жамауат ийнанмаз, жамауатсыз а — не тынчлыкъ, не жашау. Ол арт бурса, арбазынга кюн тиймез. Эллилени

алдай да, кѣлюн сакълай да билирге керекди. Нух эфенди аны унутмай кечине келген эди, энди, шайтан къаргъагъанлай, отун нек кѣмдю? Эси азып нек къалды апсы. Отдан къача-къача кетип, аны теренине кирдим деп келди эфендини эсине. Нух кюймей, жанмай, от селей-мез, жанса да нюр жанаргъа умут этип жашагъан эфенди энди къара жалын болур. Аллахны, жамауатны да алдагъаннга дуния, ахырат да жокъ... Нух жеринден тебалмай, атыны жылы, жумушакъ тамакъ тюбюне къол аязын салып, иги кесек сюелди. Мѣхелликге бла кѣлсюзлюкге бюгюнча ол бир заманда да хорлатхан болмаз. Алгъа тепчип, чалманига тыяпды да: «Ай аман Къазакъ а», — деп шыбырдады.

Жалчысы кетип къалгъанына эфенди бек ырыслай эди. Игиликге тюйюлдю ол. Къазакъ Нухха табынганча, бир жан да табынмаз. Жангыз кызы да ичлеринде болуп. Аллай адамны арбазындан, от жагъадан изгилтин этсенг, къалгъанлагъа не айып. Энди уа арбазы окъуна кѣзюне эрши кѣрюнеди. Жашы ѳнгелесе, от жагъа алаймы тунчугъа болур, атаны да жүреги инжилип, шош тарала, огъесе кыйыплыгъыны, жиляууну сылтауу башха затмыды? Ол билалмагъан, ангылаялмагъан?

Эфенди, нек эсе да, бир тюрлю тирилип, арбазы таба терк жүрюш алды. Жюрек жарсыуундан, кече-кюн тынчлыкъ бермеген къайгъысындан къачханлай, келип, отоуна кирди. Мында да жүреги тынчаймады.

Кечеден къалгъан этле бла къатыш жауурун къалакъгъа Нухну кѣзю илинип, ол анга жюрек жапсарлыкъ хапар айтырыкъча, ашыгъып алды. Жаууруннга уста болуучуду. Озгъан кече тынгылы къараргъа кюрешген эди, алай аман-иги деп да, хапар да билалмай, тепсиге атып къойгъан эди. Бусагъатда бети кетип, къоркъгъанын кеси кесинден жашырыгъа окъуна кюрешди Нух. Кеси башына аман къууум этерге ырыслап, кѣзюм иш жетмей, алданиган болурма деди. Алай кѣзлеринден тарыгъырча тюйюл эди. Жауурун айтханнга кѣре эфендини тыпыры эршиди, ёлю кѣргюзтеди. «Ёлю» деп шыбырдадыла Нухну олсагъат къургъакъсып къалгъан эринлери, къоллары энишге салындыла. Къайсыбызны имбашыбызгъа къонуп турады ажал: анымы, меними? Эфенди къарамы бла арбазда юй бийчесин изледи. Табалмады. Кызы Саудат эсине да келмеди. Къайнайды ол. Эшта да, харип тиширыуну ашар, ичер сууу тауусула болур? Арт заманлада къарыусузлукъгъа хорлата

башлагъанды. Бир кюн къопса, юч кюн жатады. Айымыды, аллах алай буюргъан эсе, тѣзерге керекди. Бу дуниядан ол алаллыгъын алгъанды, энди элек багъасын да къораталлыкъ туююлдо. Жастыгъындан, тѣшегинден къууанганы жокъду — андан умуту да эртде юзюлгенди. Мант чапыракълай къуругъанды, жыйырылгъанды, сора бу дунияны несине сукъланырыкъды?

Угъай, Нух эфенди юй бийчесини ёлюрюне ашыкъмайды. Жашасын, харип, не кѣп да. Къартлыкъда, не тюрюлю эсе да, къатынындан айырылгъан уллу къыйынылыкъ болгъанын билмеген ол туююлдо. Къарыусуз кюнлеринде сен кимге керексе, керек эсенг, — жалан да анга. Жюрек жапсарлыкъ, ач, суусап боласа деп инжиллик жангыз жан... Жукъ эталмаса да, сал бахчычынгызындан таралыр да, къалгъанланы да жюреклерин такъыр этер. Башхалагъа уа не ышаныу, ол барысы да бошду, бош, эрини жылыуун сынагъан къыз да сени къызынг туююлдо, келир — сытылыр, эрин, сабийлерин кѣргенлей унутур. Къарт болгъан эди, жазыкъ, дер. Унуталмай, сен ёлгенден сора, кюню кече болуп турлукъ жалан да къатынынгды. Къарыусузлукъ хорлагъан, эр кишиледен умутун юзген къатынынг. Ёлсенг — ашынгы, суунгу эринмей, къызгъанмай этерикди. Ол затланы барысын да Нух эфенди иги биледи. Алай юй бийчем ёлмесин, артымда къалсын деп айтыргъа ырыслады, къоркъду. Сора нек эсе да ачыуланды — жатхан, къопхан кирик эте, къарт къуртхала ауруп жастыкъгъа башларын салмагъан эрлерин къабып къоюучудула. Ол аллайланы кѣре келеди. Былайда эфендини биягъы сууукъ тери басды. Жауурун къабырны кимге тежеди деди. Нухха тежемесин ансы, кимге да тежесин. Кеси жанымдан татлы адамым барды деп ол кишини алдаялмаз. Къаны къарыусуз болуп, чархы тынса, тейри, дуниягъа сукъланган да этмез. Нух а аллах бергенин къызгъанмасын ансы... Алай, бай эсе да, бий эсе да, иги тиширыу къоллу болалмагъан эди, насыбы тутмагъан эди. Къатыны не заманда да саулукълу туююл эди. Жилиги эртде къуругъанды.

Бююнлеге дери не тюрюлю бола келди эсе да, энди кимши ахшы тилеги жетди, ариу Хауаны хатерин кѣреди. Тап андан мыжыкъ, къул-къарауаш жокъ эсе да, Нухха ол берген тынчлыкъны, къууанчны киши бермегенди. Сора къартлыгъында келген насыпны аллах да къызгъанмаз, таланган. Ёлюм аны марапмы турады. Нух

эфенди жангыдан жауурунну кьолуна алып, эшик ачылган тауушха сагъайды. Ким эсе да тыш эшикни хыныракъ жапхан болур, эфенди олтурган отоуну эшиги ачылды да, кьарамы аргъы отоуда тиширыулагъа жетди. Ала Саудатны жасай, тешиндире, кийиндире турадыла... Эфендини кызы кертти окъуна субай санлды. Муну уа анасы, итден тууган, ташлаган эчки кибик болуучу эди. Сора Нухну эсине Кёккёз тюшдю да, анга сукъланырыгы келди. Кеси кесине женгдирмегенликге, сукълана эди. Нек сукъланнганына уа ол былайды деп айталмады. Бюгече арну, субай тиширыуну Кёккёз жастыкъ этерикди, мени уа аллай кюнюм-кечем боллукъ туйюлдю деп ишти келди кёлюне. Ким биледи. Алай Нух эфендиге да керек эди, бузлай, сыйдам, бир жаш кыыз. Субай, кьарыулу кыыз. Бек кьарыулу. Ол уланла атасы болурча. Эфенди туруп, терезеге жууукълашды. Ма бу кьадар жер ташы-агъачы, бла кырдыгы-сууу бла менидиле деп жашаганды Нух. Жараган мекамлары, жюз бла саналган кьойлары, жылкысы. Алай, тау сыртланы кьаралтхан кьойларын, жайлыкъларын кызартып отлаган кызыл тууарларын, туу байталларын, ажирлерин кимге кьалдырсын, от жагъасына кимни сюесин. Аз, кёп жашаган да ёледи. Мюлкюню берип, ёлюмден кьутулмазса.

Тауукъгъа иш дерик адамы болмай кьаллыкъ журтум, жерлерим, деди Нух эфенди. Адамла сыйырадыла деп кьоркъа, кьалтырай жашайбыз. Башхамыды, ала сыйырмасала да, аллах, сыйыра турады. Кьарап кьаракъынчы журтуму, арбазымы да мурса басар, эшиклерими хауле жел кьагъа-кьагъа тюшюрюр, кюлюр, кёл кенгдирир адамым а кёп, жарсыр, жаннетли болсун дерик бир да жокъ. Огъесе бош кьалган, хужу кьалган журтума быламы иелик этерикдиле. — Эфенди арбазда Къайытны кызыларына кьарады. Къачан ёледи, кьуруйду деп, ашыгып сакълай болурла. Ой, жазыкъ Нух, не эте эсенг да, ёлгюнчю эт, ёлсенг а, жерни жети кьатысына кёмюп басдырыла. Андан бери чыкъмасын деп. Жюзле бла саналган малларындан, кенг жерлеринден, тауларындан, аулакъларындан да анга жетерик мылы топуракъ тебе, сынсыз, буруусуз кьаллыкъ кьабырым.

Нух жауурунга ююнчю кере да кьарап, башын шош чайкъады. «Энтда да дуня уллу кьайгъыдады, — деди ол. Босагъамда, андан тышында да — кьан». Ол

жауурун кьалакьны, туман басханлай, басып эди. «Антсызды, бу ёлет жерде бир дерге бир адам кьалса». Нух эфенди кёлюне алай келтирип, суюкни аш кьангагья атды. Сора, жауурун кёргюзтген палахны аллына ашыкьган кибик, эшикге чыкьды.

* * *

Барыр жерине атын олсагьат тюзетип кьоймай, эфенди Черек жагьасы бла ёрге айланды. Нек? Суу бойнунда Даутокь улуну адамлары анда-мында от тиргизип, кьазанла кьайнатханларын, эт шишлегенлерин кёрюп, жангыдан ачудан кюер ючюнмю? Кимни малын урлап, зор-хор бла сюрюп сойсала да, Нух эфендиден уялыргья, тартыныргья керек эдиле. Алай, башха этмейдиле. Кёбю болгьандан асламыракь окьуна кьоратадыла. Союлургья жарарыкь-жарамазлыкь деп ангыласала алах берген кьыйынлыкьгья эфенди тёзер эди. Бууаз кьунажинлени бичакь тюбюне салсала уа кьалай унагьын. Унамай да амалынг жокьду. Эфендилигинг, бийлигинг да алагья аякь тюп — басынчакьлагьандыла да кьойгьандыла.

Бусагьатда сууну аргьы жагьасындан кьууалап келип, бир кьызыл кьашха тананы жыкьгьанларын Нух кёрюп, жукь айтмай озду. Озуп узакь бармады — нек эсе да, ишекли болуп, кьазан кьайнарын сакьлап олтургьан аскерчилени кьатларына келди.

— Иш кьолай болсун, жигитле, — деп саламлашды кьабарты тилде. Нух орусча билмей эди. Аскерчилени бир кьауумлары, суюмей бюсюремей, ёрге кьопхан кибик этдиле. Арлакьда экеулен, билеклерин кьаннга бояп, эт туурай тура эдиле да, боюнларын буруп эфендиге кьарагьан окьуна этмедиле. Алай Нух союлгьан малланы башын кёрюп кьоюп, кесини гьдайбаш ийнегин таныды. Тили тутулуп кьалгьанлай болуп, иги кесек тынгылады, сабырланды.

— Кимни саулукь ийнегин кесгенигизден хапарыгьыз а бармыды? — деп сорду. Сорууун кьайсына жоралагьанын, анга ким жууап берлигин да билмей.

— Мапгьылайында жазылып туююл эди. — Билеклери жингириклерине дери кьан жугьу, кьара чырпабёрк башын кётюрдю.

— Безиремей сёлеш, жууугьум, — деди Нух. — Кесинден тамата бла безиреген иги туююлдю.

— Сен а бизни кьоркьутургъа умут этме. — Былай айтхан, сансыз халда бир жанына къарап, билегине тыянып эди да, ёрге турду.

«Сары оруслу», деди ичинден эфенди.

— Сени жанынгы, жеринги большевикледен сакълагъанладан малынгы бош аяйса.

— Сиз бери, тау элlege, мени кибиклени мюлклерин кьорууларгъа, низам салыргъа деп келгенсиз. Уручулукъ бла кюрешген аскерчини жолу къысхады. — Нух кетер умутда атын артха бурду, алай биягъы «сары орусуну» ауазы мычытды.

— Бийлигинги сакълагъанла бла асыры хыны селешесе.

— Бийлени бийликлерин сакъларыкъла шкок-къылыч жюрютедиле. Сюексап бичакъла уа мал-тауукъ кесерге жарайдыла. Сиз алай бла сакълагъан бийлик мени болмасын.

— Шкокну кюсейди бу, ма шкок! — Эт туурай тургъан жаланбилек уллу ташны юсюнде шкокладан бирин сермеп алып, аны эфендиге айландырды. — Биз мынга сенден эсе устаракъ болурбуз. — Тюз да алай айтханы бла тенг шкокну сампалын тартды. Окъ эфендини кьулакъ жаны бла сызгъырды.

Эфенди кьоркьгъанын билдирмезге кюрешип, айтыр сёз да табалмай, симсиреп, иги кесек турду. Бети жукъалыгъындан да жукъа, акъ да кёрюндю. Олсагъат жауурун эсине тюшюп: «Жауурун ётюрюк айтмаучуду», — деди. «Бу аманланы кьолларындан жоюлупму къалама». Туура, былай аман жоюлгъан а кишиге да ушарыкъ туююлдю. Ариу айтыргъа, хыныракъ селешгени ючюн сокъураныганын билдирсе боллукъ эди. Алай ёхтемлиги хорлады. Сора серебряковчула кеслери да симсиреп, элгенип къалгъанларын кёрюп атына къатылды. Бираз баргъанлай, аскерчилени харх этип кюлгенлерин эшитди да, аркъасына окъ тийгенлей, имбашларын жыйырды.

«Хужулукъ большевикледен башхалыкълары жокъду», — деди да, сора ол сёзле эсине келгенлерине сейирсинди.

Кьолгъа бардым, кьолум сынды,
Бузгъа бардым, бутум сынды.

— А буз, а буз, сен неден кючлюсе?

Эфенди сабий жырчыккыны не хыйсапдан мурулдап башлагъанын, сабийлигинде аны жырлагъаны бла къалгъанындан чырт да хапары аз эди. Бусагъатда да ол къыйматсыз, жубанч сёзле анга керек туююл эдиле. Алай, билмей тургъанлай, тилине тюшюп къалгъан жырчыккыны къыстаялмады. Аман ач маскелей, атыны къуйругъуна, сарыхыны къанатына тагъылып къалмагъан эсе.

— А къой, а къой, сен неден кючлюсе?

— Мен кючлю болсам, къозуму къонакъгъа соймаз
эдиле.

— А къонакъ, а къонакъ, сен неден кючлюсе?

— Мен кючлю болсам, къанжыгъа баууму чичхан
ашамаз эди.

«Къанжыгъа бауун чичхан кемирсе бий атдан жыгъылады»,— деди Нух эфенди, жыр мурулдагъанын кююп. Сора дагъыда:

— А киштик, а киштик, сен неден кючлюсе?

— Мен, айхай да, кючлюме, темир таракъ
тышлиме,

Къангалы юйню ачама, къаймакъ алып,

Итле бла ашайма, бийчеле бла жатама,—
къачама,

деп шош мурулдады. «Чичхан бийни атдан жыгъады, киштик а чичхан тута, къаймакъ ашай да биледи, асто, не иги жануарды»,— дей Нух, кеси кесин жубата, Къазаккыны арбазына кирди.

— Бизге не тейри эшиги ачылды. Аллахха не ахшылыкъ этген эдик. Къайдан чыкъдын, эфенди, — деди Гелля, керти да, къонакъгъа къууанчын къалай кёргюзтюрге билмей, босагъада Нухха, дагъыда босагъа таба жёбеледи. Нек сюелесе, келип эфендини атдан тюшюрмей деген бет бла Къазаккыгъа къарады. Жалчы, бийни саламын алып, салам да берип, атны ауузлугъуна, ёзенинге жабышды.

Нух, отоугъа кирип, Гелля сыйлап юсюне жастыкъ салгъан шинтикге олтурду. Ызы бла Къазаккы да эшик артында чёкдю. Олсагъат чыгып аш-суугъа къармашыргъа эфендини кёзю къыймады. Гелля жашыны къатына хаух чёкдю. Арыкъ, гырхы къолларын тобукъларына салып шошайып, нек эсе да гитчелигинден да гитче болуп, эринлерин къаты къысып, къайгъылы кёзлери къолларын бюгюн биринчи кёргенлей, алагъа тынгылы

къарадыла. Нух келген эсе, ахшылыкъ бла келген болур, охо да, таугъа, агъачха къачханланы чыгъарды. Ачыды эселе — Даутокъ улуну хатасы. Ол мында асмакъ къурагъанын ким билип эди. Тоба, жашы аны бош жаулайды. Жаулады эсе да энди юйюне, жарлы юйюне уллу башы бла кирип келди — ариу айта, Нухну жапсара билсин. Бусагъатда Гелляны тынгысыз, жашына жалынчакъ да этген ол сагъышды.

— Къалай турасыз, тынчмысыз? — деди Нух эфенди.

— Да, аллах айтханлай, сен сау болсанг айымыды.— Гелля кёзлерин къолларындан айырмай сёлешди. Андан ары айтырын билмеди. Алай аны сёзлери Нухха масхара сёзлеча тийдиле. Адет айтдыргъан сёзлени ангыламазча туююл эди да, бир кесек уялды.

Жалчысыны арбазына, журтуна эфенди былтыр да, озгъан жаз башында да келген эди. Бу отоуда ол кёрмеген бла билмеген зат жокъду. Алай жашны межямы, не болгъанды ансы, тюрленгенди. Отоу, ёмюрюнде мында кюнню алтын тыякълары ёчюлмегенча, жарыкъды. Чиммакъ акъ къабыргъаларында жылыу ишми урады дерчады. Отоуну гитче терезеси жамнигирек болса да, кёз къаматырча, накъутча жылтырайды. Жастыкъда, жууургъанда да бир седиреген халы эслемеди. Хар неде да тазалыкъ бла тизгинлик. Отоуланы тюплери кёп болмай сюртюлгеннге ушайдыла.

Нух эфендини къарамынмы ангылады да, Гелля ийменген бет алып, нек эсе да буюкъгъаннга тартышып, башын кётюрдю. «Да, ма, кёресе, тизгинибизни жыяр ючюн къойгъан эсек. Къызынг бизге келин болуп келеди деп къанат къагъып кюрешидик. Береме дединг, бермейме дединг, алдадынг да эшигибизни жапдынг,— дей эди аны къарамы.— Бизге аллай насып къайда».

Тышында, терезе жанына къысылып ишленген кюфге Нух эфенди эс бурду. Аны тышы сары топуракъ бла сюртюлюп эди. Ол эфендини айыплы ишине шагъатча, мудах сюеледи. Жазны узуну туююлюп, Къазакъ ёсдюрген арпадан бир бюртюк да тюшмей, бошуна къалгъан кюф. Анга къуюллу къ мирзеу, жыйгъыч тюбюнде къапчыкъгъа, тулукълагъа къуюллу къ да эфендини кюфлеринден ычхынмадыла. Гелля, харип, бош термилип сакълай эди мирзеуню. Хужулу къ сабан.

— Была къайдан чыгъып юсюме тюшюп къалдыла эселе да,— деп башлады эфенди, сагъышлы хал алып.— Къыйын жыл, къоранчлы жыл, кесинг кёргенден. Алай

болмаса, сабанчыгынгы тирлиги бери келлик эди, санга халал эди. Берген жерими сыйырыр акбылым жокъ эди. — Айтханым кёллерине ушаймыды, къаламыды дегенча, Нух Гелля бла Къазакъгъа кезиу къарады. Къазакъны халы тюрленмеди. Гелля, нек эсе да, ботасыны чачагын терк-терк титди.

— Хау, харип, хау, къыйынынг кёлдю, къоранчынгда — уллу.

— Жарсыма, эфенди, жангыз анамы ачдан ёлтюр-мем, — деди Къазакъ, этген терслиги ючюн Нух жарсымагъанын биле тургъанлай.

— Ол да алайды, менде болгъан мени энчи мюлкюм туююдю. Кесип жүрегинги алама десенг, юйюмю эшиклери санга ачыкъдыла. — Эфенди кёзбау этмегенине кеси ийнанып эди да, Къазакъ да ийнанырын бек сую эди. Алай жаш ийнанганын бла къалгъанын, къууанчын не да эфендиге ыразылыгын бир зат бла да билдирмеди. Жалан да, эфендини сёзлерими сейирсиндирдиле огъесе киши да билмеген, сезмеген жүрек къыйынлыгъы жангыданмы къозгъалды, ишармишге ушагъан инжилиую ызы жалчыны бетинде эсленир-эсленмез къабынып, эрин къыйырларындан кёз тюплерине дери жортуп тас болду, ёчюлдю. Сора ол ишармишге Нухну кёзю жетди депми уялды — тегерек, эски бёркюн тешип, кёи болмай жүлюннген къаты башын терк-терк сылады.

— Эфенди, жалчылыкъда аман къарныма къоркъгъандан турмагъанма. Адамлыгынг уллуду, дининг тазады деп, анга хурмет эте эдим, — деди ол. — Берекетинги ашатыргъа сую эсенг а, санга жалчылыкъгъа барыргъа адамла табылырла.

— Танымагъан бёрю ашагъандан эсе, таныгъан ит ашасын дегенден айтама. Не жашырыу — сенича иги манга ким боллукъду.

— Тас болгъан бичакъны сабы алтын дейдиле, эфенди. Менден игиле кёлдюле. — Къазакъ, къолларын къолтукъ тюплеринде букъдуруп олтура эди. Нух бла былай жумушакъ сёлеширме деп турмай эди жаш. Алай юйюнге къонакыгъа келген кесингден таматагъа ичингдегин айтыргъа да неге керекди, аны бла не затны тюрленди-раллыкъды.

— Сора кесинги тас болгъан бичакъгъаamy санайса? Ашыкъма, сагъыш эт. — Нух сагъайып, жалчыгъа къа-

рады. Аны сабырлыгын, сёзюн шарт айтханын да жаратмады. Нухну къатында алай батыр, эркин бир заманда сёлешмегенди.

— Адамлыкъ тас болгъан жерде бичакъ тас болгъаны сейирмиди! — Нек эсе да Къзакъны кенг жыякъларында шаугютлери безленип, дугъурланып, артха-алгъа жюриюдуле.

— Кеси башын къоруулагъан, зулмулукъгъа малтатмагъан адамлыгъынмы ёлтюреди, айтчы бир, кимге артыкълыкъ этгенме, — деди Нух, жалчысыны аллында ол халда сёлешгенине сейирсинип, сокъуранып.

«Ташада бугъагъа тургъан туурада къозлайды», — дейдиле. Кёрдюк. Энди эфендини кёлюне тиерме деп Къзакъ къоркъмайды. Ол жалан да Нухну хатасындан ёлгенлени, ачыгъанланы сагъышын эте эди. Аны кёз аллындан Андрей бла Ахмат кетмей эдиле. Эфенди уа, шибля тауушдан элгенигенлей, элгенип башын хыны кётюрдю, ачыу уруп, бетин агъартханын букъдуралмады. «Парийлени да парийи. Туруп, къамичини жетдирип, чыгъып кетерге! Кереклиси олду». — Алай, Нух олтургъан жеринден къобалмады, тамагъы да къургъакъсып, айтырын да айтып къоялмады. «Эшта да, ишибиз кыртыды, тенг этмез адамымы тенгнге кёрюп, тапжёнгер ойнар кюннге жетдим эсе», — деди ичинден эфенди.

— Биз бири бирибизден алай айырылып къалсакъ, жамауат не айтыр. Тейри, туз-гыржын байлагъан инсанлагъа ол адепсизлик ушамаз, жашым.

— Туз-гыржын жалан да экибизни арабызда жюриюмегенди, битеу эл бла бирге ашагъанбыз, жашагъанбыз. Къууанчыбызда, бушуубузда да табылып тургъанбыз. Алай адамын жашауундан, таулулукъдан бла хоншулукъдан эсе бир къамил арпа ауур болуп къалгъанын да кёрдюк. — Къзакъ, эфендиге къарамай, жерге, аякъ бурунларына къарап сагъышлы, жарсыулу ауаз бла сёлешеди.

— Сен алыкъын ташха окъуна абынмагъанса, не билесе. Биз кюйсюзлюк этген эсек, этерик эсек да — барысы да таулулукъгубуз, хоншулукъгубуз ючюндю, — деди Нух, жалчысын энди ызына къайтаралмазын ангылап.

— Жашау, дуня — тирменди. Аз, кёп жашагъаны да ол ун этерикди. Сора, бир таулуну башын тайдырып, башханы арбазында къурманлыкъ къазанла къайнатыргъа неге керекди. Хар ким аллах буюргъанын ашай эсе, туйюш нек чыгъады.

— Кесинг кәрмеймисе да, аллах бергеннге дау этгенле асыры кәп болуп баргъанларын. Аллайланы башларын тайдырмасанг, сени башынгы тайдырырла.

— Ары бурсанг да, бери бурсанг да иш башлагъа жетип тохтайды. Алай эсе, таяргъа тийишли башла тайсынла. Аллах да анга ыразы боллукъду, — деди Къазакъ.

«Бетинге айтып турмагъанлыкъгъа уа бар кәреме мында. Кеси къул — сёзю уа бийни кибик. Турчу бир алай, Кёккёз бий уланды, Къазакъ а жалчыды деп», — Нух эфенди неге эсе да бир бек ачыуланып, минчакъларын къыстау-къыстау санады. Талгъыр кёзлерине къан чабып, аллында жалчысын кёралмай бираз мычыды, ич тасхасын а бермеди.

— Жанынг суйгенлей эт. Алай ол аман эгечинг да тыш юйге чыгъады. Къыз адам ата арбазында да къонакъды, не этериксе, къонакъча кетип барады. Къууанч кюнюмде журтумда нек кёрюнмейди, ауруп ишми къалгъанды деп къайта келдим. — Нух эфенди ёрге туруп, босагъадан атларгъа аш юйден Гелля чыгъып, гузаба этди.

— Жаным санга къурман, эфенди, ауузланмай къалай кетериксе, — деди ол.

— Сау бол, Гелля, сен аллахны тюз къулу. — Эфенди, Къазакъны болушлугъун сакъламай, атына жыйырмажыллыкъ жашлай, тынч миниц, энишге айланды.

* * *

Арбазда, эски, жараусуз талкъыгъа олтуруп, аз-кәп тургъаныны Къазакъ тергеуюн этмеди. Алай анасы келип, ашаргъа юч-тёрт кере да чакъыргъан эди. Жашы жеринден тепмегенин кёрюп, тепмезлигин да ангылагъанда, ауур кючсюнюп, тырхыкга чөгюп къалды. Къазакъ кёлуне аш барырча туйюлдю. Шош олтуруп, узакъ къарап, жашау нечик тутхучсузду, татыусузду деген сагъышдады. Жюрекни жапсарырча, къууандырырча дуняда бир зат жокъду. Жапгызлыкъдан бла жюрек такъырлыкъдан къутулуп, къанат кермей, кенгликге, бийликге ычхыналмай адам къара жерге кирипми кетерик болур. Кёнге угъай, аз заманнга окъуна Къазакъ булутла, къанатлыла эркинлигин бир сынап ёлсе эди... Жалчы, керти да, сукъланган, термилген булутларын, къанатлыларын излегенча, таула башына къарады. Кюнню кёзю тау бла кёк къошулгъан жерге

жетип, андан ары уа батып кьалыргъа дунияны кёзю кыймай, эки арагъа кьонуп тургъанча, алайды. Къыркъарда кюнню кёзю туура ол халда ариу кызарып бу ингирде болмаса жаш кёрмегенди. Аны кызыл жарыгъы, деменгили къара тон журунланы — булутланы — тешип, кыызгъыл хомпукла этгенди. Берлакьда уа Черек — кыстауланып, ашыгъып саркъгъан тюртю суулай. Чегетде Къазакъны кёзю жетген хар зат алтындан, кюмюшден кьюулуп, шошайгъанды — агъач этеклеринде гелеу, жарты-къурту орулгъан арпа сабан, агъачдан чыгъып кырдык отларгъа жайылгъан кийикле кибик, ташла — барысы да. Ала къатыш ёсген сарыбел кыйынла, чапыракъ артып бошамай, кьубулуп, сюзюлюп сюеледиле. Ингирлик кюнню тыякълары Къазакъны жербаш ююн окъа бла тышлагъандыла, аякъларында чабырлары да — чий алтынлай. Угъай, бош айтама ансы, дуня дегенинг а сейирликди. Хар инсанга бирча берилген дуня, табигъат. Къазакъ нек эсе да, жюреги учунуп, жашауда бушуу, кюйсюзлюк да болмай кьалгъанча, шукурланып, тау бетледе, тёшледе агъачны сарыланган, кызылланган чукуйларына жангыдан къарады, насыбына, кьюуанчлы, жарыкъ кьадарыны бетине къарагъанлай. Адам кыйынлыкъсыз бола болмаз, жерни окъуна басады буз, къар, терек белинден юзюлюп, кьалгъанлагъа тамыр береди. Алай адам кьадарын табалмай эсе уа, ма бу бийик таулада, кьанатлылагъа кьанат кердирген кёкде — не терслик. Таулагъа, арбазлагъа да нюр, жылыу тёкген кюнде, кьюуанчлы, бушуулу да жыр жырлай саркъгъан Черекде, отдан, окъдан, кюмюшден да кубе кийип сюелген аскерлей, агъачда да не терслик. Адам тюпде кьалса — кеси терс туююлюмю, жашау излеген — жашауун, насып юлюшюн табаргъа керек болур деди Къазакъ. Сора ол Аскерни, Къаспотну да, къарындашы Асланны да — элден кетип, уруш аулакьлада айланган жашланы барысын да эсине туюшюрдю. Ала тас болуп, жоюлуп кьалмагъандыла — элге кёп тюрлю хапар келеди. Ким биледи, жоюлгъан эселе да, эр кишилеча жоюлгъан болурла. Терекден юзюлген чапыракъны жел элтеди — юзюлген чапыракъны кьадарын Къазакъ сайламаз, адамлагъа, жамауатха да кьошулур. Энди дуняда Нух эфенди бар эсе да, жокъ эсе да — башхамыды, аны арбазына жолну унутур. Алай элни жашларындан нек айырылып кьалады, бюгече тойгъа барып, анда кюллюкледен, тепсерикледен.

Къзакъны эсине Жалдуз да тюшдю, санлары бир тюрлю тирилип, анасындан мажал кийимлерин, ахча да тиледи.

VIII

Мамаш бийни арбазында той селейгенди. Адамла ашдан, ичгиден да эригип, кете, седирей барадыла. Кетмегенлери, нени сакълагъанларын кеслери да билмей, жангы аш, ичгими сакълайдыла, анда-мында жыйыла, бир бирлерни сёзге тыйгъан кибик эте, башларын кечиндиредиле. Мамашны кенг арбазыны бир мюйюшюнде къайсыла эсе да къаукъаланып, тойну къабындырыргъа кюрешедиле. Алай адамла иги батмайдыла. Къобузчу къыз да, жалкъыгъан, талгъанмы этгенди, къобузун эригиулю тартады — бош, андан, жукълап къалмаз ючюн. Къзакъ тойгъа, жыргъа къошулуп, доюн болалмады. Келе келгенлей сокъуранган эди. Кимни къууанчына деп келгенди ол бери? Отар кесин деуюрге къошханлай. Атын ёлтюрюп, пал излепени сейир туйюлмюдю? Жашланы къакъды-сокъдулары уа ачыууна къатылып, сынган жүрегин бютюн мудах этдиле. Къарагъанны уа марагъан озду, тейри. «Алан, бу адамла сындыралмаз базукларына узалгъан къылыклары не хыйсапданлы?» — дей эдиле андан-мындан. Былайгъа, келинни терезе тубюне, къалайлыкъ бла, нек келип тургъанын ол эскералмайды. Несин тас этгенди, Саудатны кёрюргеми термиледи? Биягъы жашланы хаталары. Къара да кёр, жарыл да ёл дей болурла. Огъесе адетден къачмайыкъ дегенликлеримиди? Мени термилтген акъ зурнук, кюмюшбоюн, кюмюшкъанат зурнук башханы тобугъуна къонуп къалгъанын туура этген кюйсюз адет. Кюмюшкъанат зурнугуму, къанкъазымы биреу тутса, тёмем деучю Къзакъ энди Саудатны окъа чарыкларынын бий улу тартырын, кёкюрек туймесин тешерин сакълайды. Не табарыкъды — жүрегине асыуму, огъесе жангы аурууму излеиди. Бюгече мында, былайда, Кёккёз бла Саудатны бирге къошулгъанларын кёрюрге деп Къзакъ ийнанмай эди. Угъай, энди Саудат мындан, жабыу артындан, чыгъып артха, ата юйюне, къайтмазын Къзакъ биледи. Жаш жашыртын къарап кёрюрча, къыз атасыны арбазында кюн тууушда олтурмаз. Болдуламы жашауунда аллай насыплы кюле — Къзакъ энтда да сынаргъа кюсерик, термиллик жарыкъ кюле. Бол-

гъан эселе да, аман сагъатлы кюню аланы узакъ учурду, мутхузландырды, палах а, жюрек ауруу а — тѣпшесинде, имбашында, аурлугъу бла терезеге жабышдырып...

Келин келген отоу уллу отоуду, алай терезеден, ожакъдан къарагъанлагъа да аны туура болмагъан мюйюшю жокъду — эшикден кирген жерде багъыр таздан бла къумгъандан башлап, кенг от жагъада ичи суудан толу гѣгеннге дери. Къзакъны кѣрюрге излегени Саудат эди да, ол а — жабыу артында. Отоуда къыз тиширыула кѣпдюле, кеслерин бек жууукъгъа санагъанла жабыу артында келин бла, къалгъанлары — тышында. Айтмазларын айтып, безирей, кими Саудатны Кѣккѣз бла «къоркъута», кими келинни чырайын, субайлыгъын махтай да, терезе тубюнде эр кишилеге тиширыуладан эшитмезлерин эшитдире турадыла. Сора бай Хатраны ахсакъ къызы дигиза болур деди Къзакъ (ары дери да эшикге тынчлыкъ бермей эди), кирип келип, не эсе да айтды. Жаш ангыламады, алай отоудагъыла бирем-бирем чыгъып кетдиле.

— Жаным, бек къоркъамыса? Ийнац, къоркъа болурса.— Дигиза тѣше-мѣше къалау таба жантайып, отоуну ортасына къолан кийиз сюйреди.

— Къоркъама бош, бизни Кѣккѣз къойдан да жууаш болуучуду...— Хатраны къызы, хики ашыкълай, бурху тиширыу, акъ тѣшекде тѣрт аякъланып, къол аязы бла аны теплеп, сылап кюрешди.— Юшюген картош сууукъдан сюйсе къоркъсун, сюйсе къоркъмасын,— деди ол дагъыда.

— Хайда, энди ыразылыгъынг — мени, акъ тѣшек, чилле жууургъан — сени.— Дигиза жабыуну ахырына дери ачып, барып келинни белинден къаты къучакълады.— Сенден бек кишини сюяллыкъ туююлме,— деп Саудатны жаурукъларын башындан алып, ундурукъ къулагъына салды, чач эшмелерин седиретди. Алай энди кетерге керек болгъанынмы айтды, нек эсе да Саудат дигизасын къучакълап: — Кетме аллах ючюн, бюгече мени бла къал,— деди.

— Хау, менсиз жукълаялмай келгенсе дейди бери.— Дигиза келинни сакъал тубюне тугел жетмей эди.— Жиянны тешигинден чыгъараллыкъ тиширыу сунуп этгенбиз сени келин, ансы...

Хатраны ахсакъ, бурху къызыны бармагъына Саудат алтын жюзюгюн салып, сѣзюн бѣлдю. Дигиза, саугъагъа

кѣз жетдирип, олсагъат, жаратдымы, жаратмадымы, кѣзбау этди:

— Жаныма игиге башым кѣор.— Сора келтирип от жагъада тырхыкга бир гоппан боза салды, чыракъны ѳчюлтдю. Алай кѣайын отну жарыгъы, мюйюшлени кѣарангылыкъларын чачарча туююл эсе да, юй туюбюнде тѣшекни, жез тазны, кѣумгъанны, Саудатны да кѣзден таша эталмады.

Бек алгъа Кѣзакъ Кѣккѣзню аякъ бурунларын кѣр-дю, ызы бла кѣолларын, белинден ѳргесин, бетин а шарт эслеялмады. Кѣамасын, чепкенин бий улу бир жанына хыны атып, арысы-бериси болмай, кѣлек туюмелерине узалды. Саудат, ѳччегеми эте эди, огъесе керти окъунамы буюкъду, кѣоллары бла бетин букъдуруп, мюйюшге кѣысылды.

Элде кѣатын аллыкъ жашла, алгъанла да кюнде-кечеде кѣре тургъан адетлерин эте эдиле. Кѣзакъ да. Ким биледи, башханы терезе туюбюнде, эл кесин харип, жазыкъ сунмаз эди. Былайда уа, артыкъ да бусагъат-лада, хауле парий сынамагъан учузлукъну сынап, кесинден кѣлю чыкъды. Ол учузлукъ тогъуз-он жыллыгъында берн сынап келгенинден да кѣйын эди, ауур эди. Аны сылтауу, чуруму былайды деп, Кѣзакъ билмей эди. Саудатны асыры бек суююп, аны башха эр кишиге кѣызгъаннанданмы болур эди? Кѣызны суюмейме, анга термилмегенме деп жаш кесин жапсараллыкъ туююлдю. Алай, не сейир, ол аны тѣшегинде кѣрюрге ма бусагъат-да, Кѣккѣзча, эркин узалып, тешиндирирге термилмегенди, ашыкъмагъанды. Арбазда хаух тубешгенлери не да ишлеген, жумуш тындыргъан жеринден Саудат да узакъ болмагъанын сезген аны жюрек тынчлыгъына тамам эди. Арт заманлада кѣыздан эшитмез затын эшитип, жюреги кѣачханча, юркгенча болуп да тургъанды. Тап, Саудат кетеди, бий улугъа кѣачады деп хапар элге жайылгъанда да, айымыды деген бла, бир тюрлю сансызлыкъдан башха сезимге хорлатмагъанды. Энди уа неге хорлатып, санлары нек туюшуп, тамагъы кѣургъакъсып, эринлери бир бирлерине нек жабышып кѣалгъанларын, ол кишиге ангылаталлыкъ туююлдю. Бугъейге жыгъылып, дуня жарыгъындан, жашаудан умут юзген адам алаймы бола болур. Кѣзакъ кетеме деди да, терезеге басыннанганы артха ыхтырыгъа, мыккыл санларын айырыгъа кюч тапмады.

Алай тауса окъуна, былайдан кетип кѣалыргъа кѣ-

зю кыймай эди. Алданып жашай келдим эсе да, алданганым ахырына дери кёрюп кыалайым дей иш болур эди, ким биледи? «Нечик жазык жан эдим, Нухну кызын мёлек сунган окъа чарыкларыны, кёкюрек туймесиин жылтыраганларын жулдуз жарыгына тенг этген»,— деп келди жашны эсине.

Къазакъны сыртын терлетип, буюкьдуруп, жерге кыаратыучу Саудат, бюгече уялганча этип, бетин бурса да, тобукъланып Кёккёзню чурукъларын тешиди. Жалчыны кыуандырыучу, кёзлериин кыаматыучу окъа кийимлери, накыут-налмаз бла сырылган кюмюш бел бауу, ёшюнлюгю бий улуну кыолларын кюйдюрмей эдиле да, буюкьдурмай эдиле.

Саудат бийче кыыз эди. Къазакъ а гитчелигинден адамланы бийлеге бла кыарауашлагъа, ёзденлеге юлеширге юйренип алай ёсгенди. Керти, ол Нух эфенди болмаса, башха бийлени алларында бёркюн тешип кюрешмегенди. Хар бирине тийишли багъа бергенди. Жууапларын тапдыра да билгенди. Артык да Кёккёзге. Кесин энишге этмегенди. Нух эфенди башха бийлеге ушамаганча, кызы да ушамай эди. Тап, алай туйюл эсе да, жалчы алайды деп, жүреги айтханнга бек ийнаниганды. Ийнаннганы бла кыалмай, аллах Саудатха бирсиледен энчи акыыл, чырай да, адеплик, тазалык да берген сунганды. Ёресинлей асылны игиси, кёкде— акъ, таза булут, жерге уа — аллахны саламы, тиширыу болса да, аныча болсун. Саудатха Къазакъ ол кёзден кыараганды. Ол жарык жанган ёре ёртен эди, жууукъ барса, эр кишини юйютюрюк, кюйдюрлюк.

Бусагъатда кёргенича башха кызыны кёрсе эди, жүрек алай сытылып жилямаз эди. Суймеклигиме алданды, огъесе андан да сыйлы, уллу игиликке, кёкню бийиклигине, адепликке ийнаныууму кёмюлдю? Къазакъ бир зат да ангыламайды, билмейди, жүрек жарсыууна хорлатып, таш кыабыргъагъа жабышханды. Жашла анданмындан кысып, аякъларын малтап, сыртына, имбашларына илинип, ёрлеп кыарайдыла. Жалчы барын, жогъун билдирмеди — хайрам болуп кыалган адамгъа башхамыды.

Саудат Кёккёзню суйгениинден бла суймегениинден жашны тынгылы хапары жокъду. Бий улугъа ол бир тасхасын берип ышандырып, кыубулуп не тойда, не ата-сыны журтунда хазна эслемегенди. Аллах билсин, ёнге уа. Эрге баргъанда да, ыразылыгъы бламы барды огъе-

се кесингча бий тукъумдан чыкыгъанга баргъан төре-ди депми кьойду — аны юсюнден Къзакъны кьулагъына сёз чалынмагъанды. Алай Кёккёз бий жашланы игилерине, акъыллыларына саналмагъанды, дебери жүрюмегенди — ол затланы Къзакъ дурус биле эди. Сора мёлек, жулдуз, юсюнде жаухар ташларындан эсе ариу бетли бийче кызы айыу маталлы, гобаржух адамны алында къанатлары сынып, бойну чыкыгъан къанкызылай, төрт аягъы да бирден байланган журлай болуп нек кьалды? Къзакъны ичин таралтхан, ангыламагъаны да ол эди. Огъесе атасыны сабанлыкълары, кышылыкълары, маллары, журту да (хазнамыды, Нух эфенди энди кьартды, жашы жокъ) Мамаш улуну жерлерине, байлыгъына кьошулуп, кёл кёлге кьошулгъанлай, Саудатны кёзюне алаймы кёрюнеди. Беш атауулгъа сыйынмагъан байлыгъы, эмина басхычлай, бийик акъ кьаласы — ол а аны бийлеген бийче, алтын-кюмюш, адамла да — аны. Къзакъ да, суйсе, суймесе да — жалчысы.

Къзакъны туудукълары да Саудатны туудукъларыны кьуллеры, кьарауашлары. Жашау энтда жүз жылланы алай барлыкъ сунуп, суймегенини кьойнуна кирип анданмы жатды, не бек булгъанса-чулгъанса да, санларын — акъ бутларын кьачырыргъа кюрешсе да, туюклюсырт бий улуну юсюне дарий жууургъанны анданмы тарта болур...

Жюреги кыстау ургъанын жашла эшитип, кёллерине не келтирилде деп, Къзакъ кьоркыгъан окъуна этди. Къабыргъагъа асыры кысылгъаны ючюн эшитилген сунуп, артхаракъ турду. «Аллахым, не уллу кыйынлыкъ да сынат, киши арбазындан сакъла ансы, төрт санымы эркинлигини кызыгъанма», — деди ол, бирле анга Саудатха, аны эрипе жалчы бол деп кысханча, зор-хор этгенча.

Кёккёзге хар заманда сансыз кьараучу эди, жаш кьаруламаучеди, бусагъатда ол аны кёрюп болмайды, бусагъатда бий улу акъ тюшекде кьара төбе, тонну чюйре айландырып кийгенлей. Аны төш сыртында дарий жууургъан тохтамайды, алай бийчени санлары да — сютлей акъ, сыйдам төшекде тохтамайдыла, тынчаймайдыла, жан алалмай, жан берип кьоялмай, кеслерин ёрге, энишге атадыла. Ёлюрге керек санла ёлюмден кьачалмазларынымы билдиле — шошайдыла. Акъ билекле, акъ кьолла, жумушакъ-жумушакъ узалып, дарий жаулукъ бла бийни алаша мангылайын, бетин сюртдюле. Къарангыда, киштикини кёзлеринлей, жанган кёзлеге

тери суу кирмесин, ачитмасын деп. Алай ёлюм излеген санла ёлюп кьалалмадыла — элгендиле, элгендиле да, тёшекден юркдюле, кьачдыла, сыпдырылып, сызылып чыгып, ала кьара кийизде акъ жастыкьлай болуп бир аз сагъайып турдула. Бий улу алагъа солуу берирге суймеди да, — кьанатсыз кьалып сойланган кьанкьазны тартды, созду, онгу кьуругъан Саудатны — бийче кьызыны чачы тёшекде, кьара чайырлай, эритилди, тёюлдю. Алай Саудатны онгу кьурумагъан эди: чибин кьонмагъан, кюн тыякъ тийип дыгъыл этмеген субай санларынымы аяды огъесе аriu мияла табакъны жерге ычхындыргъан тынч туююлмюдю, нек эсе да биягъы кьачды, кьачды да кьарангы мюйюшде акъ кьайынлай сюелди. Бетин кьол аязларына кьурман этип, титиреп, сытылып жилиды.

Мамаш улу уа — агъач кишимиди, тонну чюйресинми кийгенди — ашыкьмай гоппан бозаны аудурду. Бир гырт тууар тузну аузуна атып тишлерин гыжыландырды. Сора, барып, Саудатны кьара чачын кьара билегине, юзмелтни урчукъга чулгъагъанлай, чулгъап, кьысха тутду. Бийче кьызыны тёшекге ол халда тартып, башын жастыкьгъа кьысды, кьысды, гам этип...

Нек эсе да Саудатха Кьазакъны жаны ауруду, терезеден бурулуп баштёбен болду. «Бийден туугъанлыкьгъа, аны бий кьылыгъын ким кёргенди», — деди жаш ичинден, мындан юч-тёрт жыл алгъа Мамаш улу бла уугъа баргъаны эсине тюшюп. Нек баргъан эди суймеген, жюреги ушатмагъан адам бла. Ол кюн ырысхылары тутмады, алай айлана, жюрюй кетгенде, бир журну элгендирип кьачырдыла. Кьазакъ кеси шкок кётюрмедди. Кёккёз а эки кере да атды. Болса да кийик сюрюнген окьуна этмеди.

— Кьой энди, аллах буюрмагъанны алалмакь. Кьутулду эсе бармайыкь, сюрмейик ызындан, — деди Кьазакъ.

— Мени огъумдан жаныуар кьутулмагъанды, ол да узакъ кетмез, — деди бий улу, журну кьан ызына тюшюп. Кьан ыз тюзюнлей тау сууну жагъасына элте эди. Ауур жаралы жаныуар суугъа ашыгъады.

— Суу ичген эсе — ёлгенди. Мурдар болгъанды, харип, — деди Кьазакъ. Энишге тигелемей жагъа башында тохтады. Баям, кьарыуу тауусулуп, суугъа жеталмагъан эди, огъесе, ичерин ичип, чырпыла ичинде ёлеми тура эди. Уучу журну юсюне кьысха чыгып кьалды.

Кёккёз, бёрю кибиқ секирип, кесин журну юсюне атханын, анда чырпыла ичинде эки жашыуар тюп-баш болуп кюрешгенлерин да, Қъзакъ кёрюп турду. Ёлюрге хазыр, башын жерден айыралмагъан кийик кюч-къарыу да табып къойгъаны сейир эди: ол аягъы юсюне тургъаны бла къалмай, булгъана, алгъа-артха секире, уучуну чырпыладан чыгъарды, суу жагъада ачыкъ жерге суйреди. Мюйюзлери палах мюйюзле болгъан эдиле да, аланы Кёккёзню къолларындан ычхындыралмай эди. Кёккёз ааны бир къолу бла тыяргъа базыпмагъандан, бичагъын къышындан чыгъаралмай. Ахырында уучу кийикни бойнун буралгъаны къадар бурду, боюн жилигин чыгъардымы-къалдымы, дагъыда кётюрюп жерге урду. Энди уа, жургъа боллукъ болду, харам этмей хужулукъ бойнун бир тартсын ансы. Алай кийик богъурдагъын бичакъгъа бермеди. Бий улу аны мюйюзлеринден сермерге кючден жетишип, бутлары бла къабыргъаларындан къысды. Жур, уучуну юсюнден атаргъа кюрешип, тобукъларына жыгъыла, къоба келип, суугъа сюрюшдю. Кёккёз да къызаргъан суугъа булгъанды, алай мюйюзлени жибермеди. Жибермеди да бир къолу бла бичакъны тартды. Богъурдагъын тап тутдуралмай, къалайындан тартханын кёралмай. Тюз да ол кезиуде кийик Қъзакъны аркъасын титиретип, къанатлыланы юркютюп, ачы къычырыкъ этди. Ачы къычырыгъы бла алгъа урду да, сууну къыстау келген жерине секирип кетди. Қыпкъызыл этген толкъунла къатыш тёнгерей, чулгъана бара, кийик башын кётюре да, къычыра кёздеп алай ташайды. Ол къычырыкъ эки-юч жыллы ичинде Қъзакъны къулагъына эшитиле-эшитиле турады. Мамаш улуну кёргени сайын. Бусагъатда да, нек эсе да, жангыдан эшитилип, жашны сюрюп, бийни журтундан кери къыстап барады. Мыккыллыгъындан да мыккыл болуп, юйюме теркирек жетип башымы жастыкъгъа салсам эди дегенден башха сагъышха кючу къалмай.

— Аман кёп сакълатдынг кесинги, къазан тюпчу. — Бу сёзлени ким айтханын жалчы олсагъат билип къоялмады, алай сагъайып тохтады. Кёпюр къулагъын эследи, сора андан берлакъда тёртеулен: Қопай, Шамгъунну жашы Мусабий, къалгъан экисин шарт таныялмады — асыры къарапгы эди. «Байдуллахны жашлары болурла, хау, аладыла», — деди ичинден.

— Кёрюп зауукъ этдингми, тынчайырыкъ болурса энди, жазыкай, — деди Қопай.

— Эшек Меккягъа баргъанлай, бийши тоюнда уа не эте эдинг...

— Мюйюзле излеи барып, къулакъларынгдан бошап, къайтып келемисе?

— Сиз бозадан къызып, сантланасыз! — Къзакъ жашланы хыпый-сыпый селешгенлерин къулакъгъа алмай, озуп кетерге умут этди.

— Сабыр бол, санга тансыкъ болуп сакъламагъанбыз кепюр къулагъын. — Копай алай айтып, Къзакъны артха тюртдю!

Тюртгени бла тенг ичине къоркъуу тюздю: аны билегин жалчы сан этмедн, не аз да артха сюрюшмедн. Хатра улу олсагъат Къзакъны къара кючюн сезип къююп, бу бизге не хазна тюзюрсюн кесин, деди. Жалчы да жашланы жаратмады, гурушха болду, харам ниет бла безирейдиле деп а ийнанмады.

— Тартышма, Копай, тартышыргъа къалсакъ, сени жагъанг алгъа жыртылыр, — деди Къзакъ.

— Кетедиле, къачадыла, биягъы комиссарла къайтадыла деп къууанып, кел кенгдирип айлана болурсуз. — Хатра улу ёсюмю бла Къзакъдан аз, билинир-билинемез алашаракъды, къалынылыгъы андан кем кёрюмейди. Алай хомпукду, билек кючюне бир заманда махтаналмагъанды. Сора биреуню сакъал тубюне кирип, уллу селеширге къалай базаынады. Жалчы анга сейир эте эди. — Кетсек да сени кибикле комиссарлагъа къууаналмазча этип кетербиз, — деди Копай, жууукъ келе.

Кетген-келгенледен Къзакъны чырт да хапары аз эди.

Ма аны ючюн Копай ол сёзлени не хыйсапдан айтады деп, къулакъ салды, нек эсе да къууанырыгъы келди, тирилди. Нек тирилгенин а ангыламады. Акъмангылайла кетип, къызылла къайтсала жашауум аламат болур эди деп, анга ышанырча, ийнанырча туююл эди. Бютюн да элде жюрюген хапаргъа кёре — «большебиклени» ёре къопмазча, «бластдан» умут юзерча этгендиле. **Ю**хо да, уруш тохтап къалмагъанын эллиле биле эдиле, алай андан не файда, жашла, Къзакъ таныгъан иги жашла къырылып бошалсала. Урушну жели аланы къайры сюрюп кетгени, къайда шау этгени белгисизди... «Мен комиссар къарындашыма тагъылыкъ болсам, аны кёрмей, не сенден къоркъуп къалма-

гъанма, комиссаргъа термилгенле аны биргесине болурла, манга нек суйюнчю айтыргъа къалдынг», — дерге умут этди Къазакъ. Айтмады, кеслеринден къоркъуп, жалынып селешген сунарыкъ эдиле. Сора жюрегинде болгъанны жалчы жашыра билмейди — буслиман адамгъа ётюрюк ушамайды.

— Айымыды, аллах буюргъанлай болур, келген келир, къачарыкъ къачар. Санга да, манга да андан не жетеди. Биз къыллы къалсынла къызылы, агъы да. — Къазакъ Копайны жолундан кетерип, арысы-бериси болмай, кёпюр къулагъына атлады. Тюз да ол кезиуде ким эсе да бир къаты зат бла аны желкесин тутдуруп урду. Алайым, былайым ачыйды деп сезмедиди жаш, къалай эсе да башы иги тутмай, артха бурулду. «Уллу палах сылтаусуз туууп да къала кёреме». Мусабийни къазыкъ бла экинчи керилгенин да эследи, алай тюз башына урдурмаса да къутулалмады: къазыкъ аны имбашына учхара жетерге, ол да Шамгун улуну къарын тюбуне табаны бла сермедиди: «Ач ит къаядан къоркъмайды», — дегенлей бу жазыкъ а не этеди». Мусабий ойсуран, сынсып, сюелген жеринде чёгюп къалды.

— Жашла, уллу иште уят жокъду, — деп Копай, Байдуллах улуланы юсгюрю.

Мусабийни къазыгъын алып, Къазакъ белни тюзегинчи, ючюсю да бирден къысха жетип къалдыла. Байдуллахны жашлары уллу санлы, билек кючлери болгъан жашладыла. Къазакъны онгсуз этген ала тюйюл эдиле — жерни такъырлыгъы эди — силденнген эки къазыкъдан къайсысы эсе да, башына урдурмагъаны насыбы, сол билеги къатыш къабыргъасына тийди. Билегими къурушду, солуу тыйылыпмы къалды, онгсуз болуп жалчы кёпюрден къутулургъа, эркин жерге чыгъаргъа кюрешди. Байдуллахны тамата жашы — Наныу — ызындан жетип, кёлегини жагъасындан артха тартды — жухуна уругъа умут этген болур эди. Алай бетден бетге къарап жагъалашханнга Къазакъ билегин бир жетдирлиги тамам эди да — ол аны мычымай этди. Наныу чулгъана барып ташха сюрюшдю, жалчы ызындан къысха тюшюп, дагъыда урду. Алай Наныуну кичи къарындашы кючюн, къазыкъны да аямай Къазакъны жауурун ортасын тутдуруп урду, аркъасы, белни деп къарамай, тап тюшгенине кёре урду. Жаш кеси кесине не къарыусуз эдим, болмадым дей барып, Наныу жыгъылгъан жерде ташха тийди. Бутлары тутмадыла, къыйылдыла.

Алгъа тобукъларына олтуруп, артда сыртындан тюшдю. Эсин тас этмедди.

Ары дери тауушун эшитмей тургъан черекни тарыгъыуун эшитди. Черек жууукъда — аягъын иги узатса жетерча, тарыгъыу макъамы уа, мудах жыры, узакъда, чайпалып, эшитиледи. Бийик шош кёкде жулдузланы да эследи, онгсуз Къазакъгъа сансыз къарагъан жулдузла. Ма Жетегейле да. Мени жулдузум а — жокъ, ёчулгенди, огъесе бюгечеми ёчулдю. Хайт деген эр кишини кёгюнде жангыз жулдуз угъай, жетегейле жанарла деп нечик масхаралагъан эди Къазакъны Жалдуз. Жетегейле, жети жарыкъ жулдуз, сиз жети айлансагъыз танг жарыйды, — таулагъа, тереклеге, кёк кырдыклагъа кюн тийип, такъыр уясындан чыгып, чыпчыкъ да жырлайды. Анамы такъыр юйюм а жарытмай къойдугъуз. Анда, бийик кёкде, минг жылланы жол къыдырдыгъыз, кёкню бийлей, жети кере кёп болдугъуз. Мында, насыпсыз жерде, адам улу да жылланы жолоучу, алай жёнгер табалмады — жангыз. Ма бу юйле да, кёк бла жер бирге къошулмагъанларыча, бир болалмазла, адамла — тауладан айырылгъан ташла — бирге къошулуп деу болалмазла. Къоркъакъ, жангыз жербаш юйле...

Наныуну суудан чыгъарып, эс жыйдырып, сора ючюсю да Къазакъны юсюне сюелдиле.

— Мынга боллукъ болгъанды, — деди Копай.

— Эшта да дейсе, — деп махтанды Наныуну кичиси. — Къазыкъны сындыргъан аркъа уа, тейри, хазна онгмаз.

— Жан берип къоймаз, алай бизге къайырылмаз ёмюрюнде — сакъат, тёшек.

— Къайда къалды ол ит а, тилин тыймай, жамауатны юсюбюзге жыймасын. Барчы, маржа, бир къара. — Копай къарындашладан кичисни Мусабийге чапдырды.

— Жамауат энди бизге не этерикди, тамбла кетерик эсек.

Дагъыда артыкъ сёз керек туююлдю.

Дыркъ деп, Къазакъны эсине атасы тюшдю. Нух эфендин бугъасы ургъандан сора ол тёшекдеп башын кётюрмей ёлюп кетгенди. Энди сора аллай къадарны, насыпсызлыкъны аны жашымы сынарыкъды. Ол тёшеке тюшсе, жарлы анасы не этер, къалай кечинир, жарлы анасы. Тырнакъ къарасындан башлап, тёппесине дери этине, санларына бир тюрлю дыгъыл уруп ётгенин Къазакъ, сезип, терледи. «Была айтханча уа туююлме, аллах-

ха шукур»,—деди. Абериси сынмагъанын ангылап, дагъы-да кесин сынаргъа жауурунларын шош элеп, кымыл-датып кёрдю. Огъесе кызыулугъум бламы ангыламай-ма? Угъай, къадарыма жаным кърман. Жаш, быланы тюплеринден ёрге къарап, сойланып тургъанына кеси кесине айып этди. Алай Къзакъ кёп жатмагъан эди, ёхтемлиги кёп сундурду ансы, киши жумдурухундан къркъуп башын энишге тута билмеген жаш...

— Жуукъларым, ачыгъан ёлюм туююлдю. Сиз ууаталлыкъ саиларымы кесип итлеге атарма. — Алай айтып, Къзакъ ёрге тургъанда, Копай бла Наныу не бир жанына секирирге, не уругъа кърмашалмадыла. Экили ишми болдула? Бу жол алгъа Къзакъ урду. Наныуну. Онг билеги бла бойну къатыш кзулакъ жанына. Наныу, намаз кыллкыча бир-эки суюшдю, сора мангыллайы бла жерге тирелди.

— Ай анагъы аллыкъ а, кърнынгы тёмей кьойгъаныма не аман жарсытдынг. — Копайны кълунда кьамасы, аз-маз жылтырап, ёчюлдю. Дагъыда жылтырады. — Къарын жауунг эртденликге бузларча этейим.

— Анагъы, эгечлеринги да итле айландырсынла,—деди Къзакъ Наныуну къазыгъын, сенек тутханлай, тутуп. — Айхай, тегеренг кърнымы, бек да тегеренг унасам, тедюрсем. — Жаш къазыгъын бир сидегенлей, Хатра улуну кьамасы жерге тюшюп, зынгыдагъанын эшитди. — Мен энди сени кибиклеге желкеми буруп, жолда жюрюмем... Таулу таулу тюрерге кьалды эсе, ма былай тюрерге керекди, ма былай. — Къзакъ жумушакъ жюрекли, аллахха ассы болургъа кимден да бек къркъгъан адам, ёмюрюнде таулу ачыталырма, тюрерме деп турмай эди. Алай бусагъатда ол кесин тыялмады, тыяргъа да суюмеди. Табигъат берген уллу къаруун, кючюп, гиртчилигин да ичине сыйындыралмагъан ачыуу бла керилип, Копайны жерге кьаплагъаны бла кьоймай, жюрек аузуна табаны бла, табаны бла уруп, малтады. Адам багъырбаш жилинны, сарыуекни малтаса да алай малтарыкъ болур эди. Хатра улуну билегин сындыргъанын, аны энди Къзакъгъа не къл кётюрюрге, не кычырыргъа къаруу кьалмагъанын ол биле эди, алай жан аурутмады, аямады. Къоба келген Наныуну да жангъдан табаны бла жыкъды. Жюрегин кюйсюзлюкге сыйыртып кьойгъанына Къзакъ сейир окъуна этди. Алай ол акъыл башында терк ёчюлюп, аны орнуна биягъы тохтамай, къайтара да айта тургъан сёзлери

келдиле: таулу таулуну тюерге, сояргъа нек къалды? Къачан башланды, эртдеми, эндими, огъесе жашау алаймыды? Угъай, биреу туююшден-урушдан къачханлыкъгъа уруш-туююш тохтай болмаз. Ёмюрлеге тохта-мазлыкъ уруш-туююш. Ол кесаматындан къутулуп эсин башха затха буралмай, Къзакъ юйюне жетди.

* * *

Анасы тапчанига тыянып, жукъламай тура эди. Жангызлай къалыргъа ол эртде юйреннген эди. Алай бюгече уа бир тюрлю къайгъы жүрегине туюрелип, кёзюн къысалмады. Тойгъа барыучусун билмеген Гелля туююл эди, аман къууум этген башына этсин, бирсилеге болмагъан аны жангыз жашына болургъа неге керекди. Гелля къайгъысын унутургъа, сагъышын башха затха бурургъа кюреше эди. Къайгъы аман туюш кибикди, жабышхан адамындан терк айырылмайды. Бютюн да «акъмангылайланы» халларын тап кёрмей эди. Кетедиле, къаладыла дейдиле. Кете окъуна болурла — жутдула. Аллах билсин. Кете эселе уа, Къзакъ кёзлерине урунургъа керек туююл эди: аныча болмагъан жашланы окъуна кыймайдыла, сора анымы къоярыкъдыла, тартып темир юзген жашны. Нух эфендини кёлюн алып турмады да. Бир да болмаса, кеси башы ючюн аскерден тыяр эди. Энди уа не ышаныу. Гелля эфендиден бек къоркъады.

— Э жаш, жарлы, не болгъанды санга?

Къзакъ босагъадан толу атлагъынчы, Гелля, желден элгеннген къургъакъ чапыракълай, жатхан жеринден женгил айырылып, тапчандан туюшдю.

— Къоркъма, къоркъма. Бир зат да болмагъанды.— Жаш абериси къыйнагъанын анасына сездирмезге кюрешип, ундуругъуну аллында шинтикге олтурду.

— Ийнан, къалайда эсе да апчыгъанса, бир зат болгъанды.

— Не боллукъ эди, кёп тепсегенме да, арыгъан этгенме,— деди Къзакъ, чабырларын тешерге узалып.— Кечди, жатайым, сен да, Гелля, жат да жукъла.

Гелля жашыны айтханына чырт да ийнанмады.

Ийнанмагъанын, къоркъгъанын да жашыралмай, башын чайкъады: «Жюрегиме туюшуп тура эди».

Сырты тешекге жете келгенлей, Къзакъ, ары дери ачымагъан санлары ачып, онгсуз этип башлагъанларын

сезди. Бек кыйнаган сол жаууруну бла буту эдиле. Къарап къарагъынчы жашны тин-тери басды. Сора, жатып тѣзалмазлыгъын ангылап, терлегенин анам кѣреди деп да къоркъуп, кѣтюрюлдю.

— Гелля, кызылла хорлап келедиле дейдиле, сен кишиден жукъ эшитгенмисе?—Къазакъ жюрегинде болмагъанны сормай эди, алай анасы аны жюрегине асыу хапар айталмазын да биледи. Не адыргысы да башы жастыкыгъа жарашмагъанын, сырты тѣшекден элгенип, олтуруп тургъанын Геллягъа ангылатмазгъа, тасхасын бермезге эди.

— Да, айтханлары уа алайды.—Къазакъны анасы кючсундю. Аны бусагъатда кыйгысы кызылла, акъла да туйюлдюле. Жашы эди. Къалай эсе да жюрегини теренинде ол анга болушлукъ керек болгъанын сезип, болушур амал а билалмай, мугурайып эди. Кызылла да уруш этедиле. Гелля уа урушну суймейди. Урушдан башын сакъларча анга аллай болушлукъ, амал керекди. Ол кызылла, акъла деп эшитсе да аркъасы бирча къалтырагъан тиширыуду. Кызыллагъа аны бир тюрлю харамлыгъы жокъ эди. Кѣлюне аман адамла болмазла деп окъуна келеди. Аслан — Гелляны суйген ахлусу. Аслан жюрютген адамла уа кыйры аман боллукъдула. Алай окъ игиди, аманды деп айырмайды. Кызыллагъа атылгъан шокла чарлапмы къаллыкъдыла? Акъла кызылланы ѳлтюредиле, кызылла уа — акъланы. Сора ол жангыз жашына къоркъмай не хадагъа этсин. Бири жауун да, экинчиси — чучхур.

Къазакъ а энди урушдан къоркъмайды. Ким биледи, бир заманда да къоркъгъан болмаз. Ол жалан да кесимча таулуну, буслиманнга киндиги кесилгенни ѳлтюрюп, мурдар болурма дегенден, кенгирекде андан турургъа адыргы эте эди. Алай кесинг ѳлтюрген бла мурдарлыкъ иште къарап жашагъанда — не башхалыкъ. Бюгечеге дери къалай-алай бола келди эсе да, бюгече аны къадары тюрленнгенин, башха жашау жол чыгып къалгъанын да ол ангылады. Айхай, аны жолу акъла бла болмагъанын, энди байы, бийи да анга игилик этмезлерин да биледи. Сора башын кыйры атсын, заманында Къаспотлары бла кетсе керек эди. Энди уа кесинги алагъа къошхандан да хайыр жокъду. Хорлай эселе, Къазакъсыз хорларла. Айыпды, хазыргъа бисмилля, кимни сабаны иги битсе — аны чылчыгъы дерле. Жангыз башын кыйда да кечиндирлик эди, тап, агъачха

кетип кълса окъуна, алай анасы къартды, къарыусузду. Бу кыйын кезиуледе кимине ышанып кетсин.

Ол затлагъа жарсый, былай этейим деп да таукел болмай, Къазакъ тангга чыкъды. Тейри, танг иги да атмагъан эди, мыртазакъ бла эки аскерчи келип, жашны энишге сюрюп кетгенлеринде. Межгит аллы къайгылы, даурлу эди. Керти окъуна, Къазакъ билмеген бир зат а бар эди. Акъ аскерчиле, къауум-къауум болуп, черекни ары жанына ётгенлерин, Мукушха жыйылгъанларын жаш мында, Фардыкдан, къарап кёрюп турду. Былайда да Къазакъгъа киши эс бурмагъанча, бир бири къайгыларынын этген эки адам болмагъанча хал алай эди. Тап, Хатрасы, Байдуллахы да жашны эслемегенча, бурулуп да къарамай, оздула. Эшта да, ала урушха кеслери кирмей, душманларыны къанларын башхала тегерлерин суйгенле, энди уруш отундан къачалмазларын ангылап, андан шошайгъандыла. Даутокъ улуну «арбасы» хаух арба болуп къалырын заманында билалмадыла. Къызылланы арбаларына минип, алапы жырларынын жырларгъа жарамазын, тап, мында, мюлкери, журтлары болгъан жерде, элде къалабыз деселе да, ачыгъан эллиле дерт жетдирмей къоймазларын биле эдиле. Къачан билдиле — тюненеми, огъесе бюгюн танг аласындамы? Баям, иги умутларына къара къар бюгюн танг аласында жауду. Жарлыгъа келген палахны куйругъу — узун, алай ол байына, бийише да къысха болмады.

Нух эфендини да кёрдю Къазакъ. Храповицкий бла арбазындан чыгып, аны таба келе. Жаш сагъайды: Храповицкий адегге алгъан ат аны торуна бир бек ушады. Энди анга ким минсе да не башхалыкъ, алай дагъыда жюреги орнунда къалалмады. Ачыууму бурнуна чапды, къууанганмы этди — не десенг да бусагъатда, душманларыны, суймегенлеринин ичлеринде атны кёргенинде, хайыуан эсе да, бир шуёхун, татлы тенгин кёргенча болду, тансыкълады. Ол да Къазакъны таныды — башын кётюрюп, къулакъларын сагъайтып, къарады, эринлерин къалтыратды.

Храповицкийге атны малны къызгъанганча къызгъанмады. Малны да мал биледи. Бу а — акъыллы жан, алдамазлыкъ шуёх, Къазакъны шуёхуна Храповицкий деп бир суукёз минип, къайры эсе да кетерге керек эди. Къайры жаханымге, чапдыра, жортдура кетип, къалайда ачдан, суусапдан ёлтюрюр, огъесе сыртын жауур

этип, термилтеми жашатыр? Бусагъатлада Къзакъ не болурун, къалырын кеси да сезмей эди, алай атына жаны ауруду.

— Тери излейме деп тулугъунгу сыйыртханлай эддинг, жаш,— деди Нух эфенди жалчысын къарамы бла ёнчелеп.— Манга оноунгу бермейме деддинг, энди бир аллахдан сора санга оноу этерик ма бу жашды. Бусагъатда хар эр кишини жери согъушдады.

— Охо да, мен — балы эмилген балаууз — аллах берген къыйынлыкъдан къутулмабыз.

— Сени жеринг зындан эди, юлюшонг а — мангылайынга окъ,— деп ачыуланды эфенди.— Байдуллах бла Хатра дерт жетдире билмеген кишичикле туююлдюле. Кетгенинг игиди.

Къзакъ жууап къайтарып кюрешмеди. Нухну айтханларын да жарты-къурту эшитди. Аны эсине аман акъыл тюшген эди да, акъылындагъын билдирип къояма деп да къоркъду. Сора бусагъатдан тап заман табаллыкъ туююлдю.

— Чего тебе, коня не видел! — Храповицкий Къзакъны халин, къарамын да жаратмай эди. Нек эсе да ишекли эди, алай жүрегине тюшгениге ийнанып, къалай гузаба этсин. Жаш биягъы тынгылауну ийгенлей, торну бойнуу, жалкъасын сылады.

— Прочь, холоп, от коня! — Храповицкий кёзлерин сюзюлтюп, жумуп Къзакъгъа къарады. Къарамы бла жерге кёмиюп, кюл этип къоярыкъча. Тюз да ол кезнуде жаш, жумдурухун къаты къысып, уралгъаны къадар аны сакъал туююне урду. Храповицкийни къоллары, башы да артха чонкъайды, тегерек къобан бёркю сызылды, ызы бла кеси жыгъылды. Баям, Къзакъ секирип атха мингенде, оруслуну сырты туюел жерге жетген окъуна болмаз эди. Жаш, эски къанга кёпюрню, ташла тегюлгенлей, туякъ таууш этдирип, ары жанына учхунчу, межгит тийресинде аскерчиле не Храповицкийге, не къанатлы атлыгъа эс бурмагъан эдиле. Есаул тура келгенлей, хампурасына жабышды, алай андан алгъа къармашып, шок тартханла болдула.

Жаш жыгъылмай, узайып баргъанын кёрюп:

— Взять живым! — деп къычырды Храповицкий. Ол сагъат юч атлы къуралды. Къзакъ а эски къалагъа жетип, андан ары таудан тюз энишге саркъгъан Шхелди суучукъну жагъасы бла тик ёрге айланды. Агъач ичи бла.

Аслан бла Хабаланы аскер къауумлары бир бирлеринден узакъ созулмай, Нальчик башына дери келип, мында юч-тёрт кюн чакълы турдула. Бек алгъа ауур жаралыланы къайгъыларын этерге, адамланы тизгинлерин жыйдырыргъа керек эди. Нальчик кеси, сора аны тийрелеринде элле даутоковчуладан тыкъ эдиле. Жаралыланы былайлада къалдырыргъа таукел болалмай, Кёнделениге — анда-мында уруш этген гитче аскер къауумла бла бирге къошулур жерлерине—атланадыла. Алай Серго Орджоникидзени Он биринчи Къызыл Аскерни штабына жангы буйругъун жарты жолда окъуна эшитип, тохташыр жерлеринде тохтамадыла. Ол буйрукъгъа кёре совет шариат аскер къурала эди. Аны борчу Терекни душмандан тазаларгъа, Он экинчи Къызыл Аскерге къошулуп, Астраханига жол ачаргъа эди.

Аслан бла Хабаланы адамлары уа мычымай Бештаугъа жетип, анда 1-чи Шариат колоннагъа бла къабартылы атлы полкга къошулургъа керекдиле. Уллу сермешле башланнгынчы ала Бештауу кесинде бла Горячевск станицада, Свобода деген элде да тохтап, сауут-саба къурай, юйрене, жангы къошулгъанланы да юйрете, анда бир ауукъдаи бери жашай келедиле.

* * *

Кюз арты ариуду, тазады. Кюн шулпу окъуна этменги — эки ыйыкъ, эртденбладан ингирге дери къажымайды: ачыкълай турады. Жерден, терекледен, кырдыкдан да хычыуун жылыу урады. Адамла терек бахчаларыны тирликлерин жыйып бошаргъа артыкъ ашыкъмайдыла. Огъесе, жыйсакъ, жыймасакъ да бизге къаллыкъ жокъду депми жан атмайдыла. Кюнню узунуна хауа алма, гюл ийис этгенлей турады. Бир бирледе анга кюлде бишген картош ийис да къошулуп, ёчюледи.

Кюнню тазалыгъы Асланны жюрегине мудахлыкъ салгъан болмаса, жарытмай эди. Жылыудан, гюл, бал ийисден да ёлгенлеге, жоюлгъанлагъа не файда депми кёлюне келе болуреди. Жоюлгъан а кёпле этгендиле. Нальчик башындан Бештаугъа жетгинчи. Жолда, душман бла анда-мында тубешип къалып. Энтда да неи-

часы жоюлур. Кюнню жарыкълыгына кьууаныр ючюн, хорлау керек эди. Хорлау а алыкьын жокьду.

Асланны атасына ажымы да уллуду. Ахматны душманларыны ичинде кьоюп кетерге жарамазын билмезча туююл эди. Ол заманлада атасыны айтханына иги кьулакь салса, элинде анча адам ачымаз эди. Ахмат кишиге ажал тежерча огьурсуз, кюйсюзжюрек болмагьанды. Алай душман онг тапханлай душманлыгьын этмей кьоймазын ол Асландан эсе игирек билгенди. Жилинга керилдинг эсе кьуйругьун марама, башын мара, деп азмы айтханды. Нухха, Мамашына, Маскесине да заманында жерлерин тапдырмады. Алай ол тырман адыргылыкьны сылтауу болгьанын комиссар ангылай эди: душманланы бир уруш бла башларын кетерип барсала эди душманла душманлай кьалып, жер жюзю адам сапын кюсерча болур эди.

Душманны кьылыгьын, ич сырын иги билген Ахмат аны аллына нек келди? — Асланга тынчлыкь бермеген, сейирсиндирген олду. Кьалай да болсун, былайда бир ангылашынмагьан зат бар эди. Огьесе атасы жашына ийнанмай, энди кьачдыла, кетдиле, жашау биягьы эски ызына тюшдю депми чыгьып, алларына келди. Ийнаныуу ёчюлюпмю ёлдю, термилип, дерт жетдирир, кьанын алыр адам кьалмагьан сунуп. Асланны жюрегин таралтхан ол гурушха эди.

Комиссар бусагьатда юйдегисиши юсюнден да хапар билмейди — не Туюмени, не Зайнафны юсюнден. Душман, артыкь да Даутокь улу, аланы онгдурмазына — не сёз. Алай шаумудула, саумудула? Кьалайда, кимде ышыкь тапхан болурла, огьесе эшикге атылыпмы кьалдыла. Зайнафны кьарыусузлугьу бар эди — ол аны биледи. Бир бирледе Зайнафха кьоркьгьандан, не сейир эсе да, анасын унутуп окьуна кьояды. Кьатыны чырт да кёз аллындан кетмейди. Жаны саулай, атасындан, анасындан ёксюз, Асландан а анга не — ёмюрюнде бир зат бла болушмагьан Асландан. «Нечик атылып кьалды, харип, Зайнаф», — деп комиссар башын эниште тутду, жерге кьарады. Ётген-сётгенле анга эс бурмайдыла. Аслан а бир заманда туугьан элиме келирме да, аны кюл болгьанын кёрюрме, термилген адамланы тапмам деп кьоркьгьанына кишини шагьат этерге суюмей, жангыз андан олтурады мында, Ухолдан узакь станицада.

Теркирек жортуулгьа, уруш аулакьгьа чыгьаргьа керек эди. Ким биледи, бусагьатлада анга Асландан бек

киши ашыгъа болмаз. Алай уллу иш жүрек тынчлыкъ-сызгъа бойсунмады.

Комиссар ёрге къобуп, кетерге умут этди — гитче, тёрткюл терек бахчачыкъ аны жиберип къоймады. Бир кесек заманы да бар эди. Былайдан къарап, атларын арытып, адежге алып озгъан жашланы, терек бахчаны аягъында, ачыкъ жерде, атла юсюнде кылыч оюннга юйреннгенлени да кёреди ол. Юйретип, къазауат этип кюрешген Аскерни да. «Биягъы Аскер», — деди Аслан.

Комиссар анга кишини тенг этмей эди. Акъылы — сабыр, терен, къолу — къурч. «Къызыл командиргеми» огъесе аны ёсдюргенлегем, Аслан кимлеге эсе да кемсиз ыразы болуп, жүрек мудахлыгъын унутду.

Бурун заманлада жигит эдиле таулула деп кёп кере эшитгенди комиссар. Сауут-сабагъа, эслиликге бла адамлыкъгъа жетгенде кишиге хорлатмагъандыла деп. Адамлыкъгъа уа не даулаш.. Эшта да, сауут-сабагъа усталыгъы да болгъан болур, ким биледи. Бусагъатдача аз халкъчыкъ туююл эди, кёп халкъ эди. Кёп халкъ а кесини жерин, халкълыгъын да сауутха усталыгъы бла, хоншуларына кертилиги бла сакълайды. Аны кертилингин, жашларыны билек кючлерин, сауутха усталыкъларын уллу, бек уллу халкъла окъуна излегендиле, кеслерини жашларына ышанмагъанларын алагъа ышанып. Алай ары-бери чайкъала кетсе, жер окъуна юзюлюп, жарылып, хуртдак-хуртдак болуп къалады.

Бурунгу таулуланы да айрыкъамгъа, жер-жерлеге жетдирген урушла эдиле. Кёл бёлюне-бёлюне турса аны кёллюго къалмайды. Анда кеме, къайыкъ да жүрюмейди, ары элтген жолла аз-аз унутуладыла. Уллу халкъны бир бёлеги — бусагъатдагъы таулула — энди беш да элге сыйынырча аз. Тарыхны сюйген жанына буралгъан халкъ, тарыхдан кенгде къалып кёп заман ашырды. Тарых уллу халкъланы сюйюп, аланы сайлады, ол кенг жолла бла жүрюйдю. Алай бу жол тарых таулуланы да сайлады, таулула да аны. Аслан ол затланы юсюнден сагъышланып, жарыды, ёхтемленириги келди. Киши кёзюне къарап турмай, тарых ючюн жууаплы бола билген игиди, бек иги. Таулула, беш элге сыйынган, аз халкъды, бу урушда, согъушлада ол бютюн да аз болур. Алай уллу алтын гитчерегине мен сенден сыйлыма деп айталмаз. Сермешле аны ючюндюле.

Андан ары сагъышларына хорлатмай, жашла кы-

лыч тутаргъа юйрене тургъан жерге тебиреди Аслан. Арлакъда ол Сергей Кравцов бла Къаспотну кёрдю, сёлешмей озуп кеталмады.

— Шуёхум, къалайса, къылыч кётюрюрча болаламыса? — деди ол Кравцовха. Комиссар жашха хар жолукъгъаны сайын ол сорууну сора эди. Кравцов жаралыланы ичинде бек къыйнларындан бири эди. Атасы Андрейге жетген зорлукъну хапарын эшитгенли уа жашдан уялырыгъы келе эди. Андрейни элде къалдырмаса, ма бююн атасы, жашы да бирге боллукъ кёреем.

Кравцов жууап берирден алгъа, онг билегин къымылдатды да сора:

— Жолдаш комиссар, энди жаралыгъа санамагъыз, — деди.

— Угъай, алыкъын а, къылыч жара терк сау болмайды.

Аслан узайгъанлай, экиси да биягъы кырдыкга олтурдула.

— Къаспот, сен мени атамы иги таныймы эдинг? — деди Сергей. Бу арт юч-тёрт ыйыкъгъа ол бек азып къалгъанды, жыякълары къагъытча жукъарып. Кёз тюплерини кёгергени алыкъын кетмегенди. Аллай ауур жара кишини хазна онгдурмайды. Кравцов гиртчилиги, саулукълулугъу бла хорлагъанды. Таулусу, къабартысы да, аны талада сермешгенин кёргенле, бек сую эдиле. Бююн да Андрейни жашы болгъанын билгенден сора.

— Бир элде жашасанг сейирмиди иги таныгъан, — деди Къаспот.

— Эллилеригиз аны сую болмаз эдиле. — Кравцов нёгерини кёзюне мудах къарады.

— Алай нек айтаса, биз суймесек суймейбиз дейбиз.

— Айтыугъа кёре, асыры кюйсюзлюк чекдирип ёлтюргендиле.

— Эл ёлтюрмегенди, душманларыбыз ёлтюргендиле.

— Сен таулу, буслиман, мен оруслау, кристен. Душманыбыз а — бир. Сейир туююмюдю? Он-он беш жыл мындан алгъа оруслаула бла таулула душманла эдиле.

— Ётюрюкдю ол, — деди Къаспот. — Оруслаулары игилери бла таулу халкъны игилери бир бирлерин эртде таныгъандыла. Бююн да аз халкъны жюреги жаланды дейдиле. Тюзлюк, эркинлик ючюн таулуладан да адамла эртдеден жоюла келедиле.

— Жаннетге барыр ючюн, хар буслиман жюз гяуур ёлтюрөбиз деп кюрешедиле дегенлери уа?

Къаспот кюлдю.

— Къайда да аман аманлай къалады — анга суююп эшигин киши ачмаз. Игиге уа кишини да къолу кётюрюлмейди, анга эшикле да ачыкъ. Сени атанга бизни элде хар юйню эшиги ачыкъ эди. Суюсе эртденликде, суюсе кече келе эди. Сен алай айтаса, таулула уа арбазына киргенге буслиманмыса, гяуурмуса деп сормайдыла. Хар келген — къонакъды. Кир, ич, аша, жукъла.

Кравцов ийнанмагъанын билдирип, башын кётюрдю, шош сызгъырды.

— Айтырыкъса,— деди ол.— Сора сиз кишини къыстамайсыз. Эшиклеригиз да аппа-ачыкълай. Аман адам кирип келсе уа?

— Аман адамдан къоркъгъан иги адамланы да танымаз. Мангылайларында жазылып болмайды. — Игини жүрегин къыйнамаз ючюн аманны аманлыгъына тёзерге керек болур,— деди Къаспот, сагъышлы бет алып.

— Келсинле, кирсинле, тонасынла! Алаймыды?

— Угъай, бизни халкъыбызда не жарлы да уручулукъ бла кюрешмейди.

— Сиз жомакъдамы жашайсыз? Семиртмей айт.

— Иги къылыкъ, ариу адет жомакъ нек болады.

Экиси да иги кесек заманны тынгылап турдула. Къаспот бу шуэхум айтханыма ийнанмайды деп, кёлкъалды этип, Сергей а эшитгенине сейирсинип, ёз халкъыны иги тёрелери бла тенглешдире. Таулуланы юсюнден кёп хапар жүрюй эди да, энди уа аланы бири да Къаспот айтханла бла келишмей эдиле.

— Жашауну къыйын кезиуюнден къутулса, халкъ бютюн ачыкъ, халал жүреккли болур, — деди Кравцов.

— Битеу ишлеген адамла иги да, ариу да къылыкълы боладыла... Андрей да алай айтычусун кёп кере эшитгенме. Сени атанг. Бирле асыры байдан ишлемейдиле, бир бирле уа ишлемегенден жарлыдыла. Эки къауум да бирча осал къылыкълыдыла.

— Тохта, Къаспот, сен игини бла аманны орталарын шарт айырмай сёлешип да жиберме. — Кёлюне зат тирерме деп, Сергей Къаспотха жумушакъ къарап, аз ышарды.

— Нек сора? — Жаш сагъайып, жингиригин жерден айырды. Аны къара кёзлери сейирсиннгенин жашырмай эдиле.

— Сени, мени кибиклени ишлетедиле да, байла андан ишлемейдиле. Аланы жарлыла бла тенг этгениге ушайса дейме. Сюрюрге, мал кютерге жерлери болмагъан жарлыла бла.

— Угъай, мен аркъаларын терлетирге суймей, жерлерин къодан къойгъанланы, бичен ишлерге эринип мал ёсдюргенлени юсюнден айтама. Къайсы халкъда да бардыла аллайла. Сизде да болурла кёп окъуна, — деди Къаспот.

— Аллайлагъа болушургъа, юйретирге керекди.

— Кётлекле аллайладан чыгъадыла. Кётлек адамланы ёхтемликлери болмайды. Ёхтемлиги болмагъанлагъа уа ким ышанырыкъды.

— Сен, Къаспот, жарлыланы суймегенча кёрюнесе...

— Ишлерге суймей, терлерге эринип жарлы болгъанланы деп къош.

— Охо, сен айтхан, — деди Сергей. — Сен кесинг а баймыса да. Туююлсе. Жарлыса, мен ангылагъандан.

— Менми? — Къаспот бармагъы бла ёшююне къатлды. — Тёрт саны сау адамгъа бизде жарлы демейдиле. Сора мени не атам, не мен, не Аскер кишиге къуланмагъанбыз. Жарлы уа туююлбюз. Жегерге атларыбыз, жер сюрюрге эки ёгюзюбюз, ийнеклерибиз, къойларыбыз да бардыла. Мен, таш башында жашап къалсам да, кесими жарлы этмем.

— Сора сен уруш нек этесе, ким ючюн этесе? — Сергей сейирсинипми, огъесе ачыуланыпмы сёлешди. — Къаспот ангыламады.

— Къарнымы токъ эталмай сауут кётюрмегенме. Тамата къарындашым да, мен да. Алай не токъ да бол, биреу келип, сени бийингме деп юсюнге сюелсе. Бирле алай айталмасын да, юсюме сюелмесин деп сауут андан кётюргенме, — деди Къаспот, — хар инсан тенг ишлесин деп.

— Ишлерге суймегенлени да, жарлыланы да бир тешден атаргъа айланаса сен. Кече, кюн да ишлеп, туююлюп, жарлылай тургъанла кёпдюле, иште насып тапханла уа — аздыла. Аны эсге алмайса.

— Угъай, ишлегенлени къыйышларыни ашагъанланы да, ишден къачып, юйсюз-кюйсюз болгъанланы да мен бир итни къуйругъуна сапайма. Унукъгъанла — ала башхадыла, шуёхум.

— Терс айтмайса. Алай адам анасыны киндигинден

тюшгенлей ишден къачып башламайды да. Ол осал эсе аны осал этген шартланы кетермей жарамаз,— деди Кравцов арсарлы ауаз бла, анга, манга да белгили затланы юсюнден айтыргъа нек къалдым деп сокъураинганча.

— Ай, шуёхум, бизни барыбызны да бир гыйы басып жашай келгенбиз. Жеринги, малынги сыйырсынла, адамлыгъынги ким сыйыраллыкъды. Адамлыкъ жокъ эсе, терслик адамны кесиндеди. Сени атанга аз къыйынлыкъмы чекдирдиле, башхаланы къояйыкъ. Тутдурдула, Ата журтун, юйюрюн да сыйырдыла. Адамлыкъ а — сары алтын, къайры да ат. Мен ангылайма, акъылбалыкъ болмагъанны юйретирге керекди. Жетген кишиге уа не этгин,— деп Къаспот къолларын жайды.

— Ма энди келишдик,— деди Сергей. — Жангы власть оноуну къолгъа алгъандан сора, аллайла аздан аз бола барлыкъдыла. Биз аны ючюн кюрешибиз, байла бла бийледиле ишлерге суймегенлени сылтаулары. Сен а эки къауумун да бир отда кюйдюрюрге ыразыса.

Къаспот Кравцовха олсагъат жууан къайтармай тынгылады. Жаш терс зат айтыргъа суймей эди да, сабырланып, сагъышланды. Керти окъуна бу къара, бу уа акъды деп къояргъа жараса, онг болса эди хар къылыч булгъагъаны бла шок тартханы сайын адамны жүреги алай къыйналмаз эди. Қимни башын чонкъайтып, кимни кемирчегинден окъ бла ураса — байнымы? Ол сен ёлтюрген бай адам кече, кюн демей ишлеп, он бармагъын жерден, ташдан айырмай мюлк, ырысхы этген эсе уа. Сора къубулт кётлекликден къутулургъа суймей, кеси кесин жарлылыкъгъа унукъдуртханны аллында жангыз ийнегин сакълаялмагъанны тёрге ётдюрюп, аркъа териси бла мал ёсдюргенни башын кессенг, къыралгъа, жамауатха да зарап туююлмюдю. Шоккуну кимге тартханынги къайдан билгин — ажанып, алданып айланган аскерчигеми? Зулмучугъамы? Къаспот Сергейге къарады. Ол сау билегине тыянып сагъышлы эди. Кенг жауурунлу, алай жукъа жаш. Къаспотну шуёху, командирме деп киши бла уллу сёлеше билмеген керти тенги. Бусагъатлада эксинден татлы ким болур. Бир бирге тюбешмей, ол аргъы жагъада, Къаспот а бергиде къалып жолукъсала уа — алай болургъа да боллукъ эди — ким кимни къаплар эди. Кравцовдан да иги жашлагъа шок тарта эсе уа. Къыйын эди уруш этген. Урушда экилик, мёхеллик а — душманды. Дуния кезиудю, энди

ол жарлыланыды дегенликге бир-бир жарлыла кесинден кьолайлы, иги жашагъанлагъа дерт жетдирир ючюн сауутланиганларын Къаспот биле эди. Ол ангылагъандан а «эреволюция» дерт жетдирирге кюрешип урушха чыкыгъанланы унамай эди. Бюгюн дерт жетдирген, кёл кенгдирген, не аз кесинден онглуну артда кёрюп боллукъ туююлдо. Сора «эреволюция», Кравцов айтханча, дунияны зарлыкъдан бла жюрек харамлыкъдан тазалайлырмы, кеслерин ишге берирге суймегенлеге тыякъ кёргюзтмей. Бюгюн туююл, тамбла, бирси кюн да Къаспот ол затланы шарт билирге термиле эди.

— Алан, Сергей,— деди жаш,— сиз бек жарлылагъа саналынымы жашагъансыз?

— Сиз деп кимге айтаса? — Кравцов сагъайып, эрин кыйырлары бла кысып тургъан чёп башны бир жаына туюкюрю.

— Санга, сени атанга, ананга.

— Кесинг айта тураса да, сени атанг алтын кьоолу адам эди, деп. Ол ишчи эди. Анам а устазды. Садакъа жыймагъанбыз, башыбызны кечиндирип жашагъанбыз.

— Мен да алай сунуп тургъанма. Башха зат айтсанг, ийнанырыкъ туююл эдим.— Къаспот, нек эсе да, оруслу шуёхуна бютюн бек ыразы болду. Аны ич сезимин ангылап, Кравцов да ышарды.

— Революцияны факъырала бардырмайдыла, сен тюзсе. Факъыралыкъ болмасын деп, биз бардырабыз, сауут алабыз. Революция уа аллайланы барысын да олду деп танымазча адамла этер. Ишни суйген, ишсиз жашаялмагъан адамла этер.

— Айхай, болса уа, бек игиди. Алай жарлыбыз деп махтаныргъа бусагъатда кёпле суюдиле. Жарлылыгына махтанган адам бир заманда «эреволюцияны», жамауатны кьюуандыраллыкъ туююлдо. Халал кыйыны бла. Артда да ала жамауатны, кыралны сыртына ми-нерге кюрешип турмазламы деп кьоркъама.

— Угъай, кьоркъама,— деди Кравцов, сора сыртындан жатды. Бусагъатда аны бет хали жер жюзюн саулай кёре тургъанча алайды. Ариу чагъып, жашнап, дунияда бир хыйлачы адам болмай кьалгъанча. Тёгерек шош эди, Сергей да шошайып жата эди. Не сейир эсе да, ол бусагъатда аскерчи нёгерлерини дауурларын, ат чапдырып, ат ойнатып кюрешгенлерин да эшитмедн. Келлик заман келип кьалып, ол гюл бахчагъа, терен чаллыкъгъа батылып, солуй тургъанлай, Сергей кезиу-

кезну атасын-анасын да эсине тюшюрдю. Атасындан ол эртде айырылгъанды, бек эртде, айхай, заманында билалмады, ансы, барын кёрюр эди, не да этип, энди уа бир заманда да кёрлюк туююлдю. Анасын да кёраламыды, къаламыды. Факъырланы сабийлерин окъутуп, дунягъа кёзлерин ачаргъа термилген анасын. Къаспот керти айтады: ишлерге юйренмеген, суюмеген, баям, мындан, тауладан эсе, Россияда кёп болур. Алай Сергей алагъа таулу шуёхундан жумушакъды. Ишлеп тапханын биреу сыйырып турса, ол адамын жюреги ишден къачмай не этсин, биреуню эсиртир ючюн ишлеген айып окъунады. Энди революция эркинлик берген минг-минг адамла жерни, уллу Россияны, кюйюз кибик этип, жасарла. Ёз башына, къыралына деп ишлерге онг тапхан энди ишден къачмаз, аркъасы терлегенге, санларыны талгъанына къууаныр, аны насынха санап. Хар къарыш жерни жауун сыгъа юйренмеселе, Къаспот сора тюз айтады. Сюрюрге жер, чалыргъа кырдык табылса, адамла да анга не болуп — ол туююлмюдю байлыкъ, кюч, уручулукъгъа, хыйлачылыкъгъа да чек салыу. Жер а, Кравцовну Ата журтуну жерлери къалай къыйырсыздыла, ма бу бийик кёкча кенг, тюз жерле. Гитчелигинде, сегиз жыллыгъында ол аланы кёргенди. Атасы аны Волга сууну жагъаларында айландыргъанды. Арта уа сау жылны ичинде Андрейни тамата къарындашыны юйюнде жашагъанды, гитче элчикде. Фёдор кеси жерни суюген, жерден тирлик ала билген адам эди да, Сергейге кенг аулакъланы ол кёргюзте эди. Элге, шаргъа барлыкъ болса, къарындашындан туугъанны жангыз ат жегилген арбасына миндирмей жолгъа чыкъмагъанды. Ол заманлада Фёдор ангылатханнга кёре, жерлени хайырланыр онглары болмай, адамла жарлы жашай эдиле. Гитче болса да, Сергей, кеси да эслей эди: сау кюнню барып-барып турсала, мал кёрмей эдиле... Не ийнек, не кьой сюрюу. Айхай, революция хорлап бошагъандан сора, жерге, суугъа эркин болгъан адамла къара топуракъдан, таулу шуёху айтханлай, сары жау сыгъарла, къарап къарамынг жетмеген алтын сабанла ол заманда шууулдарла, тууар, кьой сюрюуле уа кёкде булутладан кёп, санап санларына жетишмесча. Малны, мирзеуню кёп этерге, жарлылыкъны тамырын юзюп атаргъа Россиядача эркин, тап жерле бир къыралда да болмазла дей эди Кравцов кеси кесине. Айтханына толу ийнанып. Ишге, жерге уллу кёллюк а — жамауатны

тынчлыгъын, берекетин алгъан аурууду, жалаи да революция сау эталлыкъ. Аны не революция сау этер, алай болмаса уа... Алай болмаса уа не боллугъун Кравцов билалмай эди... Бу кезиуде тар, букъу жол бла станицагъа жыяу аскер кирип келгенин жашла эшитген, кѳрген да этдиле. Жаралыла, саула да бир тизгинде... Ат арбала, топла, пулемѳтлары бла тачанкала — барысы да къатыш, тауусулмай, кѳпге дери келгенлей турдула.

— Къалайдансыз, къарындашла! — деп сѳлешди Кравцов.

Киши жууап бермей, аскер бираз барды. Сора, къолун бойнуна тагъып келген жаш солдат «Исси Сууну тийресинден», — деди да, онгсунмагъанча, къарамын бурду.

Жыяу аскерни ызындан атлы аскер къысха келе эди. Шкуруну башкеслерин ууатып, чачып, Кисловодск шахарны аладан тазалап келген Он биринчи Къызыл Аскер. Алай эсе уа кюч, онг да энди большевиклени къолунда эди.

* * *

Ноябри экинчи кюнюнде Шериат аскер колонна Бештау шахардан чыгъып, ол кюнню ингинде окъуна полковник Агоевни оноуна къарагъан акъ аскер бѳлюмлени Залукъокъаже бла Зольск станицадан кери къууун, былайлада кеси тохташады. Андан ары барлыкъ жолларыны оноун мында, Зольск станицада этерге керек эди. Штабларын да Зольскеде къурап Шериат колоннаны болушлугъу бла Котляревск станицаны, Узун Къаланы душмандан сыйырыгъа, андан ары уа жол — Нальчик шахаргъады. Ол Даутокъ улуну къолунда эди, Алай къабартылы бийни да, къызылланы Нальчик тийресине жетдирмей, ууатыргъа умуту бар эди. Жашырын уллу умуту.

* * *

Даутокъ улу бир аскер башчыгъа да бюсюремей эди. Элден элге ѳтюп жамауатны ачитханын, жашлары, къарындашлары большевикле бла байламлы болгъан ата, аналаны асханын, юлерин кюйдюргенин хорлаугъа санап, тынгылы сермешледен къуйругъун къысып къачханы кѳзюне кѳрюнмейди. Башхаланы къачханларын а

терк да эшитип, терк кёре эди. Агоев бла Мистуловха аскер башчылыкны ышанган угъай, тонгуз сюрюуню окъуна ышаныргъа жарарыкъ туююлдю деп, аз ачыуланмагъанды ол кесини штабында. Даутокъ улу суймей эди аланы. Барысы да бир ишни сюргенлерин ашгылап тургъанлай, кесинден башханы аты махтау бла айтылады деп, отдан кьоркыгъанлай, кьоркыгъанды. Полковник Агоев уруш аулакьда мингден аслам адамын да кьырдырып, кьачханды деп эшитгенде, Даутокъ улу кьууаныргъа бла жарсыргъа билмеген эди. Къалай-алай эсе да, жарсып, кьыйналмагъанын, кёл кенгдирирге уялмагъанын кеси биле эди. Башсыз, уруш халын билмеген аз полковник жокьду. Кеслерин уллу бийликке хазырлагъан. Адамланы кьырдыргъандан сора неге жарарыкъдыла Агоев, Мистулов кибикле. Алай адамла кьырыладыла деп жарсымагъанды ротмистр. Къабартылылаы бла таууланы, артыкъ да орусну артына олму чыгъарыкъды. Даутокъ улуну аскерине кьошулмасала, кьызыл хашкенлеге кьошулукъланы. Бир аскерчиси жоюлса, аны орнуна экисин, ючюсюн суюей билген ротмистр. Ол кишини да аямагъанды, бир элли, ауулну да. Жарлыланы жашларына не сёз, алай байланы, бий тукьумгъа саналгъанланы да артха салмагъанды. Анга байланы, бийлени текоталыкълары, ариу сёзлери керек туююлдю — анга уруш, сора урушда хорлау керекди. Хорлаусуз къалса байы, бийи да аны юсюне туююрюрге кюсемезле. Бусагъатлада Даутокъ улуну атлы аскери алгъындан эсе кёпдю. Сауут-саба кётюрюрге бууун куюю игиди дегенин кьоймады. Кёккёзге бу жол тийме, андан башха тыяныр адамым мени да жокьду деп Мамаш бий тилер ючюнмю къалгъан эди. Алай ротмистр аскерни жалап да жарлыладан кьуараргъа бир заманда да суймегенди, сауут-сабасы, туююнде аты бла келмеген бай, бий улуланы оноуларын кеси этгенди. Аны хайырындан аскери уллуду. Ол аскер бла Даутокъ улу Агоев, Мистулов кибикле эталмагъанны этерге борчлуду. Нальчик шахардан чыгып, бери, душманны куркаларына жашыртын андан келеди. Айхай, ол Мистуловну иши эди — билмей, сакъламай тургъанлай жетип къалып, Зольскеде кьызылланы штабларын чачаргъа, «хашкенлени» абызыратыргъа, жунчутургъа. Не десенг да, Мистуловну аскери жууукьдады — Узун Къалада. Аскери уа аскермиди — кьажый билмеген жигитле, асламы офицерледен кьуралгъан! Ротмистр зарланган

окъуна эте эди. Алай не файда, босагъаларындан тышына атлап, шкок тартмайдыла. Не сакълайдыла — жетип, тѣшеклеринде буусунла депми? Мистулов Узун Къалада, Бичерахов а Моздокда бегитилип. Къызылла урушну босагъанга алып келселе, ол уруш башынга жау болур. Даутокъ улу душманны босагъасына, тыпырына, урушну кеси элтиучюдо, босагъасы жаннганын кѣрген терезеге къарайды. Бек игиси уа — жашыртын келип, душманны желкесине шкогунгу тиресенг. Ол умуту бла ротмистр атлы полкун Зольск станицаны жашыртын жанына келтирип, тохтатды.

Даутокъ улу акъ атыны юсюнден тюшмей, станица таба къарап, къарамын бурлугъу келмей, ол къарамын бурса, марлагъан станицасы учуп кетерикча, иги кесек турду. Ат юсюнде омакъланып, кесин терен оюмгъа батхан сундурургъа не заманда да ротмистр бек суююучю эди. Бусагъатда уа ол ъхтемлигинден, базыныулугъундан кеф болуп сюеледи, огъесе Шериат колоннаны штабы къуралгъан юйнююю излейди, огъесе бош сагъышдамыды — билген къыйынды — аны жалап да кеси биле болуреди. Алай атха тап жарашып олтургъан жапысы, бети — хар неси да ол омакълыкъны излеген адам болгъанын кѣргюзтеди. Къызылланы кюл этип бошап, комиссарларын — Аслашы, Хабаланы — таныгъан, тапымагъан аскер башчыларын да аллында сойландырып, тѣнгеретип тургъанча, жапысы алайды. Башында акъ чырпа бѣркю, къатыны, Мысака улуну къызы жарашдыргъан акъ чепкени, инчге бели кюмюш бел бауу бла къаты тартылып. Бююн ротмистр «къызыл хашкенлеге» киши этмегенин, эталмагъанны этерге керекди — штабсыз къалдырып. Башы эзилген жилин а, сокъур жилин а, къуйругъун къайры атарын, къайсы жанына — отхамы, суугъамы — сюркеллигин къайдан билликди. «Шериат колонналары» — базынган «Шериат колонналарын» унутдурайым. — Даутокъ улу мыйыкъ тюбюнден ачыулу ышарды. Битеу аскер бѣлюмледен эсе ол анга бек тиш билей эди, анга бек ачыулана эди. Алгъаракълада дин толусунлай ротмистр жанлы эди, энди большевикле аны окъуна сыйыра башлагъандыла, динли, ийманлы адамла ротмистрден эсе Шериат колоннагъа суююп баргъанлары анга тынчлыкъ бермейди. Бусагъатлада уа, эскадронну жюрютгенлеге буйрукъ бере тургъан кезиуюнде, Даутокъ улу сабырды, ачыуу селейгенди. — Жюреги къууанч сезимге алданса сейирмиди.

Къызылла, шериятчыла да Мистуловну марасынла, ротмистр а желкелерин тутдуруп жюзле бла къылыч кётюргенди. Кётюрюлген, керилген, къылычла урмай кёй-мазла.

Алай къабартылы бий бу жол да кеси кесин бошуна терилте эди.

* * *

Ол станицаны жашырын жанында тохташыр-тох-машмаз, аны атлы полкуну жолу кесилген эди. Къызылла андан да сакъ, андан да жашырын эдиле. Аяулу батареяны кюнбатышха мычымай чыгырып, бир рота жыяу аскер бла Аскерни эскадронун душман бла бетден бетге къаратдыла. Ким кимни марай болуреди? Тап, ротмистр, тамам буйрукъ берип, офицерлени жерлерине белгилеп да бошамагъан эди, келип, бир бири ызындан топла чачылгъанда. Угъай, ала бош ажашхан не да алданып, Мистуловну адамлары атхан топ окъла туююл эдиле, Даутоков адыргысындан, алай болурун суюгенликге. Баям, арт юч-тёрт айда ажашмай, ол халда таптап тийген окъла кёрген окъуна болмаз. Бири, аны марап атмадыла эселе, тюз къатында чачылды. Аты элгенип секиргенде, жыгъылыргъа аздан къалды,— жыгъылмады: бёркю, терен чырпа бёркю, къутургъандан, алынгандан секиришген, шиш тургъан атланы аякъ тюплерине тюшдю. Сыйдам жюлюнген гитче башында багъалы бёркю болмаса, адамлагъа артыкъ ётгюр кёрюнеменин Даутокъ улу биле эди да, бёркюн алыргъа адыргы этип, алалмай, атын алгъа-артха къысха жортдурду. Къайсы аскерчи эсе да секирип тюшюп, бёркге узалды, алай олсагъат тёрт бюкленип, ротмистрни акъ бёркюн къарын тюбюне къысып жыгъылды. Къалайда эсе да жыяу аскер бауурланганын къабартылы бий энди ангылагъан эди. Алай жерни гюрюлдегени, ынчагъаны, окъланы сызгыргъанлары аны не айтханын эшитдирмейдиле. Мындан алгъаракъда омакъ сюелген тизгинли полку, къуш тюклей, чачылышып, бир бирлерин тутуп тыяргъа кюрешгенча, анда-мында гюренленип, ары-бери чабышдыла. Кимни аты жыгъылып, ким а — атдан. Жаралы, сангырау атла къайры жортханларын кёрмей эдиле, адамла уа не шайтанлы болуп къалгъан атланы, не бир бирлерин тыялмай. Атлыла, атла да, ёле тургъанла, жаралыла, топуракъ да—барысы да къара къатыш.

Къычырып, буйрукъ берип, Даутокъ улу эталлыкъ жокъ эди, аны ангылап, атын артха бурду, теркирек окъ жетмез жерге къутулургъа. Ротмистрни аллы Псынада-хо деген элге эди. Къачып бара, полкундан къалгъан хуртдаклары тизилгенлерин кёрюп, эс тапды. Ызындан къысха келген а — Храповицкий. Алай Даутокъ улу бек мажал эскадрону артха къайтмагъанын, къайтмазын да ол кезнуде билмеди, къоюп барама деп эсине да келтирмеди.

Топ окъла чачылып башлагъынчы къутулгъан эди алгъа ол эскадрон. Ротмистрни буйругъуна кёре. Бир рота къызыл аскерчиле сакълап тургъанындан хапары болмай. Артда эки отдан бирини юсю бла да секиралмай, эки ортада къалып, эскадрон Малка суу таба къутулургъа умут этди. Аны жагъасы бла энишге къачып, полкга къошулургъа онг излеп. Алай былайда да Аскерни эскадрону жибермеди. Абызырагъан, тозурагъан душманны тобукъландыргъан къыйыимеди. Аскер атлыларын эки къауумгъа бёлюп аны ортагъа алгъанда, къылыч сермеш узакъ бармады. Хорлаудан, жашаудан да тюнгюлген жаны чыккъынчы окъуна кесин ёлгеннге санай болур. Аны жууабы, къастлыгъы да жокъ. Зор бла, хор бла сауут-саба берип, аны тынгылы жюрютюрге, тутаргъа да юйретгинчи, келтирип ала-ны отха ким атды? Даутокъ улуму? Ким эди ол? Къайдады энди ол кеси? Не ючюн, ким ючюн ёллюгюн билмей, ёлюрге хазырны жаны ауур къылычха бир жагъым. Ёлюрге, нёгерлери бла къалыргъа да суймей экеулен къутулуп баргъанларын Аскер кёрдю. Гынттыларын, дертлерин аркъаларына жюк этип баргъанланы.

Аскер билеги узуну къылычын алгъа атып, жюгенни бошлады. Къачханланы ызындан. Алгъа узатылгъан къылычны «жетигиз» деп буйрукъ берилгенчамы ангыладыла — юч-тёрт жаш да бир бири ызларындан къууушдула. Алай Аскер жашланы озду — къачып баргъан сыртны кеси жетерге суйюп. Ол сырт, аркъа нек эсе да аны жюрегине ушамады, башха душманланы сыртларыча туйюл эди. Угъай, Аскер аны танымайды, урушда таныгъаны-къалгъаны да неге керекди. Дагъыда жюрек бир зат сездирмей къоймаз, жюрек кёзден жютюдю.

Алайды, кеси окъунады деди Аскер жууукълашханда. Бек алгъа ол душманны атын танып, атха жаны ауруду. Бош къаллыкъ атха.

Мамаш улу артха, ызындан сюргеннге къарады. Къарады да Аскерни таныды. Кесине базыммагъаппада ол да туююлдо—къылычын хазырлады. Аскерни огъу жаздырмаучусун ким билмейди, Кёккёз да биледи. Къылычлагъа узалышханда уа бий улуну къолу да терк талмаучуду.

Кёккёз атын къыланч чапдырып, бурду да бет бетге болду. Алай ол урумда окъуна Аскерни къылычын къаматалмазын, онглаялмазын ангылап къоюп, экиликге, арсарлыкъгъа хорлатды. Олсагъат усталыгъы, къылычха усталыгъы думп болуп, унутулуп, гузабалыкъ къалды. Къалай жыгъылгъанын, Аскер анга не этгенин да билмей, атындан жыгъылды. Бошму жыгъылды, жаралымы болду, огъесе, къызыуу бла билмегенликге, сезмегенликге, ёлеми турады: бий улу, жерни, къауданны къолу бла къармай, ёрге турду. Иш жаннга жетсе, тилеген айыпмыды. Кёккёз тилерге, жалыныргъа умут этди: аллахынг, дининг да бар эсе къой, атама келин элтгенме, Саудатны, биргесине жангыз кечдеи сора къалмадым, бусагъатда къайгъым уруш туююл эди, къоймадыла ансы, деп. Бир ауздан суу ичмедикми деп. Бий улуну тили айланмады. Къарамы, адыргыланган кёзлери, мыккыл болуп, къаны къачып къалгъан уллу къоллары — хар жиги, саны булутсуз кёкден, жерден, кырдыкдан ёмюр тилей, жашаугъа термиле. Алай анга зауукълукъ бериучю дуния — тилкъау, кюйсюз. Аны эсине башха зат да келди. Анда, кесибизни тауларыбызда ёлсем жарсымаз эдим. Анам, къатыным жияууму этип, кёрге тюшсем. Былайы уа узакъ жер, къабартыны жери. Сени, мени да туююл. Былайда бир бири къаныбызны тегерге нек тюшдю. Ёлтюрме мени бу узакъ, тилкъау жерде, атамы жеринде ёлсем ёлейим дерге умут этди...

— Тебире аллымда! — деди Аскер.

— Къайры, сизге жесир болургъамы? Ары дери атанг агъач тонгуз болур.

— Сора къылычынгы ал. Бизге жесир болургъа сюймеген сал болургъа керекди.— Аскер къылычын жангыз эки кере силдеген эди.

* * *

— Бош этдинг,— деди Къаспот къарындашына, артха къайтып келе.

— Башханы кьолундан ёлсе керек эди. Аллах алай буюргъан болур эди,— деди Аскер.

— Бирле дерт жетдирген сунарла. Дерт иги тьююлдю — кюйсюзлюк туудурады.

— Урушха кирген ёлтюрюрюн сайламайды. Кюйсюзлюк болмай уруш бошалайды.

* * *

Даутокъ улуну полкундан кьалгъаны Псынадахо деген элде да онгмады: Дербент полк бла тубешип, аны бла сермешде ёлгени ёлдю, ёлмегени жесирге тюшдю. Биягъы ротмистр а, жанын кьолуна алып кьачды, кьайры кьачханыны тюз хапарын киши билмей эди. Таулагъа дей эдиле. Алай ол тьююл эди кьайгъы. Шериат колоннаны кьайгъы этдирген Узун Къала эди.

Узун Къала душманланы бек ышанган, базынган жери эди да, ол аны бермез ючюн несин да аямазы, тап, берсе окъуна, тынчлыкъ бла бермези Асланнга, Хабалагъа, Шериат колоннаны башха штабчыларына да баям эди, хакъ эди. Узун Къаланы кьолгъа этселе, жол Моздокга ачыкъ,— Бичераховну ахыр куркасына. Охо да, Узун Къала кьорагъанлыкъгъа, Моздокдан ким кьутуллукъду деп уллу кёллю болурча душман тели тьююлдю. Минстеров ууатылса кьызылла, бир жумдурушха жыйылып, Бичераховну тынч эзериклери белгили эди.

Айхай, Шериат колонна, артыкъ да тауланы бла кьабартылыланы ат аскер полклары бир кесек седирген, арыгъан да этгендиле. Беш-алты кюнню ичинде ашдан-суудан тоюп, тынгылы солур онглары болмагъанды. Женгил жюрюген, кьайры десенг да ары, билмей, сунмай тургъанлай, жел кибик жетип, душманны тозура тып, титиретип, артха, ызларына терк кьайтыучу полкка эдиле да, аярча болмай эди. Аланы аяр кюпле кьайда, алыкъын. Эитда да, кьысха, болжалгъа салмай, жортуулгъа, кьыйын, кьоркьуулу жортуулгъа чыгаргъа керек болуп тура эди. Тюзмю, терсми оюм этди Аслан? Ишни ахырын кёрюнчю жууаплы атламгъа тюздю деп, чорт кесип ким кьояллыкъды. Керти, ол оюм жангыз Асланны башында туууп да кьалмагъанды. Сагъышланы Хабала кёл этдирген эди, Асланны эсине келмеген затланы да эскертти. Энди уа шерият колоннаны командири да анга ыразылыгъын билдиргенди, штабчылары оноуларына берип, тынгылы сюздюргенди.

Бусагъатлада Аслан штабчылары жыйылыуларындан чыгып келе эди. Чыгып а узакъгъамы барлыккыды. Фатары былайда — штабха къошулуп. Алай Хабала да, ол да аны ичине кирип бир сагъат окъуна къалкыыялмагъандыла. Тасхачыла жыйалгъан шартлагъа, ала кѳргенбиз, билгенбиз дегенге ийнанып къалыргъа боллукъ эсе, Мистулов къаты сюелирге хазырланады, сюелген бла къалмай гынтдысы, станциадан бери Узун Къала таба жанлатмай, тунчукъдурургъады. Станицагъа жууукъ келтирген эки жыяу, юч атлы дивизияладан сора банха кючю болмаз деп ким ышансын. Тап, жокъ эсе да, беш дивизия аз туююлдю. Кѳндю. Тамбла, бирси кюн болса да Мистулов ёшюн урур. Бююн кюндюз, станцианы туурасында беш дивизиясы бар эди. Бусагъатда уа? Бу къарангы кече душман не эте турады? Къарангы кечени Асланлары хайырланалгъан, ол нек хайырланалмайды.

Комиссар фатарына кирди. Хабаланы кѳрмеди. Ундуругъуна тыянды. Бир кесек кѳз къысханпы хатасы жокъ эди. Къолларын желкесини туююнде чалишдирди да, сагъышып юзерге кюрешди. Кеси кесине къалкый баргъанча кѳрюнюп, къымылдамай иги кесек жатды. Угъай, мындан хайыр а жокъду. Не Хабала, не колонаны командири кирип келсе манга не айтырла деди. Ала тынчаймай, олтуруп окъуна тѳзалмай, айланиган кезнуде мен ундурукъгъа сойланып деди да, сора, крти да кесин кѳп жатхан сунуп, ёрге турду. Хар ким, хар не да жортуп, къымылдап, къармашыргъа, иш тындырыргъа, аскерле бир бирлерин алдаргъа, сыртландырыргъа кюрешген заманда Аслан не аз да тынчайыргъа керек туююлдю. Сермеш башланса, душманы мураты, онгу, эслилиги да туура болады. Ары дери уа хар атламын билип, марап, сынчылап, тергеу этип айланыргъа керекди. Былайда сюелген кезнуге хар зат да тюрленип, ол а жукъ билмей, штабчыладан, аскеринден да айырылып, кесн жангыз къалып къалгъанча, бир тюрлю тынгысызлыкъ комиссарны тышына сюрдю. Босагъа юсюнде тохтап, тѳгерекге къулакъ салды. Жукъ эшитмеди. Аслан шошлукъну жаратмады. Быллай шошлукъда полкун Малканы ары жанына ётдюреме десе, ат туякъла зыгырдагъаны угъай, солуулары окъуна эшитилир, андан эсе жауун жауса, жел урса, Малка гюрюлдеп саркъса иги туююлмеди.

Аслан этмеучю гузабасын этгенине, жюрегин тын-

чайтып, бир жерде тѳзалмагъанына эс буруп, сейирсинди. Къоркъгъан ишми эте болур? Адамны ёлюр кезиую, сагъаты, кюню жюрегине тюреледи дейдиле. Арт эки кюнде ёлюм аны эсине терк-терк тюшгенин ол жаратмады.

Комиссар ёлюмден къоркъмаеди. Кюн сайын адамла, танышла, таныш болмагъанла да жюзле бла кырылып, жоюлуп тургъанда ёлюм Аслангамы тѳреди. Айымыды, ёлмезге деп киши туумайды, бири — бюгюн, башхасы — тамбла. Анча шуёхунг, тенгинг, сенден жаш да, къарт да жоюлуп, тауусулуп баргъанда, саулай тургъанына, жаралы зат да болмай, Аслан уялгъан окъуна эте эди. Не сейир эсе да мен бу урушдан къутулурма, къайтып анамы, Зайнафны кѳрюрме, шкокну, кылычны атып, кълума балта, жугар алырма деп ийнаныргъы келмей эди аны. Орус-япон урушдан бери башы согъушдан, сермешден чыгъалмай жашагъан, кечинген адамгъа ол айып болмаз. Комиссар урушха юйренгенди, уруш да — анга. Алай окъдан, топдан да, — аман палахдан — ненча кере сакъларыкъды аны къадар. Къадарлары жангыз кюнню сакъларгъа унамагъан, шкок къалакъны къл аязы бла тынгылы жылытхынчы жашаулары юзюлгенле асла жокъдула. Бирле урушха кирип, тарх деп шкок да атхынчы ёледиле, ол а, Аслан, он эки-он юч жылны ичинде окъла, топла, кылычла тюбюнде бармагъы къан юйюшмей жашайды. Ол сейир эди, алай дуняда андан да сейир затла бардыла деп да айта эди комиссар. Аны кълунда, тобукъларында термилип, кѳп шуёхлары ёлгендиле. Кѳзлери, къарамлары бла анга сукъланганча, тырман этгенча болуп. Насыплы сен, насыплы, мени уа кѳрдюнгю, манга уа тиймезлик окъ тийди деп. Алай туйюл эсе да бир бирледе Аслан алай суна эди. Ол заманда жан бере тургъанны жапсарыргъа, термилмей, киши къадарына сукъланмай кетсин деп, эр кишини жазасы кыйынды, мен да бюгюн сау эсем, тамбла боллугъум алайды, окъ, кылыч да манга эртдеден термиледиле дериги келе эди. Киши къадарына сукъланмаса адамгъа ёлген тынды деп. Айтмай эди.

Ёлюмню чакъырып келтирмейдиле. Ол сокъурду, тентекди — кимге келлигин, къаллыгъын билмейди. Эндиге дери Асланга тюртюлмеген эсе да, андан элгенип, къоркъуп турмайды. Тюртюлюр анга да, аны да табар.

Алай, сагъыш эте кетип, жашауун эсине тюшюрүп,

окъ абындырыр, биреуню кылычы атдан жыгъар деп да ийнанмай эди. Анча сермешден кзутула келип, сора къарап къарагъынчы муратлары, ахшы умутлары бла бирге жерге кѣмюлюп, жокъ болуп къалай къалыр. Ол затла анга, нек эсе да, бек кзужур кѣрюнедиле. Хар заманда. Аслан жашауну суюгенин, Зайнафны кълундан аш ашап, суу ичерге термилгенин да кишиден жашырмагъанды. Жашаугъа термилгенле урушда кимден да батыр боладыла — комиссар аны да кѣргенди. Дагъыда бир сейири: жашауну суюген адам ёлюмню аллында тобукъланып кѣрмегенди. Ким биледи, хар кимни кесича сунуп, Аслан жангыла эсе да, алай ёлюм бла боккыбар ойнамагъанлыкъгъа, тар жолда тюбешселе, комиссар къркъуп анга бир къары жер бермегенди, берлик да туююлдо. Жер берирге хазыр — алгъа жан береди.

* * *

Кече къарангыды, бек къарангы. Малка сууну сол жагъасында къалып агъач да — къара къабыргъалай. Ол къабыргъа болмай, агъач болгъанын терек чукуйла билдиредиле. Аланы аралары бла жулдузлу кѣкню хуртдаклары кѣрюнедиле. Таркъайгъан, таза черек жаймаланып, чокъуракъ таууш этип саркъады. Суу юсюнде, анда-мында, чабакъ сыртынлай, жулдузла жарыгъы учхалап ёчуледи. Ёчулмей, аскерчилени сюнгю бурунларына кълонуп, сууну аргъы жагъасында кѣп болуп, секирише, жоккулана да, агъачны аумасында бугъа турадыла.

Жыяу полк Малкадан ётюп башлагъанлы иги кесек заман озгъанды, алыкъын а терк бошаллыкъгъа ушамайды. Огъесе ашыкъгъанданмы кѣрюнеди. Алай алыкъын атлы полку ётерге, ётюп жерин табаргъа керекди. Ол ашыкъдыра эди.

Комиссар, жыяу полкну командири, дагъыда кичи командир былайда, Малканы жагъасындадыла. «Хар зат, штабы бичимине кѣре, тап барады», — деп къайсы эсе да. Не Аслан, не полкну командири сѣз кшошмадыла. Алыкъын тюз бла терс баргъанны юсюнден айтыргъа эртдеди: аскер лагерден энди чыкъгъанды, жол энди башланганды. Жетер жерлерине жетип, тапг аласында Мистуловну дивизияларыны желкелерин марасала тапды дегге боллукъ эди. Аслан, аны юсюнден сагъыш эте эди да, сагъышын бѣлмеди.

— Эки топ аз туююлмюдю. Тёрт-беш керек эди, — деди жыяу полкнун командири Щербаков — кырк жылы толмагъан жаш адам.

— Жол чархлагъа асыры кыйынды, — деди Аслан.

Жол дегенлей, аскер барлыкъ жерге жол жокъ эди, тап, бар эсе да, ол керек туююл эди. Малканы сол жагъасы, суу энишгеде кылырча бийик жарды, алай бир-бир жерлеринде уа суу ыз бла тенгди. Агъачы- магъачы, чырпысы, кылын бола, жукъара турса да, ахырына дери юзюлмейди: жыяу, атлы да бугъарчады.

Бу тийрелени айтып эшитген болмаса, Аслан танымайды. Полкундан жашла кыйдан танырыкъ эдиле. Алай жол, жер танытырыкъ, кыйнамай, аскерни Мистуловну тын жанына чыгъарлыкъ къабартылы эскадрон алда бара эди.

Къаспот, Барисбий сора Ибрагим — ючюсю да бир бирден айырылмай, ёзенги ёзенгиге тие, алай келдиле. Сергей Кравцовну жашла бла жибермедиле, не десенг да билеги алгъыннгы ызына кыйтмагъанды.

Барисбийни къара-къолан аты да жокъду — зауаллы кеси, эки ал аягъына пулемёт окъла тийип, артда бойнун тартыргъа тюшюп къалмадымы. Берген атларына Барисбий артыкъ онгсунганча кёрюмгеген эди, болса да не амал. Энтда да онгсунмай, бёркю зат терек бутакъгъа илинсе, атындан кёрюп, анга ачууланады. «Кесинг гитче, бурху адамчыкъ болуп тургъанынглай, тау киби атланы сайларгъа нек кюрешесе сен, харип», — дегени Ибрагимни, Барисбийге ётүп, тюненеден бери тийишли жууап табалмай, жүрегин да чёкдюралмай, кыйырылып турады. «Гитче да къарыусуз да кёрюнгенликге, сермешге сенден артха кылып кире эсем биле болурса, анангы къатыннга аллыкъ», — деген эди.

Жолну кыйыны кетип, агъачдан ачыкъ жерге чыкъгъандан сора уа, жашла, бир бирлерине жукъ айтмай, дагъыда иги кесек келдиле. Къара тынгылауну ийип. — Айтыргъа сюгенлери уа кёп эди. Бютюн да Барисбийни — эсине тюшгенни ичинде тыялмагъан адамы. Бир Ибрагимге къатылыргъа адыргы эте эди. Бир а, кеси артыкъ бёкем болмагъанлыкъгъа, Зольск станицаны тийресинде мазаллы атлыны кылай тёнгеретгенини юсюнден хапар айтыргъа. Ол сейирлик иш эди. Нёгерлери уа анга сейирсинген угъай, терк унутуп кыйгъандыла. Жигитлигин башхала — Аскер, Аслан да эслеп, хапар айтырларын Барисбий бек сюе эди. Алай шош-

лукъну бузаргъа базынмай, тийреге сагъайып, сагъыш кюйю да эте баргъан заманда чам, лакъырда ушармы, оюн, кюлкю излемегенлеге оюн, кюлкю тежесенг. Ушарыкъ туююл эди.

Да не этгин дегенча, Барисбий баштёбен болду. Эки къолун да иер къашха салып, сагъышлы хал алды.

Алай Барисбий доюн сагъышын эте билмеучюдю. Аны эсине кёп зат келеди, алай бир оюмда тохташып, аны ахырына чыгъаргъа, къыйматлы, терен кесамат этерге уа — ол Барисбийни къылыгъы туююлдю. Эссизди, женгил акъыллыды деп да кишиге айтдырмагъанды. Баям, оюнчулугъу ючюн халал, ачыкъ жюреклиги ючюн, «быргъаргъа», махтаныргъа ёч болуучусун жашта да къарычлап кюрешмегендиле.

Бусагъатда, жолгъа чыкъгъынчы, Асландап, не бир башха командирден керох тилемегенине жарсыи эди ол. Аны хар кеси да барды: жаппа-жангы «баенна» кийимле бергендиле, къызыл жулдузлу чюйбаш бёркю, сыртында берданкасы, белинде — къылычы. Керти, ол алапы кийип адамлагъа кёрюнгенлей, Къаспот, терсине къарап, кюллюгюн бугъан эди, биягъы Ибрагим тилин жетдирген эди ансы. «Барисбий, харип, байрым эркекге ушап къалдынг да», — деп. Жаншай турады ол.

Станицаны алгъан кюнлеринде «бойцы Красна Армей» деп Щербаков сёзюн анга къарап бардырмагъан кёреем. Ибрагимге къарамай эди, Барисбийге къарай эди ансы.

Угъай, керох а керек эди. Алай неге керек болгъанын, несине жаратырын кеси да билмейди. Жалан да элге къайтса, керох бла ахлуларына, къызлагъа кёрююр-среди: бурну бла суу ичип айланмагъанын билсинле.

Элде Барисбийни ыспасын чыгъармагъан, тюрт этерге суюгенле/кёпле бардыла. Ол гынтдылагъа энди тёзсе, киши туююлде. Аныча, жилин кибик, жашлагъа кимши да уллу сёлеширге не иши барды.

Барисбийни юйю, жангыз анасы, малчыкълары да эсине тюшдюле. Не этип тура болурла деди. Ол къазуатдан къайтхынчы къырылмай бир кечинселе эди, бети къарады, жарлы анасын кишиге жалынмазча эте билмесе. Кёккёз, Наныу кибиклени аналары тухтуйла, къанауатла кийип жашагъандыла да, тамамды энди, тешсинле. Барисбийни анасы киерикди. Барып, Исси Суудан, «Налжикден» акъкъулакъ темир ундурукъ да келтирир, — кишини юйюнде болмагъан темир ундурукъ.

Ёмюрюнде тынчлыкъ кёрмеген анасы жатарча, кыуш жастыкылагъа тыянып. Алай малларына ким кыарар, бичен ким чалыр?

Былайда Барисбий, нек эсе да тереи сагышха кетип, мудахланды. Жетмеген жери кыалмай, уруш этип, кыан тегюп айланып, сора дагыда мал орунга кирсе, бичен этген, жер кыазгъан ол болса, эллиле кёл кенгдирирле, бютюн да чанка-манка кыаумла, артлары боллукыла. Хар зат да тап эди, Барисбийни акылына кёре, алай элине кыайтса не тындырлыгы, неге жарарыгы белгисиз эди, анга онгунмай жюреги инжиледи.

— Барисбий, не жыйырылып келесе, не шош болуп кыалдың? — деди Кыаспот, атын артхаракъ тартып Ол, нек эсе да, Барисбийни бек сюе эди да, аны мудахланып, шошайып кёрсе, бир да тынчаймай эди. — Сууукъ ишми болгъанса.

— Хау, жылы туююлдю, — деди Барисбий, кыолларыи нер кыашындан айырмай.

— Мен жукъ ангылай эсем, бютюн-тамбла дегенлей, кыар жауарыкыды.

— Таулада уа жаугъан окыуна болур. Бизни сакылапмы турлукыду, кыачан келесиз деп, — деди Барисбий.

— Тейри, жаумаса сюе эдим. Тиширыула кыыйналырла, отун жокъ, бичен жокъ. Мирзеучюкню да тарталдыламы, кыалдыламы?

— Жауса, жаумаса да энди биченми чаллыкыса, кыышны кёзюне кыарап.

— Да дагыда, жаумаса игиди — малла кыаудан отларла. Кыайын от этилмеген от жагыга ожакыдан кыар жауса, тиширыула жунчуп кыаладыла. Эр киши болмагъан эл — тизгинсиз, жарлы, — деди Кыаспот.

— Биз журтларыбызда болмагъанлыкыгъа, кыалгъанла кыайры кетген сунаса. Барысы да уруш эте эселе биз нек кёрмейбиз.

— Кими таулада — абрек, кими Даутокъ улу бла, азмыды бусагыатлада эр кишиге палах.

— Ары-бери да кыошулмай, башларыи кечиндире билгенле кёпдюле.

— Аллаила да болурла. Ала эр киши туююлдюле дейме ансы.

— Андан хапарым жокыду. Ким эселе да бичен, отун

этген болурла, къарт аналары сууукъ от жагъагъа кысылып турмазла.

— Сен айтханда да барды бир зат,— деди Къаспот, нөгерини сёзлерин асыры жаратмай, сагъайып.

— Хар заманда да алайды жашау — биреу ишлейди, башхасы тишлейди. Юй ишлеген балта уа эшикде къалады.

— Сокъурана эсенг — ма агъач, къарангы кече. Суу жагъа бла ёрге айлан да къал.

— Аллах сакъласын, Къаспот! Сокъураниган да этмейме. Тюзлюк ючюн бичакъ аузунда барлыкъма. Ызымы кызыл къаным бла жууа.

— Сора уа?

— Биз тюзлюк, тенглик деп жагъабызны жыртдыртъайлыкыгъа, ол бош таурух болуп къалырмы?

— Сен асыры эртде-кечден гузаба этип башлагъанса.— Къаспот, ачыуланды алай билдирмеді.

— Тирман этме, шүөх,— деди Барисбий.— Бир бирлерине оюмларын ачыкъ айтмагъан тенгле тенглемиділе. Сенден сора ким эшитеди бизни. Тюнене эки таулу жашны асырадыкъ, ала насып излеп, андан умут этип айлана эдиле, кёре эдинг жарыкъ жашла эдиле. Ёлген — насыпсыз, сау къалгъан — насыплы. Биз тамбла ёлсек, не кыяу тапсакъ, экибизден эсе ол урушха кирмей, жанын сакълагъан — насыплы. Къайда сора тенглик?

— Жашагъан а жер тюбюнде къурт да жашайды, гылыу да, чичхан да.

— Биз къурт тюйюлбюз, адамлабыз. Адамла да жер кечден кыш жашайдыла. Ичер сууу, ашар гыржыны тауу — насыплы, тауусулгъан — жазыкъ. Тохта, сен елюмден къоркъуп сантланиган сунма мени. Экибиз да кёре келебиз — адам ёлюп жерге киргенлей, къабыр топурагъы къуругъунчу унутулады. Адамла иги тюйюлдюле да, ёлген, кыяулу, сакъат адам андан насыпсызды. Баям, кюнню кёрген, кечени шошлугъун сынагъан кезиунде бла сабийлери, суйгенлери бла от жагъасында олтургъанда насыплыды инсан. Къалгъаны уа бошду, кыйматсызды,— деп Барисбий бнягъы баштёбен болду.

— Сени сыртынг кюннге азмы жылыниганлы. шош кечелеринги да киши сыйырмай эди. Алай насыплы тюйюлме деп бизни бла нек чыкъдынг сора. Намыс, кишилик дегенлени артха салып сёлешесе сен бюгече.

— Мен сени бек ангылайма. Сен а ангыламагъанча

этесе.— Барисбий ёпкелеп, тынгылауну ийди. Къаспот да сёз жангыртмады. Ол халда иги кесек келдиле. Кечени шошлугъуна, жолгъа да юйренген аскерчилени энди анда-мында ауазлары эшитиледиле.

— Алан,— деди Барисбий, тёзалмай,— хорлап, элибизге къайтсакъ, бизге не оноу боллукъ болур, ий?

— Бизге дегенинг?

— Санга, манга, жанларың-къанларың аямагъанлагъа.

— Жерлени юлеширбиз да, жерге урлукъ салырбыз. Мал ёсдюрюрбюз. Болуп а не боллукъду.

— Барыбызгъа да тенгми юлеширикдиле?

— Да, кёрген эдинг да,— деди Къаспот.

— Кёрген эдим, Къазакъгъа барыбыздан да кёп жер жетгенин.

— Аны Совет власть бермеген эди. Аллай затха жангыдап къараллыкъды, мен ангылагъандан.

— Ахшы, сен айтхан. Манга жер берсинле, къуллукъ берсинле. Сора уа?

— Не сора уа? Къуллукъгъаamy сукъланаса?

— Айхай, сукъланама. Алгъын бийлеге сукъланып, энди къуллугъу болгъаннга сукъланыргъаamy керекме.

— Тийишли кёрселе, къуллукъ да берирле.

— Ким кёрлюкдю тийишли? — Барисбий Къаспотха, элгенген этгенча, хыны къарады — аны бетин кёралмады.

— Халкъ, Совет власть,— деди Къаспот тынч ауаз бла.

— Сора къуллукъгъа тийишли болгъанла болмагъанлагъаamy юлешинирикдиле адамла? — деп сен ирсинди Барисбий.

— Алайсыз жарарыкъ туююлдю да, оноу ким этерикди?

— Э, шуёх, мени къоркъутханныга келдинг да къалдынг,— деди Барисбий, баш къагъып.

— Умутунг неди да, къырал къуллукъчусуз болсунму дейсе, не да уллу-гитче да къуллукъгъа чапсала, жер къаран къалып, аш-суу ючюн бир бирлерин кесме-леми адамла.

— Аха, алгъын чанкала, бийле бла къарасюекле, энди уа къуллукъчула бла къуллукъ жетмегенле.— Къаспотну хорлагъан сунуп, Барисбий эринлерин оймакъ этди, алай къоркъду, сызгъырмады. Ол кезиуде Къаспот

аны жагъасындан сермеп, кесине хыны тартды, атдан чартлатыргъа аздан къоюп.

— Шуѳхум, къуллукъ умут этип урушха чыкъгъан эсенг, бош алданиганса. Не сен, не мен къуллукъгъа жарарыкъ туююлбюз.

— Ахшы, чибинлеме, — деди Барисбий не ачыуланмай, не ёпкелемей. — Манга бермесинле къуллукъ, мен болмачы жан, алайлай къалырма. Асланнга берликмидиле?

— Берликдиле, айхай.

— Берсинле, угъайым жокъду. Анга да, санга да берсинле. — Аслан менден иги кнерикмиди, ашарыкъмыды, аны айтчы.

— Айыпмыды сора, ол тындыргъан ишни сен тындыраллыкъ туююлсе. Ол халкъны жумушун этеди, хайырысыз.

— Не да айт, Къаспот, ол адамланы сыйлылагъа бла сыйсызлагъа юлешген жерде терслик кёп боллукъду. Мен аны бир да жаратмайма. Бусагъатда окъуна атны мажалы къуллукъчугъа, кийимни арнуу да — анга.

— Кийимлени, ашны да игисни ишлеп табаргъа керекди, шуѳхум. Ол да сёзмюдю.

— Мен ишлеп, къуллукъчу уа, сырты терлемей, сюрюге бийикден къарап. Бюгюн кийимлени игиси аны, тамбла уа келип юсюме сюелир. Мени бла бир чёмючден бушто ашаргъа кюсемез. Тюзлюк деген алай бла ёледи. Къой кёрмеген къой кёрюп, артда къууа кетип битдирир дейме.

— Кесинг бла урушда айланган жашланы эртдекечден къоркъууларын этесе, — деди Къаспот.

— Жайлыкъгъа ычхынган ат иерни терк унутады. Иерни унутхан, иёгерлерин да унутады. Ёгюз суу ичип, бузоу а буз жалагъанлай болуп турмагъа эдик.

— Керти айтаса, «Кереклини шинтиги бийик», — дейдиле. Алай къуллукъчула — кёп тюрлю, бласт а бирди.

— Кюнню жылыуун, жарыгъын булутла жерге жибермей турмасынла ансы, мен ёлген окъуна этейим.

— Ёлме, харип, ёлме, Барисбий. — Булутла келе-кете турадыла. Булутла кетерле, кюнню жылыуу а жылыулай къалады, — деди Къаспот. Сора иёгеринден бираз эригип, атын алгъа къутултду.

Терекленн, терекле тюбюнде кьауданны, агъач аллында узакъ, жууукъ аулакыны да, суу жагъасында ташланы, лѣкьуланы, тюртюлени да юслеринде кьырпакъ кьаймакъ кьайнатдырып, тангнга алай чыгъаргъанды. Сууну аргъы жагъасында станица бла Узун Кьаланы арасында кюмюшленнген кенг аулакъдан со-ра Къаспот абери эслеялмады. Алайда уа душман болургъа керекди. Мында, атлы аскерден иги да энишге жьыу полк жарашдырылгъан жерге узакъдан кьарагъан бир затха да гурушха боллукъ тьуйюлдю: жапгы топуракъ тѣбелени кьырпакъ ташлагъа, эски дуппурлагъа ушатып, бир бирге кьошханды. Кьырпакъланнган шипеллени юслерине тартып, уяныргъа бла жылытхан ат жауурунлукъларын кьоюп, сууукъгъа чыгъаргъа сьуймей, кьалкыу эте, бош тыянып тургъан жашланы да эследи Къаспот. Атла, анда-мында жокку болуп, башлары бир бирге жууукъ тутуп, тылпыулары бла терек бутакъладап кьырпакъны ёрге кьачыра, эрите.

Шошлукъну бир зат да бузмайды. Кече ортасында элгенип, юркюп кетген кьанатлыла энди атланы жылыу сауурсууларына кьонаргъа, андан да энишге тьошюп, аякъ тюплеринде жубаныргъа кюрешгенлерин да эслей, тамата кьарындашын изледи. Аскер арлакъда эски терек тюпге аягъын салып, сууну аргъы жагъасына кьарап турады. Сѣлеширге, бир бирлерине айтырларын айтыргъа керек эдиле. Не десенг да сермешге кирликдиле — жайма суугъа кирип чыгъарыкъ тьуйюлдюле. Аскер сѣзге кьыт болуучусун, керексиз жүрек жумушакълыкыны сьуймеучюсю, Къаспот биле эди. Кьан тѣгюп, кьан да берирни аллында, битеу жүрек-билек кючюн, эсин да жыйып, элия атылгъанлай, душманны юсюне атылыргъа хазыр адам не айтыргъа боллукъду. Аскер кесине алай эди, башхаладан да аны излегенди. Барысындан да. Осуят этергеми, кьоркъмагъыз деп юретиргеми огъесе ёлюрге сьуймегенин, ол да дунья, жашау татлылыгъын кимден да бек сезгенин билдириргеми керекди. Быллай кезнуледе аны аузу — киритлей, талгъыр къуш кѣзлери, желледе, аязлада чыныкъгъан бети, тютюн саргъалтхан мыйыкълары. Алада да Аскерни ич дуньясы, кюч-жюреклиги, кѣп тюрлю сагъышы, кьайгъылары да жазылып эдиле.

Къаспот кьарындашына сѣлешмеди, керек болса, ча-

кырыр, айтырын айтыр деп анга туура жерде, Ибрагимни кыатында тохташды.

— Тынчайыргыа кыоймай адамланы, юслери бла атлап не айланаса, — деди Ибрагим, шинелни тамакы тюбюне дери тарта.

— Тынчайыр заман кетгенди, сюрюю кыйырында жатмай ушайса да, керемисе, атларын жерлей тургъан жашланы, — деди Кыаспот, Ибрагимни юсюне сюелип.

— Сиз кыайнайсыз — Барисбий да, сен да, мен а бюгечели кезююю кыысмадым, хар кечеде да алайма.

— Нек сора? — деди Кыаспот.

Кыаспотну нек деп соргъанын Ибрагим жаратмады, Онгсунмай, муну бла селешип, кыалып да не этеме дегенча, терсине кыарап, сагышланып, бираз турду. Ибрагим кесин назмучугыа санай эди. Иш ол санагъанда, кыалгъанда да туююлдю — табигыат бергенни ким жашыраллыкыды, ичинде ким тыяллыкыды. Аз назмусунамы тынгылагъанды, кыара кюч бла ёсюмюнден сора жугыу болмагъан бу адам, энди уа нек деп сорады ансы, сен аланы кыалай жазаласа, кыачан жазаса, башынга да кыалай сыйындыраласа деп сейирсинмейди. Хау, сапга, Кыаспотчала сейирсине, фахмуну багыалай биледиле. Алайла билген талаш, туююш. Анга деп жаратылгъанла. Ибрагимге уа не керекди, ол затланы бири да керек туююлдю. Жазаргыа онгу, заманы болгыа эди ансы. Хар ким кесини атын кыолундан келгенча айтдырыгыа кюрешеди, башха бир зат да жокыду. Аскер бла Кыаспот кыылыч бла, Аслан комиссарлыкы бла, Ибрагим акылы, эси бла. Акылы, эси болгъанны уа киши кермейди. Суу айланмагыа тюшгенле бирге бурулгъанлыкыгыа, артда суу тохтар, жерине келип. Алай андан чыгыарыкыла, чыкымазлыкыла да бар. Кыаспот, Барисбий чыкымагъанлыкыгыа кыайгырмаз, кыаядан таш юзюлдю, суугыа батды, кетди. Суу айланма Ибрагимни кемюп кыойса уа? Энди жашаудан юлюш жалан да ол айланмадан сау кыутулгъанла аллыкыдыла. Алай чыкысала, Кыаспотчала, Барисбийле чыгыарыкыдыла. Палах анда эди. Ибрагим а не? Жарыкы жанган чыракы терк тауусулады.

— Некми дейсе, — деди Ибрагим, турур кыайгыы эте. — Эсим, акылым узакыгыа учуп, кетип кыалады. Санларым ат жауурунлукыда, эсим а башха дуннялада, жулдузлада. Сени акылынг ары жеталлыкы туююлдю, харип.

— Бир бирле уруш этип, дуняны да тюрлендирип, жер сюрюп, будай, мал ёсдюрюп турсала, башхала уа кёкге аралып, жулдузланы санаргъа не да жаннет, жаханимни да кёрюп къайтыргъа бек сюерик эдиле, — деди Къаспот, бу кызбайны къатына келгенне сокъурана.

— Тюз эслегенсе, — деп тирилди Ибрагим. — Жерни, мюлкню, малланы сыйырыргъа жарагъанлыкъгъа, сыйырылмагъан, сыйырыргъа да жарамагъан затла бардыла.

— Не затладыла ала, къарындашым, айтчы бир эшитим мен да?

— Лйтдым да биягъында — акъыл, закийлик, билим. Мен билгенни сен билмейсе.

— Кесин бирсиледен фахмулу, билимли да сунган хычыуунду, шуёхум. Алай сунган башхаланы кёрюп болмайды да андан сунады, — деди Къаспот Ибрагимни уруп къоярыкъча, къолун кылычыны башына салып.

— Ётюрюкмюдю мен сенден кёп билгеним, — деп Ибрагим да дёрденни тургъузду. — Жаза, китап окъуй билемисе?

— Сен окъуй къайдан билесе, элден тышына чыкъмагъан адам. — Алай айтып соргъанлыкъгъа, Ибрагимни окъургъа ким юйретгенни Къаспот биле эди.

— Юйретгендиле, артда да кесим китапла окъудум. Бештауда сен бир китап окъудунгму? Угъай, мен а окъугъанма.

— Сени юйретгенле башхаланы юйретмезлик нек сунаса. Огъесе ол сен окъугъан китапла энди думп болупму къаллыкъдыла?

— Да нек юйренмеген эдинг? Бир элде жашай эдик да. Хар заманда алай боллукъду: биреу юйрепин, билип, биреу а юйреналмай.

— Аны не хатасы барды, хар ким къолундан келгенни этер. Сен билгенни мен нек билмедим, сенича эсим, акъылым узакъ дунягъа нек кетмейди деп жарсымайма, — деди Къаспот. — Жашаугъа сюрюучю да керек, алим адам да керекди.

— Ала сора тенгмидиле? Биреу биреуге къой кютюп, башхасы уа атын унуттурмазгъа кюрешип.

— Жашаугъа ол кёзден къараргъа керек туююдю. Ол кёзден къарау зарлыкъды.

— Сора бюгече Барисбий аллай бир ынчхап келгенде, аузун нек кысырмагъан эдинг, терс сёлешесе деп?

Сени уллу адамлыгынг анга нек тѣздю? Зарлыкны отун ышыргъан аллайла туююлмюдюле, жашау бергенге тѣзмей? Тамбла ол манга чапса, закийлигиме, билимиме зарланып, сен да алай тынгыларыкъса.

— Сен ол гюняхсыз адамгъа аллай уллу айыпны бош саласа, сабий кирик таза инсанга. Кѣп затны ангыламайды да, ангыларгъа кюрешеди. Айыпмыды. Жашау кеси юйретир, кѣзюп ачар.

— Жашау аны кѣзюп эртде ачханды. Сен да, мен да билмегенликге. Биреуге ахшы ат, анга уа осалырагъы тюшгенликге ол не къадар таурух этди. Тынгылап келгенме. Айтханлары тюздюле. Аны къоркъутхан, эшта да, сени да къоркъута болур.

— Ол дегенинг, мен неден къоркъгъан сунаса?

Тѣгерекде аскерчиле къозгъалып, аяусуз атларын нерлеген кезиуо эди да, Къаспот акъырын сѣлешеди. Алай сѣзюп ахырына жетдирмей, Ибрагимден айырылыргъа суймеди.

— Бирле урушха жарарча болуп туадыла. Ма сени, Аскерни алайкъ, башхала фикир адамлары болуп не да къуллукъгъа деп. Барисбийчала жугар, кюрек тутаргъа жарарыкъдыла. Кеси сезип, къайгъы андан этеди ол. Аллайла уа асыры кѣпдюле — таш, топуракъ. Революция алагъа жер бергенликге, жүреклерин жарыталмаз, — деди Ибрагим.

— Да, шуѣхум, Нух эфендиден сени не башхалыгъынг барды, алай айтхан, — деп ачыуланды Къаспот. — Китапла окъугъанма деп бош махтапаса.

— Нуху иши башхады. Революция аны кюл этеди. Барисбийни дунягъа чыгъарады, жашау береди.

— Сора, не излейсе сен?

— Тенг бараллыкъ туююлдю: атны сауурсунуна минген артда иерни излейди, — алтын иер. Биреуде алтын иер кѣрсе, менде нек жокъду дер.

— Адамланы зарлыкларына, малкѣзлюклерине дарман, чек жокъдуму дейсе. Да сен хыликгя этген Барисбий да алай айтады. Жарты моллала — экигиз да.

— Манга аны жашау айтдырады.

— Алыкын жашау не берлигинден сени хапарынг азды.

— Мен адамланы жүреклерин, ичлерин билеме, кѣре турама.

— Сен, жууугъум, адамлагъа ийнанмайса. Ол сен айт-

ханла барысы да урушну отунда күйюп, жалаң да тазалык кыалыр. Мен анга ийнанып сауут кетюреме.

— Тохта, Къаспот, ашыкъма, — деди Ибрагим, ушакъ негери артха бурулгъанда. Бу даулашда хорланыргъа ол суймей эди. — Сен бир заманда ариу бишген кызыл къошуңла кѳргенмисе?

— Не эди да сора?

— Ол къошунланы адамла тѳрлерине чыгъарып омакълыкъгъа тутадыла. Ала уа сары топуракъдан этиледиле. Малы, адамы да малтагъан, жукъ битмеген сары топуракъдан.

— Топуракъдан къошундан иги затла да этиледиле, — деди Къаспот.

— Бир топуракъдан. Иги усталаны къолларына тюшген топуракъдан.

— Жашау адамланы иги, осал, адепли, аденсиз да этеди. Анга не даулаш. Сен аны ючюп къазауатха чыкъмагъанмыса да?! — Къаспот Ибрагимге ышанлап, сууукъ бет алып къарады.

— Битеу топуракъны къошуңла, гѳгенле этип, къубултуп, от башына салып туралмазса. Биреулен онг табар да, къадар, жашау да болушур да, табигъат бергенни айнытыр, алим, назмучу, жырчы болур, башхасы уа — усталаны къолуна тюшалмагъан, тюшалмазлыкъ сары топуракъ, — деп кючюндю Ибрагим. — Жашау жолу бла баргъан таугъа ѳрлеген кибикди. Бирле темир тырнакълы — башына чыгъадыла, асламы тюбюнде къалырла да, сукълана, зарлана ѳмюрлерин ѳтдюрюле. Тюбюнде къалгъанла ѳрлеялсала уа башындагъылагъа жер жокъ.

— Сен айтханга кѳре адамла бир бирлерине къайырылгъанлай жашарыкъдыла. — Къаспот, башы булгъап, Ибрагимге айып этгенни билдирди.

— Ким ачыкъ къайырылыр, ким а — жашыртын. Топуракъ къошунлагъа, гѳгенлеге чапмаз, сукъланыган, термилген этген болмаса, — деди Ибрагим.

— Ол ариу затла да менден этилгендиле деп къууанса уа сени сары топурагъыңг?

— Усталаны къолларына мен тюшмей, башхасы нек тюшдю дерикди. Айтса да тюздю.

— Сора уа не амал къалады! — Къаспот мыйыкъ тюбюнден ышарды.

— Топуракъ топуракълай турургъа керекди не да аны барысын да къошуңла этерге. Адамла тау башына

ёрлерге кьалдыла эсе, барысы да ёрлесниле. Тенглик деп мен анга айтыр эдим. Алай болмазы уа хакъды.

— Дуня кьош кибикиди, бара-бара тюзеледи, — деди Къаспот. — Сени сёлендирген зарлыкъды. Аны кьуйругъу кьысха туююдю. Алай башын кессек, кьуйругъун заман ёлтюрюр. Адамгъа аман айтыргъа ашыкъмайдыла игиле, акъыллыла. Сауга не айып: шукур эте билмеклик бла тёмеклик — огъурлуланы ишиди.

— Сен огъурлу, — мен а кимме сора?

* * *

Кюн чыгъып, терекле башына ёрлерге, кьырпакъ эрип башлады. Къалай терк эрип, думп болду. — Къаспот эслеген окъуна этмедни. Саргъыл чапыракъла, бутакъла терледиле. Суу тамычыла бир бирлерин излей — кюмюш сынжырлай, тагъылышып, ары-бери тюртюшдюле — бутакъланы, ташланы, къаудан чёплени юслери бла. Кёк, жашыл, алтын бетли, отча жанган кюн тыякъ бурхуланы, сыныкъчыкъланы жерге тегерге ашыкъгъанлай. Узакъ, жууукъ аулакъ да тюрлю-тюрлю бет къусуп, бояу алып, жылтырай бираз турду. Сора тюрлю-тюрлю инжиле, кюмюш сынжырла да ёчюлдюле. Жерни сырты бекден бек жылынып, тылпыу этди. Олсагъатда сюрюлген сабанлай. Тылпыу, жерден айырылыргъа базынмагъанча, эринип, ёрге тынч созулады. Созула, жайыла кетип, ёзен туманлай, басды, къайда эсе да жерни тюбюнде, кёзден ташада, мингле бла къазанла къайнагъанлай. «Душманны эслемей, алгъа къутултуп кьоймагъа эдик», — деп келди Асланны кёлюне. Аскерни да жюрегине ол тюшдю.

Жел, аяз да къайда эсе да уюп, жарты жолдамы кьалды — кьалын агъач, чапыракъ окъуна атмай, симсиреди, къаудан бир чёбюн сызгьыртмады. Жюзле бла узакъ аулакъгъа къарагъан аскерчиле бир къанатлыны элгендирмедиле. Къулакъланы сасытхан шошлукъ.

Анда, Малканы аргъы жагъасында, узакъ аулакъда, жашладан къайсы эсе да адам къарелдиле кёрюп, къолун созду. Баям, душманны кесниден башха киши кёрмеген сунган болур эди. Алай энди аны ким кёрмей эди. Кёргенликге ашыкъмадыла.

Такыйкъаламы, сагъатмы озду, жер тюбюнденми чыкъдыла — душман санап жетишмезча, кёп болуп кьалгъанын, ол солдан онгига тизилип, алгъа тебирегенин барысы да ачыкъ кёрдюле. Аны ызындан — экинчи

тизгин, дагыда ючюнчюсю. Юч кьаты кьабыргъа, юч кьаты тизгин, таудан таугъа узатылгъан тейри кьылычлай, узун, кьыйырын-чегин кёз тюгел туталмай эди. Шкокла, сюнгуле жылтырадыла. Жер титпрегенча, кьалтырагъанча кёрюндю Къаспотха, алай, тап, титрей эсе да, Къаспот аны не хазна эшитсин — аралары артыкъ жууукъ туююлдю.

Киши шкок тартмады — не анда, станица жанындагыладан, не мындагыладан. Душман батырланы, тирри да, баз да атлады, уруш аулакда угъай майданда баргъанча омакъланып, ол халда баргъанын бузмай, станицаны адамын, ююн да оюп, малтап, кюл, топуракъ этип озарыкъча. Аны мураты — кёп кёрюмдюсю бла кьызылланы ськъдырып, жүрексиз, ётсюз этерге. «Юйренмеген, жыйымдыкъладан кьуралгъан Шериат колоннаны» кьат-кьат келген, низамлы тизгинлери бла, сауут жылтыратууу бла да юркуютуп, эртде-кечден хорланганга сапатырма деп душман бек ышана эди. Кьызылла уа гузабасыз сакълай эдиле.

Сора, Къаспотха жылча, ёмюрча узакъ кёрюнген, созулгъан замамы бошалды, берги жагъада Щербаковну жашырын топлары бир бири ызындап кьысхакьысха атылдыла. Окъла Черекни жагъаларында лёкку, тюртю тереклени, чырпыланы кьалтыратып, жел этдирип, улутуп, уруш аулакда чачылдыла. Ал тизгинни ортасында бла солунда. Топла дагыда атылдыла, окълары алашаны сызгьыртып. Дагыда. Топуракъ, зылды кьатыш ёрге-ёрге сызылгъан ёлюкле, бир жанына чартлагъан адамла кьайтып жерге тийгинчи башхалары алагъа кьошулдула. Ненча топ атылады — экимин, тёртмю, огъесе сегиз окъунамы — энди аны билген, тюзюн айтхан кьыйынды. Не тюрлю болса да, кьызылла туура аллай озгьурлукъну этерле деп душманы эсинде болмазеди. Алгъа ол тизгинден чыкьмай, озун, станицагъа жетип кьалыргъа умут этди. Болса да топла бошуна атылмагъанларын ангылап, кьайдан келни тийгенлерин, кьызыллагъа нек алдатханларын ангылаялмай абызырады. Ал тизгинни сол жаны иги да седирегини кёрюп, онг этегин суймей артха атды да, ызындап келген экинчи тизгинге кьошулуп, тозурады. Ол кезнуде Щербаковну жыяу полку эрлай черекни аргъы жагъасына чыкьды, анда, станицада кесин улуу урумгъа аяп, маран тургъан кьызыл аскерчиле да арсарсыз алгъа тебиредиле.

Энди бир затха да къарау жокъ эди. Асланны атлы полку суу жагъа бла бираз энишге саркъып, андан ары, алгъындан белгиленип, сайланып тургъан тѣш жерле бла ёрге тѣгюльорге, душманны тын жанындан къысха чыгъып къалып, уругъа керек эди.

Атыны туякълары къауданнга, черек суугъа жетмей, аны чайпалтмай, чыкыгъан сунду кесни жагъагъа Къаспот. Алай аллында жюз къылыч, огъесе андан кѣпмюдю, азмыды, ичлеринде Аскерни къылычы да болуп бирден жылтырап баргъанлары кѣргенде, сейирсинирге бла къалыргъа билмеди. Учуп, шуулдап, хауа бла жыртышып баргъан къызыл байракъны да кѣрдю. Сора аны ауанасын жетип, къызылланынган хауаны озалмай, андан башха зат эслеялмай да бираз барды. Аулакъда кенгиге жайылып атлы аскер келгенин билмесе эди, кесни боран, къар юзюлген, таш ыржы сюрюп, энди уа жетип келген сунар эди ол.

Алгъаракъ ычхынган атлыла душманны чегине киргенлерин, шкок тартыргъа къармашхан «акъмангылайланы» да алас-булас эследи Къаспот. Алай Аскерни жыйыны «акъмангылайланы» ал къауумундан Къаспотха къалдыргъан болмады — туурап, малтанмы оздула, тап, ары-бери секиришип, бауурланынганмы этдиле — ангылагъан къыйынды. Жалан да не жатып къалалмай, шкогун атаргъа да абызырагъандан унутуп, тентекленген солдатны сермеди. «Сылхыр, шкогун атса, сермез эди. Бу хайырсызла, къача эселе шкоклары атсала уа», — деген оюмну жилтини къабынып ёчюлдю.

Душманны сол этеги аугъан, малтанынган чалылай болгъан эди. Атлыла, Щербаковну жыяу аскерчилери этмезликни ол кесни кесине эте эди. Къайры къачханлары кѣзлери кѣрмей баргъанла, жан къайгъыдан сора башха къайгъылары, умутлары болмай къалгъанлагъа, окъ да, къылыч да терк жетеди. Алай сермешин уллусу, кюйсюз уруш аулакъны онг жанында, онг этегинде болдукъгъа ушаеди. Болдукъгъа ушагъан не — бола турады: аргъы, берги жанындан да чабышхан жыяу полкла тюбешип, къара къатышлыкъда, сюнгю урушну кюйсюз кезнуоне жетип. Сора ол къара къатышны ичине, анданмындан да тыйылып, жыйылып тургъан боранлай — атлы аскерле кирдиле. Асланны полку ары сызылып, Аскер да, эскадронуна жетдирмей, ары андан бара эди. Малтанынган душман малтанып, малтанмай, мадар эталгъан, эсни тас этмегени шкок тарта, къача, къайырыла.

Заран келтиредиле, адам кьоратадыла деп Къаспот билалмады. Алай аулакьда эки аты да сойланып, ючюнчюсю кьайда — жокь, тачанканы, от кьусуучу тачанканы керюп кьойду. Шошайгъан тачанкагъа жалаибаш жылтырагъан чышлы минни, ёлюкню тюртгенин эследи. Сора пулемётха жан киргенин да. Къаспот аны юсюне бара эди, бармай онгу уа жокь эди. Юсюне ёлюм уруп келгенин кьалай эсе да сезип, чышлы пулемётдан айырылып, керохуна кьармашды. Гитче, кьара, жансыз кёз, жанаргъа хазырланып, Къаспотха айланды. Жандымы, жанмадымы — кьылыч а жалаибашны кьанына боялгъынчы ызына кьайтды. Сора байракъчы иерде кесни тугалмай, мыккылланып, бир жанына бошланып кьалгъанын керюп, Къаспот байракъны сермеп алды. Жел аны артха тартханын сол кьолу бла сездн.

Жыяула, атлыла да, сюнгюге, шкок кьалакьгъа онгулула, кьылычха устала, кьылыч суургъанла, окь, сюнню кьарынларын текгенле, ёлгенле, ёле тургъанла — барысы да бир айлаима болду. Барысы да бир кёкге кьарагъанла, кюнню жылыуун, жерин сюйгенле, бир бирин ёлтюрюрге, кьанын тегерге кьызмагъан а жокь. Адамла кьылычланы, сюнгулени бир бири кьарынларына, аркьаларына, агъачха чюй кьакьгъанча да кермей, тынч сукьгъан жер, айлаима. Атланы ауузларындан ургъан кырдык, эримеген зынтхы ийис, тылпыу, терлеген, кьан ийис да бир болуп, кьатышып — адамланы хайрам этерчады, алай адамла хайрам болмадиле. Негерлерини кьызыл кьанларына, жылы жауун суугъача, кирип, ёлтюралгъанларын ёлтюредиле не ёледиле. Аты кьан кьатыш балчыкьны малтап, ийлеп, тепсеп, урчукъча тегерек айланганын Къаспот да кермейди. Башы жарылып, кьанында жатханны юсюне ат туякьла бла балчыкь тугулла сыздыртханын эслемей эди. Эслер онг да жокь. Мындан алгъаракьлада, акь гирянчалай, агъаргъан, кюмюшлей жылтырагъан, кьауданы сюзюлген жер энди — кьызыл-ала балчыкь.

Былайда, танг аласында ариу, кенг керюниген аулакьда хар чёп сайын бир адам, атмы болур, алай барысы да кеслерин тыялмай кюйсюз озгьур тепсеуде баргъанлай. Аулакь а тебе, кьымылдай, кьайры эсе да кёче тургъанча, гюрюлден. Эртденликде кюннге жылынып, тылпыу этген аулакьны энди адам кьаны жылытды.

Къаспот, кьылыч бла, шкок бла да болсун, сер-

мешге киргенден сора, кесин сагъышха берген адам туюлдою. — Анга заман къайда?! Ким къалай эсе да, аны марагъанланы марагъандан, душманны душманлыгъына жолукъдургъандан озмайды. Ур, ёлтюр, къыр, малта, туююл эсе — малтанырса, негерлеринге билеклик этмезсе — экисинден бири — къазауатда башха зат жокъду. Бусагъатда да, урушну башын бюгюн ол кеси эзерикча, аны тирилиги, жигитлиги, билек кючу, усталыгъы болмаса, жаннан отну ичине кирип ёчюлтмесе жашла, Къызыл Аскер хорланып къаллыкъча алай сермешеди. Ургъаны, сермегени ёле эди, ёлмегени жаралы — ат туякъларыны туююне туюшгени жан, жашау татлылыгъын жангыдан ангылап, адыргылыкъда. Тюпге туюшген, жер тырнагъан душман — салам дух, малта. Эзилген жилин, душманны жарылгъан башы — сыннан къошун, табакъ.

Ол кёрген бетле — тюрлю-тюрлю: жаш, уллайгъан да бар, огъурсузла, — ёлтюрмесенг ёлтюрюме деп къылыч кётюргенле, харипле, жазыкъла, ёлюмден къутулур амал излеп, алынган, хайрам бетле. Ма бир огъурсуз, къутургъан — аны тынч жойду Къаспотну къылычы. Башхасы буюкъду. Сауут кётюрген аны нек кётюргенин биле болур. Билмеген алмасын, кишиликти жетмедди. Адам ёлтюрюрге базынып аулакъгъа чыкъдын — арта жол жокъ деген оюм къылыч бла тенг чагъып, къамады, ёчюлдою. Палах келирин аны бла бетден бетге жолукъгъунчу билерге керек. Къаспот а палахны башын кесерге келгенди. Уруш аулакъгъа нек чыкъгъанын билмей эсе, аны бойну билеги къатыш оюлсун... Ма былай... Барисбий, Ибрагим да жашны эсине туюшдюле, ала бла ушакълары, алапы айтханлары. Бир кесекге, къылыч ойпагъанындан да терк, къыстау къабынып, ёчюлюп, къайры чапса да ары чабып, оннга, солгъа керилсе да, анда жилтиленип турду.

Кёпмю керекди адамгъа, сёз ючюн, Къаспотха — халкъы бла жашаса, жер сурсе, жерге урлукъ себин, мал ёсдюрсе, жерини кырдыгын чалса, тауладан, тешледен гебенле тартып, сабийн ючюн мангылайы терлеп — азмыды анга ол насып. Тенгликми? Арбазинга толду киргинчи тенглик болурму, къалырма, ёлюрмю деп къоркъуу этерге керекмиди. Бу оюм, сагъыш Къаспотну башындан кетмей кёп мычыды. Кишиликлерин атып къачхан атлыланы ызындан сюрюп, къуууп бара туруп да. «Тонну тышы — акъ, ичи — къара, адам да алай-

ды», — дегенди Ибрагим. Қъаспотну ёзге хочалыгы — жокъ, ичи уа, аллахха шукур, акъды. Аскерни, Асланны да. Бусагъатда былайда душманны жыкыгъан жашланы, жыгъылгъанланы да. Қъолунгда кылычынг бла къан да, жан да берип алгъан тенглик хаух алынмайды. Халкъынга, тау кыюлагъа кысылып жашагъан халкъынгы киши кёзюне къаратмазгъа. Хар халкъны, адамны кесини тау тёппелери, бийнке, алашала да, белгиле болгъан, белгисизле да. Барысы да жамауатны. Бюгюн бири ёрлер, тамбла башхасы — киши дау этмей. Аны ючюн кылыч урмаймыды Қъаспот.

Кёпден бери жокълап тура эди да, нек жокълагъанын а билмей, Қъаспот Ибрагимни эслемеди. Барисбийни да. Сермеш, алгынча болмай, энди селейе башлагъанды. Саут ташлагъан душманны жашла къауумкъауум этип, сюрюп, ёрге, станица таба озадыла.

«Сен тенглик этсенг, тенглик, тенг да ёлмез», — деп келди Қъаспотну эсине. Жашла уа, ары — сермешни кыстаууракъ жерине кыуушуп баргъан тау элени жашлары, тенглик эте билгенлерин кёргюзтедиле. Ол акъыл, бюгюнча, Қъаспотну бир заманда ёхтемлендирмегенди. Алай бюгюн, бу кыйын аулакъда, Щербаковну жыу полку бла Асланны атлы полкуну эслилигини хайырындан Шериат колонна душманны ахыры да ууатып, Моздокга, Бичераховну гунч этерге кенг жол ачханын Қъаспот алыкъын билмей эди. Ол аны бираздан билип, бютюн ёхтемленирикди. Бусагъатда уа ол Узун Қъала ючюн ахыр сермешни кёзюне къарап, атылып келеди. «Тенгизни малын тонгуз аягъанлай», — дейдиле. Ким биледи, бара баргъан дунияда сени ата юйюнг ортакъ эди деялыкъ чыкъса да, жашла тёкген къан неден да ауурлай, сыйлылай къалырына Қъаспот ийнанып эди.

* * *

Аты нек жыгъылгъанын, Аскер олсагъат ангыламады. Бош абынган сунуп, сора кеси да, нерде тохтаялмай, тапсыз жыгъылгъанына, бирле къарап тургъанча, уялды: аны башына аллыбуруп келген сезим ол эди. Тийреде бир зат да кёрмеді — не атлыланы, не кюнню жарыгъын: жалап да топуракъ, кыум. Аскер а анга тумаланды, кёз ашагъан ачы къара тютюннге, къалын туманига тумаланиганлай, жукъ да эшитмей. Алай болуп кёп турмады. Туман аз аздан чёге, чачыла, хауа

тазаланды, кюн тийди. Аскер ачыкъ, булутсуз кёкню кёрдю, башы чокъуракъ таууш этип, тюз алайда жерни теренинде жылкты чапханча, элхуур жууукълашып келгенча, болуп да бираз жатды. Сора билип-билмей тургъанлай, къулакъларына хауа сызгъырып кирди. Хауа, аязмы эди — минг-минг адамланы кычырыкълары, хахайлары, туякъ, ат кишнеген тауушлагъа къошулуп узая баргъанларын Аскер эшитди. Ол гюрюлдеуню ичинде шкок, пулемёт, атылгъан тауушла, узакъда, жууукъда топла чачылгъанлары жутулмай эдиле.

Аскерни бир жери да ачымайды, кыйнамайды. Хомухлугъуна айып этди. Жатып, сойланып мычыгъанына. Кючден-бутдан туруп, анда-мында сыртларындан тюшюп бир тапсыз бауурланып жатхан адамланы да кёрдю. Елюпмю, жаралы болупму — ангыламады. Сермешни баргъанын, эскадрону къалайда кылыч ургъанын эслесе, кёзюн бир жетдирсе сюерик эди — ким къалайда — айыралмады. Узун Къаланы кыйыр юйлерин, тереклерин, сора килиса, килиса болуреди, аны да кёрдю. Арлакъда уа, эки атлам атласа тамамды, — акъбаш кылычы. Жыгъылама-къалама дей, Аскер кылычына узалды. Нек эсе да, къолуну къалтырагъанын тыялмады, бармакълары кысылмадыла. Сахтиян къапталыны онг жаны, жылтырап, буштукъ-буштукъ болгъанын кёрген эди, алай къарыусузлугъуну сылтауун билмеди. Абериси ачымагъанына, жарсытырча жарасы жокъ сунду. «Атдан жыгъылгъанлыкъгъа, жууугъум, тейри...» — деди кеси кесине. Ол зат кёлуне келир-келмез Аскерни тинтери басды, кесине бир тюрлю онг этерге къарыуу къалмай, борбайсыз болду да жыгъылды. Энди ол жаныдан булутсуз кёкню кёрдю. Къайры эсе да кёчюп, кетип баргъан кёкню. Жер да тегерек айланып. Артда экиси да тохтадыла. Огъесе атыны кишнегеними эс жыйдырды. Алай окъуна болур эди. Эндиге дери къобалмай нек кюрешеди, харип, жүгенине ишми чырмашханды. Аскер зор-хор бла сол билегине тыянды: ат ол кезиуню марап, сакълап тургъанча, башын кётюрдю. Аскерге айланган кёзюн андан айырмай туруп, сора кишнеп, гумхотун къалтыратып, арт аякълары бла хауаны сермеди, табанлады. Атны жарасы барды, жокъду деп айтырча туюл эди. Алай, олсагъатда жууундурулуп чыккъанлай, суппа-сууду, жютю къулакъларындан башлап быгъынына дери ууакъ къалтырайды. Артыкъ да быгъыны.

Манга не мадар, не болушлукъ дегенча, кёзю жиляй, жалынып, ат Аскерге кёп къарады. Артда уа, тюнголгенми, ёпкелегенми этди, огъесе жарасымы эсиртди — башын жерге-жерге урду, урду да кётюрмей, Аскерге къарамай къойду. Арт аякълары уа — боллугъу болгъан атны аякълары эдиле ала.

Аскер амалын табып, керохун чыгъарды, атны башын тутдуруп марлады: сампалны тартып къойгъан кыйын этди. От ичинден кёп кере чыгъаргъанса, санга мени этген ахшылыгъым а бу деп жарсыды ичинден.

Сора ахыр борчуму тамамладым, энди уа не, башха борч да, ашар гыржыным, ичер сууум да жокъ дегенча, Аскер кёзлерин жумуп, ауурлугъуна хорлатмазгъа кюрешди. Алай къарыусузлукъну ууу санларына жайылды, жер кесине тартды. Олсагъат онг къабыргъасы бла онг жаууруну кюйюп-бишип, амалсыз этдиле. Эришлери бир бирлеринден айырылып, тили айланмай, суугъа термилди. Суу саркъгъан таууш эшитди да, эсине Черек тюшдю, энди ёмюрюнде къарап кёралмаз туугъан элинде Черек. Амалсыз этген, онгун къурутхан къабыргъасына Аскерни къолу тартынды, ауурлугъун кётюралмады, къол сырты бла жылы къанын сезди, ол жайыла баргъанын да ангылады.

Жашауу Аскерни къоюп кетип бара этди, кёкде акъсыл булутладан да терк учуп, суу саркъгъанлай, кыстау саркъып — аны да ангылады. Жашаууму, къадарымы юсюнден сагъыш этерге заманым аз болуучеди, арбазымдан къарап кюшню кызырын чыкъгъанын, батханын аз кёргенме деп келди Аскерни эсине. Сагъышмы? Жюрегин ол кюйдюрюп, бетин жел, аяз кюйдюргенлей, айланмадымы узакъ жоллада. Келтирип аны былайгъа атхан жашауну юсюнден сагъыш туююлму этди. Аскер ол керекли къалмагъанды, сагъышсыз, терс, ажымлы атлам этдим деп да айталмаз. Алай бусагъатда жангыдан кёп затны эсиме жыялмай, акъылыма келтиралмай къалама деп кьоркъду, ашыкъды. Кёзню жумуп ачхан тенгли аз заманга Аскерни ёчиюлуп баргъан эси узун жолун жарытды, кысха-кысха этип, бёлюп. Къабартылы элде ариу, субай кызы Кунаны кёрдю, экиси да къартладан жашыртын суу жагъагъа тигелеучюлерин, жаңгыз жашчыгъын къойнуна кысып, ашыра чыкъгъанын. Элдерини тар, ёр жолларын эсине тюшюрдю, ала бла таулагъа чыгъып кийик уулаучусу, жолоучулукъдан къайтып келе, къалын гюллю сыртда тыянып, солуучусу.

Аскер быланы бирни да сайлап эсине тюшюрмей эди, кеслерн алларына келип, аз заманга кьабынып, ёчюлюп, дагьыда бир бирлерин алышындырып бара эдиле. Баям ол жашауундан бек кыйматлы, багьалы бир шартны эсине тюшюрюрге сую эди. Не зат болгьанын билмей эди да, тюшюралмады. Алай жашаууну хар татлы, хычыуун кезиую нечик кьысхады дерге кючю, эси да жетди. Кьууанч, хычыуун кезиую келсе, адам аны ёмюрлюк сунуп жашайды, ол а кырдыкда — чыкь, терекде — жашил чапыракь. Бусагьатха дери аны Аскер билмегени сейир туююлмю эди.

Сора, нек эсе да, Аскерни сагьышы дыркь деп юзюлдю, ол кеси кесине тынгылады: онгун кьурутуп тургьап кьабыргьасы, жауууну ачымай, кюймей тохтап кьалдыла. Энди ол кьолларым, бутларым бардыла деп сезмедн, бу билекле, бутла, бармакьла, жикле анымыдыла, туююлмюдюле, бармы эдиле, огьесе жокьму эдиле. Кирпиклерин, жалан да кирпиклерини ауурлукьларын сезди. Жабылдыла да Аскер дуния жарыгьын тас этди. Угьай, дуния жарыгьындан, кёкден алай терк айырылып кьалыргьа унамады. Зор бла кюреше, бир кёзюн жарты ачды. Жаны чыгьар кезнуде адам игиге айланады деучюлерн эсине тюшдю. Ачыгьаны, кыйнагьаны игн эди, санлары кыйнагьанларындан да бек кыйнаса. Жашаудан умуту алай терк юзюлюп кьалмаз эди. Бош сытылланган болурла, бусагьат жан кирлик болур, таралырла деп, Аскер бир тюрлю бир зат сезерге, кьабыргьасы, жауууну кююп-бишип башларларын терминп сакьлады. Угьай, кьадар андан аны окьуна кьызгьанганды.

Мен ёлеме, мапга жетген жарлылыкь кимге жетди демей эди Аскер, алай ёлюрге да суюмейди. Ёлюп, дуниядан кетип кьалыргьа эртде эди. Хазнамыды, ол жашаудан не татыу, кьууанч кёргенди. Дунияда кьууанч а кёп эди — жол жанында хар терек, таш да, ёзенде, тёшледе шууулдап, чайкьалгьан биченлик, сырт-сыртлада кьырпакь агьартхан гебенле, лыппырла да кьууанч эдиле. Бусагьатха дери Аскер аны тынгылы ангыламагьанды. Бусагьатда, элинден, жеринден узакьда, онгу, кючю кьуруп, кёкте аралып кьалгьынчыгьа дери.

Кюн тыякьланы хычыуунлукьларын сезип, жылы тёшегинде уянганын насып сунуп кёплеми жашай болурла. Алай Аскер аны сынаргьа да бошамагьанды. Алыкьын ол жангыз жашчыгьыны бешик кьулагьына кьо-

луп окъуна жетдирмегенди, от жагъасында тынгылы ол-
туруп, къайыи отну жаниганына къараялмады. Буса-
гъатда уа Аскер жашауну хар жилтпине термилип
жатханын кесинден жашырмады. Ухолну ташлы жолла-
ры бла энтда да озаргъа, энишге, кёпюр къулагъына
дери энип, эллилерин бир къарап кёрюрге термилгенин.

Аскер кенг аулакъда жангыз эди. Ол аны да сезди,
ангылады. Хар адам ёле туруп жангызлыкъ сынапмы
ёле болур деди. Ёпкелемеди, кёлкъалды этмеди. Биреу
жан къайгъылы, жюзле, мингле — жашау. Ол ачы кёгет-
ни Аскер биринчи болуп татмайды, тейри, бу дуняда
жукъ кёрмедим, сынамадым деп да айталмаз. Аны киши
да айтмасын. Дуня жарыгъы, кюн жылыуу, туугъан
жеринг болгъаны аз туююлдю. Энди уа Аскер кёз кёр-
мез жерге атланган эсе, жер жута эсе — не, анга амал
жокъ. Адам дегенинг, хазнамыды, жилтин кибикди: бю-
гюнмю, тамбланы ёчюледи. Жулдузла, ташла арасында,
таууида, тюзюнде да жол къыдыргъан. Буюрулгъанын,
термилгенин да бирча излей. Тапханын, къалгъанын а
киши билалмайды. Излей-излей урходук болуп кете-
ди, къар хапулай, эрип, гунч болуп. Аскер да кёп изледи
эсе да, узакъ жолла къыдырды эсе да, тапханы уа азды.
Бу ишин тындырдым, тамам этип, элиме, журтума къал-
дырама деп эскералмады. Ахшы умутлары алда эдиле,
хоншуларына тутхан умутлары. Жан берип къояргъа
суймей, артха къарай, андан кетип, ёчюлюп бара эди
Аскер.

* * *

Узун Къала ючюн уруш бошалгъандан туююл эсе,
тийре шош болду, бек шош. Мындан алгъаракъда, минг-
минг ат туякъла титиретген аулакъмы тынчайды, жара-
лыла, жанлары бла кюреше тургъан жашла ёмюрлюк
жукъугъамы батдыла — ким биледи. Къалай эсе да ау-
лакъгъа бир тюрлю ырахатлыкъ, басымлыкъ келди. Бу-
югъуп, жерге жатхан къаудан да, жан кирип, баш кё-
тюрдю, ёрге, кюн жылыууна тартылып, биллиир-билли-
мез сюзюлдю. Огъесе ол ырахатлыкъны, басымлыкъны
шошлугъу туююлмюдю. Аулакъ, къаудан да, анда-мын-
да жер къабып тургъан къылыч, сюнгу да шош сыты-
лып, ёлген жашланы жияуларынымы этедиле. Жоюл-
гъан, билмей тургъанлай шау болуп къалгъан, энди
хорлам, мамырлыкъ къуууанчдан да юлюшсюз жашла-

ны. Кюнден кьамагъанча, кёзлери аз жумулуп, Аскер алай жата эди. Ауур жарагъа ол эсни аздырмагъанды: санларын тюзетип жан бергенди. Энди Аскер, акътереклей болуп, алгъындан узун, субай да кёрюнеди. Аны бетинде ёлюм бир тюрлю зарауатлыкъ белги къалдырамагъанды. Ырахат эди, жарыкъ эди ол, узакъ жолдан сора къалкып тургъан адамны бетинлей.

IV

Тукъузгю кьолгъа кирип, кийик жолчукъ бла ёрге айланганлай, Къазакъ жюгенин артха тартды — ат, арыгъанмы этген эди да, нек эсе да терк бой салып, тохташды. Жаш да тийреге сагъайып ызындан сюргенле иги да артха созулгъанларын, кьол ичине окъуна кирмегенлерин ангылады. Керти, шкок тартыр ючюн кьоймадыла. Алай кьоркьуу жокъду: шкок ата эселе да, къачхычыны кёрмей, бош, андан, тутдуруп атадыла — окълары жетип, жалчыны тийресинде терек бутакъланы окъуна элгендирмейдиле. Артдаракъда кьол ичи шошайып, табигъат бла бетден бетге жангыз кьалгъанда, Къазакъ кимден эсе да, нек эсе да уялып, кеси кесине айып этди. Жанын кьолуна алып къачханы ючюн. Сёзсюз, аны кьоян кибик баргъанын эллиле да кёргендиле. Къазакъ, башын чайкъай, атындан тюшдю, аны адежге алды. «Хомух, аман хомух». Болмаса да, артха айланып бирин кьапласа уа, кийик угъай, адам болгъанын билдирирча. Алай не бла? Асыры ашыкьгъанда кишини шкогун сыйыралмады, ашыгъып, Храповицкийни да ёре кьопмазча сыйпаялмады, иги сыйпаргъа керек эди. Бек тийишлиси уа, эр кишиге тийишлиси, къачмай ёрелеширге. Жан алмай жан бермез эди. Олсагъат дыркъ деп Къазакъны эсине башха зат да келди: жалчы жангыз башын алып къачханлыкьгъа, аны ачыуун жарлы анасындан алалмаймыдыла. Жашны тин-терн басды, борбайлары кыйылдыла. Кесине кьадар излеп, кьарт анасын аман жазалы этди деп айтдыргъандан уллу айып билмейди Къазакъ.

Тукъузгюлю кьолну сай жерин сайлап, жалчы аны башха жанына ётдю. Туура, ачыкъ жерде тохтап чегетге къарады, юйюн тапды. Не от тюшюп, не башха къаугъаны белгисин эселегенден сора бир кесек кёл этди. «Айымыды, жанларын кьолларына алып къачып баргъанланы Геллямыды къайгъылары», — деди. Суусап

эди Къзакъ. Жангыдан ёргеракъ барып, агъач алма терекни тюбюнде тохтады. Была бишгендиле дегенлеринден бир-эки кёгет юздю. Асыры мысты алма Къзакъны жыякъ этлерин зыбырландырып, кёзлерин жумдурду. Сора къолларын желкесине жастыкъ этип, тюз сыртындан жатды. Эллилери, байы, бийи демей, кеси башынгы кечиндирип айланган игимиди, аманмыды — Къзакъ билмейди, аны юсюнден бир заманда сагъышланмагъанды. Алай бусагъатда терек тюбюнде керилип жатхан а керти окъуна хычыуунду. Былай шош кёкге, булут хуртдаклагъа къаран, кёгет ийисге, чапыракъ тауушха тынгылай. Кёпмю туралыр эди адам былай чапыракъла шыбырдашханига, сууцу чокъуракъ макъамына, къанатлыланы жырларына къулакъ салып. Бир кюнмю, экими? Къзакъ сагъышланып иги кесек мычыды, дагъыда кеси кесине мени терек тюбюне не сылтау келтирген эди, нек жатама, таланган, атамы тёрюнде жатханлай деп сорду. Суусап болуп, кёгет юзерге келген ушай эдим. Адам ач болса терекни, кырдыкны да унутуп, къарын къайгъыгъа кирликди. Сууукъла жетселе уа? Къзакъ терекге къаран, неге эсе да онгсунмай, ишармиш этди.

Ол адамла кече-кюн да, жерге тюшюрмей, айтып турган «эркинлик» не болганын жалчы билялмай эди да, ангылаялмай эди. Сюйгенинча жашаргъа, жюрегинг ыразылай этергеми? Алай жырнадан окъуна сюйгенинча бир ашагъанны аш оруну атылады деди жалчы. Адамгъа бийлик этмеген не барды, ёз къарындан, юйюрюнден башлап. Былай сагъышлансанг дуняда башына эркин бир зат да жокъ эди. Табигъат окъуна — терекле, кырдык — жауун жаумаса, жашнамай, чакъмай къаллыкъдыла. Тейри, уллу аллах да, не бек махтауса да, башына эркин туююдю, деди жалчы, ол затны жюрегине тюшюргени ючюн къоркъуп, тобагъа къайта. Уллу аллах да гюняхлыланы бла сууаплыланы тергеулерин этип туругъа керекди, кесине баш урмагъанлагъа, ол да онг кёзю бла къараялмайды.

Дуняда эркинликни таныгъы да жокъду, деди жалчы ахырында. Адам дегенинг, жашауу юзюлгюнчю, тар жолчукъ бла барып туругъа деп жаратыла болур, андан тайса — не ёлюр, не да жамауатха асси кёрюнюп, амандан жоюлур. Сора Къзакъ кеси не излеиди, кимде, къалайда ышыкъ тапсын — адамлыгъын, таулу намысын сакълаялырча.

Бир тюрлю оюмгъа келгинчи, жаш туякъ тауушла, ауазла да эшитип, секирип турду.

— Алынма, шуѣх, алынма, хатасы жетмегенге биз хата этмейбиз, — деди Шамил, алма терекни къатына къысха келип. Не Шамил, не аны тѣрт нѣгери атларындан тюшмедиле. Барысы да сауут-сабалы, ѣшюлерни уа окълу хазырла бла солдан — онгига, онгдан — солгъа сырылып. Шамил къара жохар сакъал ѣсдюрюп эди да, Къзакъ аны олсагъат танып къоймады, аз гурушха болду.

— Алынып, алынмай да не этерикбиз, жазасындан ким къутулады, — деди жалчы, атыны къашына къолун сала, минерге бла къалыргъа билмей, жубанды.

Албот улу ышарды.

— Алай а бош сунаса. Сакъ кийкин бѣрю тутмайды. Аман, иги жазаны да жетдирип къойгъаула адамладыла. Кѣп болмай, кийиклей къачып, агъачха къутулгъан сен туйюлмю эдинг? — Шамил нѣгерлерине къарады. Алай ала сѣз къошмадыла. Албот улуу нѣгерлерни Къзакъны танымайдыла. Къзакъ да — жашлаиы. «Башха элледен келип да къошула эселе, сора Шамил уллугъа кетгенди», — деди ичинден жалчы.

— Кимди бу, сени элигден эсе танып болурса, таланиган? — Былай айтып сѣлешген кюйсюзбет киши барысындан да тамата кѣрюндю.

— Нух эфендини жалчысыды, — деди Албот улу.

Да сора несин соруп кюрешебиз дегенча, ат юсюндегиле, башлары кымылдатып, бир бирлерине къарадыла. Ызы бла уа, энди кѣргенча, Къзакъгъа аралдыла. Олсагъат Къайыт, Аслан да Шамилни эсине тюшдюле. Къаспотну тоюнда Къзакъны къайырылып, дѣрденин тургъузгъаны да. Уруп, къаплап, дерт алыргъа сылтау кѣп эди. Ким билликди, ызындан шоккуну азмы тартдыла, кимни огъу къаплады — ким сорлукъду деди ол кеси кесине.

— Да неди энди умутунг, аллынг къайрыды? — деп сорду биягъы кюйсюзбет киши, Албот улуу ич къуумун бѣлюп.

— Нух эфенди тутуп тургъан этегими кесдим, алай энди кимни этегине къысылырымы дурусун билмейме. — Аякъ бурчун ѣзенгиге жетдиргени бла атха мишигени Къзакъны тенг болду. Тюз да ол кезнуде жашладан бири шкогуна къармашды да, Шамил бла Гергъокъ

(кюйсюзбет кишини аты алайды) гузаба этмегенлерин кёрюп, сабырланды.

— Киши этегине кысылмай жашаяллык туююл эсенг, эр кишиме деп бош турса. — «Этек излей эсенг, мени этегиме кысыл», — дерик эди да, Шамил айталмады. — Адам баласы биреуню этегине кьор-садагъа болургъа туумагъанды.

— Кишиге жалыныргъа умутум мени да жокъду. Алай дуния башында бир бирге тыянмагъан зат жокъду, — деди Къазакъ, жашланы бетлерине туура кьарап. — Ташланы окъуна бир бирлеринден айырып кёрчю — тау болаллыкъ эселе, сен да негерлеринге базынып андан эркин селешесе.

Жалчы алай айтханын, Албот улу жаратмады, болса да чамланмады — тынгылады.

— Аны ангылай эсенг, не даулаш сора. Бизни этегибизге кьонакъ бол, — деди Гергьокъ сабыр ауаз бла. Сен а не оноу этесе дегенча Албот улуна да кьарады.

— Кеси ёлежакъ — кимге не бережакъ, — деди Къазакъ.

— Ол дегенинг? — Шамил ачыуланды. Бармакъ жиклерин агъартып шкогун кьаты кысыды.

— Сизни жашауугъуз да кёкде булутлайды, — дейме.

— Кёкде булут — мидел туююлдо. — Албот улу сабыр селеширге кюрешгенликге, кьаны кьартыкыгъа сыйындайды. Жанын кьолуна алып кьутулгъан жалчы анга акъыл юйретирге нек кьалды. — Жалчылыкыгъа юйренген аны излей болур. Бар, энди «балшибиклени» аякъ тюплерин жала. Излегенинг олду сени.

Эрни-бурну кьургъакъсып, Къазакъны тили тутулду. Бутлары атны кьабыргъаларына гыжыландыла. Сермеп, Албот улун тулукъ тюшюргенлей, атдан тюшюрлюгю келди. Алай кесин тыйды, женгилликге хорлатмады.

— Кимни аякъ тюбюн жаларымы мен санга сормам, — деди жалчы. — Сен да балшебиклеге жалынмансанг, «акъмангылайлагъа», Даутокъ улуна жалынырыкъса, сора башхамыды? Чатын эки жагъагъа керирге кюрешгени чаты айырылады, шуёхум.

Къазакъны ол сёзлери Шамилге хычыуун тиймедиле, болса да сагъышландырдыла. Эки аягынг бла эки жагъаны бирден тутуп тургъан угъай, бириден экинчисине секирип ётген окъуна тынч болмаучусун Албот улу биледи. Алай бусагъатда анга иги жууап табаргъа ке-

рекди. Жалчыны чёкдюрюрча. Ол умут этгенчасы табылмады. Сора ахырында Шамил, кимге эсе да кёл кенг-диргенлей, эринип ышарды.

— Эки жагъаны ортасында ташла да болуучудула. Дягъынг тепмезча, учмазча иги, уллу ташла, — деп ол, нёгерлерине, бюсюреймисиз дегенча, къарады. Нёгерлери, таулада ёсген жашла, акъылсыз, эссиз туююл эдиле. Жукъ билдирмедиле.

— Болуучудула. Ухол элни кёпюр туююнден озмай жюзюсюн кёргюзтейим. Алай ол ташланы жарата билирге керекди. Къазыкъ башына кьоннгаи къушлай, юслерине минип, чёгюп турама десенг, кёп мычырмыса. Черекни кётюрюлюп, къутуруп келген кезиюу да болады, — деди жалчы, Албот улудан къарамын бурмай.

— Угъай, Нух эфендини акъыллы жалчысы, — Шамил Къазакъны хыликгя, учуз этерге кюрешип сёлешди. — Чатыбыз айырылмаз ючюн, эки жагъагъа бирден керилрча сенден тели туююлбюз.

— Биринг — жагъада, экинчинг — ташда, алаймыды? — деди Къазакъ.

— Къадау ташда, тюз ангылагъанса.

— Аны не башхалыгъы барды. Эки жагъа черекге ахшы, адамгъа уа бири керекди. Къаршы тургъан эки ташха аркъасын тиреп жашагъан окъуна жел ауруу табады. — Жалчы шош, алай шарт, ауазын тюрлендирмей сёлеше эди.

— Ариу тилли кьозу эки ананы эмеди деп эшитгенмисе сен? — деди жашладан къайсы эсе да. Ол да Ухол элден туююл эди.

— Эки анадан бирин алдай болмазмы татлы тилли кьозу. Ётюрюкчю уа жанына кьоркъуп, башын алай кечиндиреди, бюгюн-тамбла кьолгъа тюшеме деп. Кечекюн да жаннга кьоркъуп, аны сакълар къайгъы этип жашаргъа неге керекди. Ол кийик жаныуарланы ишиди. Адам а жер сюрюрге, мал ёсдюрюрге, хоншулукъ жүрютюрге деп жаратылгъанды.

— Адамны къарын къайгъысындан сора башха къайгъысы болургъа керек туююлдю дейди Нухну жалчысы. — Албот улу башын шош чайкъады, кёзлери мудахланып, кёкге, сора къайры эсе да узакъгъа къарап, сакъышлы тынгылады. Киши сёз кьошмады. — Бири оу да, экинчилери уа шау, балшебиги-чалшебиги хорласа да адамны къадары башха боллукъ туююлдю — палах ан-

дады, — деди дагыда ол. — Бютюн да бизни кьадаарыбыз. Гитче таланы суу терк талайды, терк басады.

— Аны биле эсек ол таланы, тапа териши чабырлыкьгъа юлешгенлей, чач-тук нек этебиз? Кимибиз — «акь», кимибиз — «кьызыл». Сиз а — «кьолан» — ёз башыгьызыны кьачырып айланганла.

— Шуёхум, сен айтханыга кёре барыбыз да, тели бузоула кибик, балшебиклени ызларындан тизилрге керекбиз — алаймыды? — Шамил кьашларып керди, ачыуланнганын жашыралмай, маузерини быргьы кьыйыры бла тегерек кьара бёркюн мангылайындан артха тюртдю.

— Кимни болса да бирлени ызларындан тизилмей а жарамаз — мен аны дурус билеме. Кьанатлыланы, жаныуарланы да барды башчылары. Кёкде бла кьалын агьачда ажашмаз ючюн. — Кьазакь алай айтып, тыгылауну ийди. Бусагьатда ол не Албот улуну, не Гергьокьну айтханын эшитмедн. Башын кьайсы жанына атсын — ол эди жашны кьайгьысы. Кьаспот, Аслап жыйынындан хапары болса уа. Былагьа тагьылып кетип а кьалай кьалсын, кьадырдан тюшюп эшекге минигенлей. Жолугьуз башха, мени жолум да башха дер эди — алай Шамилни огьу ызындан жетмез деп ким ышансын. Парий кибик, амандан жоюлургьа уа суймей эди.

— Биз да башыбызгьа аман кьууум этгенледеп туююлбюз. Жашлагьа негер болама дей эсенг — бол, угьайугьай дей эсенг да — желунг — мамукьдан. — Гергьокь кёзю-башы бла Шамилге турмайкь деп билдирди. Сора, аны оноуун сакьламай, атына кьатылды.

Таулада жер, жол танымагьан Кьазакь туююл эди. Бу тийреледе да ол жюрюр ючюн кьалмагьанды. Алай дагыда, Шамилни адамлары кьайры баргьаапларып бла аны кьалайгьа элтгенлерин тюз ангылаялмай, иги кесек жол кьоратды. Кьачар-кьалыр деп да энди Кьазакьгьа киши сагьаймайды. Биргелерине «тыш адам» болгьанын унутуп, лахор эте, хапар айта келедиле. Кьазакьны жюреги да тынчайгьанды. «Айымыды, — дей эди ол ичинден, — былагьа кьошулгьанлыкьгьа урламасам-тырнамасам жарамаймыды, бир хапар билгинчи тура-турайым».

Жол кьыйынды, тарды. Аны эки жаны улуу кьадау ташла бла сырылыпды. Бурун заманлада былайы, эшта да, туташ кьая болгьанды деп келди жашны эсине. Артда — жарылгьанда — жел, адамы-кийиги да, сыпды-

рыла-жюрюй кетип, жолгъа ушатхандыла. Ким биледи, алай болмазгъа да болур. Къзакъ кеси бла уллу даулашмады. Терен таш къырыкъшы къабыргъаларыны шимирликлерине, аида-мында жабагъыла, чепкен журунмурунла илинип тургъанларына Къзакъ эс бурду. «Эшта да, Албот улуу адамлары былайны кѣп жюрюй болурла, — деди жаш. — Урлагъан малларын да былайтын ѳтдюредиле. Жол таба уа билгендиле». Къзакъ кѣрмей эди ансы, таш къырыкъшы тышы, ол сунганча, не чынгыл, не адам жюрюмезча. къоркъуулу жер туююлду. Къалын агъачлы тау бетди, тюзюллей Черекни жагъасына дери энип тохтагъан. Къзакъ арбазындан къарап кюн сайын кѣрюучю тау бетле, къаяла, агъачлы сыртла. Бусагъатлада уа таш къырыкъшы къабыргъаларына ѳзенгилери тие келе, ол аны билмей эди. Айланган, жюрюген жерледе мен билмегенин, кѣрмегенин ким кѣргенди деп адам бош базынады. Къзакъ бу тийреледе кѣп жюрюген эсе да Албот улу таныгъан тыгъырыкъланы таныялмагъанды.

Бираз баргъанлай, атлыла тик къабыргъаладан оздула да, олсагъат дуня кенгерип къалгъанча кѣрюндю. Энди Къзакъ къая жухлада, таш башларында артишле, назик къайын терекле, саргъалгъан кырдык къатыш къуругъан гюл хансла да эследи. Тюрюлю-тюрюлю, бояуларын онгдурмагъан хансла. Не хыйсапдан болгъанын кеси да ангыламады, жашны кѣлю кѣтюрюлду, жашаугъа татлыкъсынып, шукурланды. Дунияда кюн жылыуу бла табигъатдан сора жукъ болмагъанча. Дыркъ деп аны эсине Жалдуз да туюшуп къалды. Къзакъ къызыны сыфатын кѣз аллындан къачырмазгъа кюрешип иги кесек барды. Жалдуз бла бирге баргъан, аны мудах ариу кѣзлерине къарагъан хычыуун эди. Тау элдеде жырлап, къобуз согъуп Жалдузгъа тенг болаллыкъ киши жокъду деп къууанды ол ичинден. Къызыны ауазын эшитирге термилип, къаялагъа, акъбел къайынлагъа, саргъалып шош сюзюлген гелеуге да къарады. Жалдузну къобуз тауушун, жырларын да ала да эшитдирликча. Алай таула, акъбел къайынла да шош эдиле. Артдаракъ къалайдан эсе да таш юзюлду да къаяла зангырдап, ахтыныуларын жутуп, тунчукъдуруп къоялмай иги кесек турдула. Сора таш жарылгъанлагъа, гыйы туюлерине жел кирип, къалайда эсе да, Къзакъ кѣрмеген жерде, жюз суюучю олтуруп сыбызгъы сокъгъаналай, таууш этдире эди.

«Аланла, сиз бу сейрилик макъамланы эшитемисиз,

огъесе мен серми бола турама?»,— деп Къзакъ нѣгерлерине сѣлеширге да бир болду. Сѣлешмеди. Узалып, таш башында хуерилениген къарыусуз гюл хансны юздю. Жашны бармакъ орталарында ол тынгылы кѣрюниген окъуна этмей эди. Къзакъ башын чайкъап, сейирсинди. «Энди шо бучукъ, бу гитче затчыкъ бал да береди, уу да береди,— деди ол. — Жашау къужурду. Къалайда балы, къалайда уу болгъанын билмезсе».

* * *

«Артыкъ узакъ а кетмегендиле, жерни жети къатысына элтген бош суна эдим ансы. Атай дорбунда тура болурла. Тейри, алай окъунады»,— деп гурушха этди жалчы, таш кырыкъ бошалып бираз баргъанлай. Алгын заманлада уа бу тийреле Атай деген белгили байны кышлыкълары болгъандыла. Жети-сегиз жыллыгын да атасы бла бери бир-эки кере келгени Къзакъны эсине тюшдю. Ол кезиуледе дорбунда башха адамы къойлары тура эдиле. Аны Къзакъ танымай эди, атасы таный эди.

Тансыкълап, жаш тийреге тынгылы къарады. Дорбуну аллы иги да кенг, сай да сай эди. Сабийлигинде кѣрген терекле, деменгили ташла, аланы ичинде халжар да, эски таш хуна да тургъанларыча турадыла. Угъай, бу жерле Казакъгъа шагъырейдиле, тап, алай туююл эсе да, жаш алай сунду. Емюрюнден бери мында мал ѳсдюрюп, бичен ишлеп жашагъанлай.

Атай дорбунга ѳтерча жолла тынч болмасала да, ала бери Черек жагъадан, хоншу аууздан да келедиле. Угъай, адам тапмазча не да жол ызланмагъан жер сайлагъанбыз деп Албот улу махтаналлыкъ туююлдю. Сора башха ауузгъа аууш да бу тийреледеди. Къзакъ аны тергеуюн да этди — ким биледи, къачаргъа тюшюп къалса.

Былайдан къарагъанга Черекни ары жанында тау бетле, агъачлы сыртла да, тау кююнлары биринде Гагалагъа аталгъан бийик элчик да туурадыла. Тюбюнден Ухолгъа келген арба жол бла Черек кѣрюмейдиле — суу таууш а, ол теренде саркъгъанны билдирип, мында тунукъ эшитиледи.

Шамил жыйыны таш буруугъа жетер-жетмез, дорбунчула сагъайдыла. Беш-алтысы чабып, келгенлеге атдан тюшерге болушдула. Кѳп адамлары ичинде ухолчулагъа олсагъат кѳзю жетип къалып, Къзакъ, нек

кѳууаннгаһыи да билмей, кѳууанды, жашланы тансыкълады. Ала да кѳууаннга болур эдиле, къол тутхан бла къалмай, бирем-бирем кѳучакъладыла.

— Кѳрюрге бек ыраы эдим, алай бери уа бош алданнгаһса, — деди Жаккай шош ауаз бла, Къзакъны кесине тарта. Башхасы кѳысха жетип къалды да, жаш жууап къайтарырча болмады.

Ухолчула элден хапар зат сорургъа ашыкъмадыла. Баям, ол керекли да тѳюнюлдѳле. Хазнамыды, бир кече къалсала да, экинчисинде жашыртын барып-келип тургъанла Къзакъданмы аз биледиле.

— Шуѳхларым, тейри, эртде-кеч болса да, сизни да боллугъугъуз Нухну жалчысыча эди, — деп озду Албот улу. — Не бек аякъ тирерге кѳрешди эсе да ахыры бизге тыянды.

— Не болгъанды? — деди ухолчу жашладан бири.

— Не болгъандымы? — Шамил дорбунга кирирден алгъа тохташып, артха бурулду. — Бѳрѳле сѳрген къоянча келе эди.

— Къачханмы этгенсе?

— Тейри, хау, — деди Къзакъ, жунчуп, уялырыгъы келип.

— Нух эфенди болушмаймы эди?

— Ээ, къара сен анга, сылхыргъа! — Эндиге дери тынгылауну ийип тургъан Къзакъны хоншусу, алай байтамал затны къалай билмейсиз дегенча, нѳгерлеринне айып этген бет бла кезну-кезну къарады.

Ол алаша, къалын жашды, тѳклю бѳркю бир къаш башына асыры бек тартылып эди да, бир кѳзю экинчисинден уллу кѳрѳнеди. Алай хоншусу бѳркюн башха тѳрлю кийип жалчы кѳрмегенди — жай да, кѳыш да. Аны тѳз аты Манафды, эллиле уа, къара шинлилиги ючюн болур, «Къарачыкъ» деучѳдѳле. — Палахланы туудургъан Нухду, сора ол жалчысына болушургъа сѳерикмиди?

— Саудат да эрге барды дейдиле? — деди башха ухолчу, Къзакъгъа къайгъы сѳз берген ауаз бла.

— Эрге бармай, жерге баргъы эди ол.

— Юй ишлеген балта эшике къалады.

— Да мен кишиге да айып салмайма. Терслик мендеди. Адам, сокъур тана кибик, тѳртѳле айланмай, жолун табаргъа керекди. — Къзакъ бу сѳзлени кесини юсѳнден айта эди, алай жашла уа нек эсе да баштѳбен болуп, тынгыладыла. Сора энди уа алапатлыкъ жолгъа-

мы туюшдюм деп келди да Къзакъны кёлюне, жангыдан мудах болду, алай айтхаына сокъуранды. Сёз сайлай билмеген шкокпу кимге тартырып билмейди деп, кесича, къарангы жашлагъа айып этерге кюрешгени сейир туююмюдю? Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъаныга кюледди. Ол затла эсине келип, Къзакъны жюреги шор таралды.

* * *

Минг, минг бла жарым кьой эркин сыйынган дорбун эди Атай дорбуну. Жаш ары киргенинлей бек алгъа сауут-сабалагъа эс бурду. Ала кёп эдиле, дорбунну къабыргъаларына тагъылып, тагъылмай да, мулжарлагъа атылып, жастыкъ башларына хаух салынып. Сора мулжарла Босагъадан тебиреп къарангы мюйюшлеге дери. Дорбунну арт жагында не болгъанын Къзакъ кёрмедди. Бурнуна мугут, къакъсыгъан эт, дагъыда бир мысты ийис уруп, жаш босагъадан кирген жерде къурум жарты-къурту къаралтхан ташха чёкдю. Тюз былайда эки тууар башны энди эслеп, мал кимлени болуреди деп, таныр умут этди: элде ол билмеген тууар мал хазна жокъ эди. Алай, аз-маз ушата келди эсе да, аныды-мунуду деп шарт айталмады.

Бу кезиуледе Гергъокъ тышында абдез алып кирди да, жашладан бири дорбунну теренинден намазлыкъ чапдырып жайды.

Намазлыкъ юсюнде Гергъокъ аз, назик адамчыкъча кёрюндю. Имбашлары жютю, жауурунлары тар. Къзакъ аны жумушакъ тюк басхан батыу желкесин, къулакъ артларында къан тамырларыны теигенлерин иш да кёре эди.

Гергъокъ, «умбашларында мёлеклеге» салам берирге ичге бойун бургъан сайын, кёзлерин Къзакъгъа жетдирмей кьоймай эди. Сансыз халда. «Биз кьолубузгъа сауут алгъанлыкъгъа аллахны унутмайбыз», — дей эди аны къарамы, сюелген, тобукълаинган жапысы да.

Чечек бетли эди Гергъокъ, жютюкёз, жукъа къашлы.

Къалай да болсун, Къзакъ таныгъан адам туююлдю, бу суу ауузда айланып-жюрюп эселегенди.

Ол Нальчик башынданды, анда туугъанды, арт ючтёрт айгъа дери моллалыкъ этип жашагъанды. Алай жахиллиги ючюн эфендиле суймегендиле, Гергъокъ да — эфендилени.

Бери уа нек келгенин, не табарын ол кеси да хазна билмейди. Алай, эшта да, башын кечиндирип жашарча болса анга башха түйюлдю.

Гергьокьну юч жашы бар эди. Аладан экиси, аталарыны эфендиллик хатерин да этмей Даутокь улуну аскерине алып, сора кеп да бармай, бир кюнню ичинде ёлген хапарлары келгенди. Элде уа жашла ёсдюрген башха эфендиле уа жокьму эдиле. Кьолайлары, мюклерни игрек болду да тыйдыла. Ол тыймады, тукьумсуз да түйюл эди, алай сёзю батмады. Гергьокь жашларыны жияуларын этин хазна кюрешмедн, нек эсе да чархын бир тюрлю сансызлыкь, мыккыллыкь бийлеген эди. «Жокьду дунняда тюзлюк» деген эди ол, жүрегинде бир тюрлю жылыу, шор, ийнаныу кьалмай. Кимге ийнаныгыи? Бюгюн, сен кючлю болгьан кюн, арну айтыи, тамбла ызынгдан таш атханлагьамы?

Угьай, дунняда тюзлюк жокьду деп Гергьокь жарлылагьа жарсып айтмай эди. Ол тенгликни, тюзлюкню да бийлени, байланы ичлеринде излей эди, аланы биринден да кем кёрюнюрге суймей. Жангыз кюшге эки жашын жойгьан бийле аны кичи сабийинми аярыкьдыла. Гергьокь байын, бийин да кёрюп болмай эди. Ала ючюн деп энди ол бир шайын да кьоратмаз. Узакь бармай, «Бальшебикле» келгенде уа жамауатны бек жарлысына Гергьокьну тенг этерге кюрешдиле — жерчигни, малчыгьын сыйырып. Байына, жарлысына, бальшебигине да аны дерти уллуду. Гергьокьну киши суймей эди. Сюер ючюн, суймеселе да, аллында баш урур ючюн мюккю, кючлю болургьа керекди. Кьоймай эдиле алай болургьа. Эки кьаууму да. Сени аллында бирле буюкьмасала, тобукьланмасала жашау жашаумуду. Хар ким да аны излейди, кьолундан келгенича баш кечиндиреди, сора Гергьокь нек артха тартынады.

Ол заманлада Гергьокь Албот улуну хапарын эшитеди. — Ана жанындан Шамил аны кьысха жууугьу эди. Бир жыйырма жаш да тийиндирин келип кьалгьанда, Албот улуну кьууанчы чексиз эди, аты жамауат аузуна тюше башлагьаныны кьууанчы. Алай Гергьокь аман акьыллы, кьаты адам эди да, мында, Атай дорбунунда, энди ким кимге оноу этгени шарт түйюлдю. Эт жууугьун Албот улу кёрюп болмай эди, оноума кьатышма дерге уа нек эсе да кьоркьгьан эте эди.

— Сен мени эслеяла болмазса, — деди Гергьокь, намаз кьылып бошоп, намазлыкьдан турмай. Аны чечек

элеклеген бети жукъады, анга къарап бу адамгъа анча-мынча жыл болады деп тохташдыргъан къыйынды.

— Угъай, тейри, эслеялмайма, айып этме, — деди Къазакъ.

— Мен а сени атангы бек уста таныучем, харип, жатхан жери кенг болсун. Сен а асыры гитчеден билялмайса ансы, атанг бла бери бир-эки кере келгенсе. Алаша, токъмакъ, суйдюмлю жашчыкъ болуученг. Бююнча эсимдесе. Ол заманда мында мени малларым туруучу эдиле. Энди уа мал да, жаш-къуш да жокъ. — Гергъокъ сархын тешди да Къазакъ аны, гоппанлай сыйдам, тегерек башыны гитчелигине эс бурду. Ол а, ашыкъмай къолун узатды да, бнягъы намазлыкъны жайгъан жаш эфендини бёркюн чапдырды. Гергъокъ, хыйны этмей бердилеми дегенча, анга тынгылы къарап, ичинде дууаларын санап, жарашдырып, кийди. Экиси да тынгылашдыла. Къазакъ бу адам бла жангыз къалыргъа, селеширге да суймей эди, алай таматалыгъына, сора атангы таный эдим дегенине хурмет этгенден туруп кеталмады. Былай тынгылап, Гергъокъ къарамын сенден бурмагъанын сезип тургъан къыйынды. Дорбун аллында сюелип жашла лахор этедиле, ары-бери озгъанларына Къазакъ кез жетдире алай олтурады. Отха асылгъан къазанла да, баям, къайнай башлагъандыла — тышындан бери, дорбуннга, жылы эт ийис урады.

— Атанг эссиз болмаучеди, сен да анга ушагъанса. Иги этгенсе жашлагъа къошулгъанынгы, — деди дагъыда Гергъокъ.

«Кимге къошуллугъуму билсем, санга жолукъмаз эдим», — дерик эди да Къазакъ — айталмады.

— Манга эслилик къайда, — деп къойду.

— Ёз башыны къайгъысын эте билген эслиликди. — Гергъокъ жашха сагъайып къарады.

Жаш а билдирир-билдирмез ышарды.

— Ёз башыны къайгъысын а къурут-къумурсха, бёрю да этеди.

— Ол да тюздю. Алай ёз башыны къайгъысын этгенни намысы жюрюмейди.

— Намысы болмагъан баш неге керекди. Намысны сакъларгъа керек болур, — деди Къазакъ чабыр бурунларына къарап.

— Хау, къарындашчыгъым. Ташланы жастыкъ этип биз да аны ючюн турабыз. Аллахуталагъа жууугъуракъ-

да, жамауатдан узагъыракъда. Хайырыма, хатама да шагъат кесимме.

— Къыйын кюнлеринде кенгде къалсакъ жамауат аны бизге кечерми, бетибизни не айтып кѣргюзтюрюк-бюз? — деди Къзакъ соруулу ауаз бла. Гергъокъдан насихат излеген халда.

— Жамауат неди — кырдыкмы, жел ургъан жанына аугъан, огъесе сюрюучю юсюне сюелип турмаса, чачылып тюзге кетерик сюрюумюдю? Билмейме. Адамла бардыла ансы жамауат жокъду, анда-санда бирге къошулгъан, жыйылгъан.

— Жамауат кѣлюнгемн тийгенди, эфенди?

Гергъокъну бетине сары уу жайылды. Узун, арыкъ бармакълары намазлыкъны къармадыла — жукъ талмадыла.

— Жамауатха этген игилигинг — зыгъыргъа, къумгъа суу тамычыча, жутады, ыспас къайтармайды, — деди чечек бетли киши. — Анга игиликден эсе аманлыкъ бек жарашады. Аны ючюн деп юйюнгю биркюнлюк окъуна эт, отха атсанг а жетериги мылы топуракъны ауурлугъуду.

— Сора бу жашланы миллетни аллында борчлары жокъмуду?

— Биз жалан да уллу аллахха борчлубуз.

— Аллах адамны игиликге, огъурлулукъгъа деп жаратмагъанмыды?

— Аны жахил эфендиле айтхандыла. «Сен башынга мадар эталсанг, мен къадар этерме», — дегенди аллах а.

— Тейри, Гергъокъ, сѣзюнге сѣз къошаргъа тийишли туююлме мен, алай адам баласы, мадаргъа табынып, миллетни унутса, бѣрю болуп къалыр, огъурлулукъ жоюлур, — деди Къзакъ, эфендини сѣзлерин жаратмагъанын жашырыгъа кюрешин. Не десенг да тамата туююлмюдю.

— Къарындашым, миллет миллетлей къалыр ючюн, кючлю, ѳткюр жашла керекдиле, — Гергъокъну бети къара билеулюк ташдан ишленгенлей болду, гитче кѣзлери — бютюн гитче — Къзакъны кѣзлерин чыгъарып къоярыкълай, жютю къарадыла. — Ёз миллетин да титиретип, башхаладан да къоруулар ючюн. Сакъланмагъан ыстауатны бѣрюле чачып кетедиле.

Къзакъ, жууап къайтармай, тынгылауну ийди. Гергъокъ да тынгылады. Турургъа, ауузланыргъа керек эди,

алай, бу жаш адамны суюгенича женгалмай эди да, андан олтура эди.

— Акъла, келтиредиле да, эки динден бирин тутмагъан Даутокъ улун бизге бий этдиле, кызылла — кыпчаклы. Бизде кючлю эр кишиле табылсала эди иш ангамы жетер эди. Энди биз небиз — эки кыаууму да жапдыргъан отда кыабынып тауусулдукъ юзгеле, жонгурча.

«Къайда эсе да узакъ жерледе миллет, жамауат ючюн уруш, кыазауат этип айланган жашладан хапары жокъ кереме муну. Менден да жахил», — деп келди Къазакъны келюне.

* * *

Дорбун тийресиңде адам ауазла, кимни эсе да гузаба этгени да эшитилдиле, сора Манаф кирип келди.

— Гергъокъ эфенди, бир жолоучу сени керемей жашаялмайма деп, кесин экеулениге тийдыртмайды.

— Кимди ол? — Гергъокъ секирип ерге турду.

— Таныгъан адамым туйюлду.

— Бери чыпчыкъ окъуна учурмагъыз деп мен сизге пенча кере айтыркыма!

Манаф, баштёбен болуп, аузундан чууутун чыгъармады.

Биягъы жаш, Къазакъ ангылагъандан ол эфендини кыулу эди, Гергъокъну кылычын, керохун бла бел бауун келтирди. Чечекбет, ашыкымай, тизгинини жыйды. Кылыч аны ичигине жетеди дерча алай эди.

— Бу дуняда кишиге ышаныу жокъду. Ауузачыкыла. Ышаниган башны ит ашайды, кырылыргъа тийишлиле!

— Гергъокъ, зашлагъа бош ачыу этесе. Ала мени кьолумдан тутуф келтирмегендиле. Атай дорбунун угъай, таулада пенча берю тешик, айыу курка болгъанын билген кишиме мен. — Бу сёзлени айтханы бла «кыонакыны» босагъа юсюнде тохтагъаны тенг болду. Орта жашаулудан иги да озгъан адам. Башында эски тегерек беркю, сора женгсиз тон габарасы. Таулада кеп жюрюгенден туйюл эсе, чабырларыны сау жерлери жокъду. Келгениге киши олтур-кыал деп айтмады.

— Саламынг-кыламынг да болмай не гузаба этесе? Кесинг да не айлашган адамса? — Гергъокъ алай соргъанлыкыгъа, тюз босагъа юсюнде ауанасын керген-

лей, кьонакьны таныгъан эди. Экиси да бир суу аууздан болгъанлары бла кьалмай, хоншу эллиледиле. Тап, озгъан жыл Чотчаны кьатыны ёлгенде, Гергьокъ аны, жаназысын-дууасын да кеси этип, хакъын алгъан моллады. Бусагъатда Чотчаны арбазында тауукъгъа «юш» дерге адамы жокъду. Жапгыз башын кечиндиреди.

— Мени таныгъанынгда ёмюрюнгде адам таныялмазца болуф кьалгъыйэнг,— деди Чотча, тыягъы бла Гергьокъну уруп кьоярыкъча, жууукъ келип.

— Асыры баз сёлешмеймисе! — Гергьокъну бурун кьыйырлары билишир-билимез кенгерип, агъардыла.

— Сен ёлгенлеи, сауланы да алдаргъа базынган, харам ашагъанынгы мен айтыргъа нех базырмайма! — Эшикден кирген жерде тууар башха Чотчаны кёзлери илишип, барысы да бошду, излегеними тапдым дегенча, эишге ийилди. — Ай зазыкъ мал а, эл багъасы ийнегим. Сени кесхенни да башы бауушда табылсын.

Гергьокъ, жууан этмей, дорбундан тышына чыкъды. Чотчалай учуз, ыспассыз адамла базынып, анга оспар нек сёлешгенлерин бир ангылаялмай кьалды. Нем кемди — акъылыммы, сьфатыммы? Огъесе таукеллигимми жетмейди? Тукъумсузла-жукъсузланы аузума юйретип, анданмы болур? Бу затла эсине келип, Гергьокъ кьазанла тийресинде жашлагъа кьарады — иги шарт кёралмады. Хар зат чарсдача алай эди. Бююн этер ишинден киши аны тыялмаз. Чотча ажалына кьутуруп, тапханды бери жолну. Бери тапхан эсе да, энди жолу былайда кесилсин. Дунияны бузуп, Гергьокъну тынчлыгъын алып айланганла быллайла туюлюмюдюле? Да сора не кюнюне кьарайды, аны аямайдыла, ол кимни аярыкъды.

Эфенди кимге эсе да кёл кенгдирди, жюреги кьууанды, Чотчаны ёлтюргенлей Гергьокъну душманлары, кёрюп болмагъанлары кьырылып кьаллыкъча.

Кесинден байланы, кючлюлени ол суймейди, алай байла аны мюлкюне дау этмейдиле, аны юсюне сюелип, туюп этерге кюрешгенле Чотчача жарлы адамладыла. Хар не палахны да чирчиги аладыла, «болшебиклени» кьозгъагъан да ала болдула.

Гергьокъ бнягъы жашлагъа кьарады. Кьол аязлары терледиле, сууукъсурап, нек эсе да ууакъ кьалтырады. «Хазнамыдыла, — деди, — барысы да бир итни кьуйругу».

— Не орнуна мал бериф кьутул, унамасапг а, Атай

дорбунуна золну меннен сора да кёфле табарыкдыла, — деди Чотча, Гергьокьну ызындан жетип.

— Аялах бизни балшебиклеге мал борчлу этигни жаратханды?

— Балшебик-мальшебик билмейме. Зашлагъа урлатхан малымы мадарын кёр.

— Жашланы гюняхларын бош аласа, жууугъум, — деди Гергьокь, олсагъат уруп кьояргъа бла мычыргъа билмей.

— Гюняхдан кьорхмайса, айып а сени кёзлеригни бир заманда да цыгъармагъанды. — Чотча, кьарачыгъыз бу гуду кёзлеге, энгда да чыкьмай турадыла дегенча, жабышмакъ тыягъыны кыйырын Гергьокьгъа айландырды.

— Жашланы гюняхларын алма! — деп кычырып ийди чечекбет. Чотча жашлагъа кир жагъаргъа кюрешенин, Гергьокь а, кьан-кьазауат этип, андан аланы кьоруулагъанын адамла эшитирге керек эдиле.

— Зылланы башы бармагъан занына кьуйругъу сюркелмейди.

— Бизни гуду, жилин да этдинг, энди айтырып бармыды?! — деп, Гергьокь жашлагъа кёз жетдирди. Кьозугъан, Чотчагъа сары уу кьайнатхан кёрмедн. «Бу аманчабырданмы башхадыла ала уа», — деп келди биягъы аны эсине. Жан сакъланса, кьарын токь болса, башхамыды. Парий кимни ызындан барайым деп сакъламайды, ким аш береди деп кьарайды. Бюгюн Гергьокьну ызындан, тамбла уа? Балшевикленими? Анга не ишеклик. Чечекбетни ачууландыргъан ол эди. Барысына да. Кёплени бюгюн, тобукъландырып, бийни-чийни да башха этмей, Гергьокь жамауат аллына чыгъаргъа эртдеден термиледи. Азгъа болса да, бёркюн алчи кнерге, ат тепсетирге. Даутокь улудан кем жерн жокьду. Ол кьайдан эсе да келген кьабартылы тау элlege оноу этерге нек керекди? Этсин анда, Кьабартыны кьабакъларында. Мында уа, тау элледен, миллет кьубултурукь кеси адамы болсун. Энди, ким биледи, иши кьуралын кьаллыкь эсе да. Тёгерегине адамла танг жыйыша турадыла. Ол Даутокь улуну аскерин седиретген кьызылланы бир-эки кере ырбынга тыйса эди, аты айтылырына сёз да жокь эди. Сора кьабартылыгъа ышанган Деникин анга нек ышанмайды? Алай аны жолун кесерге кюрешмезлик бла тахтасын кьызгъанмазлыкь адам хазна табылгъа эди бийинде, жарлысында да. Бу насынсыздан башлап, —

гитче, гиртчи кьолун Гергьокъ кылычына гам кысып, кырамы бла Чотчаны ёнчеледи. Кёз тюплерин, кыаш башыны кыалтырагъанын тыялмай эди. «Жашауу юзюлюп тургъан адамгъа кыарагъан, аны бла сёлешген сейир кёреме», — деди Гергьокъ кеси кесине. Аллах берген жашауну, ол салгъан жанны биреу сыйыргъаны андан да сейирди. Алай этерге жалан да бек ётлю, жүреккли адамны кьолундан келликди. Уруп жерге кёмген, жокъ этген. Бийлик ол туююлмюдо.

Гергьокъ ёмюрюнде сезмеген бир тюрлю кыууанч сезди. Татлы, хычыуун сезим. Ол сезимни кыатында башхалары бош эдиле.

— Сора сен бизден даулагъан ийнегинги бальшебик-легемн аяйса, Даутокъ улуунамы соярыкъ эдинг? — деди чечекбет, тынгылай кетип, Чотча да кыамамады:

— Аман кёзюнге. Сен ашагъандан эсе, малым тёшден кетхий эди.

— Миллетни бетин жойгъан сени кибикледиле. Анга кичиуню жайгъанла. Ёл, андан эсе! — Гергьокъ, кылычын арсарсыз суууруп чыгъарып, керилди. Битеу ачыуун Чотчадан аллыкъча, суймегенлерине, кыанын кыайнатханлагъа дертин жетдирликча, алай керилди. Жашладан киши, уй маржа, сабыр эт деп, чабаргъа да жетишмедн: аякъларын, кьолларын тартып, жан бере тургъан Чотча, барысын да абзыратып, сын этди. Гергьокъ а, бурулуп да кыарамай, дорбун арты бла кыайры эсе да ёрге кетди.

* * *

Бёрю улугъан тауушла бир узая, дагъыда жууукъ-лаша турадыла. Аны эшитип, тынгысыз бола болурла, атла пырх-чырх этип, дорбун тийресинде жоккуланып, жыйы келген жанына сагъайгъандыла. Жамычыларына чулгъанып жатхан анча адамны ичинде кыалай тапхан эсе да, Кызакъны тору кыатындан кетмейди. Шош кыууушлай, жумушакъ, жылы гумхоту бла анда-санда жашны бетин, кыулакъ жанын жокълай, сюеледи. «Мин да суйген жеринге бар. Башынга эркинсе, сени ызынгдан марагъан-кыарагъан жан жокъ», — деп келди Кызакъны кёлюне. Мында киши бла кыабыргъасы жарашмазын ол биле эди, алай кыайры барырын а билмей эди.

Кече жарыкъды. Сууукъ ай, бийикде тохтап, тау чу-

куйланы, сыртланы, тѣшлени, кюмюшлендирип, жарытады. Мында уа, терекле туюнде, къарангы да къарангы, сууукъ да сууукъду.

Дорбуннга сыйынмагъан жашла тышында хаух ишленген къошда жатадыла, алай болмагъаны уа, терекге, ташха кысылып, жамычыгъа, тоннга чулгъанып. Ухолчула Къазакъгъа жамычы да бердиле. Тынчайыргъа, жукъларгъа бир амалы бар эсе, тынчайырыкъ эди. Къазакъ а кѣзюн кысалмайды, башы да, таш кибик, ауур.

Гергюкюну байлыгъындан бла жарлылыгъындан аны хапары азды. Айтыугъа кѣре, мюлк жюрюте келгенди. Алай жашланы асламы уа кесн кыйыналары бла жашагъанла эдиле. Албот улудан башлап. Сора анчасы къарап тургъанлай, анчасын шагъатха тутуп. Гергюкъ бир хатасыз адамны насыпсыз къалай эталды, кимге, неге базынды? Батырлыгъынамы огъесе жашланы хомухлукъларынамы? Жашланы хар бири билек кючу бла Гергюкюдан онгледу. Сора аны артыкълыкъ этгенни кѣзюне айтыргъа базынган нек чыкъмады? Къоркъакълыкъмыды огъесе сансызлыкъ, онгсузну онглюракъгъа жалынчакълыгъымыды? Ол затланы сылтауна Къазакъ былайды деп айталмай эди.

Таулулукъгъа ийнанып, жаш кѣп жылланы жашай келгенди, андан кючлю, сыйлы зат жокъ сунуп. Энди уа ол сыйлы таулулукъ туюк тешли кыймат тутмай, оюлуп къалгъанын Къазакъ шарт кѣрюп, жарсый эди. Жаш билмегенликге таулуланы да араларында динден да, айыпдан, адетледен да залым кюч. барысын да кюл этип кюйгъан кюч бар кѣреем. Ол кюч буду деп Къазакъ не хазна айталсын, алай ол адамланы динсиз, иймансыз, кюйсюз да этип кюйгъанына ишексизди. Адамланы жюреклерин сыйыргъан, къарабетле этген кюч, таулада, тюзледе да аланы бир жол бла жюрюрге кюймагъан. Бармыды огъесе жокъмуду Къазакъда ол кюч — жаш аны билмейди. Болса эди, баям, танг атады, атса адамланы кѣзлерине къалай къарарма деп къоркъуп, жукъусун юркютюп жатмаз эди. Хомухлугъу ючюн, онглу онгсузну жанына дау этгенде болушалмагъаны ючюн. Тирман этген бет бла ичлеринден махсаралап, жашла анга алай къарагъанча кѣрюне эди.

— Жукълаяла болмаса дейме, — деди Жаккай, Къазакъны тынгысызлыгъын сезип. Сора дагъыда негерини жууабын сакъламай, — кесниг кибикме, — деп

кѡшду. — Онглу бла онгсуз болгъан жерде тюзлюк боллукъ тѡйюлду.

— Башха жерде билмейме, алай былайда уа болдураллыкъ эдик, — деди Къзакъ, къарамын жарыкъ кѡкден бурмай.

— Къанны къан бла жууупму дейсе?

Жаш, жукъ айтмай, тынгылады: тийишли жууап табалмай эди. Сора Жаккай таба бурулуп, жингиригине тыянды:

— Эсингдемиди, Албот улуп Къайыт къама бла ургъанда, киеую Аслан аны тутдуруп ийгени?

— Мени уа эсимдеди, алай Шамил унутханды, — деди Жаккай.

— Барисбийни ургъанымда, къарыусузгъа экинчи кере тиймезча этген эдиле да, Аслан, Андрей — барысы да бир болуп.

— Кѡлюнге тийген эдиле, дерт тутмаймыса къарындашынга?

— Тансыкъ болгъанма Асланига, Аскерге, Къаспотха да, — Къзакъ, биягъы сыртындан тюшюп, кючсүндю.

— Балшебиклени юсюнден да кѡп тюрлю хапар айтадыла. Кимге ийнанаыкъ. Андрей бла Асланчамы сунаса барысы да.

— Ким не десе да, къарыусузгъа жан аурутхан аладан сора чыкъмады. Ол а кѡз кѡрген ишди.

— Къаспот жыйыны бла кетип нек къалмагъан эдинг?

— Билсенг а, — деди Къзакъ.

— Энди кѡшулурму эдинг? — деди Жаккай.

— Сен а?

— Черекни теренине киргенинге алгъа баргъан, артха къайтхан да бирча кыйынды. Сен а алыкъын этегинги окъуна жибитмегенсе.

Къзакъ жукъ айтмады. Айтып да не айтырыкъ эди. «Харам ашагъан аз-кѡп ашаса да, башхамыды», — деди ол ичинден. Аллахха асы болгъан намаз этер. Жамауатха, халкъгъа асы болгъан а не этер? Къзакъ кесин асыгъа сапай эди да, энди анга кечгинлик болмазына ийнанып, билмей тургъанлай юсюне оюлуп, басып кѡйгъан кыйынлыкъгъа бекден бек инжиле, алай жата эди. Тап, жамауат Къзакъгъа айып салмай кѡйса окъуна, ол кеси кесине саллыкъ айыпны азабындан къачаллыкъ тѡйюлду. Гергѡкъну аллында тобукъланнганын,

биреу кесин алтын токъмакъ, улан сунуп сюелгенде, ёхтемлигин, мешхут малтагъанлай малтап, баш ийгенин. Азгъа-кёпге болса да, адам ёхемлигин унутургъа, малтаргъа керек туйюлдю. Къзакъ аны иги биле эди, алай малтады, этиле тургъан мурдарлыкъны этилме кёюп.

Чотчаны юйюрю бармыды-жокъмуду, кишиден аны сорурча болмады. Сурар адамы жокъ эсе, ашын-сууун этер адамы, жиляуун да,— ол ажымлыдан да ажымлы. Бар эсе да мындагъыла, Атай дорбундагъыла, аланы алларында кюн сайын гюняхлы. Азмы, кёпмю сакъларла Чотчаны, от жагъалары суууп, термилип, ол къалайда жутулгъанын билалмай.

Миллет, туугъан жер не болгъанын, дуняда аладан сыйлы зат да болмазын Къзакъ къаны-саны бла да ангылай эди. Туугъан жер, адамлагъа аш-суу берген, ёлгенлени жылытхан, сауланы бирикдирген жер. Инсанны жашау жолун юзерге, кёз кёрмезча жутаргъа, тирнек этдирирге да эркин жалан да ол эди. «Адам, борчлу эсе бу дуняда, анга борчлуду», — деп келди Къзакъны кёлюне, инсанланы бирге жыйышдыргъаны ючюн.

Уруш этилип, къан тёгюлмей болмай эсе, миллетге заран келтиргенлени башлары кесилсинле, туугъан жерин сакъларыкъла къалып. Чотчача инсанланы къаны кимге керекди? Гергъокъгъамы, Нух эфендигеми? «Нух эфенди да алдап ненча адамны келтирип, къанларыи тёкдюрдю, от жагъаларын сууутдурду, — деп, Къзакъ озгъан кюнлени эсине тюшюрдю. — Огъесе барысы да бошмуду, дуня алдаумуду, баш кечиндирип, ёз от жагъангы жарыкъ жандырыргъа кюрешгенден сора жукъ жокъмуду? Миллет, халкъ а, туугъан жер а? — деди дагъыда ол.

* * *

Къзакъ таи аласында къалкъыды. Кёпмю-азмы жукълады — бетинде, мангылайында сууукъ мылы сезип, алай уянды: къар жауа тура эди. Юсюнде къара жымачасы — мамукъ жууургъан, сора агъып келген къардан башха жукъ кёралмай бираз мычыды. Артдаракъ тереклени эследи. Шартдан шарт. Бутакълары, толу акъ урчукълай, базыкъ. Ауурлукъларын кётюралмай, ийилип, шош чыкъырдай.

Чабырларын, миделин да къар тюбюнден чыгъарды,

алай киялмай, жалан аякъ этип, дорбуннга кирди. Биягъы мюйюште, гур-гур этип, уллу къайыи от жанады.

Юч-тёрт жаш киргеннге эс бурмадыла, къадалып, эт шишлейдиле. Тюненеден бери аузуна бир бурху гыржын салмагъан адам, шишликни ариу ийнсин олсагъат сезип, ачлыгъына бютюн бек хорлатды. Къазакъ Албот улун да кёрдю. Арлакъда мулжаргъа жанындан тюшюп. Мудах эди. Гергъокъну этген иши аны кёлуне да артыкъ бек ушамагъанды. Мында, Атай дорбунунда, оноучу олду, сора чечекбет кесине жетмеген бла нек кюрешиди? Шамилни къолунда мужурасын къалайлыкъ бла сыйырып къойду? — Жаш аны къайгъысында эди.

— Былай жукъучу эсенг, Нух эфенди сени жалчыда къалай тутханды? — деди Манаф ойнагъан халда. Токълу кибик тынч жаш.

Къазакъ, амалсыз болуп, не айтыргъа билмей, ышарды. Керти окъуна, бу заманнга дери тешекге кирип турургъа айып туююлмю эди, ёмюрюнде, сабий кюнлеринден бери этмегенин этип. Ол алыкъын атына окъуна къарамагъанды, суугъа элтмегенди.

Манаф бир шиш эт келтирип, Къазакъгъа берди. Нек эсе да, билмей тургъанлай, жашны къолу къалтырап, кёзю-башы тели айланды. Угъай, Къазакъ, ач болгъанлыкъгъа, жут туююл эди. Алай шиш къолуна тийгенлей, бир тюрюю сезим аны бийлеп, санларына, уу жайылгъанлай, жайылды. Шишлик харам эди — урланган малны этинден этилген, Чотчаны ийнегини этинден эсе да ким биледи, аны ашаргъа керек туююл эди, алай ашамай къоялмазын да биле эди. «Байланы, бийлени малларындан иш эсе уа, аладан урлагъан артыкъ гюнях да болмаз», — деп Къазакъ кесине кёл басдырды. Тузлу шишлик жашны тилин хычыуун чимдиди, жылы къан, аузун толтуруп, эрин къыйыры бла энишге саркъды. Саркъмады эсе да Къазакъ алай сунуп, къабынын жутхунчу тёмей, къол аязы бла эринлерине узалды.

«Сюйсенг — сакъ бол, суйсенг — болмай да тур, жазасы адамны жер этегине да элтир. Жаза адамны излемейди, адам аны излеп, ызындан сюрюп айланады», — деди ол. Бюгюн мында къабар гыржын бурхусу, татар тузу анга тынчлыкъмы берлик эди...

Чабырларын кийип, хаух тонну да юсюне къаплап, Къазакъ тышына чыкъды. Кюн ариу аязгъандан сора болур, кёзлери къамап, жаш бираз сюелди, сора атын изледи. Табып, Атай дорбунну шауданына элтип, къайт-

хан да этди. Башха жумуш жокъ эди. Олсагъат эригип къалып, ишсизден башын суугъа атарыкъ болуп, Къазакъ хастайны, таш хунаны тегерегине да бир къаты айланды. Озгъан кече Гергюкъ бла кетген жашла къайтмагъандыла. Къайры, кимни къошун тонаргъа, малын сюрюрге кетгенлерин Къазакъ билмей эди, соргъан да этмеди. Мында къалгъанланы кими чабыр тизе, тери ийлей, кими уа сыртындап тюшюп. Ишсизден эригип, талып. Огъесе ишсизликге да юйренгенмидиле?

* * *

«Ишден айырылгъан адам — тюшген чапыракъ, тамыры къуругъан кырдык», — деп кючсюндю Къазакъ. Тамыры къуругъан, ол не да болсун, терк чирийди. Къазакъ а, ишсизлей къалып, ненча кюн турады мында. «Бйыкъмы. аймы огъесе сау жылмы?» — деп келди жашны келюне. Огъесе тюненеми келди, хау, тюнене эди. Алай ол эки кюн Къазакъгъа, жыл кезюнлей, узун кезюнсю. Жыл неди — сау ёмюр. Анасындан туугъанлы — ишсиз-кюнсюз. Мал кюте, хуна къалай, жер сюре ёсген Къазакъ — ол кюнле барысы да жокъ болдула. Жокъ болуп, энди ишден айырылгъан кюнлерни къалдыла. Бу тийреледе табигъат — жер, кек да, бу таула, терекле да, дорбунну адамларына эришгенлей, жансыз, эринчек. Таула, тешле акъ кебинге чулгъанып, терекле, силкиширге эринип, акъ жабагъыларын арталмай. Юзюлген чапыракъ терк чирийди. Къазакъ а кепгеми чыдар? Бир кюнмю, эки кюнмю, огъесе аллах санга энди башха къадар берлик туююлмюдю? Къыйынлыкъны кеп тюрлюсюне тезерге боллукъду, алай дуняда быллай къыйынлыкъ да барды деп жаш билмей эди.

* * *

Ингир болуп, кез байланыргъа «жортууулгъа» деп кетип тургъанла къайтдыла. Алгъа Гергюкъ кесини тынгылауукъ жалчысы бла, бираздан а, малла сюрюп, къалгъан жашла да келдиле. Дорбунчула «жортууулларына» ыразыча кезюнмедиле. Мудахдыла. Барысы да от жагъаны жылыууна къысылып олтурургъа кюрешдиле, алай сыйынмай эдиле.

Дорбун къарангыды, шошду. Гергюкъ не айтады, не ахшылыкъ эшитдиреди деп, жашла анга сагъайыпды-

ла. Ол а ашыкьмайды. Аны чечек бетин от къабындырадан къабындыра барады, кёз орунларына юккюл жилтинле салгъанды. Бусагъатда жилтинле тепмей, жортмай эдиле: айтырындан-къалырындан да ууаз берликча, жайып, жылыта тургъан къол сыртларына аралгъандыла. Хапар айтыргъа суймей эди чечекбет, алай ол эшитгенни биргесине баргъан жашла да эшитгендиле. Сора хапарны аманы, игиси да къанатлыды. Бюгюн билмегенлерин дорбунчула тамбла билирле: Албот улу бла Гергъокъ кишенми саллыкьдыла, элlege энмеген кечелери жокьду. Болса да чечекбетни тили айланмай эди.

— Тейри, эгечден туугъан, — деди ол ахырында, Албот улуну тубюнден ёрге къарап, — хапарла хоча туююлдюле. — Гергъокъ къарамын отха бурду, кёзлери чыракъ бардыла.

Шамил гузаба этмедн, элгенип, сёз ычхындырмады. От жагъагъа олтурду, «Хайда, айт айтырынгы, къууут нек къапдынг», — деди аны къарамы.

— Мындан ары къалай болады ансы, къызылла хорлагъандыла. — Алай айта туруп, Гергъокъ, бирле аны тутуп, отха атарыкьча, жазыкь, харип кёрюндю. Ауазы жашаудан тунгюлген харип адамны ауазы эди.

— Къыяма айланыпмы къалгъанды деп мен а, — деди Албот улу кёл кенгдирген ауаз бла. Алай кимге кёл кендиргенин, Гергъокъну жарсытхан аны нек учундургъанын ол ангыламады. Бюгюн Шамил жашлагъа сакъалын да ишлетип, жангы чепкен кёлек кийгенди. Сууукь ётер зат деп да къоркъмай, кенг жауурунларын эшикге буруп олтурады. — Къызылламы хорлайдыла, акъламы хорлайдыла — бизге башха туююлдю, — деди Шамил, чечекбетни жуабын сакъламай.

Гергъокъ, сейирсингенми этди, нек эсе да Албот улуна къарады. Алайды-былайды деп, жукъ айтмады. Кёзлери уа — алгъыннгы кёзле туююлдюле — жилтинлери ючюлюп, къара кёмюрле болдула. «Сабет бласт келгенликге Шамилни къарнымы бурлукьду», — деди эфенди ичинден. Жарлы къайда да жарлы. Сылхыр Албот улу кесин артха тартып айланганлыкьгъа, балшебикле аллайланы къубултадыла. Келе келгенлей къубултхан да этгендиле. Былайда Гергъокъ, балшебикле Шамилге ёмюрюнде, жукълап туююнде болмагъан жер юлюш бергенлерин эсине туюшюрюп, бютюн да бек ачуланды. Албот улучалагъа ышаныргъа жарарыкь туююлдю. Ёзге зат билмей эсе да, Гергъокъ аны иги биледи.

Биреуге — оюн, биреуге — ёлюм. Муратындан, иги кѳууумларындан бу эки кюнде тюнгюлгенича ол бир заманда да тюнгюлмегенди. Кѳызылла хорласала ичим кюер, — деп чечекбет да турмай эди. Энди уа оту кѳмюлдю. Ол байла, бийле бла тапмагъанын дорбунчула бла табарыкъ туююл эди.

— Ким хорласа да, бизге не башхасы барды, — деди Гергѳокъ кесин хорлап, — бизге акъла кечерикни кѳызылла кечерик туююлдюле дегенден айтама ансы. Бир заманда да угъай. Акъла бизни кѳарыулап, ызыбыздан сюрюп кюрешмегендиле. Кѳызыллагъа уа биз душманбыз, — деп чечекбет баштебен болду. Байла, бийле, элледен кѳачып, таулагъа, агъачлагъа чыгъып баргъанларын а жашырды, айтмады.

— Жарлыланы малларына сууукъ кѳол жетдирирге керек туююл эдик. Кѳызылла бизге кѳадалсала, ма аны ючюп кѳадаллыкъдыла. — Бу сѳзле Жаккайны сѳзлеридиле, алай Гергѳокъ, сѳлешгеннге кѳаны кѳызып, отдан кѳлек кийсе да, ким болгъанын ангылаялмады. Ангыларгъа, билирге уа керек эди да, башын кѳтюрюп, аузун тыялмагъанны изледи. Буду, олду деп айталмады: жашланы барысыны да бетлерин от бирча жарытып, кѳызылланган ау атханды. Дорбунну таш кѳабыргъасына тюшген адам ауанала бирге жыйылып, бир бирге кѳарашып, сын болгъандыла.

— Иш маллада туююлдю, — деди Гергѳокъ, жүрек ачыуун сездирмезге кюрешип, — кѳызылла кеслери айтхан болмаса, башханы унамайдыла. Сѳз жутмайдыла, алагъа кѳуллукъ этерге суйген, баш токъмагъын кесдирмезге суйген динин, миллетин да унутургъа керекди. Бюгюн болмаса да — тамбла.

— Кѳайсы бласт да айтханын жерге салсанг, унамайды. Адам бла бласт жарашып, бир бирге ыразы болуп алыкъын киши кѳрмегенди, кѳрген да этерик туююлдю, — деди Албот улу, сагъышланып. — Бизнича аз халкъны уа ол, кѳп бардырмай, аякъ тюпге малтар. Чачыкъгъан окъуна этмей жутарыкъды.

— Сора уа не амал? — деди жашладан кѳайсы эсе да.

Шамил, имбашын кѳтюрюп, жауурунун кѳакъды:

— Гяуурду билген.

— Этерин-кѳалырын билмеген адам ёлгеннге тенгди, — Гергѳокъ, Албот улуну таукелсизлигин, сѳзлерин да жаратмай, ачыуланды.

Шамилни да бетинден къаны къачды, ырахат кёзлерин илишан марагъанча этип, чечекбетге къарады.

— Айт, тамата, биз тынгылайыкъ. — Шамил Гергъокъну сёзлерине, не оноууна термилмей эди, бусагъатда ала анга керек окъуна туююдюле, болса да Гергъокъну айтханын, аман, иги айтса да, жаратмазын, ыспассыз этерин биле эди да, жашла эшите тургъанлай, чечекбетни сёзлерин чапыракъдан ётдюрмей къоярына, анга ётю, таукеллиги да жетерин сезип, къууана эди. Алай Гергъокъ да андан тели киши туююдю: даулашыргъа суймеди.

— Сени оноуунга сёз къошарча башым жокъду мени, — деди ол.

— Угъай, айт, кесибизден таматаны аузуна чаба юйренмегенбиз, — деди Албот улу, жумушар.

— Биз къабыргъабызны, не ары-бери бола келдик эсек да, акълагъа иги жарашдырлыкъбыз.

— Акъла хорландыла, кетдиле деп бушуу-бушман болгъан сен.

— Кюн батханын кёрген, аны чыкъгъанын да сакълай биледи. — деди Гергъокъ.

— Сора энтда да акъланы алларына къараргъамы дейсе?

— Бу таргъа къызылланы жоллары кесерге керекбиз.

— Тау элlege къан жаудуруп кетген акъла жанлы къалай болайыкъ? Акъла, къызылла бла да бизни ишибиз жокъду. Алай туююмюдю, жашла? — деп къычырды Албот улу, дорбунчулагъа айланып.

— Алайды, оллахий! — Дорбунчула, андан-мындан сёлешип, дагъыда тынгылашдыла.

— Бизни уа бир иги болмазед ишибиз. Къызылла жерибизде къойсала... Къоярыкъ туююдюле. Ма олду палах.

— Айыу бла кертме ашар табарыгъыбыз да жокъду, тейри, — деди Шамил.

— Мындан теренге кирмей, жарлы юйлеибизге къайтып къалармы эдик? — Бу ауаз кимни эсе да бягъы Гергъокъ билмеди, Албот улу уа къарыулар кюрешмеди. Алай чечекбет а излерик эди. Излеп, табып, окъ бла тунчукъдургъандан игиси жокъ эди. Бирсиле ауузларына сакъ болурча. Базынмады. Сабырланды. Суймей, къыл чайнай, шош сёлешди:

— Жашланы бир насыплары къызылланы ызларын-

дан терилмей бери кѳутулгѳанлары эди. Насыбындан, жашауундан эрикгенни — жолу мамукѳдан. Жаннетли болсуила харип, халкѳыбызны бек мажаллары кѳырылып бошалгѳан орнундадыла.

— Нечик? — Дорбунчула сагѳайдыла.

— Жангыз Ухолдан Аскер, Холай, Тамук дагѳыда кѳпле жоюлгѳандыла. Хазна киши сау кѳалмагѳанды, — деди Гергѳокѳ.

— Эй-я, таланган, — дедиле жашла бир аууздан.

— Мамаш улу Кѳккѳз да...

Билмей тургѳанлай айтылып кѳалгѳан ачы хапар шум-шумалакѳ этди. Дорбунда эндиге дери эшитилмеген суу тамычы таууш, кѳайдан агѳа болур, эшитилди. От чыкѳырдап, мыдыхлары кѳурмачлай атыла, жашилала жана эди. Кѳзакѳ, андан сора жукѳ кѳрмей, кѳарамын андан айырыр онгу да болмай, иги кесек сюелди. «Отну былай гѳорюлдегени, Кѳзакѳ а аны бусагѳатха дери чырт да эшитмей тургѳаны сейир тѳююлмюдю», — деп келди эсине. Бир заманда эшитмегенди ол отну алай гѳорюлдеп, кѳк кѳюкюрегенча, кѳар юзюлгенлей. Биреу а, жукѳлап тѳюшюнде да болмай, кѳмюлюп, суууп кѳалды. Саудатны оту нечик кѳмюлдю, бирге ичер биямукѳлары тамам жылынигынычы, эрге баргѳынчы, тул болгѳан жарлы тиширыу, хау, энди ол жарлыды. Сора, нек эсе да, Кѳзакѳ, битеу ухолчу жашла, анга кѳарап, марап, сынап сюелгенлей, адыргы этди. «Саудатха кѳл кенгдирген сунарла», — деп кѳоркѳду ол. Кѳолундан туз гыржынын ашагѳан адамына кѳл кенгдирип а Кѳзакѳ. Барып, мычымай Нух эфендиге кѳайгѳы сѳз берирге, арбазында, Кѳккѳзню ашын-сууун эте эселе, жумушуна кѳараргѳа керек эди. «Айыплы болдум», — деп жарсыды Кѳзакѳ. Хау, айып эди, бек айып, таулу адетге жарашмагѳан, ушамагѳан, элге бушуу кирип, была уа, артыкѳ да Кѳзакѳ, мында тургѳанлары. Дуня тѳозелир, хар зат да жерине келир, сора адамла бир-бир бетлерине не айтып кѳарарыкѳдыла. Тап, энди тѳозелмей, ыркылай саргѳалып, саркѳып турлукѳ дуня ол эсе да, ѳлгенге, баймыды, жарлымыды, дууа тутхан хар инсанны борчуду. Адам адамгѳа кѳп игилик этмейди. Бир бирлерине тутхан зарлыкѳлары, харамлыкѳлары сѳргенлей, жашауларын оздура, ѳлюп кетедиле. Ёлгенге келген кѳюю аны тазаланиган, сокѳуранып, кесини да ѳлмей кѳалмазы эсине тѳюшюп, жѳреги эзилген, сынган кѳююдю. Аллах инсанладан ол кѳюню сѳйырып кѳойса эди, кѳуту-

руп, сер болуп, ашагъанларын ичлерине сыйындыралмай тюзге кетер эдиле. Адам базыкъ кёллю болургъа керекмейди, ёллюгюн, къарыусуз кюнле анга да шырт деп жетип къалырларын ол чырт да унутургъа керекмейди...

Жоюлгъан ухолчу жашланы бет сыфатларын, бегирек да Аскерни эсине тюшюрюрге, кёз аллына келтирирге кюрешди. Барысы да, тумандача, чарсдача эдиле. Аскер а шарт эди. Барисбийни туюгенинде Къазакъны тутуп, къуллукъ юйге элтген, соруу этгенледен да бири ол болгъанды. Аны ючюп кёлю къалмагъанды, ыразы эди, бусагъатда уа, аллах гюняхын кечсин, къазауатда ёлгенине не гюняхы боллукъду. Къазакъ анга, бир туугъан къарындашынача, ыразыды. Къазакъны, нек эсе да, бу затла эсине тюшюп, жүреги къыйналды, тамагъы бууулуп, онгсуз этди. «Бир сёз айтып, ол жашланы жүреклерин иижилтмегенме»,—деп дагъыда Къазакъ кеси кесин жапсарды, Къаспот къатып алгъан кече Аскерни арбазында тепсеген окъуна этгенди. Жашау дегенинг алайды, адамла, бир-бир жүреклерин къыйнап, бир бирлерине аманлыкъ эте туруп, дуния хаух болгъанын унутуп къоядыла. Къазакъ а аллайладанмы хазнады. Хапчук, харакет, мал, агъач, суу да къалып, туруп турлукъларын, ма бу Атайдан къалгъан дорбунча, жер башында ташлача, черкелеча, хыйсап этселе эдиле, аманлыкъдан кери болур эдиле адамла. Хыйсап эталмай эдиле: бюгюн, тамбла ёлсем, сау къалгъанла ыразылыкъларын берип, ызымдан кёл кенгдирип къарамасынла деп айталмайдыла. Харачы сёз, атлам андан чыгып кете эдиле. Алай ёлгениге кёл кенгдирген, ёлдюнг эсе аман жолгъа бар деялгъан къара жерге киргенден да насыпсызды. Акъылы, адамлыгъы жокъду да андан. Бу дунияда Къазакъдан сылхыр жокъ эсе да, алай эталлыкъ туююлдю. Эфендиге, Къаспотха жолугъуп, жарсыгъанын билдирмесе, бир дууа алдырмаса, кеси кесине кечмез. Не уллу къыйынлыкъда да, дуния хойнухча айлана эсе да, ол адамлыкъ борчун атаргъа жарамаз.

— Дууагъа бармай къалсакъ эл, жамауат айып этер, — деди Жаккай.

Уюп тургъан шошлукъ олсагъат чачылды, энди суу тамычы да жокъ, от да гюрюлдемейди.

— Оллахий, керти айтады...

— Бир суу ауузда суу ичип, гыржын ашагъанла...

— Жууукъ-тюшюн бар.

— Ата-бабадан келген адетибиз бизни юсюбюзде ахсамасын.

— Охо, не гузабады бу, алыкьын, ётюрюк хапар эсе да билмейсиз. Ёлген кьалгъанлыкъгъа, саула къайтырыкъ болур эдиле.

— Аман хапар ётюрюк болмаучуду.

Гергъокъ, башын кётюрюп, дорбунну теренине къарап туруп, андагъыланы кёралмай, от бетлерин жарытханлагъа айланды. «Жахилле, къырылыргъа тийишли жахилле,— деди ичинден. — Не излегенлерин, къалгъанларын билмегенле. Дуния, къой башлай, экиге бёлюнуп, быланы къайгъылары уа бау башларында ёре хансха чёргелип».

— Жашла, ашыгъып сёлешесиз, — деди Гергъокъ, — аллай заман да келир адетлерибизге, динибизге айыплы болмай жашарча. — Бусагъатлада уа сизни гюняхыгъызын мен бойнума алама. Сора буслиман диннге, аллах берген къадаргъа тёмей, сауут кётюрюп ёлгенле кяфырладыла — алагъа дууа тийишли туююлдю. Къайры, кимлерине барлыкъсыз? — Чечекбет ёрге турду.

— Ол политикады. Андан эсе бизге, бурху миллетге, адетлерибиз сыйлыдыла. Бизни атыбызны игиге айтдыргъан аладыла, — деди Албот улу, Гергъокъну ырбынга тыяргъа умут этип: асыры бек оза эди бу жарты молла.

— Не гитче миллет да политикасыз жашамагъанды. Бир заманда да угъай, — деди чечекбет да, Шамилни жахиллигине ичинден кёл кенгдире. — Аз халкъла бла кёп халкъла болгъан къадарда, политика ёллюк туююлдю. Аман политика. Кертиди, бизге ол зат керек туююл эди: биз кишини жуталлыкъ, басынчакълаяллыкъ да туююлбюз. Басынчакълагъан эселе, жутхан эселе — ол биз болгъанбыз. Биз бююнледе андан бурхубуз былай. Арисейни мыжыгъы, энди алагъа балшебикле дегенликге, бери сизге жанлары ауруп келмегенине ийнаныгъыз. Арисей уллулугъундан да уллу болсун деп келгендиле. Бююн орус балшебикле — сары тюлкюле, тамбла, аякъ тирегенлей, кёк бёрюле. Биз алагъа — кьозу этден да татлы. — Инчге, гиртчи бармакъларын бел баууна илиндирип, нек эсе да чамланып, бу сюелген жашла анга уллу хата этгенча, Гергъокъ алай сёлеше эди.

— Иш тюз сен айтханча болса да, тамата, арисейчиле бир бирлерин къырмаз эдиле. Мыкалай патчахны

заманындача аскерин бери жиберип кьойса уа, — деди Албот улу. Чечекбет терсинден тутханын, балшебиклени да керексизге аманлагъанын ол ангылай эди. Не тюрлю эсе да, ма жер, башынга эркинсе, жаша деген эдиле. Игиликни унутуп кьояргъа жарамаз. Сора Албот улу Андрейден башха оруслу кёрмегенди. Аллай жашлары болгъан халкъ таулулагъа терс ниет не хазна тутсун. Аны барысын да жюреги бла ангылай эди Шамил, алай Гергьокъну не бла чёкдюрюрге, аузун тыяргъа билмей эди. Аузун тыяргъа уа бек сюе эди.

— Бёрюле бир бирлерин кесмеймидиле, — деди дагъыда чечекбет. — Арисейлиле аны ючюн азмы боллукъдула, къайнайдыла. Тамбла, бютюн кёп болуп, бёрю жыйынлай, аз халкъланы сюрлюкдюле.

— Сора бизге кырылып къалыргъа кереки? Не амал?! — деп кычырды жашладан бири.

— Амал кюрешедеди, кызыллагъа алдатмай. Кеси-бизни кьорууламаса къ, сакъламаса къ бизни киши аярыкъ туююлдо. Даутокъ улудан иги да эсли, жютю жашларыбыз кёпдю бизни. Аланы ызындан бара билирге керекбиз.

— Угъай, Гергьокъ, биз кишини ызындан да барлыкъ туююлбюз. Алаймыды, жашла?! — Албот улу чечекбетге, ананг бергенни къусарыкъ дегенча, суймей къарады.

— Алайды, тейри! — деп кычырышдыла дорбунчула.

* * *

Экинчи-ючюнчю кюнлеге хапарла, даулашла селейдиле. Атай дорбунда жашау алгъыннгы ызына къайтды. Элге тигелеп, элин жарсыууна жарсыргъа, жоюлгъанланы ахлуларына жолугъургъа киши кызмай эди. Ачы хапар бери, шкок атылгъан тауушлай, жетип, адамланы сагъайтып, энди уа жутула, тунчугъа барады. Элге кызылла келирлерин жашла бек сакълай эдиле. Нек сакълагъанларын, не умут этгенлерин кеслери да билалмай. Огъесе шартлыкъгъа, жашау бир ызда тохташырынамы термиле болурла. Алай кызылла келмейдиле. Кёп ётюрюк хапар эшитирге юйреннген дорбунчула, бу да аладан бири кёреем деп, тынчайдыла, тюнгюлдоле.

Къар эрип, кюн да жылыннганды. Энтда, алгъынча, кьургъакъ гелеуге, алтын чапыракълагъа сыртынгдан тюшюп, булутланы шошлукъларына тынгыларгъа, кий-

ик ууларгъа боллукъду. Хычыуун, татлы кюнле. Къазакъ да татлыкъсына башлагъанды. Нек татлыкъсынмайды, бирсилеге болмагъан ангамы боллукъду. Сабийи-субюйюмю жилирыкъды, жангыз анасы уа олсуз да кечинир. Мындан алгъаракъда, кюн бузулуп, къар жаугъанын, юйсюзлюк-журтсузлукъ жунчутханын жашла унутхандыла. Энди хар зат да алайлай турлукъ суна болурла. Жылы, алтын кюнле тюрленмей, кызылладан, акъладан да кенгде...

* * *

Кюнлени биринде Гергъокъ бла Албот улу Къазакъны чакъыртып: «къонакъча тургъанынг боллукъду, жашлагъа жумуш этерге кезиу энди сениди»,— дедиле. Ухолчуланы къолайлы адамларыны къошларында тууар мал, ат да кеп эди, дорбунчулагъа бек керекли малла, сурсе да, аллах, адам да айып салмазча. Ол ишни уа Къазакъдан тынгылы ким этерикди. Къарыуу, кишилиги болгъан Къазакъ.

Ачыу тиймеди, алай мычымай жууап берип да къоялмады — сагъышланды. «Бирсилени басхан къыйынлыкъ мени табалмаз деп ышанган адам, ким болса да, ол малхунияды, — деди ичинден, — этгенинг боялырын суймей эсенг, не кюнюнге къарап тура эдинг, къоркъгъанынга жолукъгъунчу. Айхай, атын хомухха чыгъарыргъа уа ким сюеди». Къазакъ гынтдысыз жашладан туйюл эди.

— Урламай жарамаймыды? — деди жаш, угъай деп къоялмагъан адыргысындан.

— Биз а урламай бир иги тѳзерек, алай бу суу ауузгъа аскер кирсе, сау кѳрейим, къуру журтха къарап къаллыкъбыз... — деди Гергъокъ. — Къайсы къауум кирсе да, кирген а этерикди.

— Уугъа, кече-кюн демей жюрюйюм. Тейри, мен хазна болалмам — мал урлай келмегенме.

— «Урлагъан башхала этсинле, ашаргъа уа мен да жарарыкъма», — алаймыды умутунг? — Албот улу мукъутланып сѳлешди.

Шамилни уллу сѳлешгенин Къазакъ жаратмады — чамланган а этмеди: кеси терс эди: аны мында атасыны мюлкюмю барды. Ашай эсе, жашла урлагъанны ашайды.

— Урлап-тырнап жашаргъа суйсем эди, жалчылыкъ-

да он бармагъым бла жер къазып турмаз эдим, — деди Къзакъ сабыр, — ёмюрюмде этмегеними мен энди не хазна мажарырма. Жашланы алдап, жолгъа къаратыргъа уялырыкъма.

— Сен а къаратма. Аллайлагъа жерлерин тапдырыргъа къолубуздан бизни да келликди. — Шамил эринлерин къаты къысып, Къзакъны къоркъутургъа умут этди.

— Бош алынаса юсюме, жууугъум. Сен элгендирликледен туюлме. — Жаш ауазын не аз да тюрлендирмеди, жалан да бет тюклери аз-маз чюйре болгъанча кёрюндю. — Мени бла жарым патчахча сёлеширге кюрешме.

— Сабыр болугъуз, — деп, Гергъокъ экисин да олтуртду. Сора, — биз борчунгу билдирдик, сен а кишилигинге кёре этерсе, — деди. «Иш тапжёнгер оюннга, тарт-созгъа жетсе, низам къалмайды, адамны низамгъа сала уа билликбиз», — деди аны къарамы.

V

Кеч къыркъарны кюнлери сууукъдула. Къыш, жетеме-жетеме эте, къоркъута турады. Кёк алашады, мутхузду — энтда къар жауарыкъ болур. Жол жанында, суу жагъасында тал, жёге терекле, жаланнгахчыкълары ючюн уялмай эселе, симсиреп, сюследиле. Жел, шошая, дагъыда сокъурана, тийрени чыбыкъ, шуухут таууш этдиреди. Мында, терен жагъада уа сууукъ алай бек татымайды санлагъа. Кюн шош, жылы окъуна кёрюнеди. Къзакъ жамычыгъа чулгъанып, ташны ышыгъында тыяннганды. Черекге къарап. Черек, асыры таркъайгъандан, тауушун окъуна эшитдирмей саркъады. Жай кюнледе суугъа кёмюлюючу ташла энди, ёгюз, тые сыртларынлай, ёрге чыгып, тышында къалып, кюнде, аязда агъарып, жугъурланып турадыла. Ала бла ёшюн уруш этерге суу базынмайды. Тиймейме, сиз да тиймегиз дегенча, жилянлай, тынч, жашыртын сыпдырылып, ташланы аралары бла шырылдайды. «Сюймегеним къарыусуз болсун», — деди Къзакъ нек эсе да, Черекге къарай кетип.

Арлакъда, жар тюбюнде, жашны нёгерлери токълу кесип, отну тегерегине жыйылышхандыла. Ач эдиле дорбунчула. Юч кюнден бери тышында айланып, жылы аш ашамагъандыла. Алай Къзакъны къайгъысы ол тую-

юлдю. Бусагъатда жамычыны жылыуундан бла ташны ышыгындан башха анга жукъ керекмейди. Тумаланып, неден букъгъанынгы да билмей, бугъуп, ырахат солууунга тынгылай жатхан хычыуунду. Жел, аяз да жокъ, туююшледен, сермешледен да кенгде. Былай бир чунгур, терен жерге кирип жатхан, суйсенг — чыгып, суйсенг а — чыкмай.

Эшта да, Къзакъ туурада кърююрге хазна суймей эди. Бютюн да бусагъатлада, урлагъан малларын сюрюп келе туруп. Башындан къарап, неге да шагъат болгъан аллахутагъаладан ташаракъгъа кетергеми адыргы эте эди, Къзакъ жамычысына тынгылыракъ чулгъанып, жыйырылып, ташха бегирек къысылды. Бу жер, ташла, терекле — барысы да аны халал иш юсюнде — сюрююню ызындан баргъанын, сабан сургенин, бичен къалагъанын кърюучю эдиле. Энди уа... Ол жамауатдан, кекден, гелеулю сыртладан, бу черекден да бугъаргъа керек эди, бугъалса, кишиге кърююмей къалса иги эди...

Ким эсе да келип, тюз къатында тохтагъанын сезип, Къзакъ бетин ачды.

— Къалкъыпмы тура эдинг, нек элгендинг? — деди келген.

— Сенмисе, алан! — Къзакъ узуп бойлу, арыкъ жашха къарады. — Не эсе да къайгъылыча кърюнесе?

— Къайгъылы уа боламыса...

— Ол дегенинг?

— Терк думп болургъа керекбиз. Атлыла кърюп келеме. Кеп атлыла.

— Эй, таланган. Не атлыла хапарды ол? — Къзакъ, жамычыны бир жанына тюртюп, секирип турду.

— Къара къолдан бери айлангандыла.

Кишиге жукъ айтмай, Къзакъ атына минди.

Къушча учуп, туура жерге чыкъды. Алай былайдан къарап атлыланы къралмады. Кърюрге, кимле болгъанларын билирге уа бек керек эди. Къзакъ атын жол жанында бийик сыртха ёрлетди. Аны башында терек чырпы-мырпы ёсе эди да, кёзге артыкъ урунмай, тубюнден келгенлени ачыкъ кърюрге боллукъ эди.

— Абери иш эслеймисе? — деп сорду Къзакъны кенгиракъда тохтагъан нёгерлеринден бири.

— Эслейме. Эслемезча алай жашыртын да келмейдиле.

— Къайсыла болурла?

Къзакъ алыкъын аны билмей эди да, жууап къайтармай, иги кесекни кёзюн къакъмай турду.

— Кёпдю аралгъанынг, кеслери жетмей эселе да, окълары жетер.

— Барыгъыз, малланы суудан ётдюре туругъуз, — деди Къзакъ, нёгерлерине ал бурмай, гузаба этген ауазларын эшитип. Анымы сакълай эдиле, тёрт дорбунчу да, мычымай, малла къатында табылдыла.

Малла сууукъ суугъа кирирге эринип, ёрге-энишге къача, Черекни ортасындан къайта, жашланы айтханларын терк этмедиле. Жанларына асыры бек къоркъгъан дорбунчулагъа былайда оздургъан аз заманлары къадар кёрюнюп, гузабалыкъгъа хорлатдыла. Не этерик эдиле — малдан жан татлы, кеслери уруп, черекни ары жанына чартладыла. Къзакъгъа не кел, не къал дерге заман, онг да тапмай, ким да алагъа неге керекди, жаланиганч тереклени ичлери бла ёрге айландыла. Узун бойлу, арыкъ жаш, ол келип Къзакъны уятхан, атыц тохташдырыгъа да бир кюрешди. Анда дуппур башында сюелген асыры батырдан не да дорбунчулагъа игилик излеп сюелип турмай эди, аны жерин тапдыра кетерге тийишли эди. Айхай, сюелир, неден къоркъурукъду, итден туугъан, къойгъа кеси къуйругъу ауурлукъ этмейди. Билип тохтатдыргъан кёреем малланы былайда, мах деп берди. Алай жаш, атын тохтатып, сыртында бешатарына терк къармашалмады.

— «Къзылладыла», — деп ишекли болду Къзакъ, сора санларын, жюрегин, акъылын да бир тюрлю шукурлукъ бийледи. Артына-аллына къарамай, элге къууулуп сююнчюлюк айтырыгъы келди, алай аны къууанчын ким ангыларыкъ эди. Жангы бласт ючюн тарх деп шок тартмагъан адам несине махтанады? Ол акъыл жашны жеринден тепдирмеди. «Хау, къзылладыла», — деди биягъы Къзакъ, алданмагъанына жангыдан къууанып. Бек алларында келгенледен бири, эшта да, Къаспотду. Ол зат эсине тюшер-тюшмез, жашны санлары женгил болуп, тамагъы бууулду. Сора тамагъы бууулгъанын, ачыгъанын хорлаялмай, бираз турду. Не десенг да, аны тенг жашы аскерни аллында келгени сейир эди. Сора Къзакъ, къзыл командир кеси болуп, душманланы уатып, энди уа элине кирип келгенлей, ёхтемлигин ичине сыйындыралмады — башын чайкъай, ышарып ийди. Тап, уруп, къаплап къоярыкъ эселе да, Къзакъ артха жангыз атлам этмез. Алай эди, бёрюден къачхан къоян-

лай айлангандан эсе, ёлген игиди, эндиге дери аны билмей да башын къалай кечиндиргенди. Уялмай, ёхтемлик бла жамауатны аллына келаллыкъ бар эсе, баям, была болурла, къызыл аскерчиле, къызыл аскерчиле бла барып, эллилерини, жамауатны, кёзюне бир къарап, къууанчына къошулгъан кимге да насып туююлмю эди. Биргелерине элге кирирге къоярламы огъесе бырнакмы этерле — Къзакъны бир затдан да хапары жокъду. Алай бюгюнден, бусагъатдан озмай, юсюне терек ауарыкъ эсе да, «туюшден сора» келген акъылы тюз болгъанына арталлы да ийнанып, ол акъыл эртдеракъ келмегенине жарсыды...

* * *

Аскерни аллында жангыз атлы келе эди, къызыл байракъны, кётюралгъаныча, бийикге кётюрюп. Аны ызындан къысха туюшуп — Къаспот бла Кравцов. Атыны гумхоту Сергейни атыны сауурсунуна жете, Барисбий, къолу бойнуна тагъылып. Алда келгенле бла тенг баралмагъаны ючюн жарсып, атын онгнга-солгъа уруп кюрешди, алай жол тёртеуленнге такъырыракъды. Элге байракъны шууулдатып кирирге эди умуту, не медет — жаралы болду ансы. Къалгъанла — оруслусу, таулусу да — къатыш, эки къаты тизгинни бузмай.

Къаспот бла Кравцовну юслеринде чубур къара тонлары, бир жанлыракъ кийилген бийик бёрклери. Барисбий аланы чубур тонларына сукъланмай эди, командирлеге ушатхан имбашлары бла энишге тартылгъан бел бауларына бла боюнларында кёзюлдюреуюклерине сукълана эди.

Эскадрон седиреген, арыгъан да этгенди. Узун Къала ючюн сермешледен сора ол, буйрукъгъа кёре, жолгъа чыкъгъанлы он-он бир кюн озгъанды. Андан берн, душман бла атыша-къагъыша, эскадрон алай келеди. Уллу сермешге эки кере киргенди: Нальчик туюнде бла Орхудан тийресинде. Орхуданда сермеш къыйын эди — Даутокъ улушу къачып баргъан аскер къауумуну кючу къалгъанды деп сансызмы этдиле, нек эсе да къоранчсыз къутулмадыла. Ибрагим да анда жаралы болгъанды. Ауур жаралы. Госпиталда къоюп кетгендиле.

Къыркъарны сууугъу, аязлары кюйдюрюп, жашланы бетлерин зыбыр къургъакъ этгенди. Бусагъатда Къаспот жыл санындан тамата кёрюнеди: уруш къыйынлыкъла,

Аскерни ачыуу-бушуу аны терк тюрлендирип кьойгъандыла. Кюлсе, ышарса да къара кёзлери жарымайдыла, сагъышлылай, мудахлай къаладыла.

Сергей Кравцовну кекели ариу сарыды, алай бёрк жетмеген жерлерин — желкесин, къулакъ артларын — кюн, аяз онгдургъанды. Жарасы иги болгъанды, къарыуу къайтханды, алай эт алмагъанды. Желле кюйдюрген бети асыры гырхыды.

— Жерле барысы да ариудула, алай сизни тауларыгъызгъа жетген а болмаз, — деди Кравцов, эртдеден башлагъан ушакъларын жангыртып.

— Сени айтханларынга бек ыразы болуп, сейирсинип келеме, — деди Къаспот.

— Сейирсиниген а нек? — Сергей къарамын тауладан айырмай сёлешди.

— Сен бу таулада туууп, жер сюрюп, мал ёсдюрюп тургъанча, тансыкълап къарайса, — деди Къаспот.

Кравцов кюлдю:

— Керти окъуна мен бу тёшлени, тау бетлени, жол жанларында тюртюлени да нек эсе да тансыкълап келеме. Мында жашап туруп, энди узакъ жолдан къайтып келгенча, халым алайды.

— Асыры халал жүрекклиденди ол. — Къаспот Сергейге, бютюн ыразы болуп, жумушакъ къарады. — Мында жашагъанланы, биргенге уруш этген жашланы сүймесенг эди бу таула ариу кёрюнмез эдиле.

— Керексизге нек махтайса? Санга уа башха жерле ариу кёрюнмеймидиле?

— Сүймейме деп мен да айталмам, алай ётюрюкден не асыу: тауладан узакъда бек термилеме, кыйналып кечинеме.

Кравцов узакъда агъаргъан тау тёппелеге къарап, тынгылауу ийгенлей, бираз келди. «Ушамагъан зат айттып, кёлюнеми тийдим?» — деп жарсыды Къаспот.

— Сен тюзсе, — деди сора Сергей. — Туугъан, ёсген жерингден сыйлы, багъалы не барды? Арбазыбыз, гитче терек бахчачыгъыбыз, арбазыбызны аллы бла ётген жолну мен кёз туурамдан кетермейме. Биргелерине чабыучу жашчыкъланы, кыызчыкъланы кече тюшюмде кёрюп, тангнга аз чыкъмайма. Терек бахчачыгъыбызгъа темир эшикчик ачылыучеди. Атабыз кьолу бла ишлеген. Биз аны ючюн анга бек сакъ эдик. Энди ол эшикни бахчагъа ким ачады, арбазыбыз аллы жол бла къаллай кызла оза болурла. — Кравцов тынгылады. Къаспот да

сагъышлы эди, анда, узакъда Сергейни арбазын, Сергейни нёгер къызчыкълары, ёсюп, къаллайла болгъанларын эсине тюшюре тургъанча.

— Туугъан жерине, аны хар ташына, терегине да суймеклигин адам узакъда бек ангылайды, — деди дагъыда Къаспот.

Кравцов башы бла таулу командири сёзлерине ыразылыгъын билдирип, сора: «Арбазынгы, босагъангы къайгъысы башхаланы арбазларын унутдура болмаз», — деп къошду. Туугъан жерин, халкъын къорууларыкъ босагъа аллында уруш этип къорууламайды.

— Энди сени бла мени туугъан жерлерибизни не башхалыгъы, — деди ол. — Мында, бу бийик таулары ичинде кесими жюз жыл жашагъан сунуп келеме. Бу жол а экибизни да кёп кере урушлагъа элтип къайтарыучу жол туююлмюдю?

Кравцовну адежли сёзлерине, ачыкъ жүреклигине Къаспот ичинден ыспас этип, жүрегиндегин айтыргъа башлады, алай кёзбау иш сунмасын деп къоркъду да, жукъ айтмады. Андрей тюшдю эсине. Сагъышы, эси анга бёлюнюп, иги кесек барды.

— Бу жол сени атангы къанына да боялгъан жолду, — деди ол ахырында.

Кертими айтады мени шуёхум дегенча, Сергей, жолгъа къарай, мудах болду. Атасын тау элlege элтиучю жолну энди кёре тургъанча, тансыкъларыгъы келди. «Неди да, къан керек болса, къайсы бирибиз да артах турмабыз, жолла бирге къошулгъан заманда», — деди кеси кесине. Алай атасыны юсюнден айтылгъан сёзlege жукъ къошмады. «Ушамаз», — деди.

— Бу тау бетле, тёшле жай аз ариу болмайдыла, тюрю-тюрю гюлле, хансла бла сырылып. — Керти да, отча жаннган, сарыланнган, нюрча жашилленнген гюлени кёрюп, зауукъ эте тургъанлай, Кравцов, кёзлерин татлы жумуп, башын билинир-билинемез чайкъады.

Къара Къолдан чыгъаргъа, тар аууз кенгерди да, аскерчиле ёзенирек жерге къутулдула. Сора алда келгенле атлыны кёрдюле. Ол, жеринден тепмей, келгенlege къарап сюеле эди. Атлыны буюкъгъан, къоркъгъан халиси жокъду. Иерге тап жарашхан, ёхтем, базынулулгъу болгъан адам. Мор чепкени, къара элтирден гитче тёгерек бёркю бетин бютюн да ушагъулу этеди.

— Кимди бу атлы? — деди Сергей Кравцов.

— Таныдым... Бизни элде Нух эфенди деп бий бар-

ды. Аны жалчысы Къзакъды, — деди Къаспот, жюгенни бир кесек артхаракъ тарта.

Жалчы атындан тюшюп, бир жанлыракъ болду. Жаш Къаспотну аллына барыргъа бла къалыргъа билмеди, озуп кетер деп да къоркъду. Алай, тау адетинде жюрюю келгенича, Къаспот да атындан тюшюн, жол жанына чыкъды. Къзакъ салам бермеди, саламыны орнуна: «Айып этме, бир аман хапар къулагъыма чалынып, ауара болуп турама. Къайдан чыкъгъан сѣздю ол?» — деди.

— Сен кѣп жаша ансы, Аскерден а айырылгъанбыз, — деди Къаспот.

— Ай, зауаллы кеси уа... Жатхан жери кенг болсун, ашауу-жашауу санга къалсын. — Къзакъ, эки къолу бла да Къаспотну къолун тутуп, къайгъы сѣз берди.

Экиси да сѣлеше туруп, Сергей Кравцов жалчыны кенг мангылайына бла жассы сакъалына, сабыр къара кѣзлерине къарап: «Тынгылы ишленген адам кѣреме», — деди ичинден. Къзакъ да сары оруслу андан кѣзюн айырмагъанын энди сезип, саламлашыргъа сакълайды деп къолун узатды. Алай сейирсиннгенин, ол угъай, бир кесек элгеннгенин жашыралмады: «Мен муну къайда кѣргенме, эсиме нек тюшюралмай айыплы бола турама?» — деди.

— Андрейни жашыды! — Къзакъ нек тирелип, къарап къалгъанын Къаспот олсагъат ангылады.

— Тоба, тоба, атасына не бек ушайды, союп къаплагъан кибик. Аны орнуна энди сен жаша. — Къзакъ сары оруслу жашны къолун экинчи кере да тутду.

Сора ючюсю да, атларына минип, аскерни жетдиле. Командирле бла тенг болуп, алагъа къошулуп, аскерни аллында баргъанына уялып, буюгъуп, не айтыргъа, не этерге билмей келе эди Къзакъ. Отун жаргъан да, «ох» деген да тенг юлюш алыргъа кюрешгенлей. Айып тюйюмюдю. Алай айырылып да къалай кетсин.

— Айт хапар, эл нечикди, къартла аурумай турамыдыла? — деди Къаспот. Эккяйны сорургъа адыргы этип, соралмай.

— Тейри, тынгылы хапарым мени да жокъду, — деди Къзакъ.

— Сора нек?

— Ол хайырсызладан къачама деп, тюртюле бардым да... — тюз да алай айтханлай, жаш сокъуранды. «Аперимликми излейди, терслигине сылтауму? Кимден къа-

чаргъа кюрешгенин санаргъа нек къалды». Алай айтылган сѣз — атылган окъ. — Хоу, тюртюле бардым да, Албот улуну адамларына къошулуп кечине турдум.

Къаспот, мудахланып, иги кесек келди. Ол Шамилни, Шамил терилтип айланган жашланы юсюнден сатгыш эте эди. Кѣп созмай аланы да агъачдан, дорбунладан чыгъарыргъа керекди. Чыгъаргъа унамай, сауут кѣтюрселе уа?

— Энди аллынг къайрыды, умутуң неди? — деди Къаспот, жалчыгъа къарамай.

— Былайда уруп къойсагъыз да, бойнум къылдан ичге, къыйын кѣрмесегиз а, биргегизге барып, жамауатны бетине къараргъа сюе эдим. Жамауат кесген къол аурумаз.

Къаспотну бети жарыды, жумушады:

— Жангы бластны аллында сени терслигиг жокъду. Къолунгу кесдирирге ашыкъма. Къолунга къылыч алсанг — дарманың олду.

— Илипин ишленгенден сора, суу ичгерге чапханча болмасын ансы, — деди Къазакъ, тирилип.

* * *

Жолну ахыры болукъча кѣрюнмейди. Къайры элтеди ол? Анда бийик акъ тѣппелегеми огъесе булутлагъа къонакъгъамы? Хау, жерле сейирликдиле, жомакъладан алынганлай. Алай бусагъатда Кравцовха арну, тауушлукъ кѣрюннгенлерича, сюрюучюге, сабанчыгъа кѣрюне болурламы? — деп сатгышланды ол. — Кюн сайын бу жол бла жюрюп, жумушун тындырып, башын кечиндирген жашау тынчлыкънымы огъесе ариулукъну, бийикликними сайласын?

— Эртдеденми жашайдыла таулула быллай жерледе? — деп сорду Сергей, Къаспотха бла Къазакъгъа кезиу къарай.

— Ётюрюк айтыргъа суймейме, дурусун а билмейме, — деди Къаспот.

Кеслерими сайлап келген болурла огъесе бир тюрлю къыйынлыкъ жетипми къачхандыла бери. Урушну не уа башха миллетни артыкълыгъымы — Кравцов биягъы пѣгерлерине къарады, алай жукъ сормады: биллик тѣююлдюле.

— Былайдан айгъа жууукъ болур, сизни элден эсе, — Сергей ышарды.

— Энди кѣп къалмагъанды.

Жолдан талып, эригип айтмагъан эди Кравцов алай. Мында жашап, жерге, таулагъа суюмекликлерин сакълагъан, адежли, кертн адамлагъа ыспас этип айтхан эди.

Жолну энишге айланынган жингиригине жетгенлей, Сергей кѣрюрге термилип келген элин кѣрдю. Жукъ айттып, сейирсиннгенин билдирмей: «Ухол дегенлери бу болур», — деди ичинден. Бирмиди, огъесе мында хар адам сайын элми барды? Черекни берги, аргъы жагъасында да элле, гитче элле, тѣшлеге, къоюнлагъа ёрлеп, жабышып. Бийик тау эллени юслеринден Сергей хапар эшите тургъанды, алай туура быллайладыла деп а билмегенди. Черекни эки жагъасында орналгъанла барысындан да уллу, тынгылы да кѣрюндюле. Мындан къарагъан узун акъ юйню да эслей эди. Жагъагъа кысылып. «Ол межгитди», — дегенди Къаспот.

Жол черек жагъасына энер-энмез, аяз олсагъат тунчугъуп къалып, жашланы бетлерине жылы хауа урду. Бийикде, жыйын бѣрюлей, ызларындан сюрюп келген булут къайры думп болду: жайны зауукъ заманындача, кѣк тап-тазады, кюн ариу тийипди. Юйле ташдан къалангандыла деп Кравцовну эсине окъуна келмеди. Терезелери от чакъгъан чий, сары алтындан жонулуп ишленген юйле, хунала. Чалыннган тѣшле, черек бойну бла ёрге созулгъан ёзен, жол — барысы да алтындан къуюлгъанлай. Элни экиге бѣлген Черек — бирде уюп тургъан кюмюш, бирде уа — энишге тѣгюлюп, жайылып келген ёртен. Бу бийик, ёхтем жерге алтын бет алдыргъан кюн тыякъламы болурла огъесе кѣкню тазалагъан, ары бийикге, тау тѣппелеге, кюннге да жарыкъ, жылыу тѣкген жер кесимиди? Ма анда, эллени араларында алтын гебенле, алаша юйле, хунала. Жашланы жылытхан, жарытхан. Сора байракъла. Жууукъ келгенде ала шарт кѣрюндюле, анда-мында юй башларында, от тиллеча, кызарып, шош сюзюлюп.

Сергей Кравцов, кѣлю кѣтюрюлюп, ёхтемленип, ёхтемлигин, жюрек къууанчын жашыралмай, Къаспотха, ызы бла Къазакъгъа къарап, ышарды, алай жукъ айтмады. Тюз да бу кезинде сабийле, сюрюю болуп, къууушуп, чабышып, элден тышына тѣгюлдюле. Бир бирлерин озаргъа кюрешип, жел учургъан къалпакъчыкъларына, арта чартлатхан бѣрклерине иш да бурулмай (тохташсада иѣгерлерине оздурурла), жолну эки жанына бѣлю-

нюп, атылышып келедиле. Кюлген, кызарган бетчиклени, кычырган аузчукъланы, кыркъма башланы, жаулукълары артха учхалап, чачларын тозуратхан кызычыкъланы — барысын да эслеп, Сергей Кравцов олсагъат, билмей турганлай, тау шорха бла тау черек бирге кышулган жерге тюшюп квалганча болду. Сабийле жабы этип, кычырышып, кызыулары бла алгъа озуп кетип, дагъыда, чапханларын хазна селейтмей, артха кыайтдыла. Кыаспот энишге ийилип, кыайсы эсе да бирин ат бойнуна алды. Барысы да алай этдиле. Кравцов ат бойнуна олтуртхан а сары шинли кызычыкъ эди. Кызычыкъланы гюлмендиси бойнуна тюшюп эди да, Сергей аны ариу айырылып таралган сап-сары чачын кердю. Кийимчиклери хазна туююдюле — эскидиле, жамаулу, алай кызычыкъ тазады. Кравцов, ол тазалыкъланы сезип: «Сени атынг кыалайды?» — деп сорду. Сабий ангыламады, сора, нек эсе да кызарып, кюлюп ийди.

— Сейитни кызычыгъы болур дейме, — деп Кыаспот, Зулейханы кезлери бла ийнакълады.

— Сора сен Зулейхаса, не ариу атынг барды, — деди Кравцов, хуржунунда бир узатыр заты болмагъанына жарсый.

Зулейха арыкчыккъды, ууакъ сюекли. Кыаты бармакъларым бла ачытырма деп кыоркыгъандан, гюлю тутханлай, сакъ тутуп, Сергей алай келеди. Кыол аязы бла, бармакълары бла кызычыкъланы назик иегилерин, жюрегини тыпырдагъанын сезип.

Орамны эки жанында хунала керюнедиле-керюнемейдиле дерча, адам тышына алай кеп чыкыгъанды. Энишгеден ёрге тизилишип, хуна, юй, халжар башларына минип. Кыарт кыатынла, кишиле, келинле, эрге барлыкъ кызыла, жаш анала. Бирге кысылып сюелген таулу кызыла олсагъат Кравцовха туугъан жерин, узакъда квалган таныш оруслу кызыланы эсине тюшюрдюле. Мында, бу бийик жерледе, узакъ Россиядача, кызыла ариу, субай болганларына сейир этип, кыууанды. Акъсыл жукъа бетлиле, акъ жаулукълула. Узун чачакълы кызыл, жашил кыолан жаулукъла кыысханла Кравцовну жюрегин бютюн да бек кыозгъап, Россейни дылгъам тюзлерине, гюлю ёзенлерине, кыайын, тал тереклерине, дагъыда ол кеси былайды деп айталмаган ариулукъгъа, умутха термилдиле.

— Сау келигиз!

— Игилик бла, огъурлулукъ бла келигиз! — деп ан-

дап-мындан сѣлешип, эллиле кызыл аскерчиле бла са-
ламлаша эдиле.

Сейит, арбазындан тышына чыкъмай, жашыртын, ху-
на артындан къарады. Кызылла жетип келедиле деп
эшитгенлей, ол, бир айдан бери сойланып жатхан, тѣше-
гинде чыдаялмады. Турду, сора узакъдан окъуна аскер-
чилени кѣргенлей, къатынындан да уялмай, жияп, кесин
кючден тыйды. Энди уа кызыл аскерчини ат бойнунда
Зулейханы эслеп кѣюп, жангыдан тамагъы бууулду,
жилягъан тауушуму эшитдиреме деп, кѣоркѣуп, эниш-
геракъ чѣкдю, алай кесин тыялмазын ангылап, халжар-
гъа кирип кетди да, орамгъа айланган гитче, кыйсыкъ
терезечикге кѣапланды. «Аллахха жаным кѣурман бол-
сун, — деп шыбырдады Сейит. Ол заманда ѳлмеген энди
бир заманда да ѳлмем. Аргъы дуниягъа барып кѣайтхан
экинчи ары бара болмаз, таланган». Балшебикле бла
кетмей, мында кѣалгъан ким болса да малхуния эди,
аллах ургъан. Не тапды Сейит? Жюрек ауруу, учузлукъ.
Арпа ѳсдюрдю да, сабанында кылкысы сайын бир
жара салдыла. Ат юсюнде жашла бла кѣайтыр орнуна
ичер суунда ит мыллыклай жатды. Бу затла барысы да
жангыдан эсине тюшюп, Сейитни кеси кесине салгъан
айыбын бюгюнню кѣууанчы бютюн ауур, ачы да этди.
Ол андан жияй эди. Сора кызыл аскерчиле ары, ѳрге,
озар-озмаз, кѣарт гырайтына минип, ызларындан теби-
реди. Тау суула чаба, саркъа, бирге кѣошула уллу черек
болуп кѣаладыла. Адамла да алай кѣреме. Кѣайдан
чыкъды бу жамауат, кѣарт-жаш, сабий-субий, череклей,
кызылланы ызларындан тѣгюлюп, гюрюлдеп баргъан.
Бу кѣууанч кычырыкъла, хахай-тухайла, уруш аулакъ-
лада кѣалгъан ахлуларыны ачы жияуларын этгенле.
Сейит а бош термилипми барады огъесе черек тѣнгерет-
ген сокъур ташмыды? Анда, кѣпюр кѣулагъына жетип,
бийикде шууулдап, кѣатапа, дарий таууш этип жанган
отха термилип, аны тансыкълай баргъанладан эди ол.
Сейит, сангырау болуп кѣп жатды, жерини, тауларыны
макъамын эшиталмай, бюгюн, бусагъатда уа ол ѳртен-
ин шууулдагъанын, кѣанат кѣакъгъанын эшитеди.

* * *

Ингирик кѣкде жангыз жулдуз кѣалтырап, иги кесек
турду. Артда тѣгерегине андан жарыкълары, мутхузу-
ракълары да жыйылдыла: Ухол башы топпа-толу болду.

Элни ортасы бла келген жайма суучукъда сыйдам ташлагъа кысылып, тюплерине кирип, акъсыл юзmezге кюнуп да жандыла, жукъугъа батхан чабакълача, шошайдыла. Гитче, такъыр кёпюрчюкню ыспассыз этип, арыбери ётген-сётген эллиле малтап, аякъ бурунларына илиндирип, уруп да озадыла, тынгылы тохтап, жайыралып, отлаудан келе келген малла да ичедиле — жулдузла аз болмайдыла, чайпалып, ёчюлюп, дагъыда анда, бийикде жылтырагъанлагъа эришип тохтайдыла.

Тау суучукъну жагъасында Эккяй, аягъы юсюне чёгюп, шауданны жулдузларын ёчюлтmezча, къамил бла сакъ-сакъ узалып, челеклерин сакъ толтурады. Хар узалгъаны сайын къамилге жулдуз тюшюп къалады. Со-ра челекде бурху-бурху болуп, кюмюш харфлача ууакъ-ууакъ чачылып, чабакълай, ёрге-ёрге секирдиле да, дагъыда бир бирге чабышып, кёшулуп, тереннге чёгедиле. Ызына къайтыргъа Эккяй бек ашыгъады, алай ётген-сётгенле да кёпдюле: хар бирине ёрге туруп, ишинги бёлюп, ашырыгъа керек болады. Суу алыргъа былай кеч чыкыгъанына адамладан уялгъан да этеди, алай апсыныны юйюнде сууу жокъду деп кимни эсинде бар эди. Асыры абыырагъандан не этерлерини-къалырларын билселе уа. Ол жашха жарсыгъандан, ичи кюйгенден Къаспотха окъуна кюуанмады. «Ол жаш» деп Эккяй къайыны Аскерге айта эди. Аскер ёлюп тургъанлай, Акъ Хажини кызы эри къайтханына кюуанып айланады деп айтдыртхандан эсе, ёлген игиди. Эллилени кёллерине алай келир дегенден, Эккяйны ичинде жаны жокъду. Жюрегин ачып къарасала, тоба, «кеси» ёлсе да андан бек кюйmez эди. Кунаны къатындан кетерге керек туюю эди, алай къайыныны юйюнде андан кичи кёрюмеди. «Жарлы Куна», — деп кючсюндю Эккяй, имбашларындан ауур суу кылычы бла ёрге, Аскерни юйюне келе. Мында адамла кёпдюле, юй ичинде, тышында да олтуруп, сюелип. Андрейни жашы да келгенди деген халпар эллилени бютюн бек кюзгъап, бюгече бери ашыкъ-мазлыкъланы да ашыкъдыргъанды. Эллиле Кравцовну кёрген эдиле. анда, межгит къатында, кенгден къарап. Алай кенгден къарагъан неди, барып, кюолун тутуп, къайгъы сёз бермесенг, сау кел демесенг, экинчи кюн орамда тюбеп къалсала, Къаспотну, Кравцовну да бетлерине не айтып къарарла. Кюуанчда, бушууда да жууукъ-ахлула бирге жыйылмай не амал. Алай быллай жерге кёзбаугъа не да сынчыларгъа, не кёребиз да не къала-

быз деп келгенле да аз болмайдыла. Сюйген, сүймеген да арбазда олтурады, сюеледи — кет деп киши кыстамайды, хар бирине ыразылыгынгы билдирип, сау бол дерге керексе. Ары — оракъ, бери — чалгъылагъа, жүреклерин дерт сыйырып, кёмюр этип тургъанлагъа да. Ким жарсып, ким а бош келгенин Къаспот уста биледи. Аны жалан да Сергей Кравцов билаллыкъ туююл эди. Анча адам аллында тохтап, къолун тутуп Къаспот бла тенг анга да къайгъы сёз бергенлерин ангылап, къайдан эсе да бирден келген адамгъа эллилени алай хурмет этгенлерине сейирсинип, эрип сюеледи ол.

Жиляу-сыйыт жокъду. Аскерни къатыны Куна тыйгъычлы тиширыу кёреем — кёзюнден тамычы жилямукъ чыгъармай, сын болуп олтурады. Сабырды. Аны сабырлыгъы жиляргъа хазыр ахлу тиширыулагъа да эс тапдырып турду. Сора бу кезиуледе сехлеге да толу жетгинчи, алайдан бери арбазгъа атлагъынчы эки тиширыу шош сытылып башлап, мычымай, сыйытха ётюп, кеслерин Къаспотха атдыла.

— Къайсыладыла была? — деп сорду ким эсе да бош сёз орнуна кесини жүрек такъырлыгын, кёлю толуп къалгъанын жашырыгъа.

— Асланны анасы бла къатынчыгъы.

Назик, орта бойлу жаш тиширыу, Къаспотну ёшюнюне къапланып, титирей, къалтырап жиляды. Келинини алай таралгъанына тёзалмай, Асланнга да ырыслап, Къазакъ къолларын Зайнафны имбашларына салып, Къаспотдан айырды.

— Этме былай, келин. Эр кишилени жунчутма.

Туюме бла Зайнафны босагъадан атларларын марап, сакълап тургъанча, тиширыула кёзгъалып, кёзуп, кеслерин тыяргъа кюрешгенле энди чырт да тыяргъа сүймей, бирле келип алагъа: «Хайда, эркинсиз жиляргъа», — дегенлей, этдиле. Кёпден бери жыйылып, тыйылып тургъан суу ычхынганлай — кеси селейгинчи аны ким тыялыр. Аш-суу къайгъыда жилямукъ кёргюзтмеген Эккяй да андан ары тёзалмады. Жаулукъ къанаты бла бетин жабып, аш юйден чабып чыкъды да, отоугъа кирип, сарнаугъа берилди. Алай бир кесекден аман кычырыкъла, къатыш-къутушла тохташдыла да, арбаздагъыла къайсыны эсе да ауазын шарт эшитдиле:

Кенг жауурунлу, ой, назик белли Аскер,
Жюрегими печик кюйдюрдюнг,

Ананг сылаучу къара чачынгы, харип,
Къызыл къанынга бояп, узакъда жоюлдунг.

Былай айтып сарнагъан Асланны анасы Тюйме эди. Аны арну, таралгъан ауазы эр кишилени жерге къаратды, сёзлерин тамакъларында тунчукъдуруп, шошайтды. Тиширыула да, тохташып, Тюймеге кюй айтма кюйдунла, сора ол жүрекдени бек ачитхан сёзлеге жетгенлей, эжиу этгенча, бир аууздан къысха-къысха сарнап, дагъыда кюлакъ саладыла. Тюйме кюй этип сарнаргъа уста болуучусун эллиле биледиле, алай, бюгюнча, жүрекден таралып, инжиллип аны ким кёрген эди.

Тюйме Аскерни бек сюе эди, алай аны эрин Даутокъ улу асхан эди — жарлы Ахматны бушууу бусагъатлада бютюн ачы болуп эсине тюшген эди. Эрине таралып, кюй этип жиляргъа жамауатдан бетсинип тургъан Тюйме энди не айтып сарнаса да, эркинди: битеу жарсыуу, тары, тыуу бюгюн ёрге уруп, Ахматны сарнауун эте эди. Сора жангыз жашы Аслан да не болуп къалды — саумуду-шаумуду — аны тюзюн киши айтмайды. Келирге бошамайды дегендиле. Ётюрюкмю, кертими айтадыла? Аскер бла бирге жоюлуп, ол къарыулу, тулпар кёкюрегин окъла тешип, жашырып кюйгъан эселе уа? Эшиги жабылгъан, оту кёмюлген. Алай ёз ачыуун сагъынып, не эрини, не жашыны атларын кюйге кюшмады. Аны шош таралгъан ауазында кесине, къадарыны кюйсюзлюгюне тырманы эшитиле эди. Кюйсюз, сокъур къадар, аярын, къоратырын билмеген. Ол, Тюйме, эки атыллыкъ, хайыры-хатасы да болмай, кюзгъунча, кёп жашайды, жамауатны лячин жашлары уа, къанатлары кыыйылып, кемирчеклеринден окъла тийип, узакълада къабыладыла. Ол, къарт кюзгъун, ёле билмеген, уллу кюуанчха жетгенди, лячинле уа кёрюрге термилген насыпларын кёралмай. Бюгече Ухол элни башында жулдузла ёмюрде жанмагъанча жарыкъ жанганларына, тау сууларында, алтын чабакълача, жууунганларына кёзе ачалмай къабылгъандыла. Уллу кюуанчда бушуу бютюн ачы, кюйсюз болады. Ухолну жарыкъ, жылы ингирлеринде лячинле жамауатдан нек айырылып къалдыла. Ол лячинлени, къара жер жутхан лячинлени, Тюйме, эки атыллыкъ Тюйме, не бек чакъырса да, энди атларын жерлемезле, жер титирегенлей, къамичи уруп, элиялай, терк лячинле, аллында сюелмезле, — дей эди ананы кюйюуу, сарнауу.

Аскерим, сени ким марагъан болур,
Аман топ тирик белине?
Ой, Къаспот, къалай къарадын
Лячин къарындашынгы къандан толгъан бетине...

Къайын анасыны бу сёзлерими буудула огъесе Аслан нек келмейди депми ичи кюйдю, Зайнаф, къара жаулугъуну къанаты бла бетин букъдуруп, эки жанына шош чайкъала, сарнагъан ауазын бегирек эшитдирди. Угъай, анга киши да айып этмесин, ол таралмаса, бюгюн ким тараллыкъды. Туугъан атасы эсе — мурдар болуп, кийиклей, агъачха къачды, аталыкъ этип тургъан Ахматны уа асмакъ кёз туурасында къаралтды. Энди Асланы къайтмай къалса, Зайнафны аты къаргъыш орнуна айтылмазмы. Аслан бюгюн, тамбла келеди, — деп сакълагъан насыбы туююлмю эди, къадар ол насыпны андан къызгъаныпмы кёйгъан болур — жашла келди, Зайнафны къушу уа келмейди. Жиляуун артамы этер огъесе бусагъатда этипми кёйсун? Жулдузлагъа, айгъа, кюн тыякъгъа тенг Асланны жиляуун Зайнаф кюйюнде ол затла бла башын жабып эте эди. Угъай, Аскер аны ичине жара салыр ючюн къалмагъанды — Асланны татлы тенги жигит, къушкёз Аскер. Алай биреуню бушууу кеси башынга жетген къыйынлыкъны да туура этеди, ол ичинден кюйюп-бишип турмай, жамауатха ачыкъ айтыргъа чурум.

Аскерим келеди дей, кече-кюн жолгъа къараучем,
Езен туман кёрсем, тулпар атыны
Тылпыууду деп, алай къууаныучем, —

ден сарнады ол.

Сени алып кетген акъ жолда
Булугла, кёй сюрюулей, жаталла,
Ой, харип Аскер, энди атынг кишнеучю
Ухолда жарыкъ тангла сенсиз аталла.

Зайнафны сарнауу жумушакъды, инжилиуден толу, алай анда ёхтемлик, лячинле жоюлдула эсе да, жамауат ючюн жоюлдула демеклик да эшитиледи. Аскер кетди кёз кёрмезге, алай чырагъы ёчюлмегенди, сабийи ёсюп, башындан къарар, дуня башындан аты къуруп кетмез. Арбазда тау киби къарындашы Къаспот сюеледи, — дей эди ол, ичинден Асланны жангызлыгъына таралып. Жангыз адам жангыз терекге ушамайды, жарлы, юзюлсе, чирчикленмейди. Къаспотну атын эшитгенлей, Эккяй

нек эсе да бютюн шор сарнады. Узакъ уруш аулакъда Аскер жыгъылмай, аны Къаспоту жыгъылса ол не этер эди, ол уялмагъан. Аллахны жаны ауругъанды, не игилигин кѳрген болур эди. Шукур этип, беш ууахты намазын кѳймай турсун. «Ол жаш ѳлгенден эсе, «кеси» окъуна ѳлге эди», — деген эди Эккяй. Ырысламай, къалай айтды, тили артына тартыллыкъ.

Ырыслай билмей, керексиз сѳлешгенини палахы анга жетип къаллыкъча, жангы кѳркѳуу Эккяйны ичин сыйырып, кесине тырман эте, къатлап-къатлап тобагъа къайтды. Алай минглеп тобагъа къайтса да, гюняхдан башын жулалмаз. Ол, Эккяй болмаса, эрини юсюнден тиширыу уллу кѳллю сѳлешип ким кѳргенди, эр киши дегенинг тиширыугъа аллах берген насыпды, ол насыпны берген, сыйыргъан да аллах кеси этеди. Къамамагъан Эккяй насыплы къадарына табыныр орнуна, кѳзбау сѳз айтып, аллахны кѳлюн кюлдюргенди. Хай, ол тамата келинге кѳзбау этген эди ансы, Къаспотну арагъа салып, ким бла да сѳлеширге анасыны баш токъмагъымы къалгъанды. Угъай, мен сокъур, сангырау эсем да, аллахны саламын эшитеме, насыбымы да кѳрюп, ол насып мени къанатлы этгенлей жашатыр, кѳк кырдыкга, акъ тереклеге, тѳппелеге, жулдузлу бийиклеге да къууана тангнга чыгъарма, ойламай сѳлешсем а, аурумай ѳлейим, — деген эси бла жилий эди Эккяй. Алай неди бу, бу асылсызлыкъ, ѳз насыбына алланып, башханы, башха да туююл, тамата къайыныны от жагъасын ортакъ этген Эккяйгъа, Акъ Хажини къызына тѳреми болуп къалды? Быллай акъыл шырт деп эсине тюшюп, тиширыу олтургъанладан уялды, ала аны ичин билип, жюрек тебиуюн эшитип тургъанча. Аскерни бушууу буууп къоярыкъ Эккяй, ѳз насыбына шукурланып сарнаргъа гюнях туююлмюдю. Неде да, сайларгъа тюшсе кимден да эрин сайларыкъды. Айыпмыды. Кѳзбау неге керекди. Сора Эккяй къайынын кѳз туурасына келтирди: ол мудах эди, кѳлкъалды этген къарамы бла. «Не заманда да биреуюн бушууундан сауланы къууанчлары уллу болады», — деген къарамы. Ол алай эди, не бек жилиуун этсек да, ѳлген бла киши къалмайды. Кеч-эртде кетсе да, кѳзден кетген — кѳлден кетеди. Ахыр боллугъу: сау саула бла, ѳлген ѳлгенле бла. Бу дуняда андан сора жукъ да жокъду. Бу акъыл тиширыуну кѳлюн бютюн такъыр этди. Эккяйны суйген тамата къайыны, темир юзген жигит Аскер, эл багъасы жаш. Аны ѳлгенин буса-

гъатлада эшитгенча, унутуллугъун да бусагъатда англай тургъанча, Эккяй алай ачы сарнады.

Беш да тау элге чыракъ жандырып,
Кеси ёчюлюп кетгенди, жазыкъ ол, —

деди Эккяйны ауазы. Тышындагъыла эшите келген ауазланы бирине да ушамай эди ол, жүрекни теренинден чыккъан мудахлыгъы бла. «Ёлген бир кере ёлюп къалмайды, экинчи да ёледи, унутулуп», — дей эди аны ауазы. Эккяйны суйген къайыны энди — замансыз юзюлюп жерге тюшген чапыракъ, эрип, кюйюп думп болуп кетген чыракъ, кюйюп, къаралып бошагъан терек, кюл болгъан терекни ариулугъун, кёклюгюн да ким эсинде тутады деп жиляды ол.

Эккяй алай сарнагъанында, Қъаспотну кёлю толуп, ары къарады, бери къарады, къайры къараса да — баштёбен эр кишиле. Кёзлерин букъдурургъа адыргыланып, кёкге къарады — жулдузланы кёралмады. Юй артха кетип, бираз мычып къайтды.

— Жамауатны къууанчында былай этипми турлукъдула, кирип, тыныгъыз десенг эди. — Қъаспот Акъ Хажини къатына келип тохтады.

— Қъууанч болмаса эди, бушуулары кёзлерине кёрюнмез эди, — деди Хажи башын кётюрмей.

— Манга бетсинип, жамауат къууанчына къууанчхача къарамаса, жарамаз.

— Дурусду, — деди Қъаспотну къайын атасы, элни уа — таматасы, — той жамауатдан къачмаз. Ёлгенлени дууаларын тхташдырайыкъ.

* * *

Нух эфендини арбазында жан къымылдап кёрюнмейди беш-алты кюнден бери да. Қъарт бийче эри бла таугъа къачаргъа унамагъанды, тап, унаса да, къачхынчылыкъны кётюрюрча кюч-къарыу къайда. Кеси башына, эфендини от жагъасына да жеринде къалса иги эди. Сора санауу тауусулгъан къарт къутукъ кимге керекди — къызылладан къоркъмайды, ёлтюрселе да, айымыды, къорарыкъ ол болсун. Алай къызылла элге кирик-кирмез Ханий жанына къоркъуп, кишини кёзюне уруцургъа базынмай, кечинип турду. Қъайда, къалай кечине би — отоу мюйюшге къысылыпмы огъесе тёшекге ки-

рипми — аны киши сурамай эди. Тышына чыгъаргъа кьоркьгъандан, Ханий къайгъы сѣз берирге Мамашланы арбазларына — Кѣккѣзню жияуу этилген жерге да бармады. Келген анга да келсин — Кѣккѣз Мамашны жашы эсе, Нух эфендини киеую эди. Ухолда тюп болгъан бар эсе — ол, аны жангыз кызы, кѣгюнде жангыз айы, жангыз жулдузу тюп болгъанды. Къарт бийче жияр ючюн, сыйыт этер ючюн да къалмай эди. Арбазында кесине ушаш къутсуз, тишсиз парийден сора жан болмай. Бийче сарнаса, ол да, босагъада къуйругъундан чѣгюп, аямай улуйду. Иесини бушууун ит сезип къояды дейдиле, огъесе ол кишиге бир палахмы болгъанды, аны улууунму этеди — Ханий, къолуна не тюшсе аны атып, парийни кеси башына сынсытыргъа, улутургъа кюрешгенди: «Бар, кет, гунч бол».

Алай Мамашланы арбазларында кѣрюнмей жарарыкъ туююл эди: киеуюм ѳлгенди деп Ханий аякъ тирегенликге, жаш аланыды. Жаш эсе да, талау эсе да, андан къопмай къаллыкъ, дуния тохташхынчы тѣзсе эди уа, жангыз сабий кызыларын терилтмей. Нух эфендини бийчеси Шамгъунну чакъыртып, башха адам келирге унамады, Саудатны къайынларына, суюсе-суюмесе да, къайгъы ашха мал жиберди, сора кеси да келди. Узакъмы барлыкъ эди — аралары бир кычырым. Мамашны юйюнде кече къалып, эртденликде къайтды. Андан кѣп ким тѣзаллыкъ эди: юйюню, мюлкюню юсюнде болмай. Кѣрти, Къайытны эки кызы да андадыла, алай ол малкѣзлеге, ол гудулагъа ит ышансын. Ийнан, юйюн Майрушханнга къоюп кетгенден эсе уа, кызыл аскерчиге къойса окъуна азыракъ харакет урланыр эди.

Артха къайта туруп Ханийни жангыз жибермедиле, жаш-къушха да ашыртмадыла — иги гынтдысы болмагъан тиширыу эди да. Сен бюгюн аны, сансыз этип, жангыз жибер — тамбла къара ташдан да ары ашырыр¹. Ол затла кѣлюне келип, Мамаш бийни къарт анасы Ханийни биргесине тебиреди. Кѣрти да дегенлей, бушуу жангыз аланы туююлдоу, Нух эфендини да журтунда къайгъы сѣзге келген-кетгенлени кѣзлерине урунургъа тийишлиди. Сора Дымай анда, келининде, жума кюнден бери тынчаялмайды, ач да болады. Дымаймы эди

¹ Къара таш таргъа кирген жерде болгъанды. Ары жетип къайтхан кесин бек узакъгъа баргъан сунганды.

кыайгылары, заманында аш-суу берирге унутуп кыоядыла. Ким биледи, Ханий бир иги тойдуруп эсе уа.

Бусагыатлада уа экиси, дагыда алагыа кыаршы жууукъ жетген юч-тёрт тиширыу да Нух эфендини арбазында олтуруп турадыла. Алай кыураныгы эди Ханий, мюлкю-ырысхысы башына жау болгъан, хазна этмедн: эски лёкыум бла кючлю айрандан сора кыанигагы аберн салдыртмады. Дымайны уа жумушакъ бишген тауукъ эт ашарыгы келе эди.

Кюн жайылгъанды, жылы уа тойюлдю. Бютюн да Дымайгыа. Сюеклери ашалып, жукыаргъан гым-гымгыа. Кыара кыатапа кыапталын кыйип, кыолан ботагыа чулгъанып олтурады. Ётген-сётгенле кёпдюле. Барысын да тынгылы кёрюп, танып турургыа бек сюеди Дымай. Эллилени кёрюрге термилп, тансыкылап угыай, жууугыу-ахлусу тойюл эсе, кыаргъап, аман айтып, кёлюн чёкдюрюрге. Жаны-тини адамлагыа кыаргыыш этген. Алай Дымайны теренден жылтырагъан гитче кёзлери, тюз кыатындагылагыа болмаса, тышындагылагыа шарт илиналмайдыла. Тап, илинселе окыуна, элли жашаууна кыатышмагъан Дымай кимни танып, башы бла этерикди.

— Нух кыатыны, — деди ол, башыны кыалтырагъанын тыялмай, — энди была уа кимдиле? Бизни жашла тойюлмюдюле?

— Тойюлдюле. Кыой, не этесе быланы санап? Бусагыатда кёргенинг — жүрек ауруу.

— Хатра бла Байдуллахха бир бек ушадыла да, андан сордум.

— Аллах алай кыурасын аланы, тапханса Байдуллахха ушарыкыланы. Ол аман Барисбийди. Нёгери уа келгенледен бири.

— Охо, аман жолгыа барсыла, — деп, Дымай гитче кыургыакъ кёзлерин жумаракъ этди.

— Аллах барды, бу экиси уа бизни жашладыла.

— Кыаспот бла сары оруслуду, — деди Ханий.

— Оу кюнюм, оруслуну ёлтюрген эдиле да?!

— Башхасыды, — деди Маскени кыатыны. — Энди мында аз оруслуму барды, жарлы.

— Кыалай жибергенди жашчыкъ аланы бери? — Жашчыкъ деп Дымай Мамашха айта эди. — Ах, кюнюм, андан да кыоркымагъан балчибикле кимден кыоркырукыдула. — Кыарт бийче эринлери кыатыш сакыал тюрбюн, жукка тутханча тутуп, жерге сагышылы кыарады:

къара ташдан да ары жашагъанла, аны жашындан къоркъмай, берн келип, эркин айлана эселе, сора дуния башы тюрбюне бола тура эди.

Олтургъанла барысы да къара тынгылауну ийдиле. Башха амал жокъ — асхан, ёлтюрген «балчебиклерин» асырагъынчы да тѣзмей, чанкала той этген эдиле. Энди уа — къара да — кѣр, жарыл да — ёл, дуния кезиумю болур, кеме да минеди къайыкъгъа, къайыкъ да — кемеге дегенлей. Алай бу тийреледе былай кѣп адам жашайды, ол адамла уа чанкаланы бушууларыны башы бла атлап, тойгъа къуюллу къдула, — деп Ханый бир заманда эсине да келтираллыкъ туюл эди. Тюнене жалынып сѣлешген къатынла бююн къайгъы сѣз берирге къосмей озадыла. Ары, межгит тийресине. Анала, сабийлерини ёшюплерине къысып, къызла, жашла омакъ кийинип, кишиле, къартла. Кими атха, кими эшекге минип. Межгитни журтуна сыйынмай, эллиле, Нух эфендини тюз аш юйюню тюрбюнде да тохтап, жокку болуп кѣрюнедиле. Къайры къарасанг да — жамауат. Межгит тийреси, Нух эфендини арбазы да энди дауурлу болду. Сора бир кесекден ол дауурну, жол, арбаз титирегенин да тунчукъдуруп, арну тепсеу тартыу жайылды. Жайылды да, къартлыкъдан-къарыусузлукъдан тойгъа келалмагъанлагъа, мал къошлада къалгъанлагъа, кѣп жылланы кѣзлери жарымай тургъан бу алаша таш юйчюкlege, битеу дуниягъа саламча, Ухолну, гитче тау элчиклени башлары бла учду. Алай, къыстау баргъан къанатлай, узайып кетмеди.

Нух эфендини арбазында олтургъан чанка тиширыула элгендиле огъесе бушуулу кюн жарыкъ макъам, къобуз тартыу эшитип къойгъанларына Ханыйденми буюкъдула. Ырыслагъанми этдиле — эрлери, жашлары жылы тѣшеклеринден айырылып, абрек болуп, саулары-шаулары да — белгисиз, была уа, кѣр, эсиргенлерини тѣге. Нек эсе да, сѣзлерин жутуп, бет алышындырып, бир бирге къарашдыла. Дымай, къулагъы эшитгениге ийнанарыгъы келмей, алданган сунуп, алданганин олтургъанлагъа билдирирге суймей, межгитге айланган къулагъына къолун чолпу этип, иги кесек турду.

— Неде бу, бизни бушуу-бушман болгъан кюнбюзге къарап, келин келтирген кимди? — деди Дымай.

— Балчебикле той этдиле, жарлы...

— Тойму, не тойду ол? — Къарт, туруп, Нух эфендини аш юйюню мойюшюне тынды. Сора ары, межгит

таба къарады. Ол къарагъанлай, къобузну тили тутулун, адамла да жерни жети къатысына кѣмюлюп кетериклей. Алай эллиле къажымадыла. Дымайны кѣзю иги жетишмегенден туююл эсе, алданмай эсе, ѳмюрюнде бир жолгъа анча адам абзеххе барып кѣрмегенди. Огъесе была тепсеген адамла болмай, Дымай серленипми турады, шайтанла алдап. Шайтанла да аллахны суюген къулун серлендирирге ѳчдюле огъесе Мамаш бийни, ол жашчыкъны дунягъа айтхылыкъ анасы кѣзденми тохтагъанды. Бу къарт бийче кюн сайын кѣрюучю межгит арбазмыды, туююлмюдю, кырдыгы, хансы шууулдагъан, чайкъалгъан ѳзеннди, суу жагъасымыды? Алай ариу чакъгъан ѳзенни Дымай жаш заманындан бери кѣрмегенди. Угъай, тохтагъанды къарт бийче кѣзден, тохтагъанды. Мамашны анасы, битеу бар палах аны кѣзлери иги кѣрмегенни хатасындан чыкыгъанлай, жиляды. Ким биледи, кѣз жауум къуругъанды деп жилий болмаз эди. Аллах алмагъан жаны къалай ачы дунягъа жолукъду. Заман эритип бошагъан къолун кѣтюрюп, Дымай эки-юч кере да бир затны кесинден кери тюртдю: — «Кетеригиз быланы, къурутугъуз быланы кѣзюмден», — дегенлей. Киши къатына келмеди, жапсармады.

— Тепсегенле кимледиле? Бизни бушуубузда адамла тепсемезле, шайтанла болурла ансы, — деди къарт бийче.

— Балчебикле бла шайтанланы не башхалыкълары барды, — деди Ханий.

— Шайтанла, къоркъмай, межгит тийресине къалай баралдыла. Туура аллай зат а болмаучеди минг жылдан бери, тоба... Мен минг жыл жашай болурмамы?

Арбазда олтургъанла Дымайгъа сѣз къайтармадыла. «Шашхан кѣреме», — деди ле ичлеринден.

— Шайтанла эиди межгитден къоркъмайдыла, — деди Маскени къатыны бираздан.

— Мамаш мында жокъду да, андан къоркъмайдыла. Къыстар адам жокъду, — Дымай, башыны къалтырагъанын тыялмай, тыяргъа да суюмей, сюелген жеринде тырхыкга олтурду.

Жалчыларыбыз, къарауашларыбыз,
Межгитде той этип, тепсейдиле,
Ах, мен харип, бизге къаллай кюнле келгендиле,
Ах, мен харип, бизге къаллай кюнле келгендиле,—

деп, эки жанына кезну ауа, жиляды Дымай. Къобуз а, харх этип, кюлюп, ариу макъамын юйлени, хуналаны башлары бла учурады.

* * *

Межгитни хуна ышыгъында кызла, жашла жарашдыргъан жерге олтуруп, Жалдуз къобузну алай согъады. Эртденли бери талмай, арымай. Къобузчуну тапчаны кийиз-кюйюзле бла омакъ жасалыпды. Къыз кеси да омакъды. Кийим тапмазча, къолайсыз юйюрге ёсмегенди. Атасы — къара ёзден, жашдан къартха ишден башын кётюрмеген бир киши, ёз журтунда, жерчигинде. Жерге, малгъа суймеклиги, усталыгъы аны, инжилтип, тышына къаратмагъанды. Анасы да ёзден тукъумдан чыкъгъан тиширыу — жырчы, къобузчу — тамата кызы Жалдузгъа бек сакъды. Юсюне, башына, намысына. Экинчи сабийлери да кызычыкъды. Он бир жылы энди тола тургъан къаракёз, къаракъаш Халимат, къобузчу эгечини къатындан таймай, сюеледи. Жашла Жалдузгъа чам, лакъырда этип сёлешселе, жаратмагъанын, эгечи да алагъа жууап этерин унамазын Халимат кёзюкъашы бла билдирип къоя эди.

Алай Жалдуз — оюнну, кюлкюню суйген, жютю сёзлю кызы — гитче эгешчигинден буюкъмай, жашланы лакъырдаларына лакъырда бла жууап этсе, «мардадан чыкъма, озма», — дегенча, эгешчиги жашыртын узылып, къобузчуну бутундан, билегинден буруп, чимдийди.

Къазакъ, элден кетип, думп болуп тургъан кюнледе, Жалдуз аны бек суйгенин жангыдан ангылагъан эди. Олсуз жашауу жашау болмазын, киши босагъасындан атлап, башына иш эталмазын да. Къуругъан журтха, бош къалгъан журтха ушап къалгъан эди эл. Къазакъ жюрюучю жоллада жан кымылдамагъанча, суу жагъасы, бу ёзен да, таш хунала, юйле да ёксюз болуп.

Атасы, анасы сауда тыш адамны алай суйгенине уялып, Къазакъгъа термилгенин, тартыннганын, тыйгъычсызлыкъ, айтеклик сунуп да жарсыгъанды. Эсинде, жюрегинде да Къазакъдан башха зат болмагъанын эллиле ангылап, ызындан айып этип къарагъанча. Кечеден тангига Жалдуз эрип, олду деп танымазча болуп къалгъан эди. Чиммакъ акъ бетини нюрю къачып, кёз тюплерине ау тюшюп. Кюн тыякълай, ариу кызына кёз

тийген сунуп, анасы эки-юч кере дууа жаздыргъанды, алай аны дарманы Къазакъды деп эсине къайдан келлик эди.

Бусагъатда уа къыз, суйгенине жашыртын къарап, жүреги къууанчдан толуп, къобузну согъады. Аллахдан, къадарындан насып тилесе, аны тилерик болур эди.

— Гитчечик,— деп, Жалдуз эгешчигин сёз нёгерге чакъырды. — Бу тепсеген жашладан бек ариу тепсеген къайсыды? Айтчы.

Халимат абзеххе баргъанлагъа тынгылы къарады. Тепсегенлеге, тепсемегенлеге да. Къаспот бла Кравцов сюеле эдиле. Къызчыкъ, кёзлерин аладан бурмай, иги кесек турду.

— Ма Къаспот бла ол оруслу ариудула, — деди Халимат ахырында.

— Тели, аны сормайма. Ким ариу тепсейди дейме. — Жалдуз, нек эсе да эгечине кёлкълды болуп, тырман этди.

Халимат, жангыдан къарап, хар тепсегенде къарамын мычыта кетип, алгъа танабаш Мусабийни сайлады, ызы бла Барисбийни, сора — Къазакъны. Къара элитирден гитче тегерек бёркчюгю, этеклери артха къайырылгъан жангы мор чепкени, кюмюш бел бауу, тамакъ тубюне дери туюмелери гам этилген жашил схарладан кёлеги Къазакъгъа тап ушап, сабий къызны кёзлерин алдар ючюн къоймадыла. Айхай, жалчы кёп элли жашладан субай да болуп, ариу тепсегенин Халимат кере эди, алай нек эсе да, жүрегине келгенин айтыргъа суймеди.

— Айтырыкъ туююлме, ачыу-ачыу! — деди къызчыкъ.

— Не затны айтырыкъ туююлсе?

— Ма Къазакъ иги тепсейди деп.

— Тыш. Адамлагъа эшитдиресе, эки атыллыкъ. — Элгенип, бети отча жанып нек башлагъанын Жалдуз кеси да ангыламады. Алай эгешчигинден уялып къалып, андан бетин букъдурургъа кюрешгенине сейирсинди.

Тепсеу баргъан жерден арлакъда, суу жагъасы бийик къапхакъ башында кишиле, беш-алты къауумгъа бёлюнюп, тууар, ууакъ аякълы малла соя, сойгъанларындан юлюшле чыгъара турадыла. Тюз да алайлада бир пенча къазан къайнай. Бише тургъан этни жумушакъ, хычыуун ийиси тийреге жайылып, токъну, ачны да ашха суйюндюреди. Къазанла отдан тюшерлерин сакълаял-

гъанла сакълайдыла, тѣзалмагъанла да болурла, эртдекечден сырадан, бозадан тартып, тепсегени тепсейди, тепсей билмегенлери, бѣрклерин да алчи кийип, сюеледиле. Алай той, сыра къайгъылары болмай, юлюшлерин сабий-субюйледен юлерине чапдырып, энди уа, асылгъан къазанла къачып кетериклей, не да, бир жанына болсала, бишген хантладап къуру къалырбыз деп къоркъуп, бир бирле от жагъаладан таймайдыла. Жалдузну хоншусу Хусей, жангыз кѣзюн къазанны башында орта иликден айырмай, ашха-суугъа къарагъанла да бир жанына кетерге унамай, не замандан бери сакълайды. Адамла асыры кѣп жыйылгъандыла, сабий-субюй да кѣп. Сора берекет къайдан боллукъду. — Хусей бир мажалыракъ хант алып къойса, хата жокъ эди. Бишмеген эсе да, артда ичинде бише-бише турурча.

Мынча мал союллугъун билсе эди, Хусей да ол аман къатынын ала келмейми эди. Нух эфенди бла Мамашны мюлкюнден аны сабийлери бир гамайгъанлыкъгъа гюняхмы боллукъду. — Бу затланы эсине келтирип, Шамгъуннга, сора аны хыкки къатынына ачыуланып, зарланып къарады Хусей. Эрине жумуш айтхан, тырман этген сылтау бла кысылып, ол, жаулукъ къанатыны тубюне къой жапхакъны букъдуруп, юлери таба жѣбелегенин, Хусей, бир кѣзю сокъур болгъанлыкъгъа, кѣрмеймиди.

Алай мал сояргъа Шамгъуннга нек жетгенин, ортагъа кирип, кимге эт бериллигине бла къаллыгъына ол нек къошулгъанын Хусей билалмайды. Тюнене Нух эфендини къанга тубюн жалады, бююн а — кѣр, насып-лыланы оноуларын насыпсыз этер дегенлей. Иймансыз, динсиз. Жангыз кѣзюнде огъу болуп, аны бла урлукъча, Хусей Шамгъуннга къарады. Энтда да къайтып келген хыкки-шыртда къатынына да.

Сора адамла да энди сабыр этселе да боллукъ эди. Айхай, бу къобуз да тынмайды. Къахме, саякъ къатын кирик, аузун жапмайды: «Жетигиз, бери жетигиз», — дегенлей, кычыргъанлай турады. Тохтасын бир ол Жалдуз.

Кѣп мал кесилгенине Хусейни угъайы жокъду. Алай суу жагъасына хар тигелеген эт юлюш умут этип тигелеген сунуп, эллиге андан ыразы туююлдо. Хусейни дагъыда бир сейири: мал сояргъа, союлгъан малладан сюйгени тенгли эт алыргъа Къазакъ эркин эди. Аз, кѣп алса да — халалы, бу маллагъа кыйыны болгъан олду. Жалчы уа — туюмчек, сюелген жеринде — чыпын. Ал-

гъаракъда тепсеп, кюлюп, ойнап да кёрюндю. Энди уа тепсегенлени, хуналаны башлары бла къайры эсе да узакъгъа аралып сюеледи. Аны къаты къысылгъан къургъакъ эринлерин, шургулу кёзлерин, олсагъатлада жукъарып, къансыз болуп къалгъан жыякъларын да кёрюп, нек эсе да Жалдузну жюреги да кыйналды.

— Мачы, гитчечик, мен арыгъанма, энди сен сокъ, — дей, къыз, Халиматны кеси жерине олтуртуп, къобузну берди: эгешчиги кесинден да устады. Жаш бла тепсерге не да сёлеширге бек сюе эди Жалдуз, ким биледи, къобуз сокъмай бош сюелгенин кёрсе, чакъырыр эсе уа. Алай, баям, Къзакъны киши бла да тепсер къайгъысы жокъду. Ахырында экисини да къарамлары тубешип къалдыла да, Жалдуз ышарып ийди. Къзакъ да ышарды. Сора, къызны бети къызыл жибеклей болуп, уялды. Энди Къзакъ сёлешмей кыйса, Жалдуз бютюн да жунчурукъду.

— Бу Халиматчыкъ къобузну бир туюги тенгли болмай, аны алай уста тартханына сейирсинип кюлеме, — деди Къзакъ, Жалдузну къатына келе.

— Хау, согъалады. — Ол эки сёзю къыз кючден бутдан айтды да, тили тутулду. Бети жангыдан къызыл дариyleй болуп, энишге къарады. Битеу адамла — уллусу, гитчеси да, тепсегени, тепсегени да анга сагъайып, аны сёзюн эте тургъан сунду. «Кесин тыя билмеген тиширыуну юю къурусун», — деди Жалдуз ичинден.

Бир биринден уялып, экиси да иги кесек тынгылагъандан сора:

— Бюгюн сени кюнюнг кюн туююлдю нек эсе да, — деди Жалдуз Къзакъгъа.

— Кёплени кюнлери сыйырылгъанда, мени кюнюм къалай болсун, — деди жаш, къызгъа бет бурмай.

— Акъла келип, той этгенде да сен мудах эдинг. Эсингдемиди?

— Эсимдеди. Ёмюрге да унутмам ол кюнню.

— Да сора уа?

— Ол заманда Шамгъун Нух эфендини отун ышыра эди, бюгюн а аны малын, ырысхысын тую эте турады. Къайдады да бальшебикле келтирген тюзлюк? — деди Къзакъ, къарамы бла Шамгъунну излей. Жалдуз не эсе да айтды — къобуз таууш эшитдирмеди.

— Нух эфенди да алапатладан туююлдю, хау, — де-

ди дагыда Къазакъ, — болса да оноу Шамгъунча кет-леклеге жетсе, жамауат онгмаз.

— Не билейим, жамауат жарыкъды, къууанчлыды. — Жалдуз башын кетюрмеди, жумушакъ селешди.

— Жартысы кюледи, жартысы уа жилиу этеди.

— Къазакъ, сен эт да, шиш да кюймесе сюерик болур эдинг, айхай...

— Не билейим, не сюегенинги билсенг а... ала да кез чыгъара эдиле, была да кез чыгъарадыла. Адам кесин къайры атсын сора? — Къазакъ эсленир-эсленмез башын чайкъады. Къургъакъ эринлери бютюн гам, бютюн агъарып, ариу къара кезлери кюнден къамагъанча болдула. Бусагъатда ол не тепсегенлени кермейди, не къобуз тартыуну эшитмейди.

— Сен тюз селешмейсе деп айталмайма, алай жарлылагъа жарлы адамча къарамагъанча керюнесе.

— Мени аллахым барды! — дегенни айтып, Къазакъ арысы-бериси болмай, уруп берип кетди.

Тепсей тургъанланы, ойнай-кюле бош сюелгенлени ичлери бла ётюр, ол тюзюнлей Нух эфендини арбазына кирди. Аны кергенлей къарт бийче, жаурукъ къанаты бла бетин жабып, олтуруп тургъан жеринден турду да, сора жапгыдан тырхыкга чёгюр, гитчечик да, жазыкъ да керюнюп, жилиды: «Чапыракъмыды жашау — нечик терк къуруду, аллах бийче этген эди, адамла гурмук этдиле. Саркъгъан сууму эди жашау — арбазым чахеслей къуруп къалды...»

— Къой, Ханий, бушуу этме, къадардан озарыкъ инсан жокъду, — деди Къазакъ, кесини да жүреги такыр болуп.

Къарт бийче жалчы айтханнга къулакъ салмады: «Таулай эди, акъ къала эди жашауум, намысым да. Жашауум энди — амлау, намысым а, налтехлей — гитче болду...»

Бу кезиуде кимни эсе да къычырыгъын эшитип, Къазакъ кесин тюзюнлей ол къычырыкъ эшитилген жанына атды. Юй арты жыяу жолчукъ бла энишге, черек таба къууулуп бара, жаш суу къылычны, челеклени да эследи. Жолну эки жанында тёнгереп, суулары саркъып бошамай. Сора Къайытны къызы Майрушханны, аны ызындан, жете-къала, къысха сюрюп баргъан аскерчини кердю. Негери да, берлакъда сюелип, кюле. Аскерчи жете башласа — къычырыкъ этип, артхаракъ созулса — жилип, алай къача эди Майрушхан. Ол бери, ёрге айла-

нып къачмай эди, къачса, хазнамыды, юю жууукъдады, кьутулуп кетерге болур эди. Огъесе ёр жол бла чабаргъа жетдирип кьоярмамы деп кьоркъады, нек эсе да Черекни жагъасы бла энишге къача барып, асыры узакъмы кетдим дегенча, дагъыда ызына айлана эди. Бир кере жазыкъ болуп бошагъан тиширыуу аскерчи кёпден берими сюрюп, кьуууп айланады — Къзакъ аны кьайдан билсин, алай челекледен тёгюлген сууну жер тынгылы жутуп бошамагъан эди. Не тюрлю эсе да кёзлерине къан чабып, Къзакъ алайлагъа жетди.

— Эй, бу жарлы тиширыуу бла атангы башымы кьалгъанды? — деп кьычырды жаш, Майрушханны кьуугъаны уялтып тыяр муратда. Аскерчи эс бурмады, эшитген да болмаз эди.

Башха аскерчи да, не эсе да бир затла айта, жалчыгъа ачууланып къарады. Къзакъ ангыламады, алай былайдан кьуру, кет дей эди, баям.

Тюз да ол кезиуде аскерчи Майрушханны жетип, жыгъар умут этди. Къыз, бёрю тутхан эчкилей, кьычыра, булгъаша, жангыдан ычхынып, къачды. Алай бу жол жаш аны узакъ жибермеди, жетди да, белинден кьучакълап, халжар таба сюреди. Былайда сагъыш этер кереклиси жокъ эди: Къзакъ аскерчини, жагъасындан тутуп, бир жанына силдеди. «Итден туугъан, бар да, анангы айла!»

Чартлап кетип, аскерчи сыртындан тийди. Сора Къзакъгъа къарады. Сейирсинип. «Къайыт душманды, аны кьызын кьоруулагъан сен кимсе?» — дей эди аны къарамы. Алай ол халда аскерчи кёп мычымады — секирип туруп, Къзакъгъа атылды. Артыкъ борбайлы туююл эди, тап борбайлы эсе да, жангыз адам жалчыгъа неди: урду да, кьургъакъ лыпытала ичине кёмдю. «Сени кьатынынг, келининг, эгечинг, кьызынг деп кьызылла къарамайдыла дегенлери керти кёреме. Неге тёзсенг да, анга тёзген а бедишликди. Къатынынгы, эгечинги ортакъ этип жашагъандан эсе, кьыяма айланып нек кьалмайды», — деп келди жалчыны эсине.

Аскерчи къан туююрду. Анга иги ийнанмадымы — нек эсе да кьол аязына туююрюп да кёрдю. Сора бютюн бек ачууланып, Къзакъгъа жангыдан секирди. Мында, кьыйыр тау элде, кьызыл аскерчиге бир «бандюга» кьол кётюрюрге базыннганы сейир туююлмю эди. Айхай, бир жарлыгъа, тюз ниетли адамны кьызына хатасын жетдирсе, ачыму тиерик эди...

Аскерчи жашны Къазакъ сермеп, имбашына алгъаны бла тенг жерге силдеди. Тюз да ол кезиуде башхасы алайгъа жетди. Жалчыгъа айландырып шкогун тартмады — кёкге айландырып эки кере тартды. Баям, ол гузаба да керек болмаз эди: Къаспот бла Сергей хыны энип келгенлерин, къапхакъ башында уа адамла сейир-тамашагъа къарап тургъанларын Къазакъ энди эследи. Чачы тозурап, бир чындайы да энишге, инчигине дери сыдырылып, Майрушханны кетип баргъанын да.

* * *

Адам ауазла шошая, дагъыда къозгъала турдула. Бирле кетип, башхала келип, Къазакъ къулакъ салып, эшикни къанга жепилеринден къарап да кюрешди — кишини кёралмады, таныялмады. Тойдан къайтып келе, энишге, жумушларына бара да тохташа эдиле эллиле жалчыны къызылла бегитген жер юйюню арбазында. Кими жан аурутуп, къоркъуп, кими уа хапар сормай озалмай.

Сора даурла селейдиле, тунчукъдула. Арбаз шош болду. Орам бла ётген-сётген тохтады.

Кечени не заманы болгъанын Къазакъ билалмай эди. Жангыз къалып нек къалды, бери, жер юйге атылып, деди ол кеси кесине. Къызылына, агъына да хата этмеген адам. Бир тиширыуну намысын къоруулагъан «сабет бластха» алай ауур, къыйынмы кёрюндю. Къазакъ аны ангылаялмай эди. Мюйюшден мюйюшге жюрюй, ол кёп затны эсине тюшюрдю, сагъышын этди.

Алгъын тутханларында да Къазакъны аллындан кирит бу юйде салгъан эдиле. Тиширыуну къоруулагъаны ючюн тутулгъан эди. «Энди бир жарлыгъа, бир адамыбызгъа къол кётюрсенг, эшитмедим деме». Асланны Къазакъгъа айтханы ол эди. Унутмагъанды.

Жаш кеси аллына ачыулу ышарып, башын чайкъады. Бирлеге — «жангы бласт», башхалагъа уа — «жангы къязыкъ», — деди. Тиширыудан къарыусуз, жарлы ким барды. «Бласт» жарлыгъа, къарыусузгъа жан аурутургъа келген эсе, Къазакъ бери нек тюшгенди? Бош таурух айта турадыла. Бюгюн Нух эфендини тонап, Шамгъунну тойдурду, тамбла уа? Шамгъун ишлеп башынмы тутарыкъды?

Намысны ёлтюрген, ырысхыны аякъ тюп этген «бластнымы» кюсей эди Къазакъ, ангамы термиледиле

эллиле? Андан эсе Нух эфенди, Мамаш бий иги туююл-мюдюле.

Былайда Қъазакъ жангыдан эшикге къаплашып, къа-нга жепиледен тышына къарады. Кече къарангы эди — жукъ кърмеди. «Ол сагъатха эллилени менден изгилтин этгендиле, айыргъандыла, тургъан жерине бармагъыз налатлыкъ адамны деп къоркъутхан болурла».

Нух эфенди эсине туюшуп, Қъазакъны кѐлю такъыр-ланды. Ким не десе да, жалчы андан айырылыргъа керек туююл эди. Аны къатында, аны къолунда турса, жарлы Қъазакъгъа быллай кюнмю келлик эди. Энди уа къолларына туюшгени бу аман адамла, эки динден бирин тутмагъанла, сылтау тапсала, онгунамы айландыр-лыкъдыла. Сылтаулары уа барды... Ой, озгъан кюнле-рим. Юсюнгден таш басхынчы чапыракъ да ауур кѐрю-не кѐреме деп кючсюндю Қъазакъ. Сора гитче, жампик терезечикге къарап мычыды. Ненча кере эте эди алай. Нек? Қъачаргъамы умуту барды? Эшта-эшта. Баш токъмагъы окъуна кирлик туююлдю. Эшикни уа ким сындырсын деп келди жашны кѐлюне. Имбашы бла бош, андан, бир-эки тюртюп, артха кетди. Тап, кирити, къадауу бек эсе да, эшик кеси, безгилери да хазна тую-юлдюле — жаш андан онглу болгъанын ангылады. Ангылап, къоркъгъан, къууаниган да этди. Ол халде иги кесек сюелди эшик артында. Тышгылап, жүрек уруун селейте. Чыкъгъанымлай тутуп къоярла деп къоркъмай эди Қъазакъ. Алай эшик безгилеге табан жетдирирге терк таукел болмагъан эди.

БЕШИНЧИ КЕСЕГИ

I

Таг аласында таулада кюн шулпу этип башлады. Терк тохтарыкыгъа ушамайды: кѐк къаралып, ауурла-нып, алашагъа туюшгени, аяз, жел жокъду.

Атынз жаны ауруп, Қъазакъ, къыйын, тик эчки жол-чукъдан бир жанбна чыгып, талагъа бурулду. Тала уллу туююлдю: къалын агъачны ичинде гитче айрыкам-чыкъ, алай бичени иги болуучусун жаш биледи. Ариу, ырахат жер. Бусагъатда да гебенледен толуду. Деменги-ли чюйбаш бѐрклеге ушашла — уста къаланиган гебен-ле.

Къзакъ бирини жанына келип, къолун бичен ичине сукъду: жылыуу, ханс ийиси да хычыуун кёрюндю. Ол халде, сагъышланып, мычыды. Гебеннге кирип, жылынган да этип, къалкъыгъандан игиси жокъ эди. Таулада кече жолоучулукъ къыйынды: аты, кеси да талгъандыла. Алай кимни эсе да гебенин чачаргъа кёзю къыймады: андан-мындан къармап биченчик жыйды, сора гебеннге аркъасын тиреп олтурду. Тийре шош болду. Бек шош. Ары дерк муркку эте, иш тындыра тургъан таула, гюрен агъач, гебенле да «бу къайдан чыкъгъан затды» деп сейирсинип, симсиреп Къзакъгъа къарап тохтагъанча алай кёрюндю.

Аркъасына гебенин жылыуу ёте баргъаны сайын, жаш жукъугъа татлыкъсына бара эди. Ахырында къалкъып къалды.

Уянганында шулпу тохтап, кёк да бир кесек жарыгъанына эс бурду. Къзакъны саиларында алгъынчы ырмахлыкъ, жюрекеде уа шургулукъ жокъ эдиле. Тийреге кёз ачды. Гебен аралада къаудан бийикди. Ары-бери булгъанып, аууп, жолчукълагъа бёлюнюп. Жаныуарла кёп жюрюй болурла, деди дагъыда жаш. Агъач тонгузланы, кийик эчкилени, бууланы ызларын да кёрлюк эди эслеп къарагъан. Бек къыйыр гебенде къуш жулкъурун жулкъуп, тюгюн арнулайды. Къзакъ тыянып тургъан гебенин тюз къатында бёдене, кимге эсе да былайдама деп белги бергенлей, шош сызгъырды, ызы бла — уллуракъ. Сора бёдене сызгъырыула кёп болдула, андан-мындан да, хар гебен тюбюнден эшитилип, къарап къарагъынчы талагъа жан кирип, тийре тюрлю-тюрлю макъамладан толду. Къушну сагъайтхан, тынгысыз этген ауазладан. Бёденеле кеслерин асыры эркин жюрютгенчаны кёрюндю, къуш кёкге чыгып, тала башы бла сюзюлдю. Бёденеле бармыдыла-жокъмудула: чутсуз болдула. Тийре жангыдан шошайып къалды. Энди Къзакъ къулакъ артында биченин шыырдагъанын, гебенин къалайындан эсе да тамычы акъгъанын да эшитди. Кертме, къушхамиш ийис бурнун сюйюндюргенлей иги кесек турду. Былайда андан кёп мычымай жолгъа атланьргъа керек болгъанын жаш ангылай эди. Нух эфендини къышлыгъы узакъ да туююлдю. Алай эфенди бла аны тул къалгъан кызына жолугъургъа артыкъ бек термилмейди, ашыкъмайды. Ызына къайтыу уа — жокъ. Сокъуранса, сокъуранмаса да. Ызына къайтса — «бальшебикледен» исси къабар, алгъа барса уа не табар? Орта-

лыкѣда атылып кѣалыргѣа жарамаз. Кѣазакѣны не жолгѣа чыгѣарыгѣы, не сагѣыш этериги келмей, тыяна эди. Чапыракѣ артып бошагѣан тереклеге, кѣауданда тюрлю-тюрлю ызлагѣа, гебенлеге кѣарап тургѣан хычууун эди. Бош сагѣыш, кѣайгѣы да этмей. Бусагѣат-дагѣы акѣылына кѣре бу дунняда, бу жашауда анга бир зат да керек тѣююлдю. Керек эсе, жалан да кырдык, терекле, кѣкде учуп айланган кѣушла, гебен тѣюлеринде сызгѣырышхан бѣденеле керекдиле. Адам жашадым, жашауумда кѣууанч, ырахатлыкѣ да сынадым, насыплы эдим деп, баям, жангыз кѣалгѣан кезиуюнде айта болур. Агѣач бла, кырдык бла бетден бетге тѣюбеп. Ол кертн эди, хакѣ эди. Ёлюп, гуич болуп кетерик инсаннга табигѣатны, бу агѣачны, тауланы кѣойнууда тапхан кѣууанчындан бла жюрек ырахатлыгѣындан сора не керек болгѣанын ол билмейди. Намысмы, эрликми? Алай аланы кѣалай сакѣлагѣын? Келген-кетгеннге жалынмай, биреуге отунчу болмай. Берн келген, сѣюсе кѣылыч бла, сѣюсе кѣагѣыт бла келсин, Кѣазакѣдан аны излерикди. Эки ууучха сѣйынган партѣюхден эсе да аз халкѣны адамы эди Кѣазакѣ. Азгѣа бла кѣарыусузгѣа кѣамичи хазырды. Адам дегеннг алай жаратылгѣанды. Биреуге кѣалач узатып, аны от гыржынын сѣйырыргѣа кѣюсемген сен тапхын. Болса да кѣайгѣы, жарсыу да от гыржында тѣююлдю. Башхадады..

Ол «башха» не болгѣанын жаш кеси кесине айтхынчы, аты, жубанганын кѣююп, агѣач таба сагѣайды. Кѣазакѣ да сагѣайды — тала этегинде буу тохтап тура эди.

Ат кибики уллу хайыуан. Сора, берлакѣ келе келип, дагѣыда жангѣдан тохтады. Сынчылап, жыйылап. Жаш тыянын тургѣан гебеннге ол тынгысызды: кѣарамын бурмады. Азмы-кѣпмю мычыды, алай агѣачдан башха буула да чыкѣдыла. Кѣп буула. Уллула, гитчеракѣла да. Барысы да бирден гурушха этген гебенлерине кѣарадыла: гебен тѣююндеги хаталымыды-хатасызмыды, ёлгенмиди-саумуду? Уялтып, кѣажытып кѣыстарыкѣча, тепмей, кѣарап турдула. Кѣазакѣ да кѣымылдамады, соллуун окѣуна шошайтды.

Палах чыгѣаргѣа ушамай эди — сѣюрюу башчы таукел болду: акѣырын, ёхтем келе эди ол, мѣююзлерине кѣкню кѣтѣюрюп келгенлей. Кѣалгѣанла — ызындан. Кѣазакѣ кийик жапыуарланы кѣп кере кѣргенди — былай жууукѣда тѣюбеширге уа бу жолгѣа дери тѣюшмегенди. Субай, сѣйдаубел маралла жашны кѣаты бла озуп-озуп,

узакъ да кетмей, кими ойнакълай, кими отлап башлады — агъач тубюнде кырдыкдан эсе таланы кырдыгы татыулуду. Маралла былай арнудула деп кимни эсинде бар эди. Къара гимхотлула, къара тогъай кёзлюле, алтын, сыйдам тюклюле. Сыртлары уа, къырау къакъгъанлай, кюмюшге тартып.

Къазакъны санлары нек эсе да дыгъыл этдиле, бир тюрлю женгил болуп, жюреги учунду. Жерни къол аязы тенгли этегинде шошлукъ къачмагъанын бла ырахатлыкъ ёнгелемегенин кёргенне сейирсинди. Узакъгъамы барыр. Ырахатлыкъ, хазнамыды, къанатлы, жел, къонду — учду. Къанатлыла шошлукъну сюедиле, адам аз жюрюген жерлени, шкок атылмагъан, къан тёгюлмеген жерни. Кийик жаныуарла жукъ билмейдиле дейдиле. Билмей эселе, тынчлыкълары нек жокъду деди Къазакъ кеси кесине. Хайыр-хатадан ангылаулары болмаса эди, къыш келирин-кетерин, бёрю тутарын билмеселе тынч жашар эдиле. Юркмей, къачмай, жапларына къоркъмай, насыплы болуп. Билим къоркъакълыкъ туудурады. Къоркъакълыкъ а — тынчлыкъсызлыкънын, кюрешин, талашны, — деп сагъышланды жаш. Сора насып дегенин билимсизликдеиди? Алай эсе Къазакъ насыплы нек туююлду. Элгенип, юркуюп, таладан къачып баргъан маралланы ызларындан къарап, жалчы иги кесек турду. Жукъ ангыламагъан, билмеген Къазакъ насыплы нек туююлду, деп сагъышланды дагъыда ол. Адамла барысы да кён биле эселе, жалап да уллу аллахны барын биледиле. Андан сора жукъ да угъай. Аллах къалайда жашагъанын, къаллай болгъанын окъуна билалмайдыла. Хар нени да кёрюп тургъан, билген аллах кеси эди.

Нух эфеиди Къазакъдан, къалгъан эллиледен да кёбюрек биледи. Маскеси, Мамашы да. Билимлери бар — насыплары жокъ: ненча инсанны ачитдыла, къан тёгюп, сауут-саба кётюрюп. Эллилерини къанларын асыры къоркъгъандан тегедиле. Инсанланы бир бирлерине гурушха этген, эришдирген, къоркъакълыкъ, зарлыкъ да туудургъан билим Къазакъдан кенде къалгъаны аны насыбы.

Сора бойнун бичакъ тартырын билмеген къойлаймы жашаргъа керекди, деди жаш, кеси кесине ыразы болмай. Башхамыды, билимли, билимсизни да бойну бирча кесиледи. Кесилмей къаллыкъ боюп — жокъ. Уруш аулакълада аны хоншусуну къылычы марайды, жылы тё-

шекде уа — Жабраил мелекни. Бюгюн — бири, тамбла — башхасы. Адам дегенинг насыпсызды. Ол ма бу шош суюлген тереклеча болургъа керек эди. Ташлача, бу гебенлеча. Алай болургъа онг жокъ — насып да жокъ.

Къзакъ олтургъан жерниден туруп, атыны къатына барды, кишени алып, ауузлугъун салды.

Угъай, Къзакъ да сокъур, сангырау туююлдю, палах жауунайды, бюгюн — анда, тамбла мында жауар. Жалчы кызылланы суймейди, акъланы кёрюп болмайды. Алай эки ёртени ортасында къалгъан — тенгизде ажашхаи къайыкъ туююлмюдю. Жан сакълар ючюн къайыкъгъа, адамгъа да бир жагъа керекди, бек таш. Аны билгени суюп барады. Къайры, кимге? Уруш этген, этмеген да — жазыкъ. Адам терекча болургъа керек эди, ташча, гебенча, шош, хатасыз.

II

Нух эфеиди эртденликде эртде уянып, жылы жамычышы тубюнден чыгъаргъа уа эринип, нги кесек жатды. Не затха ашыгъыргъа керекди, кызылла туп этген журту ызынамы къайтырыкъды? Огъесе бий къангамы сакълайды аны. Эшта да, Нухну къубултуп, ийнакъ, токъ да этнучю дуннягъа боллугъу болгъанды. Энди анга къайтыу — жокъ. Ол Нухну толу черегни эди — шорхулдады, саркъды, кетди. Эфеиди, кючсюнюп, Къзакъгъа къарады. Жалчы къошну башха мююшюндеди, уянганын, къалгъанын билдирмей.

Жалчы бла бий бир мулжарда жатар деп кимни эси не келлик эди. Нух ачыулаи мады. Хар заманны ёз кёгетти — суйсенг тёз, суймесенг тёзме.

Арт кюилени ичиде къарт, къарыусуз болуп къалгъанын Нух сезип, анга да жарсыды. Адам дегенинг тозураргъа хазыр кёреме. Энди кюнден кюниге артха баргъан болмаса, алгъа барыу жокъ эди. Къартлыкъ, къарыусулукъ бирден келди. Учулукъ да. «Малхуния», — деди Нух, Къзакъгъа кёз кыйырын жетдирип, кирпичи къуу тешекден къачып, шинжилеге киргенлей, бери келгени сейир туююлмюдю. Мында аны онгуна айландырлыкъча. Хатра бла Байдуллах къанлыбыз аллыбызгъа келип къалды да деп къапларгъа хазыр эдиле. Гергъокъ да артха салыргъа айтмай эди. Алай эфеидиге ол бек керекди. Нек? Не затына? Аны кеси да билмей-

ди. Тыхсый, тарала турган жүреги ол келгенли бир аз шошайганды, эс тапханды. Къазакъдан не излейди, не умут этеди? Анга жалчымы керекди? Нух жууап табалмады. Огъесе неши да сылтауу кызы Саудатмыды? Былайда эфенди сагъайды. Аны уа эртде окъуна ангыларгъа керек эди. Сабийинне игилик излеген айыпмыды? Жарлы болуп къалган сабийинне. Тирмен ташча айланган бу удлу дуняда энди ол жалап да эки адамгъа керек эди — атасы бла анасына. Жалап да экисине. Тау элдеде тул къатынны ыспассыз этиучюлерин бий иги биле эди.

Анасын, от жагъасын къоюп, жанын къолуна алып Саудатны ызындан сюркелип келгени ючюн, Нух Къазакъгъа ыразы болду. Эфендини кызын жалчы эртдеден сюеди, келсе, жалап да аны ючюн келлик эди, ёнге уа атасыны башымы къалганды. Жюреги излеген къууумуна эфенди кесип ийпандырды. Бусагъатлада кёп къайгъыларыны ичинде Саудатны къадары да аны бек кюйдюре эди. Кеси тюп болган бир жарлы — балаг онгмагъанын билип, сезип, кёрге кирген а неден да къыйынды. Кызы Къазакъгъа барса, аллах буюруп, эт да, шиш да кюймей къалыргъа боллукъду. Тап кызылла хорланып, акъла къайтсала окъуна жарсырыкъ туююлду. Эрге барып чыкыган — кюе ашаган жаулукъ. Дуня былайлай къалып къалса уа, не этериксе, кызылла Къазакъны уллу сюрюп кюрешмезле. «Ийнек аякъ бузоу ёлтюрмейди».

Нух эфенди къуйругъундан олтурду. Аны талгъыр арну кёзлери бусагъатда кюл бетлидиле, кёз гинжилери ёчюлюп, урходук болуп, къарасы, агъы да бирге къошудуп. Эртдеден бери жюлюпмеген чачы жетип, юсюнде кисей келегича, чиммакъ-акъды.

Айымыды, жашарыгъыбызны жашадыкъ, кёп-аз жашаган да бир кюнде тюп болады, деп кесип алдаргъа кюрешгенликге, не эси, не жюреги анга бойсунмадыла. Жалчысыны хапары, айтханлары жангыдан, шибля ургъанлай, урдула. Къан ырхыла бардырып, арбазымда малларымы кесгендиле. Бууаз къунажишлерими да, деди. Къан ийисге жыйылып къалакъ парийле улуй болурла. Улуй болурла, от жагъама айланып, балшебикле талаган миюлкъюю жиляуун этип...

Жамычыны бир жанына хыны тюртюп, эфенди аякъ юсюне болду. Терк кийинип, тизгинин жыйып, тышына чыкъды. Чыгып бара ол Гергъокъну эсине тюшюрдю.

Нух кѣрюп болмаучу кишичик. Жаналгъыч, ассы, деди ол, жасакъ берсенг, атасыны баш токъмагъын юзюп тузлукъгъа саллыкъ. Алай аны шкок тартхан, кыылыч ургъан адамлары бардыла. Нухха ала керекдиле. Оноу сени кѣолунгдады деп кѣойса эди, жыйынын келтирликге ушай эди, энди уа келечи жиберирге тюшдю. Мында, аш такъыр жерде, анча адамны нек излегенин, неге жаратырын Нух тынгылы билмей эди. Сабет бластны тамырын юзерик ол тѣююлдо. Анга базыммайды эфенди. Алай энди кѣзауатны жолундан башха жол да жокъ эди.

* * *

Эртденлик чууакъды. Тийрени агъартхан кырпакъ, чыгъа келген кюнде жылтырап, кѣз кѣаматады. Жарты оюлгъан хунадан, ташладан, акъ кѣаладан да Нухну бетине сууукъ урду.

Къарт аталарындан кѣалгъан кѣала эди ол. Не замандан бери сюеле болур. Къарт атасымы ишлегенди огъесе андан да алгъа ишленип, артдамы табып, башына жаратды — эфенди аны дурусун билалмайды.

Кѣала, сыппа кибик, такъыр эсе да, бийикди — юч къатлы. Юч отоуна юч адам сыйшып, жукълайма десе, узунланып жаталырча. Алай жатаргъа, жукъларгъа деп ишленмегенди ол — тийрени жокъларгъа, тѣрт терезеси — тѣрт кѣз — тѣрт жанына кѣараргъа: жанлымы, уручуламы, шуѣх-душманмы келеди. Нух эфенди кѣаланы баш кѣатысына чыгъып аз кюнлени зауукъ этмегенди: андан кѣараса, жашил дуня бютюш ачыкъ, кенг болуучу эди, жашил сыртлада, тѣшледе кѣойлары тѣгюлюп, жюзле бла кѣара-кѣолап ийнеклери, ѳгюзлери. Кѣыш келсе уа, тылпыулары бла тийрени кѣарын эритирча, халжарларында маллары алай кѣп. Энди уа кѣала башындан кѣарама са да кѣреди: тау бетледе бош кѣалгъан гебенле, мал жокъ, малсыз халжарланы эшиклери кеннге ачылып, чалылары аууп, мешхутха малтанып. Кѣош парийле да халжар тийреледен ѳнгелегендиле, былайда дорбун тешикни аллында кирген-чыкъгъанлагъа жалынып кѣарай жатадыла. Нух эфендини ѳхтемлендириучю, бийик дуниядан да бийик кѣала да энди мугурайгъанды, жилиги юзюлюп, чѣкген къартлай, алаша. Ташла арасында, акъ тѣппели таулагъа аралып, симсиреп, сууукъ желледе кѣабышып сюеледи. Бѣрк агъачлай, алаша кѣала, —

сюрюулеринг тас, гунч, бокъур болуп къалдынг — бий-иклигингден къарап эфенди шырхы тутхап жалчыларын кёрмез, тау бетде жылкысын жокъламаз. Къызы Саудат терезенгден эннишге къарап, бий уланлагъа къубулмаз... Тохтасын къыяма кишичик Гергъокъ деп жаныды Нух эфенди, кёзлери чарс кёрюп. Балшебикледен да алгъа мында малларын ол къурутханды, къызылланы аякълары жетмез жерде ол гунч этгенди...

Дорбундан чыкъгъанланы, къайтып киргенлени эфенди кёз къыйыры бла кёрюп турду. Маскесни, Мамашын да, къарындашы Къайытны да. Бурулуп къарамады, кёрмегенча этди. Ол алапы бирин да кёрюп болмай эди. Артыкъ да Мамаш бийни. Хомухлугъу ючюн. Мындан беш-алты жыл алгъа аны тамата жашын кёпюр къулагъында Аскер къаплагъан эди, энди уа экинчиси — Кёккёзю. Хажомар улчукъла Мамашны тыпырын къурутдула. Бийни эрлиги болса эди, барып жашларыны къанын Къаспотдан алыр эди. Эшта да, дертден жан татлылыкъ кючлю болур, чыкъмагъан жаны. Къуйругъун къысып, тозурап къалгъанды. Жарлы Саудатха жюк болуп. Бийче къызын бир къартха шапа этип къоймаз, таланиган... Нух эфенди биягъы ачууланды.

— Мамаш! — деп сёлешди ол, артха бурулмай, къарамай, алай бий дорбуну босагъасында сюелни тургъанын сезип къоюп.

— Не ахшы хапар айтаса? — Мамаш, суу къылычлай болуп, Нухну къатында тохтады.

Ким да болсун, биреуленден эфенди ачыуун алыргъа керек эди. Алай бий асыры жазыкъ кёрюндю: кёз тюплерине дерн бетин тюк басып, кёзлери къургъакъсып, теренге кетип. Мамаш къолларыны къалтырагъанларын жашырыргъа сюйдю — жашыралмады. «Мындан а топуракъ ийис ура башлагъанды, харип», — деди ичинден Нух. Жукъ эшитдирмей, артха бурулду, биягъыча сууукъ хунагъа тыянды. Мамаш да тыянды, ауанача шош келип.

— Къадар экибизни да онгдурмады, — деди ол, сансыз ауаз бла. Тарыгъыр, бизге жан аурутур адам да къалмагъанды деген акъылны билдирип.

— Мени кесинге нек къошаса? — деди Нух. — Къалгъан айтырын а къарамамы бла ангылатды. «Ёле тураса, къызынг, жашынг жокъ, къама тутарча, билегингде кюк жокъ», — деп. — Мени ызымдан жиляр адамым барды. — Эфенди Саудатны изледи — кёрмеди: алаша хуна юйчюк-

ню эшиги гам этилип эди. Нухну сюрюучюлери алгъа-
ракълада анда жау, бишлакъ асыраучу эдиле. Энди уа
жалчылары къайры гунч болгъанларын билген окъуна
этмейди. «Мен жангыз туююлме, къарындашым барды,
аны хайт деген беш къызы», — дериги да келди. Алай
айтмады. Къарындашына санап, Къайытны улуу къу-
бултмаучусу белгилли эди. Башханы къоюп къойсала да,
Нух алыкъын аман къарт туююлдо, жашаудан умутчу-
ду, тамбла дегенлей, къатып алса, улан атасы болал-
лыкъды. Сени жауунгу умуту юзюлсюн».

— Анданды эрнинг-бурнунг май болуп тургъаны,
жюзле бла саналгъан ийнеклернинг бар эди, къашыкъ
айран табалмай къалдынг, — деди Мамаш бий.

— Жарлылыкъ да келмесе, жюреги инжилип, эзилип
къыйналмаса, адам темир тереклей сюелир эди.

— Сора жерге кириргеми хазырланайыкъ?

— Сюйсенг хазырлап, сюйсенг хазырланма! Жел
эменлени да ийилтеди, тереклени беллеринден къыр-
къып къояды, — деди Нух эфенди, нек эсе да олсагъат-
дан жюрегини такъырлыкъ сыйырып.

— Бий адамча селешмейсе, шуэхум! — Мамаш, къо-
лун белине атып, иегерине жютю къараргъа кюрешди.
Алай сууукъ аяз кезлерини жиятды да, хунагъа къап-
ланды.

— Бий адамчамы дейсе, — эфенди, башып билинир-
билинемез чайкъап, ышармиш этди. — Бу тауладыла
бий. Барыбызгъа да! — Нух, таулагъа къарап, тынгы-
лауну ийди. Алай нек айтханын Мамашха ангылатай-
ым демеди, ангыларгъа да сюерми. Биз адамла барыбыз
да гумулжукла кибикбиз, сюркеле-сюркеле, тарт-соз
бола, ахыр кюнюбюзге жетебиз десенг, унарыкъ туююл
эди. Адам чапыракъ кибикди. Бирлери, саргъалып, жер-
ге, аякъ тюпге агъа, башхалары терек бутакълада кё-
герип, къубула. Ненча кюн къубулур — аны тергеуюн
этерге базынган жокъ. Адамла — чапыракъла: бир бир-
лерини къуууп, ашыкъдырып, аякъ тюпге, гунч болургъа
баргъанлай, адамла да, бир-бир ызларындан тизилишип,
къара жерге, жерни жети къатысына барадыла. Сора
Нух несин ангылатсын Мамашха. Аны ангыларча тау-
келлик, кишилик болса, инсаннга факъырлыкъ жетмез
эди. Жер тюбуне кирип, кез чунгурлары топуракъдан
толуп жатарыкъла, къайырылышып, ёмюрлерин оздур-
гъанлары, араларында болмагъан узакълыкъны табып,
анга ийнанып, алданып жашагъанлары сейир эди. Ол

керти, хакъ затха Нух бусагъатда тюшюнюп, бусагъатда ангылагъанча, сора ол керти болургъа да нек керекди дегенча, ичинден кюйюп, жарсыды. Хар инсанны, бийни, жарлыны да ёз жарлылыгъы имбашында эди. Андан къутулургъа онг а жокъ. Алай жашау туура эте баргъан бир зат бар эди да, аны эселеген малхуння болургъа керек эди. «Бий къан, эслилик, сабырлыкъ — энчилигинг эсе, артыкъ гыржынынг, малынг таркъайгъаплай, ол энчилигинг къутургъан суугъа кёмюлген ташлай нек болады, алтын башынг а — кели башха тенг нек болады?» — деди Нух. Хар палах инсанланы кеслеринде эди, угъай эфендини эсине ол бусагъатда келген акъыл туююлдю, кеси кесинден жашырып жашай келди ансы. Биреуно атын бийге чыгъарып, аны анга ийнандыргъан адамла кеслеридиле. Адам баласыны къылыгъы, эси алайды: биреуге табынмай, къуланмай, кесине бий излемей, тапмай, жашаялмайды. Алай сени бий этгени ючюп, санга табынып, сенден къарыусуз, онгсуз болуп жашагъаны ючюп да дерт жетдирир кюнню марайды. Адам дегенинг — ол жалынчакълыкъ бла зорлукъну къулуду, кишисиди. Нух бешикте эди, къагъанакъ эди, эллилери келип, сен бий уланса деп къычыргъапларында. Кеслери алдап, терилтип, энди уа терилгени ючюп эфендиге итни сыйсызлыгъын сынатыргъа керек эдиле. Алай атха миндирилип, артда андан зор бла туюрюлген да зорлукъну къулу болуп къалады. Бююн Нухну атдан туюрюсюнле, тамбла башханы кеслери миндирмезлеми. Атха миндирир адамын излемей, тапмай къарабет жамауат жашаялмаз. Бир заманда да. Нек табынганын бла нек табан кётюргенин билалмагъан къарабет жамауат.

— Ачыуунга хорлатып селешесе сен алай. — Иги кесек тынгылап туруп, Мамаш Нухну сагъышын белдю.

— Керти зат адамын бютюн бек ачыуландырады, — деди ол да.

— Чыкъгъан жеринги табанлап, жүрек жарангы сау этмезсе. Молла намазлыкъдан къачханлай, бийлигингден бош ёпкелейсе. — Мамаш ангылагъаннга кёре, Нух эфенди, кесин сокъуранган сундуруп, къабыргъасын балшебиклеге жарашдырыргъа сылтау излеи эди. Ийманын сатхандан аны не башхалыгъы барды? Ичинден айып этди, алай жукъ айтыргъа къарыу тапмады.

— Иш адамлыкъда бла чыкъгъан жерде туююлдю, — дегенден айтама, жашау алайды: кимни къазаны къайнаса да, бий олду. Парийлерим окъуна, ыстауатны

кьююп, кьолунда гыржыны болгъанны кёзюне къарайдыла, кёрмеймнсе. — Нух эфендини ауазы тырмап этген адамны ауазы эди.

— Даулашмайыкъ, — деди Мамаш, — андан эсе башыбызгъа мадар излейик.

— Аны къайгъысын эртдеракъ этерге керек эди.

— Балшебиклегемни кьошулургъа керек эдик! — Мамаш кычырып ийди да, сора кьоллары бегирек кьалтырап башладыла. Къарамы бла сокъуранганын, женгиллик этгенни билдирди. Алай Нух сабыр эди.

— Юй оюлуп юсюнге бир тюшсе, тюбюнден чыкьгъан кыйынды, — деди ол.

— Жыгъылыр-къалыр заманымы билалсам а, кимге ыспас берлигем.

— Билирге керек эдик. Дунняда къарын токълукъдан сора да бир зат болгъанын билирге керек эдик, — Нух эфенди, артха бурулуп, кетип къалды.

* * *

Кюн кьушлукъгъа жетгинчи тийрени окъаландырып, кюмюшлендирип турду да, сора, къарап къарагъынчы, ёчюлюп, кёк къаралды, тауладан сууукъ аяз урду. Къар жауаргъа ушай эди. «Керилмей къалсам боллукъ эди, керилгенден ары иш тындырайым», — деди Къазакъ кеси кесине, тау бетден гебени энишге, кышлыкъгъа эндирип келе.

Кимге жарсып, кимни гебенлерине суу ётмесин, жел чачмасын деп кюрешеди ол, «сабет бластнымы» огъесе Нух эфендини — аны дурусун билмейди Къазакъ, не жангы бласты, не бийни кьолуна къарамагъан, оноудан чыкьгъан жалчы. Аны хали бир тюрлю эди: кьууанганмы, жарсыгъанмы эте болур огъесе ол эки сезимден да керимиди. Башына эркин адам былаймы болур: суйсе — гебен тартады, суймесе — тартмайды. Къызылла — узакъда, аралары бир кюплюк жол, Нух эфенди уа бусагъатда аны жумушу керекли тюйюл. Гебен тартыргъа кеси суйюп чыкьды: анда-мында несиз къалгъан гебенлеге жарсып, зыраф болмасынла деп. Бичени не кызылла, не акъла ашарыкъ тюйюлдюле: малла ашарыкъдыла — бир жерге жыйылсынла, сууапды.

Тау бетге ёрлеп бара — пенчанчы кере — Къазакъ Нух эфенди бла ушагъын жангыдан эсине тюшюрдю. Бир заманда да ол ачыкъ сёзлю болмаучу эди. Бу

жол а — бююн да. Алай Къзакъ аны жаз тилин ангыламагъан Къзакъ туююл эди. Не ары-бери бурса да, къызын тежейди. Гюняхын алыргъа суймейди, Саудат киши босагъасындан атлагъынчы умут юздюрмей тургъанды. «Энди не этеди ансы, кеси суу къуюп ёчюлтгенин жангыдан ышырыгъа нек кюрешеди?» — деди жаш, гебен тубюнде баласны башын излей. Алгъа ыхтырып кёрдю — гебен тепмеди. Уллу, жаймакъ гебен. Баласны къуйругъундан кётюрюп, жеринден тепчитмесе, не хазна болалсын. Жангыз адамгъа къыйынды.

«Кеси суу къуйгъан от жагъасында къазан къайна-тыргъа кюрешеди, харип», — деди Къзакъ дагъыда. Алгъын тийишли кёрмеген жалчылары энди бююн да тийишли болмаз. Ёре алтын Саудат эсе да терилмез, таланган. Къзакъдан осал киши да жокъду, хоу, алай къанга тюнюю жаларча уа туююлдю. Къалмагъанды Саудатха аны жүрек жылууу, къуу къабынганлай, къабынып бошап.

Къзакъ гебенин ыстауатха эндирирге, Нух эфенди келди.

— Ёлген ёлюню да къобарлыкъса жеринден сен тирилинг бла, Къзакъ, — деди ол. Аны сёзлеринде кёзбаулукъ жокъ эди.

— Эшта-эшта, — жалчы гебенин, чукуюн сенек аузуна алып, жарты къаланган антаугъа быргъады.

— Ашыкъма, жашым, мен тиш башчы болайым. — Нух эфенди, къочхар тонун чалыгъа сызып, жыйырма жыллыкъ жашлай, антаугъа тынч, женгил ёрледи.

— Хайда!

Къзакъ сенек солутмай эди, мычитмай эди. Гебенин лыппыр-лыппыр этип, кпйиз къалпакъланы сызгъанлай, бир бири ызындан женгил-женгил сызып башлады. Жел этдирип, хауаны сызгъыртып. Алай Нух эфенди жунчумады, абыырамады. Лыппырланы сенек аузуна тынч илиндирип, къаплап барды. Къыстау ишлегенден эфендин бетине ингилик чапды, кёзлери жарыдыла. Бийши бююн биринчи кёргенча, аны субайлыгъына, тириликке, чиммакъ-акъ тишлерине Къзакъ эс бурун, сейирсинди. Нек эсе да, къууанырыгъы келип: «Зауаллы кесинг а!» — деди.

Къар жаууп башлагъан эди. Жанкъозлача, уллу, жумшакъ къар. Ол эфендин мангылайында, кёз тюплеринде, бурун сыртында эрип, суу тамычыла болуп, сар-

къады. Бёрк тѣппесинде — тѣгерек бишлакълай, имбаш-ларына акъ чыла салып тохтай эди къар.

— Мени от жагъама сен бек огъурлу эдинг, мудах жүрегими энтда жарытдынг, — деди Нух. — Саудатдан да сууаплыкъ тапдынг. Сен келгенли, къанат битгенди, къарасын окъуна тешип...

Къазакъ, бичен сызып ийди да, Нух айтханны андан арысын эшитмедн.

— Эри жоюлгъанлы, хазнамыды, кѣп болмайды, къарасын тешсе да, жүреги жарымаз, — деди жалчы, тынгылап къояргъа эфендини кѣлүнден къоркъуп.

— Эр болуп а, ахыратда тонгузла кютерик, бирге къалып, жастыкъ жылытдыламы-къалдыламы.

Елген адамгъа аман нек айтаса дерик эди да, Къазакъ тынгылап къойду. Кѣтюралгъаны къадар кѣтюрюп, бичени сызып ийип, Нухну антау башында чартлатыргъа аздан къойду.

* * *

Къар кѣлю бла жауа эди: ингир алада да тохтамады, селеймедн ол. Хунала, ташла алаша болуп къалгъандыла. Къош, дорбун, къала башларында — къалын, акъ жууургъанла, бийик, тѣрткюл жастыкъла. Андан ары жукъ кѣрюнмейди: тау тюзден, кѣк жерден айырылгъаны билимеген акъ дуння, сора къулакъланы сасытхан шоллукъ.

Ач да, сууугъуракъ да болуп, Къазакъ къошха кирди. Бетине жылыу, бурнуна кюлде бишген гыржып ийис урду. Саудатны бетин, къошну эки ал мюйюшюн от жагъа жарыта эди. Тишируу, ёрге туруп, намыс этди, Къазакъ олтургъунчу олтурургъа унамады.

— Сен да мындамыса? — деди жалчы, бош, алай, сѣз орнуна.

— Сюйюпмю болурса, башынгы сугъар жер тапма-санг. — Саудат кючсюндю. Къолларып ёшюлнернин юсюнде чалдиш этип, от къатында чѣкдю. Эки кюн мындан алгъа бети аман болгъанча кѣрюнген эди. Угъай, жокъ эди уллу тюрленнгени. Субайлыгъы субайлай. Бутларыны тыкъ шатыклыкъларын жашил къатападап жыйрыгъы жашырмайды, тюрленнген эсе, жалап да къарамы тюрленнгенди — мудахды. Къыз кеси да асыры шош, сакъ да кѣрюндю.

— Суусапмыса, суусап берейимми? — деди ол.

Къзакъ сейирсинди, тап уялгъан окъуна этди — жукъ билдирмеди. Саудат, туруп, жалчыны аллына аш къанга салды, исси от гыржынны тёрт сындырды. Бушуу болуп тургъан тиширыуну къолундан суусап ичген айып эди, Къзакъ аны умутун этип келмегенди, барысы да, арну айтып, кёлюн алып, жапсарыргъа керек эдиле. Жалчы уа, адетдеча, къайгъы сёз берип, жарсыгъанын билдиралмагъанды, тап тюшюп, энчи къалып. Ол зат жүрегине тюрелгенлей, тынчлыкъ бермей тургъанды.

— Сени ачыуунг, шиблялай, бизни да къаралтханды. Не этерикбиз, къыйылыкъ — аллахны саламы, — деди Къзакъ.

Саудат жукъ айтмады. «Жоюлгъандан сора жан аурутхан тынчды. Сени къоюп, аны сайлагъаным хычыуун кёрюммеген эди, жүрегинде болмагъанын нек айтаса», — деди бийчени къарамы. Тиширыуну жүреги башха балхам излей болур эди, эшта да, ким биледи. Сотурланган жараны Къзакъ керексиз тырнагъанына онгсулмагъанын ангылатып, олтургъан хали бла, кёзюкъашы, аз кюлюмсюреген жукъа эришлери бла да: «Мен алай харип, жазыкъмамы, бир къарачы, энди эр киши лени артларымы болуп къалгъанды», — деди. Хау, алай эди, бусагъатда Саудат тул къатынга, эрим ёлдю деп кюйгенге ушамай эди: жашаугъа жут, ёхтем тиширыу олтура эди жалчыны къатында. «Кимге да озгъан татлы кюнюнден эсе алдагъы осал кюню багъалыды», — деп келди жашны кёлуне. Бий улу Кёккёз — озгъан кюн, эриген къар, андан эсе энди жалчы иги болур.

— Терилтип, отха атхан эдиле. Отха тюртюлген а исси кюл басмай къалмайды — сен керти айтаса, — деди Саудат, — алай аллах аны манга, мени уа анга буюргъан болмаз эди. Эр кишини тылпыуу бурнума ургъунчу, башыма эркин этди. — Тиширыу дагъыда кёл зат айтырыкъ эди — айтмай тынгылауну ийди. Къалгъанын Къзакъ кеси ангыларгъа керекди. Эри бла жангыз кечеден сора жашамагъанын, ол кесин тул къатынга сапарча болмагъанын да. Анга тул къатынгача къараргъа, эри жоюлгъанды деп, жан аурутургъа, къайгъы сёз берирге кимни да не иши барды. Угъай, Саудатны эр киши бла насыбы энди тутаргъа керекди, бир бир тиширыулары баш иелеринден эрикдирип, Саудатны уа алдап, терилтип къоярча, аллах алай кюйсюз, жазыкъсыныусуз болургъа амалы жокъду. Атасыны ажим-

лы атламыны жолун кесгенди ол. Адамла аны билирге керек эдиле да, билмегенча этедиле, оу кюнлериди. Саудат къыз насыбын жалан да баш неси бла, бийи бла татлы, хычыуун жашаугъа алышыргъа сую эди. Болмадымы — аллах сыйырмагъан къыз насыбын зукку этерге кюрешмесинле. Алыктын бий улапла анга термилрлерин, къызгъа къарагъанча къарап, лакъырда этерлерин, этегин марарларын сую эди ол — бийче, акъ этли, ариу акъ санлы бийче. Бий улан болса, бий ахшы, болмаса — Къазакъ ахшы.

Саудат жашха къарады. Аны къарамы ийменмеген, эр кишиден уялмагъан, бютюн да Къазакъгъа къубулмагъан тиширыуу къарамы туююл эди.

— Ёлген жаннетли болсун, харип. Алай айып этме, мени жүрегим башхагъа ыразы эди. — Асыры ыспассызмы селешеме дегенча, тиширыу, сагъайып, сёзюн тунчукъдурду. Сора, дагъыда керти сёз ыспассыз нек болады деп эсине келтирди да, кесин алдады. Къазакъ аманды, ол бий улу Кёккёзден осалды деп айтмагъаны ётюрюкмюдю да. Жалчыны субайлыгъын, аны къарыулу борбайларын, къурч, таш-темир кибик кюллерын Саудат суюмеймиди, энтда да суюди. Суюмеген эсе, Къазакъны жалчылыгъын, тукъумун, чыкъгъан жерин суюмегенди. Неди да сора, Нухну къызына ким айып этерикди.

Бийчеге жууап къайтармай, жалчы тынгылагъанлай турду. Къар тохтагъан болмаз эди: кюшну кыйсыкъ терезе аузунда «гинжи тешекчик» агъарады. Къабыргъаланы солунда, онгунда да от жарыкъ тенг жайылып, арт къабыргъагъа, мулжаргъа, мулжарда жастыкъ-жууургъанга жарыкъ жеталмайды. Къарангыды, шошду. Сууукъ кюн тышында кёп кюрешгенден болур, ол жылыу Къазакъгъа хычыуун кёрюнеди. Андан да бек хычыуун кёрюнгени уа — субай Саудат бла жангыз къалын олтургъаны. Кимни эсинде бар эди. Бийче Къазакъдан жулдузча узакъ эди, азмы термилгенди, ол аны кюн тыягъы эди, толгъан айы. Этегине, аякъ ызына, ауанасына кюр-садагъа болургъа излеген тиширыуду. Хау, алай эди, араларында жүзжыллыкъ жол бир къарыш болуп квалгъанды. Жаш бийчени солууун эшитип олтурады, аны ариу, шатык санларыны жылыуун чыхырыны жылыуундан да бек сезип.

Къызылладан, акъладан да узакъ болгъаны Къазакъны эсине дыркъ деп тюшдю. Уллу шош дунияда, бу

гитче, жылы кыошда да ала жангыздыла, бийик таула-ны кыойнууда, кыалын агъачны кыойнууда. Кыши бла сени ишинг жокъ, кыазанны кеси булгъар, алалсанг — агъачны, тауну кийинги сени, кыар да, акъ дуня да, тауладан ургъан аяз, жел да сени. Жаз келир, тау бетле, кыырла чагъарла, белингден озуп, кырдык кегерир. Ары дери уа — жылы кыош, кыошда сен, сени бийченг, эл туурасындан кенгде, ингир сайын отха жылынып, аны гюрюлдегенине тынгылап, ырахат турсанг, ким дау этер. Ол затла Кыазакъны эсине келдиле, сагъайтып, ёчюлдюле. «Насыбыммы огъесе жарсыуумму болур мен кезюне кыарагъан?» — деди жаш. Билалмай эди.

— Антына ёлген тынч туююлдю. Сен да аны алай терк малтаялмазса, — деди Кыазакъ шош ауаз бла.

— Нечик, не айтханынгды ол? — Саудат эсли тиши-рыу эди. Жалчы нени кыакыгъанын ангылап, кыарамы сууукъ болду.

— Жюрегинг излеген адам ким эсе да, учуз этип, Кёккёзге баргъанса. Анга таш аталмазса. Аман, иги эсе да, уятынг аны тешегинде ачылды. — Кыазакъ дагыда кеп зат айтырыкъ эди. Алай неге кюрешеди сёз кыоратып, Саудатха олму акъыл юйретирикди. Уятын ачхан эр кишини унутуп, таулу тиширыу башха жастыкъ излер деп, аны эсинде жокъ эди. Тап, Саудат угъай демесе да, Кёккёзю таныгъан, ол сау-шау да болсун, бетсинмей, «аны бёркюне» зарланаллыкъ туююлдю. Неден да бет, намыс ахшыды. Бийни да бийи — бет, намыс.

Жалчыны сёзлери тиширыугъа хычыуун тиймедиле. Жууашып тургъан бийчени гынтдысы ёрге уруп, кёзлери кыарангы этдиле. Билдирмеди, бетин отха буруп, ышарды.

— Бал ашаргъа суюген бал чибин кыабханын унутмай болмайды.

— Мен бал ашаргъа сабийлигимде термилнучем, — деди Кыазакъ да, ышарып. Алай олсагъат аны ышарыуун бир тюрюлю мудахлыкъ ёчюлтдю.

Тиширыуну жукъа эринлери гам болдула, кыабыргъада жалчыны ауанасына кыарап, кёзлери жумду. Ол халде бираз мычып, Саудат ёрге турду.

— Атдан жыгъылгъан эшекден да жыгъылды дегенлей бола эдим. Аллах сакълады, — деп, уруп чыгып кетди. Тюсюнлей, келип, жер юйчюкге кирди. Аны ичи сууукъ эди, кыарангы эди. От тиргизир кыайгы этмеди.

Нарат чырагың табалмады. Алаша терезечикни аллында ючаякъ шиптикге олтурду. Олтурду да, кенг акъ дуния къара кёрюнюп, тамагы бууулуп, сытылып жияды.

* * *

Къуллукъ юйню башында кызыл байракъга Сейит ёхтемлик бла къарай эди. Эртденде, ингирде — кёзюне хар урунганы сайын. Аны анда кесини кишилиги сакълап, шууудатып, къанат къакъдырып турганча, хали алай эди. Байракъ «бластны» белгисиди, тамгъасыды. Андан сора уа? — Сейит сёз тапмады. Керти «бласт» алыкъын ишин толу бардырып башламагъанды, хазнамыды, душманын ууатып, тюнене келгенди. Сейит андан умутчу да туююлдо, бергениден кёп керекмейди. Киши кишиге уллу сёлешмейди, басынчакъламайды. Кюн кёрмеген Сейитге кюн кёргюзтюп, комиссар этгенди... Фаризатны жашы къууанчын ичине сыйыңдыралмай, алай кеси кесинден уялды да: «Дуния халы билмеген тууар комиссар болгъанды», — деп мурулдады.

Сейит стол артында олтурады, столда шакъысы, къагъыты, къара тарталмагъаилыкъга хата жокъду. Къулдукъ отоу суукъду, Сейит тонун андан тешмейди. Халыу тикген жангы, акъ тонун. Тюз да анга ушагъан тон жашына — Османга да тикгенди. Энди отунга, бичеңге барган олду. Алайды, бергениден кёп «бластан» киши излемейди, боллукъду, адамга жүрек къууанч болса — азымыды. Жалынчакълыкъны, адамны миделлей сыйсыз этген жалынчакълыкъны жолу кесилсе, не керекди? «Жукъ да бермесин, тамамды, жарлыланы кёллери къалмайды, кеси жашасын ансы», — деди Сейит. Хау, бу кызыл байракъны къанат тауушу тунчукъмасын, кызарганлай, эллилени бетлерин жарытханлай турсун ансы. Дуния болумладан, тынчлыкъдан комиссарны хапары аз эди. «Къарангылыкъны хатасы», — деп жарсыды ол. Алай бир хапарла аны къулагына да чалынгандыла. Деники, Даутокъ улу дегенча, биягы. Душманга жангыдан жан киргенин, аны бла къалмай, сауут-саба кётюргенин жарты-кърту эшитгенди. «Бластха кърккыуулумуду, туююлмюдю ол — мында, узакъ тау элде кызыл байракъга — аны дурусун киши билмейди, баям». Болса да Сейитни жүрегине кърккыуу киргенди, кърккыгъанына ырыслай эсе да.

«Нени да дурусун билген Асланды», — деди Сейит. Алай кьутургъан суу къалайда селейирин билип, иш былайды деп кьойгъан кимге да кьыйынды. Хоншу юйге тюшген от сизни да жутарыкъды деп, хапар айтханда, кеп затланы башын жабып кьойгъанын жаратмайды. Туура алай тьююл эсе да, ол гурушхады.

Аслап Налжикден бу эки-юч кюнде келгенди. Алтынчы округ съезд кесини ишин бошагъандан сора. Ол айтханыга кёре, съезд жамауатха жер юлешуню кьайгъысын этгенди, Къызыл Аскерни кьуаргъа, «бластны» кючлендирирге бла кьорууларгъа керек болгъанына энчи къарагъанды. Керти, Аслан хапар айта, жүрек шургулугъун, кьайгъысын толу билдирирге суймегенча кёрюнгенди. Аны тергеуюн эталмазлыкъ къарангы, жахил Сейитми эди? «Барды, не бар эсе да, бир зат, жүреклеге кьайгъы салырча», — деди ол, сагъышланып. Алай байланы, бийлени жерлерин, мюлклерин жарлы жамауатха юлеширге дегенлери умут, таукел да этдиреди. Аслан кеси, элден элге ётюп, аны ючюн айланмаймыды? Аскер кьурай, агъачлада, тау кьоюнлада бугъуп, бластны желкесин марап тургъан душманны душманлыгъын башына жолукъдура.

Ол затла эсине туюшуп, сора Къаспот жыйыны бла бармай, мында кьалгъанына жарсый, сокъурана, Сейит тышына чыкъды. «Бу жол да мажаралмадым, кьатышла туюбюнде кьалдым, — деди. Асланы оноун бузалмады. — Алай нек жарсыргъа, уялыргъа керекди, дорбунчула бери «бластны» байрагъын малтаргъа, кьуллукъ юйю чачаргъа, кьоркьутургъа келмезле деп ким ышанырыкъды», — деп кёл этди. Кьуллукъ юйню атлауучларындан туюшмей, туюшериги да келмей сюеле эди Сент. Ётген-сётген эллилени туураларында. Жаны саулай жерге кёмюлгенин кёргенле комиссар болгъанын да кёрсюнле — суйген кьууаныр, суймеген жарылыр. Бир кёр — бели жассы бел бау бла кьаты тартылып, маузери. Ол хычыуун эди.

— Эй, жаш, кьайрыса?! — деп сёлешди Сейит Эккяйны кьарындашчыгъы Хасаныга. Хасан ийнек бла тапаны суугъа суюп баргъанын биле эди, кёре эди, алай бирлеге сёлешириги келип сёлешди ансы.

Хасан, тохташып, маузерли книшге сагъайды. «Сор-масанг биле болмазса», — деди аны къарамы.

— Нух эфендини тутаргъа кетгендиле. — Жашчыкъ

бир кезюн кысаракъ этип, кюлюмсюреди: «Сен да турса, маузериңге махтанып».

Сейит, ауур бёркюн мангылайындан артхаракъ тюртюп, ёрге, байракъгъа къарады: «Эшитемисе муну шууулдагъанын, къанат къакъгъанын. Апы алай шууулдатыр ючюн кишилик керекди».

— Бар, хайда, бар, сен иги жашса, — деди, олсагъат эси башхагъа кетип. «Къорууларгъа дей эселе «бластны» — игиди, бизни кеси адамына санайдыла сора. Анга уа ким ыразы туююлду. Алай къорууларбыз да алай». Сейитни окъла чыгъаралмагъан жаны, Мамаш улу, Байдуллахы тегалмагъан къаны да бластныды. Керек болса, тамычы-тамычы этип берир... Ол сагъышлары бла Сейит къуллукъ юйюню аллында сюеледи, негерлери Къаспот жыйыны уа жолда эдиле.

III

Атланы жюрюшлери ауур эди, тобукъларына, къарын тюплерине жетген къарда жангы ыз ызлагъан кыйынды. Черек бойну бла ёрге, тар ауузну терешине, бийигине элтген жол билимейди; бу эки-юч кюнде элден тышына чыкъгъан, кирген болмагъанды, баям. Чыпчыкъ къанаты, мал аякъ жетмеген къар сыйдамды. Жол былайыды деген жер бла элте эди Къаспот жашланы ызындан.

Атланы кзулакъ артлары терлегенди, таза, акъ хауада пырхылдагъанлары къая ёшюнлерине, ырбынлагъа жетип, кереленип, артха къайтадыла. Мында атланы кезиу-кезиу, эришген этгенча, кыстау пырхылдагъанлары, таулагъа дери чабып, артха къайтханлары да бирге кюшула, къатыш боладыла. Ол заманда жыйырма угъай, жюзле бла саналгъан атлы аскер келгенча керюнеди.

Сергей Кравцовну юсюнде кына ичирилген чубур тону, къарлай, чиммакъ башлыгъы — Эккяйны саугъаларын, уялып, алыргъа унамай туруп, бююн, жолгъа чыкъгъанда, биринчи кийгенди. Таулу тиширыуну алай кыйналырына ыразы туююл эди ол.

Тау тардан ургъан сууукъ аяз бетни кюйдюреди, сыртын бла желкесин а кюн жылытады. «Нух эфендинни хатасындан жоюлгъанды атаң, Андрей, — дегендиле анга. — Къан алып, дерт жетдирлик эсенг, тюзюнлей куркасына барабыз». Алай айтып къакъгъан Барисбий

эди. Кравцов таулу шуёхуну сёзлерин жаратмагъанды. Дерт жетдирирча, аны энчи душманы жокъду, революцияны душманлары бардыла — Сергей а революцияны адамыды. Алданып, ангыламай, бююн душманлыкъ этген тамбла къолун узатыргъа боллукъ эди. Сора шок тартыргъа ашыгъыргъа неге керекди.

— Къаспот, мудахса бек, — деп сёлешди Кравцов.

Жаш олсагъат жууап табып къоймады. Къарындашы жоюлгъанлы Къаспотну жарыкъ болуп хазна кёрмегендиле. Аны ючюнмюдю огъесе заманны къыйындыгъы, ауурлугъуму татыйды, нек эсе да бети тюрленип, жашагъан адамгъа ушап къалгъанды. Эти эригенден кёрюмей эселе, жыякълары алгъындап узундула, къара кёзлерин, къалын къара къашларын жел, тау аяз онгдургъанды. Къаспотну чубур тонуну къара элитирден ёре жагъачыгъы бойнуна гамды, башында — жашил тёппели къобан бёркю.

— Да, шуёхум, мудах болмай не этериксе, тойгъа бармайбыз, — деди Къаспот, тынгылап кёп келгенден сора. — «Не тюрлю эсе да бир суу аузунда жашай, бир черекден суу иче келгенбиз, салам бере, салам ала — энди уа ол адамланы ууларгъа барабыз», — дериги келди. Жукъ айтмады, Алай Кравцов аны ангылагъан эди.

— Къан тёкген тынч туююлдо, душманны къара къанын окъуна, — деди ол.

Къаспот, биягъы жууап къайтармай, атын тохтатды: Черекни ары жанына ётерге керекди. Ары ётюр, бираз баргъанлай, хазнамыды, жетер жерлерине жетерикдиле.

Черекни суу азды. Алай юсюнде буз, къар тохтамагъанды. Эки акъ жагъаны арасында, эритилген чайырлай, чокъуракъ таууш этип саркъады. Ичине киргенлей, Сергей алданганнын ангылады: суу къара туююлдо — миялалай, жап-жарыкъды. Жаш аны туююнде зыгъырыны акълыгъын, ташланы жугъурлукъларын, суу седиретип, тарай тургъан залыланы арну жашилликлерин эс-леп озду.

Энди жол агъачны ичи бла барады. Мында къар жукъады. «Терекле тыйгъандыла», — деп ангылады Кравцов. Эртдегили, бийик, кючлю терекле. Юслеринде къар къалын тохтап, бутакъларын ауурландырып, чыкъырдата. Жукъарып, къарыусуз болуп, кюн тыякъла жерге алай жетедиле. Жол жанларында, агъачны кёз илиниген теренинде да кёгет-жемиш терекле — алаша, кенгле — жумушакъ акъ жамычылагъа чулгъанып, шош къубу-

луп. Къанатлыла къарын тюшюрген бутакъ къыйырада тукъузгюсю-муртхусу да, жоппу-жоппу болуп, къызара. Башхаларында уа, тауукъ кёзюнлей, тегерек, сары минчакъла, акъ къарны ичнде бугъуп, жолоучулагъа жашыртын къарай ашырадыла.

«Нух эфенди, Мамашы, Маскеси да, хазнамыды, къартладыла», — деп сагъышланды Къаспот, Кравцовха жууап къайтарырдан алгъа. Душманны бюгерге, жерни тапдырыргъа борч эди, алай къартла къылыч кетюрселе, жашла шок тартырла, сора, аман-иги эселе да, къартланы салларын жамауат аллына къалай алып барсынла. Ангыларыкъ, ангыламазлыкъ да кеп. Ёлген адамгъа, душман эсе да, жүрек жумушайды, ахтышырла. Эллилерини къылыкъларын Къаспот иги биледи. Жамычылагъа чулгъааниган ёлюлеге къарап, «бластха» кир къондурургъа сюерикле табылырла. Ёлю къатында, ёшюнюн окъ тешгенин къатында адамла сокъур болуп къаладыла. Қъарангы, динге табынганла бла сермеширге, алагъа къылыч кетюрюрге сыймейди, алай сермешмей да жарарыкъ болмаз эди.

* * *

Сууукъ хауада шок таууш узакъгъа эшитилди. Алгъа ол Нух эфендини къышлыгъы табадан чыгып, сора сууну ары жанында тау бетде жайылды. Шок экинчи кере да атылды. Узакъда бнягъы къаяла зангырдадыла, былайда уа терек чукуйла, бутакъла элгенип, жерге къарларын къакъдыла. Окъ башлары бла сызгъыргъанын жашланы къайсы бири да ангылады.

Аскерчиле келип тохтагъан жер асыры ачыкъ жер эди — агъачы аз, ташы кеп. Мындан ары Нух эфендини къышлыгъына жол сырт бетни юсю бла ёргеди. Атладан тюшюн барыргъа керекди. Къаспот Кравцовха къарады, ол да — анга. Жукъ айтмадыла. «Кёрдюнгю, душман душманлыгъын этмей къоймайды», — дедиле экиси да къарамлары бла. Тюзлюкню къылычы — алтын къылыч. Душманны къаны къаралтмаз, къартны, жашны да башха туююл.

Шок тауушла къыстаууракъ болдула. Энди окъла да узакъ ажашмайдыла: жашла артларында бауурланган ташлагъа келип тиедиле.

* * *

Къызыл аскерчилени къышлыкъдагъыла кенген эс-леген эдиле. Терк эслемез эселе да, Байдуллах, уудан

къайтып келе, кёрюп къоюп, чабып жетген эди. Алай Нух эфенди элгенингенин, къоркъгъанын сездирмеди, кишиге къаугъа да этдирмеди.

— Не гузабады ол, балшебикле — тубюнде, биз — башында, айып туююлмюдю, — деди. — Жолгъа хазырланыгъыз, атлагъа минип, уруп кетерча.

Ары дери, ингир, эртден сайын тишлерин билеп, Ухолдагъы къызылланы къырып бошаргъа айтып, кеслерин тыйдырмай тургъанла — не Хатра, не Байдуллах, — бир жан да «къынкъ» деп этмеди. Бетден бетге къарагъынчы душманны жаныгъан тынчды. Угъай, къан, жан берип сакълашган бийлик, мюлк да алагъа неге керек эди. Байны байлыгъын, тынчлыгъын къорууларгъа, аны ючюн жанларын садакъа этерге деп туугъанла бар эдиле. Ала былайда нек табылмадыла, итден туугъанла, ёз башларын алып, къайда айланадыла — ачыуландыргъан, сары уу къайнатхан ол эди. Мында, Нух эфендини къышлыгъында ёлюрге, сыйлы къаны бла акъ къарны къызартыргъа тийишли адам жокъду. Бар эсе — Къзакъ эди. Алай жалчы да ёлюрге ашыкъгъан адамгъа ушамай эди, байы, бийи бла тенг жолгъа хазырланганына кёре. Нух эфенди ишни алайлыгъына энди эс буруп, отдан кёлек кийди. Огъурлумуду, жигермиди, Къзакъ киеу болур депми умут эте эди — ким айтханды аны — барысы да унутулуп, куююп, жалан да ачыу къалды: ол жалчыды, жалчы уа бийни халжарын, биченин, къошун — аз затмы барды былайда — сакъламай, къайры, къалай кетерге базады, кёзю къыйып? Нух эфенди атхан суугъа кесин элтдиртмей, Къзакъны андан чыгъаргъа кюрешгени бек сейир-тамаша эди. Барыбыз да къоюп, ташлап кетсек, бийни журтуна ким кёз жетдирип деп хыйсап этмегени.

Нух башхалагъа да къайырылды, кёпдю. Бёлек заманны къошунда ашап-жашап, баш кечиндирип, энди уа хар бири кеси къайгъылы — эфендини къалгъан-къулгъан ырысхысын от алсын, суу таласын, тюп болсун — мен былайда туз гыржын ашагъан эдим деп айталлыкъ жан жокъ. Адамлагъа суюсенг ышан, суюсенг ышанма. Жашау дегенинг алайды: «Къоян — тешикке, тюлкю — къамишге», — деп жарсыды бий. Сен жан сакъла, кет, биз а, айымыды, санга къурман окъуна болайыкъ деп сюелирлерин сюе эди ол. Болса да, кишиге тасхасын билдирмей, жолгъа хазырланды, къалгъанла да хазырландыла. Сора Нухну къышлыгъында шошлукъ тохташ-

ды, адамла сабырландыла. Неди да, атлагъа нер салынып, къолгъа аллыкълары къанжыгъалагъа къысылып, жола ачыкъ, къызыл бѣрюле уа алыкъын узакъда. Киши, атына мишип, тебиреп, хайдагъыз демеди, бир бирлеринденми иймендиле, гынтдылыкъмы хорлады — тынгылашып турдула.

— Къуйрукъ къысып, кетипми къалабыз сора биз, — деди Байдуллах, шкогун къолтукъ тюбюнден энишге къаратып.

— Андап хайыр а жокъду, тейри, аллах кечмез.

— Сюйгенигизлей этигиз, мен а жашымы къаны ючюн къан алмай атлам этмем, — деп сюелди Мамаш.

Жанына къоркъун къачхан жубуран окъуна тешигине ташайырдан алгъа, жау чыракълай, сюелип, сызгырмай къоймайды, «энди аман кѣзюнге жолугъайым», — дегенлей. Ол эсине тюшгенде, Нух эфендини бетин ышарыу жарытып ёчюлдю, болса да сѣз къоратмады — барып, таш артына тохтады; къалгъанла да тохтадыла, тап жер сайлап, бир бирлеринден узакъ кетерге базынмай.

Былайдап къарагъаннга, марагъаннга анда, тюбюнде хар не да тынгылы кѣрюнеди. Ташы, агъачы, Черекни аргъы бийик жагъасы да.

Къышылыкъдан энишге эниген сыртны этеги бла суу жагъа бирге къошулгъан жерни агъачы жукъады. Шарт кѣрюп, санарча болмады эсе да, Нух эфенди атлыланы кѣрдю. Кѣп атлыланы. «Окъ сууумамай жетерикди», мажарып, шкок тарталсала», — деди ол ичинден. Алай атышыргъа бла тартышыргъа къалдыла эселе, Хажомар улуну адамлары ачыкъ бетге чыгъарларыи, аланы жууукъ келирлерин сакъларгъа керекди. Не медет, Нух эфенди къолуна шкок алып, таш артында нек тохтагъанын билалмай эди. Хау, аны дерти уллуду, ёзю кибик жюзлени сокъур-бокъур этерча. Алай адам дерти айтханны этип барса, аны дерти, башы да хужу къалмазмы. Къутуруп келген сууну аллына жат — не файда, аны тыяр ючюн, жолун кесер ючюн, таулары ояргъа керек эди. Къолундан келмезлик ишге керилген эслилик туююлдю: шкок тартыргъа андап базынмай эди ол. Дуниядап хапары болса, экиликге хорлатыр кишими эди Нух эфенди.

Бу кезиуде шкок атылды. Тюз жанында Мамашны шкогу. Тѣзалмай, чыдаяммай, тап кишини илишаннга окъуна алмай тартып ийген эди къарт бий шкокну сам-

палын. Дагъыда тартды. Окъла тюзге кетгенлерин Нух эфенди тауушларындан ангылады. Айып этди. Урур, ачытыр адамын кёрмей, кенгден жумдурух ойнатханнга ушай эди ол. «Келмегиз, келсегиз, урлукъма!» — деп кычыргъаннга. «Тишсиз къадыр, къулакъсыз эшек!» — деп, урушду ичинден Нух эфенди кызыны кыйын ата-сына. Барып, бир жанына тюртюп, шкогун сыйырыргъа тартынды. Этмедн алай, аз-кёп эселе да, тыш адамла бар эдиле. Къартны сынган жүрегин сындырып, не тюрлендирликди бу дуняда.

Мамаш бий шок атып, къалгъанла къарап, сакълап турмадыла, юйю къуругъу энди андан хомухну, къоркъакъны да. Хар атхан, энишге жиберген окълары кызылланы кемирчеклерин тешип, бластны думп этерикча, къадалдыла.

— Барыгъыз алай, аналарыгъызны итле айларыкъла, — деп, кёл кенгдире эди Маске, шокдан тютюн чыгъартдыргъан сайын. Айхай, бир бирин ашыкъдырып атылгъан шок тауушла кызылланы къоркъутмадыла, артха къачырмадыла. Нух кёрюп турду: кысыладан кысыла келедиле, тап тюшюрюп, ташла арты бла. Шкогун тартыр ючюн къалмай эди эфенди да, алай окълары къардамы огъесе кызыл парийлени бауурларында, кёкюреклериндеми суууйдула — андан хапары жокъду. Сора кышлыкъгъа айландырып кызылла шок нек атмагъанларын да ангылаялмай эди ол. Нухну, не Мамашны аяп тынгыламайдыла, баям, барды бир хыйласы Хажомар улуну. Эфендини ичин къоркъуу сыйырды, къоллары бойсунмай башладыла. Къаспотну хыйлалыгъын кёрюп, тасхасын биллип къоюп, кесине, нёгерлерине да эс тапдырлыкъча, энишге къарады. Арлакъ, берлакъ барып, ётюп, тынгылы. Бир жан кёрмедн — ташла артында бауурланганла, сюелгенле бармыдыла, жокъмудула; душман ёрлерик бет жансыз эди, ырахат эди. Нух эфендини сууукъ тер басды, Хажомар улу жетип къалып, желкесине керохун, шкогун тирегенлей, абызырады. Алданнганына, Къаспот аланы тузакъгъа тюшюре тургъанына бий энди ишексиз эди. Тамагъы бууулуп, къургъакъсып, кеси кесине, аман нёгерлерине да тырман этди. Жан алмай, жан берип а Къубула хажини жашы.

— Сабыр этигиз бир! — деп кычырды Нух. — Сабыр этигиз демедимми!

Олсагъат тийре шошайды. Не болду деп сорургъа бла къалыргъа билмей, кышлыкъчыла эфендини къаты-

на жууукълашдыла. Ол хар бирин сууукъ къарамы бла типип чыкъды: «Былапы хомухлукълары, малхуниялыкълары болмаса, тузакъгъамы тюшерик эди, атмаз жерлеринде таш атаргъа кюрешген малхуннияла. Кёз кыйыры бла Къазакъгъа къарап да мычыды. Бююплю бери жалчы дорбун аллындан тепмеди, баштёбен болуп.

«Ат чапса, ит да чабыучу эди, тепмеди бу». Нух эфенди Къазакъгъа ачыуланьргъа бла къалыргъа билмеди.

— Жашлыкъгъа хорлатып, эссизлик этебиз, — деди Нух, — кёп аздан кючлюдю. Ала кёпдюле! — Эфенди, къолун ёрге сызып, «ала» болгъан жапын кёргюзтдю.

— Кёпден кёп къорар! — Мамаш шкок къалагъы бла жерни-жерни къакъды.

— Мен айтырымы айтдым! — деп, Нух эфенди бурулуп кетди. Тюзюнлей жолгъа чыкъгъандан башха акъылы жокъ эди.

* * *

Къолларыны къалтырагъанларын тыялмай, Мамаш бий бешатарына беш окъ салды, сора къапхакъ башына барып сюелди. Бугъуп кюрешмеди. Кимден бугъарыкъ эди, кызылла сау-шаумудула, къоркъуп, къачыпмы кетдиле — киши билмейди — къаугъа уллу. Шау туюл эселе, къайдадыла, бир тауушлары нек чыкъмайды. Къарт бий батыр, базыныулу болуп, башхалада уа ол базыныулукъ, кишилик болмагъанына ёхтемленип, дорбун таба къарады — барысы да атларына минип, къамичи уругъа хазыр. «Мискинле, эр кишибиз деп жашайдыла была да», — деди Мамаш ичинден. Нёгерлеринден, артыкъ да Нух бла Саудатдан ёпкеледи, жүреги жангыдан бир тюрюю такъыр болду, кёзлери чарс кёрдюле. Атып кетип бара эдиле. Душман бла кююп, жангыз жашын сойгъан душман бла. «Жангыз жашынгы жапына бар», — деп. Тохтасынла, аллах айтып, дуння тюзелсе, Даутокъ улу къайтса сёлеширбиз. Бий болгъанлары бла чий болгъанлары ол заманда ачылыр.

— Жашлыкъ этме, — деп кычырдыла андан, дорбун табадан.

— Мен алай хомух кишиден туумагъанма! — Мамаш былай айтып сёлешгенин андагъыла эшитген сунганлыкъгъа, киши эшитмеди: сёзлерин аяз тунчукъдургъан эди. «Мен алай хомух кишиден туумагъанма, жангыз баламы къанын алалмазча, — деп мурулдады

ол. — Жангыз баламы кѳанын ичген кѳызыл бѳрюле, жангыз баламы кѳанын кѳызартхан кѳызыл бѳрюле...»

Кѳарт бий сырт эриниден эниште кѳарады. Кѳарады да, олсагѳат жайыкѳды, кѳзлери кѳургѳакѳсыдыла. Дерт жетдирирге излегенлерине бусагѳатда жолукѳмай кѳалырына бек ыразы эди, не медет, жолукѳду, кѳрдю: келе эдиле сырт бетин тѳбюнден ѳрге айланып, кенг-кенг тохтап. Мындан ары жарым кѳычырым болур эди. Артха айланып кеталмады, гынтдысын ташлап, сора тѳбюнден ѳрге жол кѳыйынды: кѳарлы тѳшледе, бетде аякѳ иги тутады деп тѳйюл. Ёрге атылган окѳ да алай кѳыйын келлик сунду Мамаш. Ол базындырды, кѳл этдирди. Атыша минип, нѳгерлерин жетеме десе да, заман табарыкѳ эди. Мындан кѳараганга кѳызылла уа печик шарт кѳрюнедиле, илишанга алыргѳа сукѳланырча, тап. Кѳалай зууулдап жетер окѳ ары. «Балшебикледен» экиси-ючюсюн кѳаплап, акѳ кѳарны кѳызартырына ийнанды да, кѳууанды, кюлдю кѳарт бий. Ол хычыуун эди, бек алдаулу. Дерт жетдирирге термилген адамынгы баш токѳмагѳын мараган. «Аллах насып этип, Хажомар улугѳа тийсин», — деди Мамаш, шоккуну сууукѳ, сыйдам кѳалагѳын арыкѳ жыягѳына кѳыса.

Анда, сырт башында жангыз адамны эртдеден кѳрюп, алай туурагѳа нек чыгѳып чирелгенин ангыламай, Кѳаспот иги кесек келди. «Хаталы адам, жюрегинде киринети болган адам базынмаз эди, таланиган, — деди, сюелгенин таныргѳа кѳюрешип. Нух эфендимиди, Мамаш огѳесе Байдуллахмыды? Маске боллукѳ тѳйюлдю, ол бурху адамды». Кѳазакѳ мындады деп билмей эди, эсине келмеди. Таныялмады, танырча аралары алай жууукѳ тѳйюлдю. Болса да сюелген шокк кѳтюргенин, кѳтюргени бла кѳалмай, тынгылы мараргѳа кѳюрешгенин ангылап кѳюп, ѳз шкогуна кѳармашды. «Кѳюйсюзлюк кѳутуртхан жанды бу, эшта да», — деди Кѳаспот. Жашланы алай адамдан кѳорууламай жарамаз. Ёр, кѳыйын жолда, учхалай, жыгѳыла-кѳоба келген жашланы.

Хажомар улуну башында ол тюрлю сагѳын кѳабынып, тюгел ѳчюлгюнчю, анда, бийикде чирелген шокк сампалны тартды. Окѳ тюзге кетмегенин олсагѳат ангылады, алай адам ачыгѳанын-кѳалгѳанын билмеди. — Кѳаспот да, шокк кѳалакѳны имбашына тынгылы да жетдирмей, сампалны тартды: «Озган эте кѳреме была уа».

Экинчи шкок таууш узакъдан, «хужулукъ кызылла» болгъан жанындан эшитилди. Ол, жолгъа чыкыгъанлапы сагъайтып, ызларына къаратды. Мамашны халыи тап кёрмедиле: бий сир болуп къалып, симсиреп, бираз мычыды, шкогу энишге ычхына, сыпдырыла. Сора артха бурулду, алгъа сюрюндю. Сюрюне барып абынды — жыгъылмады, башында бёркюн чартлатды. Ийилип алып къарыуу, онгу жокъ эди огъесе кёрмедими, сезмедими. Бёркю тайгъанын сезмесин сени къаргъагъан. Башы, къарлай агъарып, нёгерлери таба да бир къарады: «Бармыды манга болушурукъ, жап аурутурукъ». Огъесе тенгиз жутханыга мадар жокъмуду. Не мадар боллукъду. Былай уллу акъ тенгизни мен болмасам ким кёргенди, толкъунлары — таула, манга къайырылып. Туугъан кюнюмден бери къайырылып. Бюгюн бири жетип ачы урду. Мен анамы жангыз бармагъы, жангыз бутагъы, жангыз чапырагъы. Мен жангыз чапыракъ эдим, толкъун а келип урду, сюрюндюрюп, чулгъап барады, къалайда ташха жагъар. Ай, хомух а, къартлыкъгъа хорлатханса, болалмайса, тутмайдыла борбайларынг.

Мамаш бий жыгъылыр-жыгъылмаз, Саудат ачы кычырып алай чапды. Аны кычырыгъы акъ тёппелеге жетип, ёчюлмей, зынгырдап турду. Сора сыйытха айланды. Жангыдан эрини сыйытын эте болур эди. Насыпсызлыгъы, тиширыу къадары терк кюйюп, юзюлюп кетгени эсине тюшюп.

«Кимди жиляу этген, бармыды бу дуняда аллай адам, — деди Мамаш, — ётюрюк, кёзбау дуняда огъесе окъ тийипми жиляйды ол жилягъан, огъесе жарлы анасымы келип къалды, жарлы юй бийчеси. Жилирла, харип, башха уа жилямаз. Адамла чаш-тюк — араларында къутургъан суу — кечпую жокъ, хар адам кеси жагъасында, хар адамы ёз тыягъы — баргъан анга тыянып барады. Мени тыягъым жарылды, белинден кыркылды — мен жыгъылдым. От жагъамы ёчюлтдюле Хажномар улула, тыпыр ташымы къурутдула...»

Саудат, чабып жетип, къайын атасыны кёкюрегине къапланды: «Санга тийген окъ алгъа манга нек тиймедди, аны башын ойгъан кылыч мени нек жоймады». Алай Мамаш бий келинин кёрмей эди, эшитмей эди.

— Хажномар улула от жагъамы ёчюлтдюле, тыпырымы къурутдула, — деп шыбырдады ол.

Суусап эди Мамаш бий, ичинде ёртенни сел этерге бек термиле эди. Къарыусуз, жансыз къолу бла къармай кетип, аузун къардан толтурду — къар аузуна буштукъ болуп къалды.

Къазакъ да муштухул жетди. Шош сылап, ёлгенни кёзлерин жапды, санларын тюзетди. Мамаш узун адам болуучу эди, энди ол Къазакъгъа бютюп мазаллы кёрюндю. Къарт бийни узун бутларында кюе ашагъан эски мор ышымларына, чачылгъан чарыкъларындан къарагъан акъсыл бармакъларына эс буруп, жалчыны тамагъы бууулду.

— Турма, кет былайдан, барыгъыз жолугъузгъа, — деди Къазакъ шош ауаз бла, — мен а къабыр къазайым, къайын атангы ажымсыз асырарма.

Кёзлерин жарты жумуп, Саудат жашха къарады, бетине сары уу жайылып, бурну узун, жютю да болуп къалып. Бусагъатда сарнагъан, Къазакъны жюрегин эритип жилигъан Саудатмы эди огъесе башха тиширйуму эди.

— Бюгюн Хажномар улугъа да кёр къазылмаса, жарлы атам къабырында жаталмаз, — деди тул бийче.

— Ол дегенинг?! — Къазакъ сейирсинип, сагъайды.

— Хажномар улула келтирген палахла бу суу аузун къарангы этдиле. Энтда ненча тиширйуну сарнатыр ол къантулукъ Къаспот. Жокъмуду зулмуну бойнун тарталлыкъ бир инсан, адам, эр киши дейме.

— Къан тегаллыкъ болсам, бери келмез эдим, — деди жалчы.

— Сора къаз къабыр, эки къабыр къаз. Атамы жашы жокъду — къызы сауут кётюрсюн, киши айып этмез. Мен къандан элгенмезча болгъанма. — Къарап къарагъынчы Саудат, сырт эрнине жетип, Мамашны хужу шкогун сермеди. Къазакъ да мычымады. Экили болургъа, сёз къоратыргъа заман жокъ эди. Тюбюнден келгенле жашны кёзюне урундула, тап Къаспотну эслегенча болду. Къызылла жууукъда эдиле, мындан атылгъан окъ ажашмазча. Андан атылгъан да тюзге кетмези белгили эди. Кимге къоркъду Къазакъ — Къаспотха, Саудатхамы — сагъышы ол туйюл эди, тиширйуну билегинден сермеп, силдеалгъаны къадар артха силдеди. Жыгъылама-жыгъылмайма эте, Саудат тохтады, шкокнун кенделен тутуп, кёзлерине къан чабып.

— Ит парий, ала ит эселе, сен къуйругъу, — деди тиширйу. — Хажномар улуна атдырмагъан огъунг санга

атылсын. — Экисини аралары беш-алты атлам болурме-
ди, болмазмедди — кылай эсе да окъ ёшюнюн тешгини
ангылардан алгъа, Къазакъ шокот ийне эшитди, бе-
тине, бойуна жанган зыгъыр чачылгъанын сизди. Тюз
да ол кезинде Саудат биягъы ачы кычырып ийип, сора
кычырыгъын селейтмей, тыялмай, ёрге айланып кыач-
ды.

* * *

Къарыуу, кючю кете тургъанын ангылай эди Къа-
закъ. Алай былайда, Мамаш бийини кыатында жыгъы-
лыргъа, сойланып кыалыргъа суймедди. Баралгъаны кыа-
дар барыргъа, тохтамазгъа кюрешди, не болса да кыош-
ха, дорбун аллына жетер мурат этип. Биягъында дор-
бун аллындан былайгъа кёз кысып ачхынчы жетген
эди — энди ары жеталмайды — сау кюнлюк жол болду.
Жер да чунгурлу-мунгурлу кёреем, ташлы. Туякъ тенгли
ташланы юслери бла Къазакъ кючден атлай эди. Бир
уууч суу сыйынырыкъ батыуну басса, теитиреп кетеди.

Солусам, ким биледи, эс жыярем деди жаш. Тыяныр
зат изледи. Арлакъда жангыз тюртю терек ёсе эди. Бар-
мады, жеталырма деп базынып. Ма таш, асыры алаша-
ды ансы. Айымыды, кыол жетмесе да аякъ жетер: жал-
чы бир тобугъун ташха тиреди — не десенг да жыгъы-
лып кетмезге болушлукъду. Ол халде Къазакъ суйелип
иги кесек турду, тийреге кыарады, Таулагъа, акъ сырт-
лагъа, тешлеге, олсуз кыаллыкъ дорбунига, Саудатны
алаша кыошуна, сангырау акъ кыалагъа. Анда, тереп
кыарны жырып, Нухлары кетип барадыла, артларына
кыарай. Танымазча узаймагъандыла. Кимини танымаса
да Саудатны тийини тонундан таныр эди. Нух эфенди
бла Бештаугъа мал сатаргъа барып, анда алып келген
тийини тон. Узайырла бусагъат, кёз ёмюрде кёрмезча.
Саудат да, тон да, Нух эфенди да. Сабийлиги, жашлы-
гъы узайгъанча, суймеклиги, жарлы анасына отун кел-
тирнучю кюнлери узайгъанча. Бу кыар да эрир, думп
болур. Бусагъатда кёргенни тамбла, бирси кюн да
кёрюп кыуанырма деп даулашмасын адам, бош даулаш-
масын, ышанмасын. Недеи жашау — урчукъну ауурлу-
гъун кётюралмагъан, бурулгъанына чыдамагъан шынта-
гы халы. Жашау — ол кыыстау бурулгъан урчукъ тую-
юлмюдю, юзюлеме, кыалама дей тургъан. Толупму, тол-
маймы юзюлюр, кыыстау бурулгъанданмы, хунадан

энишге салыныпмы, жел урупму юзюлюр! Къзакъны анасы не ауур урчукъну да юзмеучю эди, сакъ эдиле къоллары, хар иги, огъурлу тиширыуу къолларыча. Кырдык ёсдюрген, терек чакъдыргъан къолла, кишиулача жумушакъ, хычыуун. Акъ къалпагъына, башлыгъына Саудат чалыу этер деп печик термиллип жашады Къзакъ. Жамычы урур, чепкен согъар, жизик сюзер деп. Кишнуча жумушакъ, сютча акъ, хазырлача узун бармакълы къолла эр кишини кирякклерин, къашларын юйютюрле, ёлюм тежерле деп а билалмады. Акъ ёшюнюн къагъанакъгъа берлик къолла.

Аман жанын, къанын аяп, артха салып, Къзакъ Саудатха керилмеди. Керилсе, урама десе — кёкюрегинден, ёшюнюнден урур эди. Тиширыуу акъ ёшюнлерин эр киши къызыл къаннга бояялмаз, къагъанакълагъа деп берилген акъ ёшюнлени, сапланы. Былайда, нек эсе да, жашны кёлю такъыр, къарыусуз болду, кёзлери чарс кёрюп, ары, Нухланы ызларындан къарады. Саудатны кёрюп къалайым дегенча, тийин тонун да. Бек жаш эди Къзакъ Бештаудан аны келтиргенинде. Саудатны акъ ёшюнлерин, бойнун, ариу субай сапларын жылытхан тийин тон. Саудатха кёзю жетмеди. Жетдими, къалдымы — нёгерлеринден айырылып, бир атлы артха айланып чапханын а шарт кёрдю. Кимди бу суху келген! Байдуллахды деп таныды жалчы. Къоюп кеталмадыла, жанлары ауругъан болур, алай энди ауур керекли туююлдю Къзакъ: алгъа, артха да жол жокъ, Черек ортасында къалды.

Атыны чапханын тыймай, дорбун тийресине жетер жетмез Къзакъны марап, Байдуллах шок атды: — Саудатны огъу уллу хата этмегенча чирелесе да, ох де. — Сора, келгенича къыстау, ызына къайтды. Нух эфендини къош парийлери атлыны сюрюп, туурадан ташайгъынчы къуудула.

— Ач болупму сынсыйсыз, харипле, — деди Къзакъ чабып келип къуйрукъларындан чёкген парийлеге. Жашдан аперимлик, ыспас излеп, парийле анга алай къарай эдиле: «Кёрдюнгмю, санга шок атханын къалай къуудукъ, къоркъма, бу ташха басмаз энди ол».

— Мен ёлген иш туююлдю, сиз ачдан ёллюксюз мында, элге ким элтир сизни. — Къзакъ жыгъылып кетип кёкге аралгъанда, парийле аны къолларын, бурнуун, жыкъларын жалагъанларын сезип, улугъанларын эшитип иги кесек турду.

Лязгъан кёк сыйдамды, тазады. Анда-мында чиммакъ булут хуртдакла — отлай, кете баргъан кьозу сюрюулей. Бирге кьошула, юзюле, дагъыда шош сюзюлюп, жайыла. Огъесе сютю тегюлдю кёкге. Булутла туююлмюдюле. Сют тегюлюп, жайылып, кёк дарийге сингип, жутулуп кетип барады. Анасыны сютю, ол халал эталмагъан зая сют. Анасы бергенни тегерик деп, андан айтмадымы жамаут, эллилери. Энди туугъан жерини, тауланы, тешлени сютю Къзакъны эринлерини жумушатмаз. Черек ортасында кьалгъан адам акъ, исси кьумда жата эди. Тамычы сютюн кьоратмады туугъан жери анга, бир кьар хапу тюшмеди кёкден, бир жауун тамычы. Тегюлюп, жайылып, кёк дарийге сингип, жутулуп кетип бара эди анасыны сютю, туугъан жерини, кырдыгыны акъ сютю, бурулуп, сюзюлюп, юзюле, бир бирге кьошула, отлай баргъан кьозу сюрюулей...

Сезими ёчюлюрдэн алгъа Къзакъны эсине Жалдуз тюшдю. Жалдузну мудах, шош кьарамы, кичи эгешчиги да. «Хайт деген эр киши кёгюнде, жангыз жулдуз угъай, жетегейле жандырыр». Нух эфендини арбазында айтхан эди ол аны. Энтда да келип шыбырдады. Жетегейле — жети жулдуз, Темиркъзакъ кеси да бир жулдуз. Жетегейлеге жеталмады Къзакъ, жангыз жулдузун Нухну чыккырында кёмдю, кьарангы дорбунда ёчюлтдю.

* * *

Къаспот бла Кравцов энишге ийилип сёлешгенлерин, сора кётюрюп кьошха элтгенлерин Къзакъ эшитмеген эди.

БАШЛАРЫ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ	5
ЭКИНЧИ КЕСЕГИ	57
ЮЧИОНЧЮ КЕСЕГИ	172
ТЁРТЮНЧЮ КЕСЕГИ	297
БЕШИНЧИ КЕСЕГИ	395

Зейтун Хамитович Толгуров

БОЛЬШАЯ МЕДВЕДИЦА

Р о м а н

Книга первая

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*
Художник *М. С. Кастролин*
Художественный редактор *В. Л. Захохов*
Технический редактор *Н. М. Рахаева*
Корректор *Ф. Я. Тепеева*
ИБ № 787

Сдано в набор 29.09.82. Подписано к печати 15.12.82. 402974. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 22,47. Усл. кр.-отт. 22,68. Уч.-изд. л. 23,41. Тираж 1000 экз. Заказ № 8015. Цена 1 р. 50 к.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6
Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Госкомиздата КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Толгуров З. Х.

Т 522 Большая медведица : Роман. Книга первая. —
Нальчик : Эльбрус, 1982. — 428 с.

В пер.: 1 р. 50 к. 1000 экз.

Балкарскому читателю Зейтун Толгуров широко известен своими повестями, особенно такими, как «Эрирей» и «Алые травы». Оба они были изданы в переводе на русский язык в московском издательстве «Современник». Там же недавно увидела свет и его повесть «Белая шаль».

«Большая медведица» — первый роман даровитого прозаика. В произведении нашла своё воплощение реалистическая картина жизни балкарцев в период гражданской войны, борьба их за утверждение в горах нового, справедливого строя.

Т 0733 — 110
М 125(03) — 82

17 — 82

4702100000

С (Балк) 2